Е. Б. СІМАКОВА-ЄФРЕМЯН

КОМПЛЕКСНІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Монографія

ПРАВО

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Е. Б. Сімакова-Єфремян

КОМПЛЕКСНІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Монографія

Харків
«Право»
2016

УДК 343.98:001.8
ББК 67.9(4УКР)63
С37

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 29 червня 2016 р.)

Рецензенти:

В. А. Журавель – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний учений секретар Національної академії правових наук України;

Ю. М. Чорноус – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ;

І. В. Басиста – доктор юридичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності факультету № 3 (м. Івано-Франківськ) Національної академії внутрішніх справ

Сімакова-Єфремян Е. Б.

С37 Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Харків : Право, 2016. – 456 с.

ISBN 978-966-937-155-3

У монографії досліджено теоретичні, методологічні, процесуальні та практичні положення комплексних судово-експертних досліджень. Проведено аналіз інтеграційних процесів, що відбуваються в судовій експертизі, виявлено їх основні тенденції і проблеми, розроблено класифікаційні питання та систематику цих досліджень, розкрито сутність комплексних судово-експертних досліджень за предметом інтеграції спеціальних знань, їх завдання, об'єкти, суб'єкти, методологічні засади їх проведення. Запропоновано шляхи вирішення проблем науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності й нормативно-правового регулювання питань призначення та проведення комплексних судових експертиз.

Для судових експертів, науковців, працівників органів досудового розслідування, суддів і адвокатів, викладачів, студентів.

УДК 343.98:001.8
ББК 67.9(4УКР)63

© Сімакова-Єфремян Е. Б., 2016
ISBN 978-966-937-155-3
© Видавництво «Право», 2016

Зміст

Передмова 5

Розділ 1
Інтеграція спеціальних знань – основа комплексних досліджень на сучасному етапі розвитку судової експертизи

1.1. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність, тенденції, проблеми 8
1.2. Системний підхід до використання спеціальних знань під час проведення комплексних судово-експертних досліджень 43
1.3. Вплив інтеграційних процесів у судовій експертизі на розроблення її класифікацій 63

Розділ 2
Предмет, завдання та об'єкти комплексних судово-експертних досліджень

2.1. Сутність міжгалузевого предмета комплексних судово-експертних досліджень 109
2.2. Завдання комплексних судово-експертних досліджень 126
2.3. Об'єкти інтеграції спеціальних знань комплексних судово-експертних досліджень 146

Розділ 3
Методологічне підґрунтя комплексних судово-експертних досліджень

3.1. Інтеграція методів різних наук як основа методології комплексних судово-експертних досліджень 164
3.2. Теоретичні положення судової експертизи – основа формування методології комплексних судово-експертних досліджень 187
3.3. Проблеми формування структури та змісту методик комплексного судово-експертного дослідження 212

Розділ 4
Процесуальні й організаційні засади залучення судового експерта до проведення комплексних судово-експертних досліджень

4.1. Процесуальні проблеми призначення та проведення комплексних судових експертиз 232
4.2. Характеристика суб'єктів комплексних судово-експертних досліджень 259

Додатки

Додаток 1. Загальні методичні положення комплексних судово-експертних досліджень 284
Додаток 2. Пропозиції щодо порядку призначення та організації проведення комісією судових експертів комплексних судових експертиз 399

Післямова 409

Перелік використаних джерел 411

Передмова

Судова експертиза по суті орієнтована на використання досягнень різних галузей наукових знань у судочинстві, а тому сама її природа має інтеграційний характер. Комплексні судово-експертні дослідження становлять найскладніші форми інтеграції спеціальних знань із залученням відповідних спеціалістів. В Україні на монографічному рівні гносеологічний аналіз проблем, що існують у цій сфері, практично не проводився, зокрема, є не розробленою сукупність фундаментальних наукових настанов, уявлень, термінології, що були б загальновизнані науковцями та практиками в галузі судової експертизи і криміналістики. Тобто на сьогодні не розроблено парадигми та методологічних засад проведення комплексних судово-експертних досліджень, які б забезпечували спадкоємний розвиток науки та наукової творчості з вирішення зазначеної проблеми. Це гальмує процеси подальшого розвитку й удосконалення комплексних судово-експертних досліджень зокрема, та розвитку й удосконалення теорії та практики судової експертизи взагалі.

В умовах набуття злочинною діяльністю нових та особливо небезпечних форм, з одного боку, і реформування органів кримінальної юстиції, адаптації законодавства України до європейського – з другого, актуальним є питання аналізу наукових праць учених та вивчення експертної практики задля забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою, орієнтованою на використання останніх досягнень науки і техніки судовою експертизою. Сьогодні судова експертиза все більше стає затребуваною під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, судового розгляду справ у інших видах судочинства. У цьому аспекті одним із найважливіших завдань є визначення природи комплексних судово-експертних досліджень та розроблення їх теоретичних і методологічних засад.

Положення цієї монографії ґрунтуються на здобутках у галузі теорії криміналістики та судової експертизи вітчизняних і зарубіжних учених, таких як Т. В. Авер'янова, Л. Ю. Ароцкер, А. Ф. Аубакіров, І. В. Басиста, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, М. С. Бокаріус, А. І. Вінберг, Ю. М. Грошевий, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, Н. І. Клименко, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, Ю. Г. Корухов, Н. П. Майліс, Г. А. Матусовський, С. М. Потапов, О. Р. Россинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, З. М. Соколовський, В. В. Тіщенко, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський та ін. Водночас чимало проблемних питань, які мають місце в галузі теорії та методології комплексних судово-експертних досліджень, сьогодні не дістали свого вирішення.

Автор цієї монографії на основі наукового аналізу спеціальної літератури, судово-експертної практики, чинного та проектного законодавства України й зарубіжних країн, узагальнення результатів анкетування, власного досвіду судово-експертної діяльності з 1985 р. тощо поставила за мету розробити теоретичні, процесуальні, організаційні та загальні методичні положення комплексних судово-експертних досліджень і вирішити проблемні питання інтеграції спеціальних знань у процесі їх проведення.

Саме ця обставина спонукала нас до проведення наукового дослідження із зазначеного напряму. Ця робота запланована до виконання рішенням ученої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого з 2003 року та включена до Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави та права. Крім того, аналіз проблем теорії, методології, організації та нормативно-правового регулювання комплексних судово-експертних досліджень проводився у межах тематичних планів наукових робіт науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України в період 2003–2007 рр.

За своєю структурою монографія складається з передмови, чотирьох основних розділів, двох додатків, переліку використаних джерел та післямови. У першому розділі проведений аналіз інтеграційних процесів, що відбуваються в галузі судової експертизи, їх сутності та тенденцій розвитку. Оскільки формування наукових засад, за якими виокремлюються головні принципи проведення комплексних судово-експертних досліджень, має будуватися на використанні системного підходу, то досліджені й принципи системності, що становлять його основу. Важливим вбачається й вивчення питань систематики судової експертизи. Оскільки судова експертиза зародилася в надрах криміналістики, то особливості систематики судової експертизи не можна розглядати без аналізу криміналістичної систематики та її зв'язку із системою судової експертизи. Інтеграційні процеси в судовій експертизі впливають на розроблення її класифікацій. Питання класифікації саме комплексних судово-експертних досліджень у спеціальній літературі фактично не розглядалися. Тому в цій науковій роботі вперше розроблено класифікацію комплексних судово-експертних досліджень, яка побудована за правилами розподілу поняття та із урахуванням узагальнення експертної практики з найбільш поширених категорій комплексних досліджень. Класифікація формувалася в три етапи: вибір множини її об'єктів; визначення головних відмінних ознак і вироблення алгоритму виділення об'єктів класифікації.

Другий розділ монографії присвячено розгляду основоположних понять комплексних судово-експертних досліджень – їх предмету, завданням та об'єктам. Взаємодія спеціальних знань під час проведення комплексних судово-експертних досліджень визначається за їх предметом, який тісно пов'язаний

із завданнями, що ставляться перед експертом. Переваги здійснюваної у процесі проведення комплексних експертних досліджень інтеграції за предметом полягають у досягненні єдиного підходу до розуміння обізнаною особою процесів і явищ різноманітної природи, які мали місце в минулому та стосовно яких судовим експертом вирішуються питання з точки зору відповідних спеціальних знань. Саме тому в роботі приділено увагу аналізу предмета інтеграції спеціальних знань під час проведення комплексних судово-експертних досліджень. При вирішенні інтеграційних завдань судової експертизи знання з різних галузей науки, техніки тощо не поглинають одне одного та не формуються в результаті механічного підсумовування, а становлять процес поповнення, взаємокоригування з метою об'єктивізації встановлюваних даних. При цьому спостерігається явище, коли пізнаваний об'єкт постає у всій своїй повноті та багатогранності. Наведене спонукало автора провести аналіз і виробити систему завдань та підзавдань, що вирішуються за результатами комплексних судово-експертних досліджень. Не менш важливу роль щодо розуміння сутності комплексних судово-експертних досліджень відіграє й здійснений у монографії аналіз їх об'єктів.

У третьому розділі досліджено методологічне підґрунтя комплексних судово-експертних досліджень, адже саме теоретичні положення судової експертизи та інтеграція методів різних наук є основою їх методології. Вирішення актуальних проблем методології нерозривно пов'язане з аналізом проблем формування структури та змісту методик комплексного судово-експертного дослідження, аналіз яких також проведено автором. Запропоновано шляхи вирішення проблем науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності, зокрема, уперше розроблено теоретичні та загальнометодичні положення за більш як 44-ма видами комплексних судово-екпертних досліджень, які наведені в додатку 1 до монографії.

Четвертий розділ монографії присвячено дослідженню процесуальних і організаційних засад залучення судового експерта до проведення комплексних судово-експертних досліджень, у ньому розглянуто проблеми нормативно-правового регулювання питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, наведено пропозиції із удосконалення законодавства з метою їх вирішення. Крім того, надана характеристика суб'єктів комплексних судово-експертних досліджень. Конкретні пропозиції щодо порядку призначення та організації проведення комісією судових експертів комплексних судових експертиз наведені в додатку 2 до монографії.

Автор монографії висловлює щиру вдячність усім, хто доклав зусиль для того, щоб ця робота побачила світ, та сподівається, що вона буде корисною для науковців і практиків під час аналізу питань судової експертизи взагалі та комплексних судово-експертних досліджень зокрема.

Розділ 1

Інтеграція спеціальних знань — основа комплексних досліджень на сучасному етапі розвитку судової експертизи

1.1. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність, тенденції, проблеми

Термін «інтеграція» (від лат. *integratio* – відновлення, заповнення) означає об'єднання в одне ціле будь-яких частин[1]. Це поняття застосовується в багатьох науках, практичній діяльності та затвердилося в статусі загальнонаукового поняття[2]. Що стосується інтеграційних процесів, які відбуваються в судовій експертизі, то вживання цього терміна передусім тісно пов'язане із самою його природою, оскільки судова експертиза завжди орієнтована на максимальне використання досягнень різних галузей наукових знань у судочинстві під час розслідування злочинів та судового розгляду кримінальних проваджень,

[1] Словник іншомовних слів. URL: http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=8445&action=show; Философский энциклопедический словарь/редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1989. С. 215.

[2] Див., наприклад: Viner J. The Customs Union Issue. N. Y.: Carnegie Endowment for International Peace, 1950. 221 p.; Wiles P. J. D. Communist International Economics. Oxford: Basil Blackwell, 1968. 580 p.; Muller-Armack A. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. Studien Integration. Bern; Stuttgart: Paul Haupt, 1976. P. 231–242, та ін.

цивільних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення, виконавчого провадження.

В умовах світової глобалізації все більше зростає взаємозалежність країн світу, перетворення їх на єдиний глобальний організм, якому притаманні власні закони та тенденції розвитку. Глобалізація як будь-яке складне і багатоаспектне явище має певні наслідки, які суттєво впливають на історичні долі цілих народів на всіх континентах. Водночас вони мають свою специфіку в різних сферах. Особливе місце при цьому належить впливу глобалізації на європейські інтеграційні процеси[1]. Ці процеси в судовій експертизі реалізуються передусім через адаптацію законодавства України про судову експертизу до європейського законодавства, а крім того, через уніфікацію методик експертних досліджень для всіх судово-експертних установ шляхом їх акредитації згідно з міжнародними стандартами якості.

Відповідно до інформації, викладеної у звіті експерта Європейського Союзу (далі – ЄС)[2], у рамках Проекту Європейської комісії/ ENPI «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» (EuropeAid/ 134175/L/ACT/UA No 2013/328-160) у 2016 р. проведено порівняльний огляд діяльності органів судової експертизи в Україні та державах – членах ЄС. Завдання реалізоване дистанційно, шляхом проведення оцінювання українського законодавства на його відповідність стандартам ЄС щодо судово-експертної діяльності та підготовки відповідних рекомендацій.

Основними європейськими документами, що визначають мінімальні стандарти і пропонують різні варіанти діяльності, є такі:

1. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя (далі – Керівні принципи CEPEJ) щодо ролі призначених судом експертів у судових розглядах держав – членів Ради Європи (прийняті на 24-му пленарному засіданні комісії, Страсбург, 11–12 грудня 2014 р.);

[1] Див.: Вітер І. Вплив глобалізації на європейські інтеграційні процеси//Антологія творчих досягнень. Київ: ІСЕМВ НАН України, 2004. Вип. 1. С. 125–131.

[2] Див.: Юодкайте-Гранскене Г. Порівняльний огляд діяльності органів судової експертизи в державах – членах ЄС: 2-й звіт по місії Європ. коміс./ENPI Підтримка реформ у сфері юстиції України. – EuropeAid/134175/L/ACT/UA No 2013/328-160. 55 с.

2. Висновки Ради і План подальшої діяльності з огляду на розроблені висновки Ради Європейської судово-експертної наукової галузі. У ст. 138 Керівних принципів CEPEJ вказується, що відповідно до принципів, сформульованих у цьому документі, кожна держава – член Ради Європи повинна або ввести законодавчі норми, що стосуються прав і обов'язків експертів у судовому процесі, або контролювати чи перевіряти на відповідність існуючим Керівним принципам CEPEJ встановлені в цій країні мінімальні стандарти правил поведінки експертів.

3. Керівництво з належної практики в цивільній судовій експертизі в Європейському Союзі: європейська експертиза та експертні установи, видане в жовтні 2015 р. У рекомендаціях зазначається, що вони є результатом понад десяти років досліджень, дискусій і обговорень між зацікавленими сторонами по всій Європі з метою вдосконалення судової процедури та забезпечення зростання довіри громадян і підприємств до сфери юстиції як у державах – членах ЄС, так і в умовах проживання або роботи в іншій країні, коли йдеться про вирішення транскордонних питань. Протягом майже двох років за фінансової підтримки Головного управління юстиції Європейської комісії (EGLE – Європейське керівництво із судової експертизи) провідні судді, адвокати, судові експерти, науковці та студенти-правознавці регулярно проводили обговорення основних аспектів судової експертизи в цивільному процесі з метою вдосконалення різних існуючих систем і забезпечення робочої основи передового досвіду в Європі[1].

Слід підкреслити, що судова експертиза призначена для здійснення експертного забезпечення правосуддя, тому її регулювання та стратегічні напрями безпосередньо пов'язані з кримінальним, цивільним, господарським і адміністративним процесуальним законодавством, що й складає основу функціонування судової експертизи. Саме тому необхідно провести аналіз цього законодавства з метою впровадження розроблених стратегічних напрямів у норми чинного законодавства України.

[1] URL: http://gb.experts-institute.eu/Publication-of-the-guide-to-good.html (дата звернення: 12.05.2016).

Країнами Європейського співтовариства розроблено План дій для реалізації заходів (цілей), пов'язаних із побудовою єдиної судово-експертної науки (forensic science) в ЄС до 2020 р. Його положення слід ураховувати при розробленні стратегій реформування та розвитку судової експертизи в Україні. Цей План визначає пріоритети, які повинні бути включені до стратегії реформування:

1. Розроблення розгорнутого сучасного практичного посібника із судово-експертних дисциплін. Слід зауважити, що перші кроки стосовно реалізації цього пункту Плану вітчизняними науковцями вже зроблені. Так, колективом учених-криміналістів України, Литовської Республіки та інших країн підготовлено та у 2016 р. видано перший том підручника з криміналістики англійською мовою за науковою редакцією професора Університету Миколаса Ромеріса Генріка Малевські та професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. Ю. Шепітька[1], у якому розглядаються основи використання спеціальних знань, а фахівцями Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса спільно з іншими експертними установами Міністерства юстиції України підготовлено та опубліковано навчальний посібник «Основи судової експертизи»[2] для фахівців, які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, та планується його переклад англійською мовою з подальшим розповсюдженням у країнах ЄС.

2. Стимулювання обміну інформацією з баз даних для проведення експертного аналізу, наприклад, щодо зброї та боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків тощо. Стосовно цього питання заслуговує на увагу пропозиція науковців Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. С. С. Бокаріуса із розроблення автоматизованої системи накопичення емпіричних даних щодо комп'ютерно-технічних досліджень, організації доступу до неї та керівництва для користувачів – своєрідної судово-експертної вікіпедії, куди будуть надходити

[1] Textbook of Criminalistics. Vol. 1: General Theory/ed. by Hendrik Malevski, Valery Shepitko. Kharkiv: Apostille Publishing LLC, 2016. 488 p.

[2] Основи судової експертизи: навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію суд. експерта/авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. 928 с.

інформаційні матеріали з експертної практики та публікації наукових праць із цього виду судової експертизи. Наукова тема запланована для виконання протягом 2017 р. й після її завершення, апробації та рекомендації для впровадження за аналогією можуть бути створені автоматизовані бази даних з інших видів судових експертиз.

3. Розроблення та впровадження тестів за експертними дисциплінами на професійну придатність і вправ на вміння співпрацювати. Такі тести розроблялися та запроваджувалися в системі експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України для проведення екзаменаційних іспитів з метою отримання (підтвердження) кваліфікації судового експерта, однак у зв'язку із браком коштів на обладнання відповідних приміщень, оснащених як екзаменаційні комп'ютерні класи, зазначену ідею не вдалося втілити у життя. Ця ідея може реалізуватися лише за наявності відповідного фінансування.

4. Підвищення рівня інформативності про судову експертизу та відповідне навчання представників правоохоронних органів і суддівського корпусу. Цей пункт плану реалізується спеціалізованими експертними установами України постійно, як відповідно до планів науково-методичної роботи, так і за замовленнями правоохоронних органів, судів, адвокатських об'єднань тощо.

5. Стимулювання акредитації постачальників експертних послуг і підвищення компетентності судових експертів на добровільній основі. Процедури акредитації на сьогодні – це одне із найважливіших завдань судово-експертних установ України. Питома вага їх – на стадії підготовки до акредитації.

6. Стимулювання обміну даними для експертного аналізу на підставі Прюмської конвенції та підвищення якості обміну. Прюмський договір (Prüm Treaty) відомий також як Прюмська конвенція, або «Шенгенська угода-ІІІ», підписаний 27 травня 2005 р. у м. Прюм (Німеччина) сімома державами: Німеччиною, Іспанією, Францією, Люксембургом, Нідерландами, Австрією та Бельгією щодо обміну даними, дає можливість державам – членам ЄС надавати одна одній автоматичний доступ до генетичних баз даних, відбитків пальців та

інформації про злочини, пов'язані з торгівлею наркотиками. Оскільки Україна на сьогодні не є членом ЄС, то приєднання до Прюмської конвенції є проблематичним.

Усі зазначені заходи не визначають, якою саме повинна бути система судової експертизи на національному рівні, необхідно лише гарантувати, що правове регулювання й усі стратегії відображають основні європейські підходи та норми законодавства. Мінімальні стандарти й підходи перш за все пов'язані з кваліфікацією й компетентністю експертів, ефективністю та якістю судової експертизи[1].

Стандартні загальні вимоги ISO-17025 до компетентності тестових і калібрувальних лабораторій є основним стандартом, що застосовується для судово-експертних установ із метою гарантування здійснення контролю та дотримання вимог якості, однією зі складових забезпечення імплементації мінімальних стандартів судової експертизи до національної практики.

Із метою вдосконалення методичного забезпечення судово-експертних установ України та приведення всіх сфер їх діяльності у відповідність із міжнародними стандартами, зараз триває робота щодо їх вступу до Європейської мережі судово-експертних установ (European Network of Forensic Science Institutes – ENFSI). Ця організація (заснована ще в 1995 р.) створює своєрідний майданчик комунікації судових експертів різних країн світу та забезпечує обмін досвідом у роботі з новітніми технологіями. Однією з умов вступу до ENFSI є обов'язкова акредитація за міжнародними стандартами, один із яких запроваджено в Україні як національний нормативний документ – ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій». Будь-яка розвинена держава одним із основних завдань вбачає постійне підвищення якості продукції та послуг національних виробників. Така сама тенденція спостерігається й у сфері діяльності судово-експертних установ, «продукцією» яких є судові експертизи. Сертифікація установ виступає особливо актуальним завданням у досягненні цієї

[1] Більш детально див.: Юодкайте-Гранскене Г. Порівняльний огляд діяльності органів судової експертизи в державах – членах ЄС. 55 с.

мети, адже вона пов'язана із новим стратегічним напрямом роботи – розробленням та впровадженням систем управління якості, що будуються відповідно до вимог сучасних міжнародних стандартів[1].

Інша тенденція інтеграційних процесів, що відбуваються в галузі судової експертизи, пов'язана із комплексністю досліджень. Сучасна наука розглядає комплексні дослідження як одну із закономірностей процесу пізнання. Судова експертиза, яка з метою вирішення завдань судочинства, спрямована на використання знань, накопичених у різних галузях науки, у процесі науково-технічного прогресу постійно отримує вплив інтеграційних процесів, що відбуваються в цих галузях.

Вивчення проблем комплексних досліджень у судовій експертизі знайшло відображення в наукових працях багатьох учених, як у практичному, так і науковому аспектах. Так, Р. С. Бєлкін розширення можливостей судової експертизи пов'язує із підвищенням ефективності комплексного дослідження речових доказів[2]. Т. В. Авер'янова

[1] Більш детально див.: Юрчишин В. Д. Аккредитация подразделений экспертной службы МВД Украины соответственно международным требованиям ISO/IEC 17025 Европейской сети судебно-экспертных учреждений: современное состояние и перспективы развития//Актуальные проблемы современной криминалистики и судебной экспертизы: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 35-летию со дня образования каф. криминалистики Акад. МВД Респ. Беларусь (Минск, 3 июня 2011 г.)/М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь»; редкол.: Н. И. Порубов [и др.]. Минск: Акад. МВД, 2011. С. 123–125; Евмененко С. А., Нефедов С. Н. Система обеспечения качества судебно-экспертной деятельности Республики Беларусь// Применение современных научных методов и технологий в области экспертиз: материалы междунар. конф. (Ереван – Цахкадзор, 16–17 июня 2015 г.). Ереван, 2015. С. 149–157; Нефедов С. Н., Чащин С. В. Требования к системе менеджмента качества лаборатории судебной экспертизы//Там само. – С. 158–164; Джабир А. Общая характеристика несоответствий, обнаруженных при аудите лабораторий судебной экспертизы, аккредитованных по стандарту ISO/IEC 17025//Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 27 окт. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 157–161; Хоша В. В. К вопросу административно-правового обеспечения аккредитации судебно-экспертных учреждений Украины// Там само. С. 437–439.

[2] Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. М.: Юристъ, 1997. Т. 3. С. 116.

підкреслює, що в процесі комплексного дослідження виявляється вплив глобального процесу сучасності – інтеграції наукового знання, взаємопроникнення методів наукового пізнання[1]. Вона слушно зазначає, що застосування методів інших наук у будь-якій галузі знань призводить до її збагачення, розвитку загальнонаукових основ, надає умови для активної творчості вчених. Так, кожен об'єкт судової експертизи внаслідок його складності та специфіки вирішуваних завдань досліджується за допомогою засобів і методів декількох наук[2]. Виходячи з наведеного, можна виокремити таку тенденцію: однією з форм інтеграції знань у судовій експертизі є інтеграція методів різних наук.

Ще одна тенденція, яка склалася в інтеграційних процесах, що відбуваються в судовій експертизі, виявляється у тому, що через застосування методів різних наук відбувається й інтеграція самих наукових знань. У результаті виникають нові галузі знань. Так, А. І. Вінберг та Н. Т. Малаховська вказують, що процес взаємодії, взаємних зв'язків предметних, галузевих знань у процесі вивчення різних об'єктів дослідження приводить через аналіз загальних властивостей різних об'єктів до взаємодії наук, що їх досліджують. Як приклад вони наводять транспортну трасологію, що виникла в результаті взаємодії інженерно-транспортних і трасологічних знань, судово-медичну трасологію тощо[3]. Узагалі судова трасологія як наука про сліди, будучи одним із напрямів криміналістичної техніки як частини криміналістики, своїм виникненням та розвитком підтверджує зазначену тезу щодо проникнення методів різних наук у судову експертизу, тобто їх інтеграцію, що пов'язана зі складною природою об'єктів і потребує вивчення їх різних сторін відповідними методами.

[1] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. М.: Акад. МВД РФ, 1994. С. 16.

[2] Там само. С. 7.

[3] Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология//Общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. С. 20–21.

Р. С. Бєлкін і А. І. Вінберг також відзначають процеси інтеграції знань, виокремлюючи закон активного творчого пристосування для цілей судочинства досягнень інших наук і загальний закон розвитку науки як інтеграції наукового знання[1]. С. Ф. Бичкова наголошує, що саме технічне знання виступає своєрідним синтезом суспільствознавства та природознавства. Воно є тією ланкою, яка пов'язує знання про закономірності, цілі, потреби науки про судову експертизу, що виробляють науки суспільні, насамперед юридичні, зі знанням фундаментальних законів, що входять у галузь природознавства[2]. Отже, у низці наукових праць з розроблення теоретичних положень судової експертизи чітко сформувалася така тенденція: інтеграція знань у судовій експертизі відбувається через взаємодію наук, завдяки якій виникають нові види (роди, класи) судової експертизи.

У процесі розвитку теорії й практики судової експертизи та криміналістики як наслідок різноманітних явищ, що відбуваються у сфері соціального, політичного, наукового життя суспільства, постійно зростає інтерес науковців до проблем інтеграції спеціальних знань, що застосовуються в судочинстві. У роботах Т. В. Авер'янової[3], А. Ф. Аубакірова, Е. П. Кім[4], А. А. Барцицької[5], І. В. Басистої, В. І. Оперук[6], В. П. Бахіна[7], Р. С. Бєлкіна[8], С. Ф. Бич-

[1] Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. М.: Юрид. лит., 1973. С. 57.

[2] Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. Алматы: Каз. НИИСЭ, 1994. С. 46.

[3] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. 123 с.

[4] Аубакиров А. Ф., Ким Э. П. Криминалистическая экспертиза материалов и веществ: пособие. Алматы: Эдилет, 2001. 222 с.

[5] Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09/Нац. ун-т «Одес. юрид. акад». Одеса, 2011. 22 с.

[6] Басиста І. В., Оперук В. І. Окремі проблеми залучення спеціалістів під час досудового розслідування та призначення експертних досліджень//Криминалистика и судебная экспертиза: сб. науч. тр./КНИИСЭ. Киев, 2015. Вып. 60. С. 203–213.

[7] Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. 268 с.

[8] Белкин Р. С. Курс криминалистики: Криминалистические средства, приемы и рекомендации: в 3 т. Т. 3. М.: Юристъ, 1997. 480 с.

кової[1], О. О. Бондаренко[2], Л. Г. Бордюгова[3], А. І. Вінберга, Н. Т. Малаховської[4], Ю. М. Грошевого, С. М. Стахівського[5], В. Г. Гончаренка, І. В. Гори[6], В. А. Журавля, В. Ю. Шепітька, Г. К. Авдєєвої[7], Н. І. Клименко[8], В. О. Коновалової[9], Ю. Г. Корухова[10], О. І. Кострова[11], Н. П. Майліс[12], А. А. Макаряна[13], О. Р. Россинської, О. І. Галяшиної, О. М. Зініна[14], М. Я. Сегая, В. К. Стринжи[15], Е. Б. Сіма-

[1] Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. С. 46.

[2] Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві//Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2013. №1082. Вип. №16. С. 316–318.

[3] Бордюгов Л. Г. Интегративный характер ситуалогической экспертизы//Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр./редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. Харків: Право, 2009. Вип. 9. С. 205–213.

[4] Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы. 183 с.; Криминалистическая экспертиза: возникновение, становление и тенденции развития. М.: ЮИ МВД РФ, 1994. 231 с.

[5] Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посіб. Київ: КНТ: Вид. Фурса С. Я., 2006. 272 с.

[6] Експертизи у судочинстві України: посібник/за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.

[7] Журавель В. А., Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. Інновації в криміналістиці та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства//Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. Харків: Право, 2011. Вип. 21. С. 39–46.

[8] Клименко Н. І. Судова експертологія. Київ: Ін Юре, 2007. 528 с.

[9] Коновалова В. Е. О значении и функциях экспертных версий//Криминалистика и судебная экспертиза. Киев: Вища шк., 1977. Вып. 14. С. 53–58.

[10] Корухов Ю. Г. Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе//Проблемы трасологических исследований: сб. науч. тр. Всесоюз. НИИ судеб. экспертиз. М., 1978. Вып. 35. С. 3–106.

[11] Костров А. И. Моделирование как метод исследования в криминалистике// Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью: материалы науч.-практ. конф. Минск, 1992. С. 52–54.

[12] Майлис Н. П. Руководство по трасологической экспертизе. М.: Щит-М, 2011. 344 с.

[13] Макарян А. А. Интеграция естественных и технических наук в криминалистике: дис. … канд. юрид. наук. М., 1994. 179 с.

[14] Россинская Е. Р., Галяшина Е. И., Зинин А. М. Теория судебной экспертизы: учебник/под ред. Е. Р. Россинской. М.: Норма: НИЦ Инфра-М, 2013. 384 с.

[15] Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев: РИО МВД УССР, 1970. 256 с.; Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следовотображений (проблемы методологии). Киев: Ин Юре, 1997. 174 с.

кової-Єфремян[1], Т. Е. Сухової[2], В. Ю. Шепітька[3], О. Р. Шляхова, Ф. Е. Давудова[4], М. Г. Щербаковського[5] та інших проводилося вдосконалення наявних і розроблення нових положень про інтеграційні процеси в судовій експертизі та криміналістиці. Узагалі розвиток судової експертизи значною мірою залежить від рівня розвитку різноманітних науково-технічних знань, які інтегруються в її сферу.

Особливий інтерес становлять окремі праці науковців, які присвячені теоретичним і прикладним аспектам взаємозв'язків наук, складним формам їх інтеграції[6]. Так, аналізу проблеми інтеграції

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів: монографія. Харків: Гриф, 2004. 176 с.

[2] Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. Тула, 2001. 174 с.

[3] Шепитько В. Ю. О пределах использования специальных знаний в уголовном процессе//Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народж. проф. М. В. Салтевського (Одеса, 2 листоп. 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 499–502; Його ж. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні//Суд. експертиза. 2014. №1. С. 11–18.

[4] Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР//Теория и практика криминалистической экспертизы: сборник. М.: Юрид. лит., 1962. Вып. №9–10. С. 3–446; Шляхов А. Р., Давудов Ф. Э. Сущность криминалистических экспертиз материалов, веществ и изделий из них (КЭМВИ)//Правоведение. 1983. №6. С. 71–77.

[5] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.

[6] Див., наприклад: Кедров Б. М. Классификация наук: в 2 т. М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1961–1965. Т. 1. 543 с.; Т. 2. 544 с.; Його ж. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М.: Наука, 1967. 436 с.; Його ж. Проблемы логики и методологии науки. М.: Наука, 1990. 352 с.; Кучеров И. Д. Соотношение тождества и различия. (На материале криминалистики). Минск: Наука и техника, 1968. 200 с.; Ракитов А. И. Природа научного исследования//Вопр. философии. 1968. №12. С. 40–43; Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки. М.: Высш. шк., 1983. 152 с.; Печенкин А. А. Взаимодействие физики и химии (философский анализ). М.: Мысль, 1986. 208 с.; Сычёва Л. С. Современные процессы формирования наук. Опыт эмпирического исследования. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1984. 160 с.; Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 184 с.; Його ж. Некоторые тенденции в развитии естественных наук и принципы их классификации// Вопр. философии. 1961. №8. С. 66–75; Його ж. О принципе тождества//Там само. 1969. Вып. 6. С. 86–94; Чепиков М. Г. Интеграция науки. М.: Мысль, 1981. 276 с.; Штофф В. А. Введение в методологию научного познания. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. 191 с., та ін.

наукового знання присвячені роботи Б. М. Кєдрова. Зокрема це простежується в його наукових працях із логіки та методології революцій у природознавстві. Нею насичені дослідження Б. М. Кєдрова з класифікації наук. Науковець є ініціатором, організатором та дослідником проблеми взаємодії природничих і технічних наук. Його точка зору на співвідношення хімії та фізики викликала дискусію учених у 60-х рр. минулого століття, однак залишається відправним пунктом і в сучасних дискусіях із цієї проблематики[1]. Саме тому під час формулювання положень цієї роботи будемо виходити з прийнятних для нас висновків, зроблених Б. М. Кєдровим щодо логіки та методології науки.

Як сталу тенденцію можна також розглядати постійну взаємодію інтеграції спеціальних наукових знань із їх диференціацією, оскільки під час формування й удосконалення наукових засад судової експертизи вони відіграють значну роль, поперемінно набуваючи переваг. Інтеграційна функція полягає у використанні даних, одержаних при проведенні судових експертиз різних видів, родів і класів та систематизації накопичених знань, використанні нових методів природничих і технічних наук, які можуть застосовуватися в експертному дослідженні, пристосуванні їх до виконання завдань судової експертизи, оцінюванні її результатів згідно з принципами судово-експертного пізнання[2]. Виходячи з цього, зазначимо, що інтеграція спеціальних знань полягає, головним чином, у їх комплексируванні. Диференціація ж спеціальних знань сприяє виникненню нових експертних спеціальностей, кожна з яких має певну сферу дослідження. У той самий час надзвичайна прихильність до диференціації знань іноді призводить до ситуацій, коли обізнані особи можуть ефективно працювати тільки в межах «своєї» експертної спеціальності та мають труднощі, коли необхідно брати участь у проведенні комплексних експертиз. У зв'язку з цим доречно навести умовивід К. Боулдіга щодо організації систем: «фізики говорять тільки з фізиками, економісти з економістами; гірше того, фізики-атомники говорять тільки з фізиками-

[1] Кедров Б. М. Проблемы логики и методологии науки. С. 330–332.

[2] Див.: Клименко Н. І. Інтеграційна функція експертології//Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук.-практ. матеріалів. Харків: Право, 2006. Вип. 6. С. 117–124.

атомниками, а економетристи – з економетристами. Хотілося б знати, чи не здрібнилася наука в скупчення розділених стінами пустельників, кожний з яких бурмоче самому собі слова спеціальною мовою, яку може зрозуміти тільки він сам… Поширення спеціалізованої глухоти означає, що хтось, кому треба знати щось, що знає ще дехто, не спроможний зрозуміти іншого через відсутність узагальненого слуху»[1]. Так відбувається й в експертній практиці, коли судовий експерт надає пріоритети тільки тій галузі науки чи техніки, якою він володіє, не намагаючись оволодіти знаннями «пограничних» галузей і знаннями в галузі загальної та окремих теорій судової експертизи. Яким же чином судовий експерт може оволодіти знаннями в «пограничних» наукових (технічних тощо) галузях? Відповідь – єдина: шляхом оволодіння знаннями в галузі теорії судової експертизи та відповідних методів (методик) комплексних судово-експертних досліджень, що чітко виокремлюється як тенденція розвитку судової експертизи.

Однією з тенденцій розвитку судової експертизи вважаємо широке впровадження комплексності в процеси створення новітніх методик експертного дослідження. О. Г. Кузнєцов констатує, що сучасні потреби слідчої та судової практики з питань широкого впровадження комплексності в процес утворення нових комплексних галузей судової експертизи більш високого наукового рівня, визначили таке положення: комплексна експертиза та комплексне дослідження є одним із головних каналів, через який досягнення науково-технічного прогресу потрапляють у сферу кримінального, цивільного та адміністративного процесів[2]. Отже, формування теоретичних основ правозастосовної практики з питань використання комплексності є зараз особливо актуальним і потребує інноваційних підходів до вирішення цієї проблеми.

Теоретичні дослідження в галузі судової експертизи, судово-експертна та судово-слідча практика стали підґрунтям для розроблення методик вирішення експертних завдань на основі інтеграції спеці-

[1] Цит. за: Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование. Организация систем. М.: Радио и связь, 1991. С. 17.

[2] Кузнецов О. Г. Судебная экспертиза: актуальные проблемы и перспективы развития в Республике Казахстан. Алматы: Глобус, 2008. С. 233.

альних знань. Формування методик експертного дослідження потребує надійної теоретичної бази, оскільки практика без теорії не може виконувати функцій стабільного важеля впровадження сучасних досягнень науки й техніки в судочинство. Важлива роль у цьому належить розробленню насамперед теоретичних положень судової експертизи. Сам характер об'єктів експертизи та особливості застосовуваних для їх дослідження засобів дозволяють використовувати та пристосовувати до вирішення завдань судової експертизи методи різних наук.

Із метою виявлення тенденцій інтеграційних процесів в окремих галузях судової експертизи, розглянемо напрями, у яких вони відбуваються. Активного впровадження інтеграційних процесів судова експертиза отримала в другій половині XX ст. У той самий час, з одного боку, почалося активне застосування судовою експертизою методів растрової електронної мікроскопії, емісійного спектрального, рентгено-флуоресцентного, атомно-абсорбційного аналізів, тонкошарової та газорідинної хроматографій, методів вимірювання твердості, електропровідності, хімічних реакцій тощо, а з другого – використання методів криміналістики при дослідженнях матеріалів, речовин та виробів з них[1]. На цьому етапі науковці фактично не

[1] Див., наприклад: Вареникова С. П. Теоретические и методические основы исследования механизма следообразования в криминалистических экспертизах материалов, веществ и изделий: дис. … канд. юрид. наук. М., 1986. 178 с.; Ласкаускене Б. И. О понятии микроследов и микрочастиц в трасологии//Вопр. судеб. экспертизы и криминалистики. Вильнюс, 1982. Вып. 16. С. 51–55; Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 1971. 30 с.; Його ж. Актуальные вопросы криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий//Современные тенденции развития судебной экспертизы вещественных доказательств и пути внедрения новых физических, химических и биологических методов в экспертную практику: материалы Всесоюз. науч. конф. М.: ВНИИСЭ, 1972. Ч. 3. Вып. 1. С. 3–9; Його ж. Структура объектов идентификации при установлении принадлежности частей целому//Теория и практика криминалистики и судеб. экспертизы. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1978. Вып. 2. С. 9–16; Эйсман А. А., Николайчик В. М. Физические методы выявления невидимых текстов/ под ред. А. И. Винберга. М.: Госюриздат, 1961. 240 с.; Пучков В. А. Судебное материаловедение//Соц. законность. 1979. №7. С. 61–62; Садомсков Е. И. О возможностях идентификации целого по частям объектов растительного происхождения//Материалы научной конференции, посвященной вопросам установления групповой

приділяли уваги теоретичному обґрунтуванню інтеграційних процесів, що відбувалися в судовій експертизі, хоча це не завадило накопиченню емпіричного досвіду, що в подальшому відобразилося на розвитку теоретичних положень судової експертизи.

Узагальнення спеціальної літератури свідчить про таке. Якщо звернутися до витоків, то розвитку судової експертизи та криміналістики був притаманний певний аналіз інтеграційних процесів. Зокрема, у 1902 р. Є. Ф. Буринський звертав увагу на обов'язок експерта опановувати завдання з усіх боків[1], по суті пропонуючи впровадження комплексного виконання завдань із судово-експертного дослідження документів шляхом застосування знань у графічному мистецтві, фотомеханіці, виробництві паперу, чорнил тощо. Щодо використання фізичних методів у криміналістиці були сформульовані рекомендації М. В. Терзієва зі співавт. (1948)[2]. В. М. Ніколайчик і О. О. Ейсман (1961), узагальнивши та систематизувавши накопичений досвід, розробили рекомендації із застосування фізичних методів виявлення невидимих текстів[3]. М. М. Зюскін (1962) приділив увагу фотографічним і фізичним методам дослідження речових доказів[4]. О. Р. Шляхов (1962) наголошував на наявності науки судової експертизи, яка по-

принадлежности вещественных доказательств в практике судебной экспертизы. Киев: Тип. 4-я военная, 1963. С. 155–160; Сегай М. Я. Идентификация материалов и веществ в криминалистической экспертизе//Материалы 3-й расширенной научной конференции, посвященной памяти заслуженного деятеля науки, профессора М. И. Райского/под ред. А. М. Гамбург. Киев: Госмедиздат УССР, 1958. С. 102–107; Седова Т. А. Проблемы судебной идентификации некоторых видов вещественных доказательств: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Л., 1967. 23 с.; Седова Т. А. Применение спектроскопии внутреннего отражения в судебной экспертизе. Л.: ЛГУ, 1978. 108 с.; Її ж. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации. Л.: ЛГУ, 1986. 105 с.; Спивак Т. В., Санарин Г. В., Быков М. В. Растровая электронная микроскопия. Успехи физических наук. М., 1969. Т. 99. Вып. 4. URL: http://ufn.ru/ru/articles/1969/12/d/ (дата звернення: 09.06.2016).

[1] Буринскій Е. Ѳ. Судебная экспертиза документовъ, производство ея и пользованіе ею. СПБургъ, 1902. С. 12.

[2] Физические исследования в криминалистике/Н. В. Терзиев, Б. Р. Киричинский, А. А. Эйсман, Е. Б. Геркен. М.: Полиграфкнига, 1948. 224 с.

[3] Эйсман А. А., Николайчик В. М. Физические методы выявления невидимых текстов. 240 с.

[4] Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств: пособие для экспертов, работников органов дознания, прокуратуры и суда/ под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. М.: Юрид. лит., 1962. 542 с.

єднує загальні логічні, фізико-технічні та хіміко-біологічні методи дослідження[1]. Заслуга О. О. Ейсмана та В. М. Кудрявцева полягає у тому, що вони (1964) довели й обґрунтували необхідність інтеграції кібернетики в судову експертизу[2]. В. І. Шиканов (1967)[3] та І. М. Зельдес[4] (1968), незважаючи на те, що кримінально-процесуальне законодавство не містило відповідної норми, виконали дисертаційні дослідження з питань теорії та практики комплексної експертизи в кримінальному процесі й довели необхідність подальшого розвитку комплексних досліджень. З. І. Кірсанов також активно пропагував комплексирування різних видів спеціальних знань, зокрема, з метою ототожнення особи за фотопортретом із застосуванням математичних методів у криміналістиці[5]. У 1971 р. опублікована монографія В. С. Митричева, у якій автор розробив наукові засади й загальні положення криміналістичних ідентифікаційних досліджень фізичними та хімічними методами[6]. Г. Л. Грановський у 1974 р., ґрунтуючись на впровадженні в криміналістичну експертизу методів статистики, запропонував методику встановлення слідоутворюючої ділянки папілярного узору[7]. М. М. Шульга (1977) оприлюднив роботу щодо ідентифікаційної експертизи слідів колюче-ріжучого знаряддя[8], що нада-

[1] Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы//Некоторые вопросы теории судебной экспертизы: тезисы науч. сообщ. на 7 теорет. семинаре – криминалист. чтениях, 26 июня 1975 г. М.: ВНИИСЭ, 1975. С. 3.

[2] Кудрявцев В. Н., Эйсман А. А. Кибернетика в борьбе с преступностью. М.: Знание, 1964. 78 с.

[3] Шиканов В. И. Комплексная экспертиза в советском уголовном процессе (некоторые вопросы теории и практики): дис. … канд. юрид. наук. М., 1967. 391 с.

[4] Зельдес И. М. Комплексные исследования в судебной экспертизе: дис. … канд. юрид. наук. М., 1968. 186 с.

[5] Кирсанов З. И. Экспертное отождествление личности по фотопортретам с применением математических методов исследования/под ред. В. П. Колмакова. М.: НИО Высш. Краснознам. шк., 1968. 150 с.

[6] Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. 30 с.

[7] Грановский Г. Л. Статистические методы определения следообразующего участка папиллярного узора руки. М.: ВНИИ МВД СССР, 1974. 44 с.

[8] Шульга Н. Н. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий: дис. … канд. юрид. наук. Киев, 1976. 167 с.

ло нових можливостей для вирішення завдань з його дослідження на підставі комплексних підходів. Однією з широкомасштабних робіт, присвячених комплексному судово-експертному дослідженню властивостей людини, стала монографія В. Є. Корноухова (1982)[1]. В. В. Липовський та Т. О. Дроздова (1991) проаналізували проблеми використання методів технічного дослідження документів і почеркознавства в експертизі підписів, що зазнали змін[2].

Стосовно питань інтеграції спеціальних знань при проведенні комплексних експертиз, які б розглядалися в роботах учених XXI ст., то привертають до себе увагу наукові дослідження Т. Е. Сухової[3] щодо інтеграційних процесів як фактора розвитку судової експертизи; М. С. Шуваєвої з правових та організаційних основ призначення й проведення комплексної експертизи[4]; О. Ю. Горошко щодо теоретичних і прикладних аспектів комплексних експертних досліджень у кримінальному процесі Республіки Білорусь[5]. У цих наукових працях проаналізовані, головним чином, питання призначення й проведення комплексних експертиз, їх організаційні та процесуальні проблеми.

---

[1] Корноухов В. Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1982. 184 с.

[2] Липовский В. В., Дроздова Т. А. Использование методов технического исследования документов и почерковедения при экспертизе подписей, подвергшихся изменениям//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев, 1991. Вып. 43. С. 74–80.

[3] Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. 174 с.

[4] Шуваева М. С. Правовые и организационные основы назначения и производства комплексной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. М.: РГБ, 2007. URL: http://www.diss.rsl.ru/07/0069/070069038.pdf. (дата звернення 28.04.2016).

[5] Див., наприклад: Горошко Е. Ю. Комплексные экспертные исследования в уголовном процессе: теоретические и прикладные аспекты: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Минск, 2010. 23 с.; Її ж. Методологические теории комплексных экспертных исследований//Вестн. Акад. МВД Респ. Белорусь. 2009. №2. С. 127–131; Її ж. К вопросу об оформлении заключений комплексных экспертных исследований// Эксперт-криминалист. 2009. №3. С. 13–16; Дулов А. В., Горошко Е. Ю. Методологические принципы комплексных экспертных исследований//Вестн. Гродн. гос. ун-та им. Я. Купалы. 2009. №4 (6). С. 65–71; Їх же. Принципиальные основы проведения комплексных исследований в судебной экспертизе//Право.by. 2010. №1 (7). С. 98–105, та ін.

Положення, викладені в зазначених та інших працях науковців, свідчать про те, що інтеграція знань у судовій експертизі – це закономірний процес її розвитку, один із головних важелів впливу на формування основ судово-експертної діяльності. Сьогодні вона набуває все більшого поглиблення й поширення. Експертна практика показує, що під час проведення експертиз обізнана особа, яка володіє знаннями в галузі фізики, хімії, медицини, біології, мистецтвознавства, інженерної техніки тощо, використовує також знання з криміналістики, теорії судової експертизи, теорії доказування та ін. Це пов'язано насамперед із тим, що неможливо правильно оцінити результати будь-якого експертного дослідження без урахування положень теорії криміналістичної ідентифікації, криміналістичної діагностики, ситуалогічного аналізу, механізму слідоутворення, причинно-наслідкових зв'язків тощо. Зазначені окремі теорії та вчення зародилися в надрах криміналістики та отримали своє відтворення й удосконалення під час розроблення теоретичних і методичних положень судової експертизи. Зараз на базі тільки однієї науки процес вирішення питання про індивідуальну тотожність (біології, хімії та ін.) гальмується на рівні встановлення родових (таксономічних), групових ознак, аналіз яких реалізується у встановленні родової (групової) належності. Ця обставина не може повною мірою задовольнити потреби слідчих (судових) органів, бо питома вага інформації, яку вони хотіли б отримати від експерта, стосується виявлення індивідуалізуючих ознак будь-чого (речі, речової обстановки, речовини, знаряддя, ділянки місцевості тощо) або конкретної особи, а також причин події, механізму слідоутворення, установлення наявності чи відсутності факту та механізму контактування тощо. Такі завдання можуть бути вирішені шляхом інтеграції знань різних наук (природничих, технічних, криміналістики). Оцінювання результатів спектрального, фотометричного, хроматографічного та інших методів дослідження має здійснюватися виходячи із властивостей об'єкта конкретного експертного дослідження, які встановлюються через ознаки (стійкі, випадкові) з урахуванням певних обставин

кримінального провадження чи цивільної, господарської, адміністративної справи. Просте констатування даних про якісний, кількісний тощо склад досліджуваних об'єктів (наприклад, у процесі ідентифікаційних досліджень), отриманих у результаті аналізу, може призвести до того, що такі дані не зможуть бути синтезованими та правильно оціненими внаслідок значної їх розбіжності чи суперечностей.

Розглянемо рівні інтеграції знань в експертизі матеріалів, речовин та виробів. Л. Д. Беляєва відносить до них проведення комплексного трасолого-матеріалознавчого дослідження слідів із метою встановлення факту та механізму контактної взаємодії за відсутності відображення одним чи двома об'єктами ознак своєї зовнішньої будови[1]. Підтверджуючи цю думку, слід відмітити, що практично всі види комплексних експертиз складають певні рівні вирішення інтеграційних завдань. Так, як перспективи в розвитку судово-ґрунтознавчої експертизи в результаті різноманітних форм інтеграції знань В. В. Тюрікова та Е. П. Козінер справедливо відзначили тенденції розвитку її предмета в пограничних галузях. Як приклад такого дослідження вони наводять експертизу із визначення механізму утворення нашарувань ґрунту на різних об'єктах, для чого недостатньо ознайомлення з положеннями вчення про механізм слідоутворення, необхідні знання в галузі ґрунтознавства (стосовно властивостей ґрунтів), а також щодо спроможностей матеріалів і поверхонь різних предметів утримувати ґрунт[2]. Виходячи з необхідності комплексного дослідження слідів ґрунту чи на ґрунті, нами була проведена робота з розроблення теоретичних основ та загальних положень методики комплексної ґрунтознавчо-трасологічної

[1] Беляева Л. Д. Проблемы дифференциации и интеграции знаний в области криминалистического исследования материалов, веществ и изделий//Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1987. С. 4–12.

[2] Тюрикова В. В., Козинер Э. П. Судебно-почвоведческая экспертиза: итоги и перспективы развития//Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1987. С. 12–18.

експертизи[1]. Відзначимо таку обставину: питання встановлення фактів і обставин контактної взаємодії вирішуються щодо відкритих ділянок місцевості, приміщень, транспортних засобів, одягу, взуття, тіла осіб та інших об'єктів, у зв'язку з чим можна дійти висновку про тісний зв'язок предмета експертизи контактної взаємодії з предметом експертиз, родовим об'єктом яких є ґрунт, транспортні засоби, обладнання, приладдя, зброя, рослини, тварини, людина та їх похідні, а також матеріали, вироби, речовини тощо. Отже, у цьому разі повинно йтися про якісно новий міжгалузевий предмет комплексної експертизи, що являє собою абсолютно своєрідну систему як сукупність досліджуваних об'єктів і вирішуваних завдань, окремими елементами якої будуть завдання судових трасологічної, медичної, автотехнічної, біологічної, хімічної, фізичної, балістичної та інших видів експертиз. Тому необхідним є розроблення новітніх методик, у структурі яких має відображатися предмет і завдання (підзавдання) комплексного дослідження.

Під час реалізації міждисциплінарного підходу відбувається взаємопроникнення знань різних наук і утворюється нова міждисциплі-

[1] Див., наприклад: Ефремян Э. Б. Некоторые теоретические и методические вопросы экспертизы по установлению механизма образования почвенных наслоений// Роль судебной экспертизы в социалистическом правовом государстве: тез. науч.- практ. конф. Минск: УД СМ БССР, 1989. С. 319–322; Її ж. Об экспертном исследовании механизма образования почвенных наслоений на предметах-носителях//Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1992. Вып. 44. С. 100–105; Її ж. Некоторые вопросы программирования решения типовых задач комплексной почвоведческо-трасологической экспертизы//Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики: тез. науч.-практ. конф. Киев: МЮУ, 1993. С. 163–164; Її ж. О классификации задач комплексных криминалистических почвоведческо-трасологических исследований// Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1993. Вып. 46. С. 98–104; Судебно-почвоведческая экспертиза. Ч. 2, вып. 1: Методы комплексного криминалистического исследования почв/Е. А. Хлесткова, Э. Б. Ефремян, О. И. Даньшина и др. М.: ВНИИСЭ, 1993. Гл. 2, § 1, § 2. С. 64–80; Ефремян Э. Б., Хлесткова Е. А. Возможности комплексной криминалистической почвенно-трасологической экспертизы//Экспертная техника. М.: ВНИИСЭ, 1994. Вып. 119. С. 18–22; Ефремян Э. Б. Об объектах комплексной криминалистической почвоведческо-трасологической экспертизы//Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений. Одесса: Одес. НИЛСЭ, 1994. С. 166–168; Її ж. Теоретичні основи та загальні положення методики комплексної криміналістичної ґрунтознавчо-трасологічної експертизи: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: ОПП, 1994. 24 с., та ін.

нарна парадигма. Тут доречною є метафора О. Л. Каменської, яка порівнює процес утворення нової міждисциплінарної парадигми із розчиненням цукру в чаї, – немає колишнього несолодкого чаю, немає цукру, а є солодкий чай[1]. Інакше кажучи, первинні вихідні складові втрачають своє самостійне значення, їх функції переходять та з успіхом використовуються новою структурою, яка є носієм нової міждисциплінарної парадигми. У сучасному наукознавстві до міждисциплінарних відносять дослідження загальних властивостей предметних галузей окремих наук: синергетика, наприклад, може бути успішно віднесена до таких міждисциплінарних наук[2]. Інтерполюючи цей умовивід у галузь судової експертизи, слід зазначити, що в судовій експертизі комплексирування знань відбувається насамперед за предметом певного експертного дослідження, тому однією з головних цілей цієї роботи є аналіз предмета комплексних експертних досліджень, який пов'язаний із вирішуваними завданнями. Оскільки завдання судової експертизи вирішуються через дослідження її об'єктів, то необхідно також здійснити дослідження зазначених категорій з метою виявлення їх особливостей в аспекті комплексних досліджень.

Не менш важливу роль у процесі інтеграції знань відіграють методичні підходи до вирішення завдань судової експертизи, що по суті реалізуються в методиках комплексних досліджень. Так, А. І. Вінберг справедливо наголошує, що криміналістичній експертизі відповідно до її природи, виходячи з необхідності всебічного дослідження речових доказів, узагалі притаманний комплексний характер[3]. Щодо методик почеркознавчих досліджень, то в період їх становлення загальні методичні положення будувалися за такою схемою: установлювалися загальна характеристика, загальні ознаки почерку, потім – окремі ознаки, що характеризують особливості рухових навичок певної людини, тобто в основному застосовувалися якісно-описові методи відображення рухових навичок людини при

[1] Каменская О. Л. Гендергетика – наука будущего//Гендер как интрига познания. М.: Наука, 2002. С. 14.

[2] Там само.

[3] Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. М.: Госюриздат, 1956. С. 27.

письмі. Якщо говорити про сучасні методичні підходи до дослідження почерку, то ми побачимо, що поряд із раніше використовуваними якісними методами експерти-почеркознавці широко застосовують комп'ютерні програми, моделювання, кількісні методи, засновані на математичному аналізі. Зокрема, при дослідженнях підписів, виконаних під впливом «збиваючих» факторів, використовується комп'ютерна програма ДІА; математичні методи та електронно-обчислювальна техніка є поширеними при дослідженнях почерку осіб старечого, похилого віку, при встановленні статі особи за ознаками почерку. Українськими фахівцями розроблено методику комплексного дослідження малооб'ємних почеркових об'єктів (підписів, коротких літерних і цифрових записів), яка використовує систему автоматизованого введення, оброблення, аналізу графічних зображень та алгоритмізовані методи їх дослідження, що дозволяють оцінити апріорну інформативність, динамічні характеристики об'єктів. На базі проведених досліджень створено пакет програм, який дозволяє автоматизувати процес ідентифікації. На сьогодні неможливо собі уявити виконання судової почеркознавчої, як і будь-якої іншої експертизи, без застосування комп'ютерної техніки. Тобто на прикладі судової почеркознавчої експертизи ми отримуємо підтвердження того факту, що в цю галузь активно інтегруються математичні методи, методи інформатики, чого не спостерігалося раніше, в той період, коли система ознак почерку перебувала на стадії становлення. Це свідчить на користь перспективності інтеграції математичних знань у судову почеркознавчу експертизу. Крім того, під час вирішення завдань з ідентифікації виконавця підпису, відповідно до діючих методичних підходів, обов'язково проводиться технічне дослідження підпису з метою встановлення способу його виконання, що свідчить про активне проникнення в почеркознавчу експертизу методів технічної експертизи документів. Узагальнення експертної практики показало, що у 2016 р. 96% експертиз, де досліджувалися підписи, у Київському НДІ судових експертиз та Харківському НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса виконувалися як комплексні, у результаті цього майже у 2% проведених досліджень було встановлено факт виконання підписів за допомогою технічних засобів.

Розглянемо динаміку процесів інтеграції в судово-технічній експертизі документів. Під час її становлення основними інструментальними методами в цій галузі були оптичні[1], у тому числі фотографічні методи (із застосуванням світлофільтрів, фотографування в інфрачервоних або ультрафіолетових променях, мікрофотографування). Крім того, досить активно застосовувалися хімічні (наприклад, дифузно-копіювальний), фізичні (люмінесцентний аналіз, спектрофотометрія) методи. На початку 60-х рр. XX ст. для визначення абсолютної давнини виготовлення документів ще не було розроблено досить ефективних методів дослідження[2]. На сьогодні поряд із зазначеними хімічними, фізичними та технічними методами використовуються методи фотозйомки в інфрачервоній люмінесценції, адсорбційно-люмінесцентний метод, дослідження за допомогою портативних телевізійних установок і електронно-оптичних перетворювачів. Стало можливим установлення відносної давнини складання документа в результаті розроблення нових методів дослідження штрихів, що перетинаються, а також визначення абсолютного «віку» документів і цінних паперів. Для визначення послідовності нанесення штрихів рекомендується використання растрового електронного мікроскопа й радіографії, а для визначення абсолютного «віку» документів, виконаних пастами для кулькових ручок, розроблені рекомендації із застосування методів оптичної мікроскопії, мікрохімічного якісного аналізу, сканувальної електронної мікроскопії, електронного флуоресцентного та дифракційного аналізів, спектроскопічних методів (мікроспектрофотометрія поглинання та відбиття, раманівська та інфрачервона спектроскопія), хроматографічного аналізу (газова, тонкошарова та високоефективна рідинна хроматографії, хромато-мас-спектрометричні й інші комбіновані методи) і капілярного електрофорезу з метою вивчення закономірностей змін складу, властивостей матеріалів письма та їх компонентів залежно від умов зберігання

[1] Більш детально про оптичні методи під час дослідження мікрооб'єктів див.: Неня О. В. Оптичні методи експертних досліджень мікрооб'єктів: автореф. дис. … канд. юрид. наук/Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 20 с.

[2] Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы//Вопросы судебной экспертизы. Тбилиси: Трансжелдориздат, 1962. С. 8–13.

документів і дії на них техногенних факторів. Для дослідження органічних речовин, що входять до складу матеріалів документів, застосовується сукупність методів: тонкошарова, газорідинна й паперова хроматографії, електрофорез, краплинний аналіз, спектрофотометрія. Узагалі дослідження зі встановлення давнини створення документів і їх реквізитів почалися в 70–80-х рр. XX ст. За інформацією, наведеною у звіті про науково-дослідну роботу «Розробка методики визначення абсолютного віку документів і цінних паперів»[1], саме в той період розпочато розроблення методики визначення «віку» штрихів, виконаних чорнилом, головні принципи якої зводяться до такого: чим давніший штрих, тим менш помітна зміна його кольору[2]. У 80-ті рр. XX ст. проведено науково-дослідну роботу із розроблення методики визначення «віку» записів, виконаних пастами для кулькових ручок вітчизняного виробництва[3]. Ця методика застосовувалася для вузького кола рецептур, досліджених її розробниками.

У ряді випусків міжнародних журналів з питань судової експертизи оприлюднено інформацію щодо експериментальної роботи із встановлення часових факторів впливу специфіки рецептури паст пишучих приладів на кінетику їх «старіння» за допомогою методів тонкошарової хроматографії, сканувальної денситометрії, комбінації газової хроматографії та спектрофотометрії, мікроспектрофотометрії, мікроденситометрії тощо[4].

---

[1] Розробка методики визначення абсолютного віку документів і цінних паперів: звіт про НДР (заключ.)/МЮУ, КНДІСЕ; кер. О. Цимбал. Київ: КНДІСЕ, 2001. 73 с.

[2] Современные методы установления внесенных в текст дописок: пособие /В. Н. Агинский, Е. Н. Дмитриев, Г. И. Сорокина и др. М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. 38 с.

[3] Определение относительного содержания фенилгликоля в штрихах паст для шариковых ручек/Э. А. Тросман, Г. С. Бежанишвили, П. Б. Даллакян и др.//Экспертная практика и новые методы исследования. М.: ВНИИСЭ, 1989. Вып. 12. С. 1–8.

[4] Див., наприклад: Aginsky V. N. Some New Ideas for Dating BallPoint Inks – a Feasibility Study//Journal of Forensic Sciences. 1993. Vol. 38. N 5 (Sept.); Його ж. Dating and Characterizing Writing, Stamp Pad and Jet Printer Inks by Gas Chromatography/ Mass Spectrometry//International Journal of Forensic Document Examiners. 1996. Vol. 2. N 2. (April/June); Його ж. Determination of the Age of Ballpoint Pen Ink by Gas and Densitometric Thin-Layer Chromatography//Journal of Chromatography. Vol. 678.

Методичні підходи до вирішення завдань із встановлення давнини виконання штрихів рукописних текстів у практиці судової експертизи держав далекого зарубіжжя базуються на застосуванні методів якісного хімічного аналізу, ІЧ-Фур'є спектроскопії, газової та тонкошарової хроматографій тощо[1]. Отже, розглянувши напрями інтеграції досягнень різних галузей науки та техніки в процес проведення криміналістичних експертиз із встановлення давнини виконання документів, слід відмітити, що українські вчені на підставі використання зазначених досягнень зарубіжних науковців і розроблення власних підходів до вирішення цього завдання розробили комплексну методику криміналістичних та фізико-хімічних досліджень щодо визначення абсолютного «віку» створення реквізитів документів, виконаних пастами кулькових ручок. Опрацьована методика дозволяє отримувати кількісні показники давнини виконання реквізитів документів, використовуючи інструментальні методи фізико-хімічних досліджень[2].

Слід зазначити, що розширення кола об'єктів криміналістичної судово-технічної експертизи документів (виготовлення документів за допомогою нових засобів – струминних, лазерних принтерів, сканерів, нових електрофотографічних, багатофункціональних апаратів, обладнання факсимільного зв'язку, поліграфічної техніки тощо) викликає нагальну потребу у використанні знань у галузі комп'ютерної техніки під час проведення судово-технічних досліджень документів.

---

[1] Див., наприклад: Humencki H. Experiments in Ballpoint Ink Aging Using Infrared Spectroscopy: Presented at the International Symposium of Questioned Documents//FBI Academy Forensic Science Research and Training Center. Quantico, VA, 1985; Stewart L. Ballpoint Ink Determination by Volatile Component Comparison – a Preliminary Study//Journal of Forensic Sciences. 1985. Vol. 30. N 2 (April); Cantu A., Prough R. On the Relative Aging of Ink – the Solvent Extraction Techique//Journal of Forensic Sciences. 1987. Vol. 32. N 5 (Sept.); Brunelle R., Breedlove C., Midkiff C. Determining the relative age of ballpoint inks using a single-solvent extraction techique//Journal of Forensic Sciences. N 6 (Nov.); Brunelle R., L., Crawford K. R. Advances in the forensic analysis and dating of writing ink. C. C. THOMAS, 2003. 236 p.; Brunelle R. L. Ink Dating the State of the Art//Journal Forensic Sciences. 1992. Vol. 37. № 1. P. 113–124.

[2] Розробка методики визначення абсолютного віку документів і цінних паперів: звіт про НДР (заключ.). 73 с.

У галузі судової балістики на сучасному етапі її розвитку також відбувається інтеграція знань різних наук. У цьому аспекті слід акцентувати увагу на розроблених українськими вченими апаратно-програмному комплексі криміналістичних досліджень балістичних об'єктів (куль та гільз) за слідами пострілу з метою ідентифікації вогнепальної зброї; комплексній методиці балістичної експертизи куль і гільз методами голографічної інтерферометрії; методиці з ідентифікації зброї за стріляними кулями та гільзами методом реєстрації розсіяного корпускулярного випромінювання тощо[1].

Судова трасологія також зазнає активних інтеграційних процесів під час розроблення нових методів досліджень. Підтвердженням цього є метод побудови телевізійно-машинних апаратно-програмних комплексів для введення в ПЕОМ зображень папілярних узорів з метою їх оброблення, визначення системи ознак та ідентифікації шляхом порівняння з набором еталонних зображень[2]. Традиційно ідентифікація людини за потожировими слідами проводиться як морфологічне дослідження слідів пальців рук у межах трасологічної дактилоскопічної експертизи. Однак значна частина слідів рук, вилучених з місця події, є непридатною для традиційного дослідження (сліди у вигляді плям, мазків, з причин відображення обмежених ділянок, не містять достатнього обсягу дактилоскопічної інформації тощо). Намагання створити методики дослідження динамічних слідів рук за аналогіями з методиками механоскопічної ідентифікації за слідами ковзання не мали успіху. Широкого впровадження порота еджескопічних методів у практику дактилоскопічної експертизи також не відбулося через низку причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Водночас у галузі біології, біохімії, антропології, медицини і генетики за останні десятиліття накопичено значний обсяг нової інформації про закономірності секреції потових і сальних залоз на шкірних покривах людини, склад потожирової

[1] Див.: Галузева науково-технічна програма по боротьбі із злочинністю Мін'юсту України: зб. анот. матеріалів з наук.-дослід. розроб. Київ: ВІПОЛ, 1996. Вип. 1. С. 9–12.

[2] Там само. С. 12.

речовини людини та її зміни, будову папілярного узору та наявність його тих чи інших ознак у різних груп населення. Сукупність усіх цих нових даних з урахуванням можливостей застосування сучасних інструментальних методів дослідження дозволила звернутися до проблеми комплексного дослідження потожирових слідів людини з метою вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань. Розроблений принципово новий підхід до експертного дослідження потожирових слідів людини, заснований на аналізі складу речовини сліду, дозволяє вирішувати завдання з ідентифікації особи. Результати експериментальних досліджень свідчать про велику інформативність складу потожирової речовини для ідентифікації та діагностики людини, зіставну з узором папілярних ліній шкіри пальців і долонь рук. Дослідження в галузі дерматогліфіки, достатньо широко використовувані в медичній діагностиці, можуть бути застосовані в криміналістичній практиці, що, безумовно, підвищить якість та розширить можливості дактилоскопічних досліджень потожирових слідів рук людини[1].

Розвиток судово-біологічної й судово-ґрунтознавчої експертиз також переконливо демонструє позитивний досвід інтеграції в судову біологію та ґрунтознавство методів інших наук, оскільки без їх застосування вирішення завдань щодо ототожнення ділянки місцевості за нашаруваннями біологічного та ґрунтово-мінерального походження на об'єктах-носіях, установлення єдиного джерела походження часток тваринного, рослинного походження, ґрунту тощо стає проблематичним. Саме інтеграція у галузь судової біології, ґрунтознавства досягнень криміналістики, технічних, фізико-математичних та інших наук відкрила нові можливості для впровадження сучасних методів дослідження. Наприклад, у 1996 р. фахівцями Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса в межах галузевої науково-технічної програми по боротьбі із злочинністю Міністерства юстиції України розроблено методичний посібник із виявлення, вилучення, фіксації макро- та мікрооб'єктів біологічного та ґрунтового походження, експрес-методів їх дослідження на місці події.

[1] Див.: Моисеева Т. Ф. Комплексное криминалистическое исследование потожировых следов человека. М.: Городец-издат, 2000. С. 5–6.

Актуальність розробки полягає в тому, що створена комплексна методика роботи на місці події з об'єктами, які швидко втрачають свої первісні властивості, чи не можуть бути виявлені та досліджені без застосування спеціальних знань. У посібнику наводяться експрес-методи дослідження рослинних, ентомологічних, ґрунтово-мінеральних макро- і мікрооб'єктів та слідів ґрунту (на ґрунті) із застосуванням методів судової трасології, математичної статистики, хімічних і фізичних методів тощо[1].

У процесі проведення судової експертизи матеріалів, речовин і виробів та об'єктів біологічно-ґрунтового походження використовуються ефективні методи та інструментально-технічні засоби, причому пріоритет віддається тим із них, що не порушують цілісності об'єктів. Складність структури об'єктів експертного дослідження та диференційований розвиток спеціальних знань у цих галузях потребують комплексного підходу до вирішення деяких експертних завдань. Однією із форм комплексного підходу при дослідженні об'єктів є організація проведення комплексної експертизи (при збереженні експертиз на рівні класу, роду або виду). Комплексна експертиза призначається в тих випадках, коли під час дослідження необхідні різні спеціальні знання для встановлення індивідуальної тотожності (коли речовини (пально-мастильні матеріали, лакофарбові матеріали, волокна, об'єкти рослинного чи тваринного походження тощо) утворюють сліди в результаті взаємодії елементів матеріальної обстановки) або встановлення родової, групової належності; для виявлення станів і властивостей складних утворень та об'єктів; для встановлення механізму контактування тощо. Сутність цих «різних» спеціальних знань, методологію досліджень при проведенні комплексної експертизи, питання організації її проведення тощо, – буде розглянуто в наступних розділах монографії, присвячених методичним підходам до вирішення завдань та процесуальним і організаційним проблемам комплексної експертизи як особливої форми комплексного (інтеграційного) підходу до застосування спеціальних знань у судочинстві.

[1] Див.: Галузева науково-технічна програма по боротьбі із злочинністю Мін'юсту України. С. 20.

Розвиток судової автотехнічної експертизи в класі інженерно-технічних досліджень останнім часом досить тісно пов'язаний із використанням знань у галузі математичного моделювання. Так, протягом декількох років кінця минулого та початку нинішнього століть розроблюються методи, алгоритми та програмне забезпечення для оцінювання процесів зіткнення транспортних засобів. Базовими для створення комплексу програм, що реалізують це завдання, є проекційно-мережеві методи (скінчених елементів і скінчених розбіжностей), методи та алгоритми розрахунку напружено-деформованого стану масивних тривимірних елементів конструкцій під дією статичних і динамічних навантажень, розроблення графічного програмного інтерфейсу з метою автоматизації процесів спілкування користувача з програмами моделювання. Науковцями розроблено програмний комплекс із виявлення причин втрати курсової стійкості руху при гальмуванні за результатами дослідження гальмової системи пошкодженого автомобіля. На основі створених математичних моделей вивчення даних щодо кількісної оцінки гальмових властивостей проводяться розрахунки траєкторії руху автомобіля в конкретній дорожньо-транспортній ситуації. Крім того, активного розвитку набувають комплексні інженерно-транспортні, фототехнічні та в галузі відео-, звукозапису дослідження, коли необхідно вирішити завдання щодо встановлення механізму дорожньо-транспортної події із використанням відеозаписів із камер зовнішнього спостереження.

Інтеграція знань відбувається в судово-економічній експертизі та виявляється через її різновиди. Наприклад, на думку О. Р. Россинської та інших фахівців[1], судова економічна експертиза складається з таких видів: бухгалтерської, товарознавчої, фінансово-економічної[2]. Судові економічні експертизи диференціюються також як бухгалтерська, фінансово-кредитна, фінансово-економічна[3]; документів бухгалтерсько-

[1] Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. М.: Право и закон, 1996. 223 с.

[2] Див., наприклад: Михайлов В. А., Дубягин Ю. П. Назначение и производство судебной экспертизы. Волгоград: Изд-во высш. след. шк. МВД РФ, 1991. 360 с.; Ромашов А. М. Судебно-бухгалтерская экспертиза. М.: Юрид. лит., 1981. 128 с.

[3] Див.: Експертизи у судовій практиці/за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 227–239.

го, податкового обліку і звітності; документів про економічну діяльність підприємств і організацій; документів фінансово-кредитних операцій; економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності[1] тощо. При виконанні економічних експертиз використовуються загальні та окремі методи документальної перевірки, для чого необхідні знання бухгалтерського, банківського, податкового обліку, економічної (зовнішньоекономічної) діяльності підприємств, математики, інформатики тощо.

У практиці проведення товарознавчих досліджень часто використовується загальний методичний підхід до проведення комплексних судових товарознавчих та інших видів експертиз (хімічних, біологічних, трасологічних, балістичних, технологічних тощо), коли на роздільних етапах дослідження кожний із судових експертів проводить вивчення відповідних властивостей досліджуваного об'єкта, а за сукупною оцінкою встановлених ознак і отриманих результатів дослідження виокремлюються показники якості товару, відображається вплив цих показників на формування його вартості та на кінцевий результат (величину вартості)[2].

Останнім часом науковцями та практиками обговорюються проблеми використання знань з галузі юриспруденції при проведенні судових експертиз узагалі та судово-економічної експертизи зокрема. Так, М. Я. Сегай та В. К. Стринжа підкреслюють, що на сучасному етапі розвитку судової експертизи склалися передумови для формування загального вчення про судово-експертну документалістику, яка вивчає закономірності утворення та пізнання наявної в документах інформації, що виникла в «ситуації позначення», яка в семантичній формі відображує соціально-економічні та правові відносини, досліджувані класом судово-економічних експертиз (судово-бухгалтерською, планово-економічною, фінансово-економічною) та класом, що тільки формується, так званих «судово-правових експертиз»[3].

[1] Див.: Шерстюк В. Н. Классификация судебных экспертиз//Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків, 2002. Вип. 2. С. 88–94.

[2] Див.: Основи судової експертизи: навч. посіб. … 928 с.

[3] Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). С. 16.

Практичний досвід дозволяє нам констатувати досить непоодинокі випадки, коли на вирішення судовим експертам ставляться питання щодо: установлення фактів порушень норм чинного законодавства у сфері економіки, безпеки життєдіяльності, охорони праці, техніки безпеки, інтелектуальної власності тощо; кола осіб, які допустили правопорушення, тощо. Це можна пояснити досить складною та об'ємною регуляторною нормативно-правовою базою відносин у цих сферах. У зв'язку з розробленням і прийняттям значної кількості нормативних актів, приписи яких не кореспондуються один з одним, містять протилежні тлумачення одних і тих самих положень тощо, слідчому (судді) стає все складніше прийняти правильне рішення для встановлення істини в справі. Саме тому вони й звертаються за допомогою до обізнаних осіб – спеціалістів у зазначених сферах, при цьому не враховуючи той факт, що вирішення правових питань не належить до компетенції експертів. Це примушує судового експерта згідно з вимогами процесуального законодавства або відмовитися від виконання дослідження, оскільки питання виходить за межі його компетенції, або, якщо це можливо, переформулювати питання відповідно до меж спеціальних знань.

Тією чи іншою мірою суміжні завдання, що виникають на межі юридичних і спеціальних знань, у практиці судової експертизи вирішуються. Тому важливим є чітке відмежування компетенції судового експерта від компетенції особи (органа), яка проводить досудове розслідування чи судовий розгляд. Це, наприклад, стосується питань судової інженерно-транспортної експертизи щодо відповідності з технічної точки зору дій учасників дорожнього руху вимогам Правил дорожнього руху, установлення причинно-наслідкового зв'язку між діями водія та ДТП; судової експертизи в галузі охорони праці з оцінювання дій осіб щодо відповідності їх правилам техніки безпеки; судової економічної експертизи з питань визначення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань і податкового кредиту з податку на додану вартість, оформлення операцій з надання кредитів та інших видів експертиз, які широко використовуються в практиці розслідування й судового розгляду кримінальних, адміністративних, цивільних і господарських справ.

Коли, наприклад, на вирішення судової автотехнічної експертизи виноситься питання: «Чи порушив Правила дорожнього руху водій…?», то згідно з вимогами Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, після відповідних роз'яснень експерт має викласти його в редакції, що відповідає Науково-методичним рекомендаціям з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень[1], а саме: «Чи відповідали дії водія… технічним вимогам Правил дорожнього руху?». Сутність вирішуваного експертом питання полягає в тому, що воно стосується меж спеціальних технічних знань експерта, а не аналізу об'єктивної сторони складу злочину, кримінальна відповідальність за який передбачена ст. 286 КК України («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»). Тобто експерт не має компетенції встановити факт порушення правил безпеки руху тією чи іншою особою. Він може встановити відповідність або невідповідність з технічної точки зору дій водія Правилам дорожнього руху. Установлення ж факту порушення базується на правовому аналізі всіх обставин справи прокурором, слідчим або судом. Так, невживання водієм заходів із зниження швидкості руху транспортного засобу аж до повної його зупинки може бути пов'язане з тим, що водій на момент виникнення безпеки для руху знаходився в непритомному стані й не міг керувати своїми діями. Ці обставини встановлюються та оцінюються особою (органом), що призначила експертизу, у сукупності з аналізом висновку експерта щодо відповідності (невідповідності) дій водія технічним вимогам Правил дорожнього руху.

Ще один приклад. Підроблення документів містить склад злочину, кримінальна відповідальність за який передбачена ст. 366 КК України. Саме тому вирішення питання про встановлення факту підроблення (підробки) того чи іншого документа не належить до компетенції су-

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5)//Офіц. вісн. України. 2005. № 5. Ст. 325 (із змінами та допов.); Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5)//Офіц. вісн. України. 2005. № 5. Ст. 325 (із змінами та допов.).

дового експерта. У межах спеціальних знань експерта вирішуються питання про встановлення фактів і способів унесення змін у досліджуваний документ (підчистки, виправлення, дописки, переклеювання фотокарток, літер тощо) і виявлення їх первинного змісту. На основі використання висновку судового експерта про факти та способи внесення змін у документи в сукупності з іншими встановленими фактичними даними та обставинами справи прокурор, слідчий або суддя встановлює факт службового підроблення документів.

У той самий час не можна не звернути уваги й на той факт, що в науковій літературі, особливо останнім часом, активно обговорюється питання щодо обґрунтувань виправданості використання саме судовим експертом юридичних знань. Так, А. О. Селіванов у низці публікацій наводить аргументи на користь необхідності введення в практику судово-експертної діяльності правової (юридичної) експертизи[1]. На його думку, юридичну судову експертизу слід розуміти як експертне дослідження матеріальних і процесуальних ознак актів (документів), які підлягають дослідженню в суді за їх змістом і формою та ґрунтуються на висновках судових експертів, залучених судом (прокурором, слідчим), що допомагає суду досягти об'єктивності в доказуванні, додержуватися принципів рівних можливостей у процесі, презумпції невинуватості, повноти дослідження прав сторін, забезпечення змагальності в доведенні дійсного стану фактів та захисту своїх прав і свобод. Ми не можемо погодитися із цією думкою, оскільки законодавством України, зокрема ч. 1 ст. 242 «не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права»[2]. Ця норма свідчить про те, що в кримінальному провадженні є недопустимим вирішення судовим експертом правових питань. Судова експертиза має проводитися виключно на базі чинного законодавства. Сьогодні такого виду (роду, класу) судової експертизи в розроблених класифі-

[1] Див.: Селиванов А. О. Проблеми запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного та обґрунтованого судового рішення// Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків, 2002. Вип. 2. С. 167–170; Його ж. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи//Право України. 2002. №8. С. 32–34; Його ж. Судова правова експертиза – шлях до істини в правосудді//Бюл. М-ва юстиції України. 2003. №4. С. 13–20.

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України//Відом. Верхов. Ради України. 2013. №9–10. С. 474. Ст. 88 (із змінами та допов.).

каціях не передбачено. Із урахуванням зазначеного можна дійти висновку про те, що в межах судової експертизи (економічної, інженерно-транспортної, з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності, інтелектуальної власності та ін.) аналіз нормативно-правових актів може проводитися судовим експертом тільки за умов, якщо «правова» частина таких досліджень не містить правового аналізу конкретних обставин справи (це є компетенцією органів досудового розслідування, суду), а охоплює коло питань щодо відповідності вимогам певних нормативно-правових актів, тих чи інших дій осіб або обставин справи, установлення яких потребує застосування спеціальних знань (з технічної, економічної тощо точки зору). На користь неприпустимості проведення правових судових експертиз свідчать результати проведеного автором анкетування судових експертів: лише 3% респондентів висловилися на користь вирішення судовим експертом правових питань, а 97% вважають їх неприпустимими.

У зв'язку з усе більшим проникненням інтеграційних процесів у судову експертизу досить чітко інтеграцію знань різних галузей науки можна простежити під час формування нових видів експертиз. Наприклад, при створенні методик дослідження об'єктів інтелектуальної власності з метою встановлення відповідності певних зразків вимогам, що ставляться до ліцензійної продукції, крім базових знань за спеціальністю «Інтелектуальна власність», застосовуються методи криміналістичних (трасологічних, технічного дослідження документів тощо), комп'ютерно-технічних та інших видів експертиз.

Таким чином, на підставі зазначеного можна константувати, що основні тенденції інтеграційних процесів у судовій експертизі виокремлюються в такі положення:

1) глобалізація як будь-яке складне й багатоаспектне явище має певні наслідки. Особливе місце при цьому належить впливу глобалізації на європейські інтеграційні процеси в судовій експертизі, які, передусім, виявляються через адаптацію законодавства України про судову експертизу до європейського законодавства, а крім того, через уніфікацію методик експертних досліджень для всіх судово-експертних установ шляхом їх акредитації відповідно до міжнародних стандартів якості;

2) судова експертиза за своєю суттю виникла та розвивається на підставі інтеграції знань різних наук: суспільних (юридичних, філософських), технічних і природничих, тобто на впровадженні ідей та уявлень однієї галузі в іншу, використанні понятійного апарату, методів і засобів різних наук;

3) комплексність (комплексирування) є однією з найголовніших складових утілення інтеграційних процесів у судову експертизу та наявна у будь-якому судово-експертному дослідженні. Однак форми комплексирування є різними, що пов'язано із такими чинниками: взаємозв'язком і взаємодією знань різних за предметом дослідження та типом наук; виникненням на стику різних галузей знань «пограничних» дисциплін, які є фундаментом виокремлення експертних спеціальностей, заснованих на базі інтеграції спеціальних знань; призначенням комплексів судових експертиз, проваджуваних за однією справою в межах предмета доказування; комплексними дослідженнями з однієї галузі знань у межах однієї експертизи; проведенням комплексних судових експертиз.

За результатами анкетування, проведеного нами в ході наукового дослідження, установлено, що 78% респондентів-експертів указали як основну форму комплексирування при проведенні експертних досліджень – комплексну експертизу; 12% – призначення комплексу експертиз за однією справою (провадженням); 7% – комплексні дослідження з однієї галузі знань у межах однієї експертизи; 3% – експертні спеціальності, які засновані на базі інтеграції різних спеціальних знань (транспортно-трасологічні дослідження тощо).

Багатьма науковцями розглядалися підстави використання комплексності в судовій експертизі в гносеологічному аспекті цієї проблеми. При цьому відмічалося, що поняття «комплексна експертиза», «комплекс експертиз», «комплекс досліджень у межах однієї експертизи» гносеологічно рівнозначні, тому правильним рішенням є допуск усіх трьох форм комплексирування при проведенні експертиз. Зауважимо, що запропонований перелік форм комплексирування містить підстави різного рівня для виділення кожного з наведених понять. На нашу думку, сутність поняття «комплексна експертиза» має передусім процесуальний характер, хоча сама дефініція в процесуальному за-

конодавстві України передбачена не в усіх видах судочинства. Поняття «комплекс експертиз» тісно пов'язане з методикою та тактикою розслідування різних видів злочинів, оскільки рекомендації щодо комплексів експертиз, які мають призначатися за тією чи іншою категорією злочинів, розробляються під час проведення наукових досліджень у галузі криміналістики з питань методики та тактики розслідування певних видів злочинів із метою підвищення ефективності виявлення, розслідування й розкриття протиправних діянь залежно від їх складу та криміналістичної характеристики. Щодо поняття «комплекс досліджень у межах однієї експертизи», то цей комплекс завжди присутній у будь-якому експертному дослідженні, що проводиться як у формі комплексної експертизи, так і однорідної. За результатами узагальнення експертної практики нами встановлено, що комплекс досліджень у межах однієї експертизи є найпоширенішим видом комплексирування. У кожному висновку експерта спостерігаємо застосування комплексу методів відповідно до методики експертного дослідження.

Під час виокремлення форм комплексирування в судовій експертизі необхідно виходити з аналізу предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів і методик комплексних досліджень, оскільки інтеграційні процеси реалізуються в розвитку судової експертизи саме за цими категоріями, які тісно взаємопов'язані між собою та є елементами системи комплексних експертних досліджень.

1.2. Системний підхід до використання спеціальних знань під час проведення комплексних судово-експертних досліджень

Формування наукових засад, за якими виокремлюються головні принципи проведення комплексних судово-експертних досліджень, має будуватися на використанні системного підходу. Кожне комплексне експертне дослідження являє собою унікальний процес пізнання,

результати якого втілюються у висновок судового експерта, що залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників – наявності методик вирішення експертних завдань, придатності для дослідження конкретного об'єкта експертизи, ступеня обізнаності особи, що проводить дослідження, у тому числі й досвіду з проведення комплексних судових експертиз, тощо. Результат комплексного експертного дослідження складно передбачити, а його окремі складові, навіть їх сукупність, що не стала результатом інтеграції знань, не можуть надати повного уявлення про досліджуваний об'єкт. Розуміння цілого найкращим чином отримується через розуміння його частин. Однак це в жодному разі не означає, що ціле можна замінити механічним підсумовуванням його складових. Отже, необхідно усвідомлювати необхідність застосування цілісного (системного) підходу до явищ, що вивчаються судовими експертами в процесі проведення комплексних досліджень. Складність завдання значною мірою пояснюється фундаментальним, узагальненим характером поняття «система».

Визначення системи є аксіомою, тому всі побудови, що засновані на ньому, мають глибокі зв'язки з цією аксіомою. Під системою розуміють сукупність взаємопов'язаних елементів. Тобто поняття системи включає поняття в цілому, що складається із взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємозалежних елементів, причому властивості системи в цілому залежать від властивостей її елементів. На сучасному етапі розвитку науки застосовуваний системний підхід цілком обґрунтовано треба віднести до загальнонаукових методів пізнання. Центральною категорією в понятійному апараті теорії систем є категорія «система». Вона визначається як цілісна множина взаємопов'язаних елементів, взаємодія між якими породжує нові (інтеграційні, системні) якості, не притаманні її складовим частинам[1]. Найважливішими ознаками системи є такі: цілісність (системний об'єкт за внутрішньою будовою реалізується за принципами єдності); елементний склад (система завжди складається з елементів); зв'язок (взаємодія елементів системи відбувається в ієрархічний або координаційний

[1] Теория государства и права/под ред. А. И. Денимова. М.: Юрид. лит., 1980. С. 272.

спосіб); внутрішня структура (існує мережа різноманітних типів зв'язків між елементами системи, що вивчається); центр (ядро системи, що визначає єдність її компонентів стосовно сутності, змісту та принципів побудови). У спеціальній літературі існує точка зору, відповідно до якої з визначення системи прямо випливає властивість емерджентності[1] – сума властивостей елементів не дорівнює властивостям самої системи та опосередковано постулюється в наявність середовища, у якому система існує та функціонує. Для певної системи оточуюче середовище є сукупністю всіх об'єктів, зміна властивостей яких впливає на систему, а також тих об'єктів, чиї властивості змінюються в результаті поведінки системи (А. Холл та Р. Фейджин)[2].

Які ж критерії віднесення належності елемента до системи? Цей розподіл у системі судової експертизи здійснюється вільно та залежить від її класу (роду, виду). Крім того, існують певні закономірності, що дозволяють упевнено говорити про обґрунтованість виокремлення комплексної судової експертизи в особливу системну сферу пізнання в системі судової експертизи. Цей умовивід можна обґрунтувати, спираючись на комплексний характер досліджень, що передбачає застосування спеціальних знань різних напрямів із метою вирішення загального інтеграційного завдання.

Роль і місце системного підходу в науковому дослідженні можна визначити виходячи з різних тлумачень змісту поняття інтеграції (як певного етапу наукового дослідження[3] або як результату цього до-

[1] Англ. *emergent* – те, що виникає раптово, від лат. *emergo* – з'являюся, виникаю. 1) Емерджентна еволюція – концепція розвитку, заснована на абсолютизації якісних змін у відриві від кількісних, розглядає розвиток як стрибкоподібний процес виникнення нових вищих якостей (див.: Философский энциклопедический словарь/редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. М.: Сов. энцикл., 1989. С. 762); 2) Емерджентна еволюція – філософська теорія сучасного англо-американського ідеалізму, відповідно до якої виникнення якісно нового є таким, що не піддається пізнанню, і не засноване на природних закономірностях; виникла на противагу матеріалістичній діалектиці (див.: Словарь иностранных слов. 12-е изд., стер. М.: Рус. яз., 1985. С. 584).

[2] Современные теории управления: Теории менеджмента на пороге XXI века: учеб. пособие/под ред. В. Ю. Пашкуса. СПб.: Сентябрь: Бизнес-преса, 2003. С. 19.

[3] Большая советская энциклопедия. 3-е изд. М.: СЭ, 1972. Т. 10. С. 307, 542; Там само. 1978. Т. 30. С. 289.

слідження[1]). Яким же чином інтеграція сприяє розвитку науки або окремій галузі судової експертизи? З урахуванням ступеня накопичення знань та рівня теоретичних обґрунтувань цей процес реалізується через системний підхід, який можна застосувати лише за умов теоретичного осмислення розмаїття вже наявних фактів і знань. Не вдаючись до докладного опису системного підходу[2], зробимо акцент на його головних, на наш погляд, властивостях:

– система – це будь-який складний об'єкт (процес чи явище), що являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, об'єднаних у певну організаційну структуру;

– для опису й дослідження складних систем (об'єктів, процесів) вони підлягають уявному розчленуванню на складові підсистеми та елементи (з їх властивостями, зв'язками, параметрами тощо);

– кожна із розглядуваних систем є структурною частиною (підсистемою) більш загальної системи;

– усі складові підсистеми мають ієрархічну підпорядкованість і взаємодіють між собою як частини єдиної та цілісної системи;

– усі зв'язки між підсистемами та елементами можна подати у вигляді прямих і зворотних ліній із вказівкою напрямку (стрілкою);

– за лініями зв'язку всі елементи взаємопов'язані та взаємодіють, впливаючи один на одного;

– існує множина взаємозв'язків між елементами системи: причинно-наслідкових; просторово-часових; структурно-функціональних; ієрархічних тощо;

– деякі набуті цілісні властивості системи вже не є простим, механічним підсумовуванням властивостей, притаманних її елементам, а набувають нового, якісно більш високого рівня – властивості емерджентності.

[1] Философский энциклопедический словарь. С. 230.

[2] Див., наприклад: Общая теория систем: пер. с англ. М.: Мир, 1966. 186 с.; Амосов М. Н. Моделирование сложных систем. Киев: Наук. думка, 1968. 88 с.; Бусленко Н. П. Моделирование сложных систем. М.: Наука, 1968. 356 с.; Вицин С. Е. Системный подход и преступность: учеб. пособие. М.: Акад. МВД СССР, 1980. 140 с., та ін.

У загальному випадку розрізнюють два види розподілу предметів: логічна операція розподілу родових понять та розчленування предмета за його складовими частинами[1], які не можна змішувати. Метою логічної операції розподілу понять є встановлення тих предметів, яким притаманний зміст поняття, що піддається розподілу.

Проаналізуємо підстави розподілу поняття «судова експертиза». Ми можемо здійснити розподіл судової експертизи на класи, які, у свою чергу, розподіляються на роди, що розподіляємо на види та підвиди, наприклад, через їх безпосереднє перераховування. Поняття, що піддається розподілу, називають розподіленим. Поняття, що отримують у результаті розподілу, називають членами розподілу[2].

Ознаку, за якою встановлюється вид розподілюваного поняття, називають підставою або принципом розподілу. Розподілюване поняття та члени розподілу перебувають між собою у родо-видових відносинах, причому розподілюване поняття є підпорядковуючим, а члени розподілу – підпорядкованими видами. Зворотний процес переходу від видових понять до родових пов'язаний із узагальненням понять. Головною метою розчленування (розподілу) об'єкта є виявлення його структури, елементів, системи зв'язків і взаємодії між ними, що в сукупності складають цілісний об'єкт. Розчленовуваний об'єкт та отримані в результаті розчленування елементи перебувають між собою у відношенні частини до цілого[3]. Так, у результаті розчленовування класу судової експертизи ми отримуємо її роди та види. Зворотний процес переходу від складових елементів до цілісної системи становить реконструкцію об'єкта. Шляхом реконструкції складових окремих досліджень, що проводяться експертами різних галузей (напрямів) знань, отримуємо уявлення про сутність комплексної експертизи.

Системний підхід застосовується незалежно від наукової дисципліни та сфери практичної діяльності. Із його допомогою аналізують-

[1] Общая теория систем. 186 с.; Амосов М. Н. Моделирование сложных систем. С. 29; Бусленко Н. П. Моделирование сложных систем. С. 43.

[2] Воскобойников А. Э. Системные исследования: базовые понятия, принципы и методология//Знание. Понимание. Умение. 2013. №6, нояб. – дек. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/6/Voskoboinikov_Systems-Research/ (дата звернення: 16.05.2016).

[3] Більш докладно див.: Философский энциклопедический словарь. С. 735–736.

ся методи організації, функціонування й управління для будь-яких складних систем (об'єктів, процесів, явищ), у яких розподіл за рівнями здійснюється послідовно шляхом розчленування на складові частини (підсистеми, елементи), що тісно взаємодіють і взаємопов'язані між собою в єдине ціле. Опис складної системи полягає в тому, що її концепція будується у вигляді структурної інформаційно-технологічної схеми, яка поступово розвивається[1]. Складовими такої системи є окремі організаційно-функціональні підсистеми, елементи та зв'язки. Підсистемами першого рівня членування є об'єкт управління, цілі функціонування (вихід, результат) системи, суб'єкт управління, матеріальні, людські, інформаційні тощо ресурси системи, зовнішнє (оточуюче) середовище, між якими існують різноманітні зв'язки та взаємодії в процесі функціонування[2]. Об'єктивні процеси інтеграції знань у практичній діяльності експертів стимулюють розвиток теоретичних аспектів судової експертизи, а створення класифікації є якісним стрибком у розвитку знання.

На наш погляд, основне значення системного підходу полягає у створенні передумов для систематизації наукових знань про ті або інші закономірності, що складають предмет теоретичних основ судової експертизи, які формуються, по-перше, шляхом узагальнення результатів усіх попередніх наукових досліджень, а, по-друге, виводять судову експертизу на якісно новий, більш високий рівень. Як зазначає Р. С. Бєлкін, інтеграція в процесі дослідження предмета пізнання дозволяє глибше проникати в сутність досліджуваного об'єкта, повніше визначати його властивості, зв'язки, структуру. Не слід забувати і про евристичні можливості інтеграції, що дозволяють передбачати ще непізнане за допомогою різних наукових методів[3].

Узагалі не можна робити будь-яких умовиводів у цьому напрямі, не беручи до уваги головних сторін поняття системи. Для того щоб

[1] Философский словарь/под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. М.: Политиздат, 1963. С. 405–406.

[2] Більш докладно див.: Философский энциклопедический словарь. С. 587–588; Большая советская энциклопедия. 1973. Т. 12. С. 269.

[3] Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание. М.: Юрид. лит., 1969. С. 53.

їх проаналізувати, необхідно розглянути еволюцію розвитку цього поняття, яке із середини XX ст. є однією з ключових філософсько-методологічних і спеціально-наукових категорій.

Першою людиною в історії розвитку цивілізації, що застосувала системний підхід для обґрунтування теорії та методики практичної реалізації процесів діагностики хвороб людини як специфічного об'єкта, складного за будовою, функціями, зв'язками та взаємодією з оточуючим середовищем (морфологічні, фізіологічні, психічні, соціальні особливості), був представник 17-го покоління з династії давньогрецьких лікарів Гіппократ[1]. Перші уявлення про систему виникли в античній філософії на основі онтологічного тлумачення системи як упорядкованості й цілісності буття. У древньогрецькій філософії та науці (Платон, Аристотель, стоїки, Евклід) розроблювалася ідея системності знання (аксіоматична побудова логіки, геометрії). Сприйняті від Античності уявлення про системність буття розвинулися як у системно-онтологічну концепцію Спінози та Лейбниця, так і в побудовах наукових систематик XVII–XVIII ст. в аспекті природної (а не телеологічної) інтерпретації системності світу (наприклад, класифікація К. Ліннея). У філософії й науці Нового часу поняття системи було використане під час дослідження наукового знання, при цьому спектр пропонованих рішень був вельми широким – від заперечення системного характеру науково-теоретичного знання (Е. Б. де Кондільяк) до перших намагань філософського обґрунтування логіко-дедуктивної природи системи знання (Й. Г. Ламберт та ін.)[2]. Принципи системної природи знання розроблювалися в німецькій класичній філософії: за Кантом наукове знання – це система, у якій ціле головує над частинами; Шеллінг і Геґель трактували системність пізнання як найважливішу вимогу діалектичного мислення. У західній філософії другої половини XIX–XX ст. містяться постановки, а в окремих випадках і рішення деяких проблем системного дослідження: специфіки теоретичного знання як системи (неокантіанство), особливостей цілого (холізм, гештальтпсихологія), методи побудови

[1] Більш докладно див.: Розанов И. Б. Гиппократ//Большая советская энциклопедия. 1971. Т. 6. С. 548.

[2] Див.: Философский энциклопедический словарь. С. 587–588.

логічних і формалізованих систем (неопозитивізм) тощо. У сучасному науковому та технічному знанні розроблення проблематики, пов'язаної з дослідженням і конструюванням систем різного роду, проводиться в межах системного підходу, загальної теорії систем, різноманітних спеціальних теорій систем у кібернетиці, системотехніці, системному аналізі, синергетиці тощо[1].

Принципи діалектики є адекватною загальнофілософською основою дослідження систем. Найважливішу роль при цьому відіграє принцип системності, що, у свою чергу, є основою системного підходу – як напряму методології спеціально-наукового пізнання та соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як систем. Системний підхід сприяє адекватній постановці проблем у конкретних науках і виробленню ефективної стратегії їх вивчення та орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й механізмів, що її забезпечує, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта та зведення їх у єдину теоретичну картину[2].

У XX ст. системний підхід посідав провідне місце в науковому пізнанні. На підставі аналізу наукових праць з теорії систем і дослідження системного аналізу слід констатувати таке. Передумовою його проникнення до науки став передусім перехід до нового типу наукових завдань: у цілому ряді галузей науки центральне місце починають займати проблеми організації та функціонування складних об'єктів; пізнання починає оперувати системами, межі й склад яких далеко не очевидні та потребують спеціального дослідження в кожному конкретному випадку. У другій половині XX ст. аналогічні за типом завдання виникають і в соціальній практиці; у соціальному управлінні замість тих, що превалювали раніше, локальних, галузевих завдань і принципів провідну роль починають відігравати великі комплексні

[1] Більш докладно див.: Диагностика/В. Х. Василенко и др.//Большая медицинская энциклопедия. 3-е изд. М.: СЭ, 1977. Т. 7. С. 245–252; Розанов И. Б. Гиппократ. 1971. Т. 6. С. 548.

[2] Більш докладно див.: Ракитов А. И. Философские проблемы науки: системный подход. М.: Мысль, 1977. 270 с.; О'Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем/пер. с англ. 4-е изд. М.: Альпина Паблишерз, 2010. 254 с.

проблеми, що потребують тісного взаємозв'язку економічних, соціальних, екологічних та інших аспектів громадського життя (наприклад, глобальні проблеми, комплексні проблеми соціально-економічного розвитку країн і регіонів, проблеми створення сучасних виробничих комплексів, розвитку міст, заходи з охорони довкілля тощо)[1].

Зміни типу наукових та практичних завдань супроводжуються появою загальнонаукових і спеціальних наукових концепцій, для яких характерне використання в тій чи іншій формі основних ідей системного підходу. Поряд із поширенням принципів системного підходу на нові наукові сфери знання та практичної діяльності із середини XX ст. починається систематичне розроблення цих принципів у методологічному плані. Спочатку методологічні дослідження групувалися навколо завдань побудови загальної теорії систем. Однак розвиток досліджень у цьому напрямі показав, що сукупність проблем методології системного дослідження суттєво перевищує межі завдань загальної теорії систем. Для позначення цієї більш широкої сфери методологічних проблем і застосовують термін «системний підхід», що з початку 70-х рр. XX ст. стрімко увійшов у науковий обіг[2].

Системний підхід не існує як сувора методологічна концепція: він виконує свої евристичні функції, залишаючись сукупністю пізнавальних принципів, основний сенс яких полягає у відповідній орієнтації конкретних досліджень. Ця орієнтація здійснюється подвійно. По-перше, змістові принципи системного підходу дозволяють фіксувати недостатність старих, традиційних об'єктів вивчення для поставлення та вирішення нових завдань. По-друге, поняття та принципи системного підходу суттєво допомагають будувати нові предмети вивчення, завдаючи структурні та типологічні характеристики цих предметів і таким чином сприяючи формуванню конструктивних дослідницьких програм. Значення критичної функції нових принци-

[1] Більш докладно див.: Ракитов А. И. Философские проблемы науки: Системный подход. 270 с.; О'Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. 254 с.

[2] Савельев А. В. Онтологическое расширение теории функциональных систем// Журнал проблем эволюции открытых систем. Алматы, 2005. №1(7). С. 86–94.

пів пізнання є важливою передумовою побудови сучасних системних концепцій. Так, умовою розроблення ефективних заходів із захисту оточуючого середовища стала послідовна критика підходу до розвитку виробництва, що ігнорує системний зв'язок суспільства та природи. Утвердження системних принципів у сучасній біології супроводжувалося критичним аналізом однобічності вузькоеволюційного підходу до живої природи, що не дозволяв зафіксувати важливу самостійну роль факторів біологічної організації. Отже, ця функція системного підходу має конструктивний характер і пов'язана передусім із виявленням неповноти наявних предметів вивчення, їх невідповідності новим науковим завданням, а також із виявленням недостатності тих чи інших принципів роз'яснення способів побудови знання. Ефективне проведення цієї роботи передбачає послідовну реалізацію принципу спадкоємності в розвитку систем знання[1].

[1] Більш докладно див.: Агошкова Е. Б., Ахлибининский Б. В. Эволюция понятия системы//Вопр. философии. 1998. №7. С. 170–179; Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход в современной науке//Проблемы методологии системных исследований. М.: Мысль, 1970. С. 7–48; Их же. Философский принцип системности и системный подход//Вопр. философии. 1978. №8. С. 39–52; Воскобойников А. Э. Системные исследования: базовые понятия, принципы и методология. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/6/Voskoboinikov_Systems-Research/; Лекторский В. А., Садовский В. Н. О принципах исследования систем (в связи с «общей теорией систем» Л. Берталанфи)//Вопр. философии. 1960. №8. С. 67–79; Ракитов А. И. Философские проблемы науки: системный подход. 270 с.; О'Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. 254 с.; Савельев А. В. Онтологическое расширение теории функциональных систем. С. 86–94; Савельева Т. С., Савельев А. В. Трудности и ограничения системного подхода в науке о мозге//Проблемы нейрокибернетики: сб. материалов XI Междунар. конф. по нейрокибернетике. Ростов н/Д, 1995. С. 208–209; Садовский В. Н. Системный подход и общая теория систем: статус, основные проблемы и перспективы развития//Системные исследования: методологические проблемы: ежегодник. М.: Наука, 1980. С. 29–54; Сидоров С. В. Правила реализации системного подхода в управлении развивающейся школой//Знание. Понимание. Умение. 2010. №2. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Sidorov_Systematic_Approach/ (дата звернення: 02.06.2016); Философско-методологические исследования технических наук//Вопр. философии. 1981. №10. С. 172–180; Черногор С. А. Синтез креативных подходов в решении практических системологических задач//Филос. мысль. М., 2004. №5. С. 68–81; Його ж. Введение в синергологию и сложные системы моделирования. М.: Наука, 2008. 346 с.; Шагиахметов М. Р. Основы системного мировоззрения. Системно-онтологическое обоснование. М.: КМК, 2009. 263 с.

Позитивна роль системного підходу може бути зведена до таких головних моментів. По-перше, поняття та принципи системного підходу виявляють більш широку пізнавальну реальність порівняно з тією, що фіксувалася в попередньому знанні. По-друге, системний підхід містить у собі нове порівняно з попередніми схемами пояснення, в основі якого лежить пошук конкретних механізмів цілісності об'єкта й виявлення типології його зв'язків. По-третє, з важливої для системного підходу тези про різноманітність типів зв'язків об'єкта випливає, що складний об'єкт припускає декілька розчленувань. При цьому критерієм вибору найбільш адекватного розчленування об'єкта, що вивчається, може слугувати те, наскільки в результаті вдається побудувати «одиницю» аналізу (таку, наприклад, як експертне забезпечення правосуддя в соціумі в масштабах держави, судово-експертна діяльність у системі експертного забезпечення правосуддя, судова експертиза в системі судово-експертної діяльності або комплексна експертиза в системі судової експертизи), що дозволяє фіксувати цілісні властивості об'єкта, його структуру та динаміку.

Широта принципів і головних понять системного підходу ставить його в тісний зв'язок з іншими методологічними напрямами сучасної науки. За своїми пізнавальними настановленнями системний підхід має особливо багато спільного із структуралізмом і структурно-функціональним аналізом, з якими його пов'язує не тільки оперування поняттями структури та функції, а й акцент на вивчення різнотипних зв'язків об'єкта. Разом із тим принципи системного підходу мають більш широкий і більш глибокий зміст, вони не піддалися надто жорсткій концептуалізації та абсолютизації, як це мало місце із деякими напрямами структуралізму та структурно-функціонального аналізу[1].

Безпосередньо не вирішуючи філософських проблем, системний підхід стикається з необхідністю філософського тлумачення своїх положень. Сама історія становлення системного підходу переконливо демонструє, що його філософською основою є принцип системності, який отримав найбільш глибоке розроблення у філософських працях

[1] Див.: Щедровицкий Г. П. Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок. М.: Наука, 1981. С. 193–227.

з діалектики в аспекті конкретизації принципів діалектики стосовно дослідження об'єктів як систем. У загальнонауковій і юридичній літературі існує значна кількість визначень поняття «система»[1]. Аналіз цих літературних джерел дозволяє зробити висновок, що будь-яке системне утворення являє собою:

- внутрішньо організовану сукупність елементів;
- єдине ціле стосовно навколишнього середовища й інших систем;
- сукупність якостей, не властивих окремим елементам системи;
- побудову із визначеною структурою.

Оскільки судова експертиза зародилася в надрах криміналістики, не можна розглядати особливості систематики судової експертизи без аналізу криміналістичної систематики та її зв'язку із системою судової експертизи. Криміналістична систематика – це розділ загальної теорії криміналістики, що розробляє різні криміналістичні системи й класифікації та слугує засобом упорядкування криміналістичних знань з метою їх практичного застосування на наукових засадах[2]. Виходячи з аналізу криміналістичної літератури з питань систематики криміналістики, можна констатувати, що на початку розвитку науки криміналістики її розподіляли на дві частини: 1) теоретичне вчення про прояви злочинів і 2) практичне керівництво для проведення слідства (Г. Грос)[3]. У подальшому, як зазначає В. В. Тіщенко[4], західноєвропейські вчені (Р. А. Рейс[5], Г. Шнейкерт[6],

[1] Див., наприклад: Афанасьев В. Г. Системность и общество. М.: Политиздат, 1980. 368 с.; Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. М.: Юрид. лит., 1973. С. 161; Вицин С. Е. Системный подход и преступность. С. 14; Лузгин И. М. Реконструкция в расследовании преступлений. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1981. С. 6; Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Малый энциклопедический словарь. М.: ТЕРРА, 1994. Т. 4. С. 1469; Спиркин А. Г. Основы философии. М.: Политиздат, 1988. С. 179, та ін.

[2] Див.: Криміналістика: підручник/В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид., переробл. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. С. 9.

[3] Грос Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. [Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.] М.: ЛексЭст, 2002. 1088 с.

[4] Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние// Наук. пр. НУ ОЮА. 2008. С. 230–237.

[5] Рейс Р. А. Научная техника расследования преступлений: курс лекций/под ред. С. Н. Трегубова. СПб.: Сенат. тип., 1912. 178 с.

[6] Штибер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска: пер. с нем. М.: Гос. тех. изд-во, 1925. 192 с.

Р. Гейндль[1], Е. Локар[2] та ін.) пов'язували завдання криміналістики з розробленням методів і прийомів використання науково-технічних знань у розслідуванні злочинів, що стало наслідком ототожнення криміналістики із «кримінальною технікою», «науковою технікою розслідування», «поліцейською технікою». Тільки роботи А. Вейнгарта[3], Е. Анушата[4] розкрили широкі можливості розвитку системи криміналістики.

Уперше в криміналістичній науці системний підхід при визначенні предмета криміналістики та її розділів запропоновано використовувати А. І. Вінбергом (1969)[5]. Важливе методологічне значення системного підходу, що полягає у значному розширенні можливостей криміналістичного знання, відображено в роботах В. А. Жбанкова (1977), В. Я. Колдіна, М. С. Полєвого (1985, 1989), В. Ю. Шепітька (1995) та ін.[6]

На підставі аналізу наукових робіт з теорії систем[7] і наукових праць учених-криміналістів із питань використання системного

[1] Гейндль Р. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений. Со 127 рисунками в тексте/пер. В. В. Шпеера; под ред. А. И. Крюкова. М.: Гос. техн. изд-во, 1927. 332 с.

[2] Локар Э . Руководство по криминалистике. М.: Юрид. изд-во, 1941. 544 с.

[3] Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений/ пер. с нем., под ред. В. И. Лебедева. СПб.: Вестник Полиции, 1912. 284 с.

[4] Анушат Е. Искусство раскрытия преступления и законы логики. М.: Право и жизнь, 1927. 80 с.

[5] Винберг А. И. К вопросу о методе системного структурного анализа при определении предмета криминалистики и соотношении ее разделов//Вопросы криминалистики и судеб. экспертизы. М., 1969. Вып. 11. С. 12.

[6] Див.: Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. М.: Академия МВД СССР, 1977. 109 с.; Колдин В. Я., Полевой Н. С. Информационные процессы и структуры в криминалистике. М., 1985. 134 с.; Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика. М., 1982. 208 с.; Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. Харьков, 1995. 200 с.

[7] Див.: Абрамова Н. Т. Особенности систем и принципы их классификации// Филос. науки. 1972. № 6. С. 50–57; Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980. 368 с.; Його ж. Общество: системность, познание и управление. М., 1981. 432 с.; Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный поход в современной науке// Проблемы методологии системного исследования. М.: Мысль, 1970. С. 7–48; Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М., 1973. 270 с.; Садовский В. Н. Системный подход и общая теория систем: статус, основные проблемы и перспективы развития//Системные исследования. М., 1979. С. 29–54.

підходу в криміналістиці[1], О. Ю. Головін виокремив головні аспекти (історичний, функціональний, інтеграційний (комплексний)) системних досліджень у криміналістиці, що являють собою методологічну основу криміналістичної систематики, тісно пов'язаної із вченнями про методи та мову криміналістики. Заслуга О. Ю. Головіна полягає також у тому, що він виділив три основних напрями систематизації криміналістичних наукових знань: як структурну сукупність розділів (підрозділів тощо); як систему понять і категорій; як систему рекомендацій. При цьому він підкреслював, що зазначені напрями не можуть підміняти собою один одного, наприклад, класифікація понять не може бути покладена в основу сучасної чотирьохелементної системи криміналістики, оскільки ця система побудована за зовсім іншими принципами. Крім того, О. Ю. Головін справедливо відмічає, що теоретичні основи криміналістичної класифікації є невід'ємною частиною криміналістичної систематики, яка являє собою складовий елемент загальної теорії криміналістичної науки. Він підтримує чотирьохелементну систему криміналістики, яка містить:

- загальну теорію криміналістики;
- криміналістичну техніку;
- криміналістичну тактику;
- методику розслідування окремих видів злочинів (криміналістичну методику)[2].

Проаналізувавши історичні аспекти розвитку системи криміналістики, В. В. Тіщенко запропонував поділяти систему криміналістики на два розділи, які, у свою чергу, поділяються на підрозділи:

1) загальна частина: загальнотеоретичні положення; учення про злочинність; техніко-криміналістичні способи та засоби збирання

[1] Див., наприклад: Яблоков Н. П., Головин А. Ю. Криминалистика: природа и система. М.: Юристъ, 2005. С. 141; Пантелеев И. Ф. Предмет, система и задачи криминалистики//Криминалистика: учебник/под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. М.: Юрид. лит., 1984. С. 19; Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти/за ред. В. Ю. Шепітька. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2001. С. 358, та ін.

[2] Див.: Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. М.: ЛексЭст, 2002. С. 66–94.

й дослідження доказів; дослідження джерел інформації за допомогою спеціальних знань; теоретичні основи стратегії та тактики розслідування;

2) особлива частина: методики розслідування злочинів[1].

На нашу думку, такий підхід до систематики криміналістики є дещо сумнівним, оскільки вчення про злочинність є предметом кримінології, а дослідження джерел інформації за допомогою спеціальних знань – це завдання різних класів, родів, видів судової експертизи, з яких питома вага не належить до криміналістичних, наприклад судові медична, психологічна, воєнна експертизи тощо.

На думку українських учених-криміналістів – В. Ю. Шепітька, В. О. Коновалової, В. А. Журавля, В. М. Шевчука та ін., обґрунтованим є уявлення про чотирьохелементну систему криміналістики[2] і ми підтримуємо цю тенденцію.

Розглянемо питання співвідношення криміналістичної систематики із систематикою судової експертизи з точки зору їх взаємозв'язку. У криміналістичній літературі існують різні точки зору на зміст теорії криміналістики. Так, окремі вчені пропонують об'єднати в загальній теорії криміналістики різні вчення, наприклад, залучити судову трасологію до вчення про сліди, а судову балістику – до вчення про знаряддя злочину[3]. Однак за такого розподілу із судової балістики треба виокремити сліди пострілу, за якими здійснюється ідентифікація зброї, що є неправильним з точки зору реалізації правил розподілу понять. Саме тому ми будемо розглядати систематику криміналістичної теорії в аспекті тих прийнятних для нас підходів, відповідно до яких загальна теорія криміналістики включає в себе вступ; окремі криміналістичні теорії; учення про методи

[1] Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние. С. 230–237.

[2] Див., наприклад: Криміналістика: підручник/В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид., переробл. та допов. 640 с.

[3] Образцов В. А. Проблемы криминалистической систематики//Юж.-урал. криминалист. чтения. Уфа, 2000. Вып. 8. С. 14.

криміналістики; учення про мову криміналістики та криміналістичну систематику[1].

Слід порівняти основні напрями систематизації криміналістичних наукових знань і спеціальних знань, які є фундаментальною базою системи судової експертизи. Зауважимо, що система спеціальних знань може бути подана структурною сукупністю загальних теоретичних положень судової експертизи та розробленими на їх основі відповідними теоретичними положеннями окремих класів, родів, видів і підвидів судової експертизи. Крім того, судова експертиза як система спеціальних знань оперує поняттями та категоріями, які, з одного боку, тісно пов'язані із системою понять і категорій криміналістики, оскільки зародилися в її надрах (маємо на увазі співвідношення понятійного апарату підрозділів криміналістичної техніки з тезаурусом відповідного класу криміналістичних експертиз). З другого боку – спеціальні знання тісно пов'язані з поняттями та категоріями інших юридичних наук (кримінальним, цивільним, адміністративним, господарським процесуальним правом тощо), бо судова експертиза призначається та проводиться виключно в порядку, передбаченому чинним законодавством України. Крім того, спеціальні знання утворюються та розвиваються на базі системи понять та категорій так званих «материнських» наук відповідних класів, родів, видів, підвидів судових експертиз (наприклад, біологія – «материнська» наука судової біологічної експертизи, медицина – судово-медичної експертизи; економіка – судово-економічної експертизи, військова справа – воєнної експертизи тощо). Нарешті, якщо криміналістичні наукові знання можна подати як систему методик і рекомендацій із розкриття та розслідування злочинів, то спеціальні знання можуть розглядатися як система методик експертного дослідження.

Оскільки криміналістична техніка (розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблюваних на їх основі тех-

[1] Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики. Т. 1. С. 56–61; Криминалистика /Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская: учеб. для вузов; под ред. Р. С. Белкина. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. С. 42–43; Криміналістика: підручник-/В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид. переробл. та допов. С. 9.

нічних засобів, прийомів і методів, призначених для збирання, дослідження й використання доказів) має тісний взаємозв'язок із судовою експертизою, то в аспекті їх співвідношення, слід підкреслити, що відповідні види криміналістичних експертиз (почеркознавча, трасологічна, балістична тощо) утворилися та розвинулися на базі накопичених знань у відповідних підрозділах криміналістичної техніки (почеркознавства, трасології, балістики тощо). У той же час зауважимо, що методи криміналістичних експертиз не призначені для збирання доказів, адже судовому експерту забороняється самостійно збирати об'єкти експертного дослідження. Криміналістична техніка виникла внаслідок впровадження досягнень природничих і технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Система криміналістичної техніки охоплює такі основні галузі: судову фотографію; судовий кіно- й відеозапис; трасологію; балістику; криміналістичне дослідження письма; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичне ототожнення особи за ознаками зовнішності; кримінальну реєстрацію. Фактично всі зазначені галузі, крім кримінальної реєстрації, дуже тісно пов'язані із системою судової експертизи. Так, правила судової фотографії (фото- та відеозйомки) поширюються на будь-яку галузь судової експертизи – дослідницька фотографія, ілюстрування висновку судового експерта завжди здійснюється із застосуванням прийомів і методів судової фотографії (відеозапису). Трасологія, балістика, почеркознавство, технічне дослідження документів та ідентифікація особи за ознаками зовнішності є тими галузями криміналістики, які лежать в основі відповідних видів судових експертиз.

Ми погоджуємося з точкою зору тих учених, які вважають, що всі системні утворення розподіляються на два види: матеріальні й ідеальні. До першого виду системних утворень належать елементарні частки, жива матерія, суспільні відносини; до другого – різні логічні системи, а також галузі наукового знання[1]. Оскільки судова експертиза являє собою галузь наукового знання, то систему теоре-

[1] Див., наприклад: Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. С. 16–17.

тичних положень судової експертизи, у тому числі й системи комплексних судово-експертних досліджень, можна віднести до ідеальних утворень. Виходячи із запропонованого В. Г. Афанасьєвим та іншими ученими-філософами[1] розподілу систем на закриті й відкриті, віднесемо систему судової експертизи взагалі (комплексних судово-експертних досліджень зокрема) до відкритих систем, оскільки вони втілюють у собі багатовекторні зв'язки з іншими галузями знань.

Шляхом накопичення теоретичних знань та на основі узагальнення практичного експертного досвіду, у тому числі й щодо комплексних судово-експертних досліджень, сформована система таких основоположних принципів і вчень судової експертизи[2]:

І. Принципи організації та функціонування судово-експертної діяльності.

ІІ. Загальні теоретичні положення судової експертизи (зокрема комплексних судово-експертних досліджень):

1. Учення про судову експертизу як різновид практичної діяльності.

2. Учення про закономірності формування та розвитку судової експертизи (зокрема загальні принципи класифікації судових експертиз).

3. Учення про предмет судової експертизи.

4. Учення про завдання судової експертизи.

5. Учення про об'єкти судової експертизи, їх властивості й ознаки.

6. Учення про суб'єктів судової експертизи та судово-експертної діяльності в структурі експертного пізнання.

7. Учення про методи й методики судово-експертного дослідження.

8. Учення про засоби й форми комунікативної діяльності та інформаційні процеси, що відбуваються під час проведення судових експертиз.

9. Математизація судово-експертної діяльності.

10. Інформатизація та автоматизація судової експертизи.

---

[1] Див.: Афанасьев В. Г. Системность и общество. М.: Политиздат, 1980; Кравец А. С. Вероятность и системы. Воронеж, 1970. С. 95; Садовский В. Н. Основания общей теории систем. М., 1974. С. 216–220, та ін.

[2] Основы судебной экспертизы. Ч. 1: Общая часть. М.: РФЦСЭ МЮ России, 1997. С. 4.

ІІІ. Окремі теорії судової експертизи (тобто теорії та інші теоретичні побудови, положення яких поширюються на окремі класи, роди, види, підвиди судової експертизи або сторони судово-експертної діяльності).

При аналізі визначення системи виникає питання про співвідношення між системою та структурою. Під структурою слід розуміти сукупність стійких зв'язків і відношень елементів, конкретизованих за величиною, напрямом та призначенням. Розглянемо ознаки структури системи судової експертизи:

– закономірний зв'язок між елементами[1]: стосовно системи судової експертизи цей взаємозв'язок визначається завданням (метою) судово-експертної діяльності, ядром якої є судова експертиза, а саме – забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, спрямованою на максимальне використання досягнень науки та техніки. Щодо системи комплексних судово-експертних досліджень, то цей зв'язок забезпечується їх інтеграційним характером завдань, вирішення яких потребує застосування комплексу спеціальних знань з різних галузей науки та техніки;

– побудова об'єкта, визначена сполученням складових частин цілого, будова чого-небудь[2]: побудова системи судової експертизи, у тому числі й системи комплексних експертних досліджень, визначається сполученням її предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів та методів;

– композиція або вид упорядкованості елементів, цілком стійкий до певних його змін, перетворень[3]: які б нові види судової експертизи не з'являлися в процесі розвитку й удосконалення системи судової експертизи, незмінними залишаються її основоположні теоретичні положення;

– мережа відносин між елементами, що виражає сутність того або іншого порядку, яка розкривається через сукупність законів цієї га-

[1] Свидерский В. И., Зобов Р. А. Новые философские аспекты элементно-структурных отношений. Л.: ЛГУ, 1970. С. 6.

[2] Большой энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1991. Т. 2. С. 112.

[3] Тюхтин В. С. Отражение, системы, кибернетика. М.: Наука, 1972. С. 21.

лузі[1]: відносини між елементами системи судової експертизи розкриваються через закономірності формування її предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів і методів;

– істотні зв'язки між елементами системи[2]: істотні зв'язки між класами, родами, видами та підвидами судових експертиз тощо.

Із наведених формулювань випливає, що основу поняття «структура системи» складають зв'язки між її елементами[3].

Таким чином, системний підхід до використання спеціальних знань під час проведення комплексних судово-експертних досліджень дозволяє виявити такі види зв'язків у їх системі:

– зв'язки взаємодії (зв'язки властивостей і зв'язки об'єктів): зв'язки властивостей реалізуються у взаємодії властивостей об'єктів комплексних судово-експертних досліджень, кожна з яких досліджується шляхом застосування відповідних спеціальних знань, а зв'язки об'єктів при проведенні комплексних експертних досліджень взаємопов'язані спеціальним комплексним об'єктом (наприклад, контактно-взаємодіючий комплекс під час встановлення факту контактної взаємодії об'єктів);

– генетичні зв'язки (один об'єкт виступає як підстава, що породжує інший): у системі комплексних експертних досліджень взаємозв'язок застосовуваних спеціальних знань різних галузей породжує нове (інтеграційне) знання про досліджуваний об'єкт;

– зв'язки перетворення: реалізуються через отримання нових знань про певний об'єкт, досліджуваний методами різних галузей науки та техніки;

– зв'язки побудови системи комплексних судово-експертних досліджень залежать від того, яка саме галузь спеціальних знань є провідною при вирішенні інтеграційного експертного завдання;

---

[1] Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. С. 15.

[2] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. М.: Норма, 2001. С. 130.

[3] Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного похода. С. 191.

– зв'язки функціонування системи комплексних судово-експертних досліджень, що забезпечують реальну спроможність її існування;

– зв'язки розвитку, пов'язані з використанням останніх досягнень тієї чи іншої галузі науки (техніки), що інтегруються у сферу судової експертизи;

– зв'язки управління системою комплексних судово-експертних досліджень ґрунтуються на організаційних і процесуальних основах їх проведення.

1.3. Вплив інтеграційних процесів у судовій експертизі на розроблення її класифікацій

На сучасному етапі розвитку класифікація судової експертизи пов'язана із посиленням інтеграційних процесів, яким передувала диференціація спеціальних знань, та наявністю в наукознавстві найрізноманітніших класифікацій наук. Класифікація – це система розподілу будь-яких однорідних предметів або понять за класами, відділами тощо за певними загальними ознаками[1].

Питанням сутності класифікації наук присвячено велику кількість робіт із наукознавства (Ф. Бекон[2], Г. М. Добров[3], О. М. Земцов[4], Б. М. Кєдров[5], О. Конт[6], В. М. Сагатовський[7], Л. С. Си-

[1] Див.: Словарь русского языка. М.: Рус. яз., 1986. Т. 2. С. 54.

[2] Бэкон Ф. Сочинения. М.: Мысль, 1977. Т. 1. С. 156–157.

[3] Добров Г. М., Коренной А. А. Наука: информация и управление. М.: Сов. радио, 1977. 236 с.

[4] Земцов А. Н. О классификации наук по их состоянию и взаимовлиянию в конце XX века//Научно-образовательное объединение «Земля и Вселенная». URL: http://yas.narod.ru/art_zemtsov02.htm (дата звернення: 25.05.2016).

[5] Кедров Б. М. Классификация наук. Т. 1. 543 с.; Т. 2. 544 с.; Його ж. Предмет и взаимосвязь естественных наук. 436 с.

[6] Конт О. Курс позитивной философии//Родоначальники позитивизма. СПб., 1912. Вып. 4. С. 1–46, 49–53, 61–63, 71–74, 80–83.

[7] Сагатовский В. Н. Системный подход к классификации наук//Взаимосвязь естественных и технических наук. М.: Наука, 1976. С. 220–221.

чова[1], О. І. Уйомов[2] Є. І. Шамурін[3], В. А. Штофф[4] та ін. Аналіз цих та інших робіт демонструє, що зараз досить актуальним є питання співвідношення між фундаментальними і прикладними науками, адже завдяки науково-технічному прогресу утворюються нові науки, які вимагають визначення їх місця в системі класифікаційної ієрархії, побудови навчальних дисциплін тощо.

У процесах пізнання об'єктів і явищ людство виробляє різноманітні принципи та підходи до класифікації наук, що вивчають закономірності утворення й розвитку зазначених об'єктів та явищ. При цьому спостерігається така закономірність – основою диференціації наук завжди є предмет їх вивчення. Саме за предметом науки можна відрізняти її від інших. Але не тільки за предметом визначаються науки – на їх класифікацію впливають також їх об'єкт, завдання, методи (засоби) дослідження, співвідношення наукових дисциплін тощо.

Найбільш правильною, на наш погляд є така, що набула статусу традиційної, класифікація наук: суспільні, природничі та технічні. Виходячи із ступеня спільності предмета, завдань, об'єкта та методів його вивчення складові цих категорій можуть мати інтеграційний (синтетичний) характер.

Динаміку розвитку інтеграції в судовій експертизі можливо простежити за її класифікаціями, що розроблялися науковцями в різні періоди. Так, узагальнюючи накопичений на початку XX ст. емпіричний матеріал, пов'язаний із судово-технічним дослідженням документів, Є. Ф. Буринський виділив такі види «графічної» експертизи:

- відновлення вискоблених письмен;
- відновлення витравлених письмен;

[1] Сычёва Л. С. Современные процессы формирования наук. С. 103–120.

[2] Уемов А. И. Некоторые тенденции в развитии естественных наук и принципы их классификации. С. 66–75.

[3] Шамурин Е. И. Очерки из истории библиотечно-библиографической классификации. М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1955–1959. Т. 1. 400 с.; Т. 2. 563 с.

[4] Штофф В. А. Введение в методологию научного познания. С. 15–16.

- прочитання закритих письмен;
- визначення часу написання (порівняно);
- прочитання письмен, які стерлися або вицвіли;
- виділення вставок і виправлень у рукописах;
- порівняння чорнил за складом;
- порівняння сортів паперу;
- порівняння штемпелів, відбитків, шрифтів;
- визначення способу нанесення письмен на папір[1].

Якщо порівняти перелік Є. Ф. Буринського із складовими сучасних класифікацій судово-технічної експертизи документів, можна констатувати, що багато з вирішуваних нині завдань були виділені ним ще більше століття тому. Для нас дуже важливим є синтетичний принцип формування засад судової експертизи, що випливає з класифікації Є. Ф. Буринського – у ній чітко простежується інтеграція знань різних галузей наук у експертизу документів (наприклад, використання у процесі дослідження документів методів хімічного аналізу складу чорнила, складу паперу тощо).

У 1962 р. О. Р. Шляхов запропонував таку класифікацію криміналістичних експертиз: судово-почеркознавча, судово-технічна експертиза документів, судово-трасологічна (експертиза слідів рук, ніг і взуття, слідів зубів людини, слідів знарядь злому, слідів транспортних засобів), судово-балістична (установлення конкретного екземпляра зброї за стріляними кулями та гільзами, ідентифікація боєприпасів (дробу, пижів, пороху), установлення відстані, напрямку й часу пострілу, визначення придатності зброї до стрільби та можливості пострілу без натискання на спусковий гачок); ідентифікація особи за ознаками зовнішності на фотознімках; відтворення знищених рельєфних зображень на металевих предметах; дослідження скла; дослідження тканин; визначення природи речовин, їх диференціація й ідентифікація[2].

[1] Буринскій Е. Ѳ. Судебная экспертиза документовъ, производство ея и пользованіе ею. СПБургъ, 1902. С. 284.

[2] Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР. С. 3–446.

У 1966 р. Л. Ю. Ароцкер запропонував класифікацію криміналістичних експертиз. Вона має таку структуру:

1. Криміналістичне дослідження документів:

– криміналістична експертиза почерку (почеркознавча експертиза);

– техніко-криміналістична експертиза документів.

2. Трасологічна експертиза:

– механоскопічна трасологічна експертиза;

– гомеоскопічна трасологічна експертиза;

– криміналістична експертиза слідів тварин;

– транспортно-трасологічна експертиза (криміналістична експертиза слідів транспорту);

– трасологічна експертиза з ідентифікації цілого за частинами;

3. Криміналістична експертиза зброї та боєприпасів.

4. Криміналістичне дослідження особи за зовнішніми ознаками[1].

У 1974 р. Г. Л. Грановський розширив і уточнив класифікацію трасологічних досліджень: гомеоскопія (ідентифікація за слідами рук, ідентифікація за слідами ніг, ідентифікація за слідами зубів); неідентифікаційні гомеоскопічні дослідження, механоскопія (ідентифікація знаряддя, ідентифікація механізмів, ідентифікація цілого за частинами); неідентифікаційні (діагностичні) механоскопічні дослідження, дослідження слідів тварин[2].

Пізніше О. Р. Шляхов запропонував принцип розроблення класифікації судових експертиз за декількома підставами: предметом, об'єктом і методом, називаючи таку підставу «багатовимірною». У зв'язку з цим усі експертизи були розподілені ним на класи, роди, види та підвиди. Так, він виділяє дев'ять класів судових експертиз: криміналістичні, інженерно-транспортні, економічні, біологічні, інженерно-технічні, інженерно-технологічні, сільськогосподарські, екологічні; медичні та психофізіологічні. У кожному класі ним були

[1] Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы//Криминалист. экспертиза. М.: ВШ МООП РСФСР, 1966. Вып. 1. С. 53–54.

[2] Грановский Г. Л. Основы трасологии: Особенная часть. М.: ВНИИ МВД СССР, 1974. 240 с.

виділені роди, наприклад, у класі криміналістичних – 20 родів[1]. Р. С. Бєлкін підтримав цю точку зору, додавши до підстав класифікації ще й четвертий елемент – характер спеціальних знань, що відіграють домінантну роль при вирішенні завдань певного виду експертизи[2]. Ця підстава для нас є досить важливою, оскільки відіграє провідну роль під час класифікації саме комплексних судово-експертних досліджень.

Із плином часу в процесі науково-технічного прогресу суспільства, розвитку наук та інтеграції їх досягнень у судову експертизу виникають нові завдання судової експертизи, що породжують необхідність розроблення нових методів дослідження та застосування нових інструментальних засобів вирішення цих завдань. Це впливає й на процеси формування класифікацій судової експертизи, оскільки коло об'єктів і, відповідно, досліджень збільшується. Ю. Г. Корухов, використовуючи ті самі підстави класифікації, що й О. Р. Шляхов, пропонує розподілити судові експертизи на десять класів, додавши новий, який тільки формується, клас мистецтвознавчих експертиз:

1. Криміналістичні:

1.1. Судово-балістична експертиза.

1.2. Трасологічна експертиза.

1.3. Судово-почеркознавча експертиза.

1.4. Техніко-криміналістична експертиза документів.

1.5. Судово-портретна експертиза.

1.6. Авторознавча експертиза.

1.7. Відеофоноскопічна експертиза.

1.8. Фототехнічна експертиза.

1.9. Вибухово-технічна експертиза.

1.10. Експертиза відтворення знищених номерних знаків та інших рельєфних маркувань.

1.11. Криміналістична експертиза матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ): експертиза лакофарбових матеріалів і покриттів; експер-

[1] Шляхов А. Р. Классификация судебной экспертизы//Общее учение о методах судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1977. Вып. 28. С. 8–11, 16.

[2] Белкин Р. С. Курс криминалистики. 3-е изд., доп. М.: Закон и право, 2001. С. 464–465.

тиза об'єктів волокнистої природи; експертиза нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; експертиза скла, кераміки та виробів з них; експертиза металів, сплавів і виробів з них; експертиза пластмас, гуми та виробів з них; експертиза наркотичних засобів і сильнодіючих препаратів; експертиза спиртомістких рідин; експертиза харчових продуктів; експертиза об'єктів невідомої природи.

2. Судові медична та психофізіологічна експертизи:

2.1. Судово-медичні експертизи: судово-медичне дослідження трупів; судово-медичне освідування живих осіб; судово-біологічне дослідження речових доказів (крові, волосся, виділень організму тощо).

2.2. Судово-психіатрична експертиза.

2.3. Судово-психологічна експертиза.

2.4. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза.

3. Судові інженерно-технічні експертизи:

3.1. Пожежно-технічна експертиза.

3.2. Судова експертиза з техніки безпеки праці.

3.3. Судова будівельна інженерно-технічна експертиза.

3.4. Судова комп'ютерно-технічна експертиза.

4. Судові інженерно-транспортні експертизи:

4.1. Судово-автотехнічна експертиза.

4.2. Судова залізнично-технічна експертиза.

4.3. Судова авіаційно-технічна експертиза.

4.4. Судова воднотранспортно-технічна експертиза.

5. Інженерно-технологічні експертизи:

5.1. Вибухово-технічні експертизи (судово-техногенні).

5.2. Товарознавчі експертизи: експертиза продовольчих товарів і експертиза промислових товарів.

6. Судово-економічні експертизи:

6.1. Судово-бухгалтерська.

6.2. Фінансово-економічна.

6.3. Інженерно-економічна експертиза (ціноутворення).

7. Судово-біологічні експертизи:

7.1. Судово-ботанічна експертиза.

7.2. Судово-зоологічна експертиза.

8. Судово-екологічні експертизи.
9. Судові сільськогосподарські експертизи:
9.8. Судова агротехнічна експертиза.
9.9. Судова агробіологічна експертиза.
9.10. Судова зооветеринарна експертиза.
10. Судово-мистецтвознавча експертиза[1].

Як бачимо, у класифікації, підставою якої є напрями спеціальних знань, що використовуються при дослідженнях різних об'єктів, з'являється комплексна психолого-психіатрична експертиза – як окрема категорія класифікації, хоча у подібних одиницях розподілу присутні як психіатрична, так і психологічна експертизи. Чи є такий підхід до розподілу понять правильним? Адже, використовуючи такий підхід, можна було навести ще десятки категорій комплексних судових експертиз у різних сполученнях (наприклад, комплексна судова ботанічна та товарознавча експертиза, комплексна судова трасологічна та металознавча експертиза тощо). Однак автор класифікації не пішов цим шляхом, розуміючи, що розроблена на таких підставах класифікація буде настільки громіздкою, що стане незрозумілою. Це означає, що при складанні класифікації комплексних судово-експертних досліджень необхідно застосовувати інший підхід, а саме: комплексні судові експертизи необхідно класифікувати окремо.

О. В. Жгенті пропонує класифікувати судові експертизи, виходячи з можливостей скорочення їх ієрархічної градації із чотирьох до трьох рівнів: клас, вид, підвид та називає шість класів: криміналістичні, біолого-медичні, економічні, інженерно-технічні, сільськогосподарські, судово-транспортні експертизи[2]. Така мінімізація, на наш погляд, є не зовсім доречною, оскільки призводить до «втрати» певних класів експертиз, які не можна втиснути в жодну із запропонованих ним одиниць (наприклад, судові мистецтвознавча, екологічна експертизи тощо).

[1] Корухов Ю. Г. Современные возможности судебных экспертиз//Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. М.: Новый юрист, 1997. С. 160–200.

[2] Жгенти О. В. Классификация судебных экспертиз, ее роль и значение//Общетеоретические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1982. С. 16.

О. Р. Россинська у своїх ранніх роботах, класифікуючи криміналістичні судові експертизи, включає в них такі: почеркознавчу, техніко-криміналістичну експертизу документів, авторознавчу, трасологічну (дактилоскопічну; слідів ніг і взуття; слідів зубів, губ і нігтів; слідів знарядь та інструментів, замикальних механізмів і сигнальних пристроїв; транспортно-трасологічну; маркувальних позначень); фототехнічну, портретну, фоноскопічну, балістичну, холодної зброї[1]. Пізніше вона зауважує, що криміналістичні експертизи постійно змінюються з точки зору використовуваних методів. Так, методи дослідження зображень використовуються в трасологічній експертизі поряд із методами електронної мікроскопії. Узагалі внаслідок ускладнення та комплексирування методів судової експертизи стає все складніше виділяти з їх числа «суто» криміналістичні. У той самий час розвиток криміналістичної науки, її загальної та окремих теорій розширюють межі використання криміналістичних знань, що існували раніше[2]. Такі окремі теорії, як теорія криміналістичної ідентифікації та теорія криміналістичної діагностики, є загальнообґрунтовуючим знанням не тільки для так званих традиційних криміналістичних, а й для більшості інших видів і родів судових експертиз[3]. Загальними є й криміналістичні рекомендації із збирання речових доказів – об'єктів судових експертиз, їх фіксації та вилучення[4].

Ураховуючи наведене, О. Р. Россинська відзначає синтетичну природу криміналістичної науки, яка зумовлює ту обставину, що криміналістикою формуються критерії допустимості використання того чи іншого методу доказування, умови застосування методів, можливості дослідження об'єктів, але не створюються методики експертного дослідження. Криміналістика (криміналістична техніка) в сучасних умовах уже не постає як єдина базова наука для традиційних кримі-

[1] Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. С. 138–144.

[2] Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. М.: Норма, 2008. С. 138.

[3] Див., наприклад: Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практ. пособие. М.: Норма-Инфа-М., 1998. 210 с.

[4] Див., наприклад: Лысов Н. Н. Фиксация доказательств в уголовном процессе. Н. Новгород: НЮИ МВД РФ, 1998. 273 с.

налістичних експертиз. У той самий час криміналістика стає однією з базових наук взагалі для всіх судових експертиз. Оскільки комплексирування та взаємне проникнення знань закономірно призводить до стирання меж між криміналістичними та некриміналістичними експертизами, інтеграції різних родів і видів судових експертиз, напрошується висновок про єдину природу судових експертиз. Отже, втрачається принципова відмінність між традиційними криміналістичними та іншими судовими експертизами, що автоматично припиняє багаторічну дискусію з цієї теми. На думку О. Р. Россинської, віднесення судових експертиз до криміналістичних відіграє негативну роль, оскільки в їх основу ставляться саме криміналістичні знання. Підставою розподілу судових експертиз на роди та види вона вважає характер досліджуваних об'єктів у сукупності з вирішуваними завданнями. У класи ж об'єднуються роди судових експертиз, що належать до однієї чи близьких галузей спеціальних знань, які до того ж використовують подібний інструментарій[1]. З огляду на це О. Р. Россинська пропонує таку класифікацію судових експертиз, в основу якої як критерії розмежування покладені об'єкти та вирішувані завдання для давно існуючих судових експертиз, та спеціальні знання для тих класів, родів, видів, що формуються:

1) судові трасологічні експертизи;
2) судова експертиза знищених маркувальних позначень;
3) судові експертизи документів;
4) судові мовленнєвознавчі експертизи;
5) судова фототехнічна експертиза;
6) судова портретна експертиза;
7) судові експертизи зброї і слідів її застосування;
8) судові експертизи речовин і матеріалів;
9) судово-ґрунтознавчі експертизи;
10) судово-біологічні експертизи;
11) судові експертизи харчових продуктів та напоїв;
12) судово-медичні експертизи;

[1] Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. С. 138–144.

13) судово-психіатричні експертизи;

14) судово-психологічні експертизи;

15) судово-економічні експертизи;

16) судові інженерно-технічні, інженерно-технологічні та інженерно-транспортні експертизи;

17) судові комп'ютерно-технічні експертизи;

18) судові екологічні експертизи;

19) судові сільськогосподарські експертизи;

20) судові мистецтвознавчі експертизи;

21) інші судові експертизи[1].

Позитивно оцінюючи обґрунтовану гносеологічну спрямованість підстав для розподілу судових експертиз О. Р. Россинської, ми все ж вбачаємо деякі суперечності, що випливають із запропонованої нею класифікації. По-перше, відмова від класу «традиційних» криміналістичних експертиз не вирішила проблеми класифікування, оскільки є безперечним факт існування певних родів (видів, підвидів) судової експертизи, об'єднаних базовою наукою криміналістикою та розробленими нею загальної та окремих криміналістичних теорій, хоча дійсно у світлі взаємопроникнення знань межі між криміналістичними та некриміналістичними експертизами стираються. Необхідно виходити із превалювання складових предмета, об'єкта, завдань, методів і галузей спеціальних знань, що використовуються для проведення тих чи інших досліджень. Тобто, якщо питома вага зазначених складових має криміналістичний характер, то можна з упевненістю стверджувати, що ця експертиза є криміналістичною. Не зовсім виправданим вважаємо винесення за межі судової трасологічної експертизи знищених маркувальних позначень. Назва «судова експертиза документів» не відбиває самої її сутності: з одного боку, це категорії технічного, почеркознавчого, авторознавчого, лінгвістичного дослідження, а з другого – категорії судово-економічного дослідження документів фінансового обліку та звітності, які суттєво відрізняються один від одного за сферами

[1] Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. С. 138–144.

спеціальних знань, що застосовуються. У цій класифікації також вбачається певне змішування за об'єктом досліджень речовин та матеріалів і харчових продуктів та напоїв, оскільки останні можуть бути дослідженими або в межах експертизи матеріалів і речовин (сіль, сода, цукор, крохмаль тощо) або при проведенні судово-біологічних експертиз (справжня кава, чай, ікра риби тощо). Крім того, не зовсім виправданим, на нашу думку, є поєднання в одну класифікаційну групу інженерно-технічних, інженерно-технологічних та інженерно-транспортних експертиз, адже вони є різними за базовими спеціальними знаннями, що застосовуються для вирішення різних завдань цих категорій експертиз.

На думку Н. П. Майліс, усі судові експертизи можна розподілити на 12 класів: криміналістичні; медичні та психофізіологічні; інженерно-технічні; інженерно-транспортні; інженерно-технологічні; економічні; біологічні; ґрунтознавчі; сільськогосподарські; харчових продуктів; екологічні; мистецтвознавчі[1]. За результатами аналізу цієї класифікації слід погодитися із правильністю підстав щодо виділення в окремі класи інженерно-технічної та інженерно-технологічної експертиз. Однак, на нашу думку, виділення в окремий клас інженерно-транспортної експертизи не зовсім обґрунтоване, оскільки остання є родом інженерно-технічних експертиз, який сформувався саме на базі інженерно-технічний знань транспортної техніки. Крім того, наведена класифікація є неповною через відсутність у ній судово-психіатричної, судово-психологічної, судово-одорологічної та інших класів експертиз, що сформовані як окремі класифікаційні одиниці та існують уже досить тривалий час.

З урахуванням точки зору О. Р. Россинської на види судової комп'ютерно-технічної експертизи[2], чинного на той час Переліку основних видів експертиз та експертних спеціальностей, затвердженого Міністерством юстиції України, а також власних під-

[1] Майлис Н. П. Судебно-трасологическая экспертиза. С. 24.

[2] Россинская Е. Р. Судебная компьютерно-техническая экспертиза: виды и задачи//Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків: Право, 2001. С. 46.

ходів, В. М. Шерстюк запропонувала таку класифікацію судової експертизи[1]:

1. Криміналістичні: почеркознавча експертиза (дослідження почерку і підписів); авторознавча експертиза (дослідження писемної мови, дослідження усної мови); технічна експертиза документів (дослідження реквізитів документів, дослідження матеріалів документів, дослідження друкарських форм); балістична експертиза (дослідження вогнепальної зброї, дослідження боєприпасів і слідів пострілу); експертиза холодної зброї; вибухово-технічна експертиза (дослідження вибухових пристроїв, слідів і обставин вибуху); трасологічна (гомеоскопічна; слідів тварин; механоскопічна; слідів транспортних засобів, установлення цілого за частинами), до неї приєднується експертиза вузлів; портретна експертиза; фоно- та відеографічна (дослідження матеріалів і засобів фіксації зображень і звуків; дослідження фізичних параметрів усного мовлення диктора; дослідження акустичних середовищ і розповсюдження в них сигналів).

2. Матеріалів, речовин і виробів: лакофарбових матеріалів і покриттів, волокнистих матеріалів і виробів з них; полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки та виробів з них; наркотичних, сильнодіючих і отруйних речовин; спиртовмісних сумішей; металів і сплавів; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі; продуктів вибуху та пострілу).

3. Біологічні: об'єктів рослинного походження, об'єктів тваринного походження.

4. Ґрунтознавча: дослідження ґрунтів. До неї приєднується мінералогічна (гемологічна) експертиза.

5. Екологічна.

6. Інженерні.

6.1. Інженерно-технічні: будівельно-технічна (дослідження об'єктів нерухомості, будівельно-технічних матеріалів, конструкцій і відповідних документів; розподіл земель і визначення порядку ко-

[1] Шерстюк В. Н. Классификация судебных экспертиз. С. 88–94.

ристування земельними ділянками); комп'ютерно-технічна, у тому числі апаратно-комп'ютерна, програмно-комп'ютерна, інформаційно-комп'ютерна, комп'ютерно-мережева; побутової техніки; дослідження спеціальних засобів.

6.2. Інженерно-транспортні.

6.2.1. Наземного транспорту: автотехнічна (обставин дорожньо-транспортної події; технічного стану доріг, дорожнього облаштування і зовнішніх умов; технічного стану транспортних засобів; частин, механізмів і деталей транспортних засобів); залізнична (обставин залізнично-транспортної події; технічного стану рухомого складу залізничного транспорту; інженерного обладнання верхньої будови колії), трубопровідна (обставин події на трубопровідному транспорті; технічного стану трубопроводів, компресорних станцій і систем керування ними).

6.2.2. Водного транспорту: морського транспорту (обставин морської транспортної події; технічного стану кораблів, суден та інших плавзасобів; частин, механізмів і деталей кораблів, суден та інших плавзасобів; технічного стану портових споруд, обладнання й засобів забезпечення безпеки судноплавства); річкового транспорту (обставин річкової транспортної події; технічного стану кораблів, суден та інших плавзасобів; частин, механізмів і деталей кораблів, суден та інших плавзасобів; технічного стану портових споруд, обладнання й засобів забезпечення безпеки судноплавства).

6.2.3. Повітряного транспорту: авіаційно-технічна (обставин авіаподій; технічного стану авіатранспортних засобів; частин, механізмів і деталей авіатранспортних засобів; аеродромних споруд, обладнання й засобів забезпечення безпеки польотів).

6.3. Інженерно-технологічні: дослідження відповідності дій фізичних і юридичних осіб вимогам норм охорони праці та безпеки життєдіяльності; обставин виникнення й поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки; вибухово-технологічна.

7. Економічні: дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку та звітності; дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; дослідження документів фінан-

сово-кредитних операцій; економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності.

8. Товарознавчі.

8.1. Товарів народного споживання: дослідження якості промислових товарів та їх оцінка; дослідження якості продовольчих товарів і їх оцінка.

8.2. Транспортно-товарознавчі: оцінка автомототранспорту, розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу; оцінка судноплавних засобів, розміру збитку, завданого власнику такого засобу; оцінка літальних апаратів, розміру збитку, завданого власнику літального апарату.

8.3. Комп'ютерно-товарознавчі: дослідження якості апаратно-комп'ютерних засобів та їх оцінка; дослідження програмного забезпечення з метою його оцінки.

8.4. Оцінки нерухомості, бізнесу, майнових і немайнових прав: будівельних об'єктів і споруд; державного майна, майна з часткою державної власності; недержавної власності (майна при утворенні статутного фонду господарського товариства, майна при продажу на аукціоні та для конкурсу; часток, паїв при виході із закритого акціонерного товариства; майна, яке пропонується як застава; майна при страхуванні; майна для обкладання податком при купівлі-продажу; майна при ліквідації, банкрутстві; пакету акцій акціонерного товариства, спільного підприємства; об'єктів незавершеного будівництва; майна в умовах оренди; цілісних майнових комплексів).

8.5. Дослідження якості та оцінка сировини, машин і обладнання, у тому числі: виробничо-промислового обладнання; сільськогосподарського обладнання; торговельно-побутового обладнання; науково-дослідного обладнання; культурно-просвітницького обладнання.

8.6. Оцінка земель: сільськогосподарського призначення; житлової та громадської забудови; природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; оздоровчого призначення; рекреаційного призначення; земель історико-культурного призначення; лісового

фонду; водного фонду; промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення; запасу.

9. Охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності: об'єктів авторського права; суміжних прав; дослідження, пов'язані з: охороною прав на винаходи, корисні моделі, раціоналізаторські пропозиції; охороною прав на промислові зразки; охороною прав на сорти рослин і породи тварин; охороною прав на знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів; охороною прав на топографію інтегральних мікросхем; охороною прав на конфіденційну інформацію; використанням об'єктів інтелектуальної власності в рекламі.

10. Мистецтвознавча.

11. Психологічна: особистісно-психологічних рис характеру; емоціональних реакцій і станів; закономірностей ходу психологічних процесів, рівня розвитку та індивідуальних якостей.

12. Психіатрична: психічного стану особи.

13. Фармацевтична.

14. Медична: дослідження трупа, дослідження живих осіб і речових доказів.

На підставі аналізу структурних компонентів наведеної вище класифікації, висловимо свої міркування щодо деяких її положень, які, на наш, погляд, мають дискусійний характер. Ідеться про виокремлення в переліку криміналістичної авторознавчої експертизи в аспекті дослідження усної мови, оскільки разом із тим автор класифікації виділяє в цьому ж переліку фоно- та відеографічну експертизу та її підвид – дослідження фізичних параметрів усного мовлення диктора. На нашу думку, тут спостерігається змішування критеріїв розподілу. Не зовсім точним уважаємо також застосування термінів «писемна мова» та «усна мова» в роді авторознавчої експертизи – більш правильним, на наш погляд, було б використання поняття «мовлення». З урахуванням того, що на час класифікування активного застосування при виготовленні документів отримала комп'ютерна техніка, то вбачається брак відповідного виду судової експертизи. Щодо виділення як окремої класифікаційної

одиниці експертизи холодної зброї, то припускаємо, що автор класифікації не включив її до роду трасологічних на підставі застосування при дослідженнях холодної зброї не тільки традиційних, прийнятих у судовій трасології, а й фізичних методів (наприклад, установлення твердості сплаву, з якого виготовлено клинок, за шкалою Роквелла тощо). Тобто виділення в окрему класифікаційну одиницю зроблено саме внаслідок впливу інтеграційних процесів на формування окремого виду в класі криміналістичних експертиз. Принаймні, якщо й виділяти в окремий вид експертизу холодної зброї, то логічно це треба робити стосовно всієї зброї. У той самий час автором класифікації до балістичної експертизи включено дослідження слідів пострілу, яке проводиться на базі застосування хімічних і фізичних методів дослідження. Не зовсім зрозумілими для нас є й підстави для приєднання гемологічної експертизи до ґрунтознавчої, оскільки поряд із розумінням того факту, що зерна мінералів є складовою частиною ґрунтів, усе ж таки гемологія – це наука, що вивчає коштовне та виробне каміння: його фізичні властивості, особливості хімічного складу, декоративну та художню цінність, мінерагенію родовищ, а також технологію обробки[1]. Виходячи з наведеного, предмет гемологічної експертизи має суттєві риси для відмежування її від ґрунтознавчої.

Розглядаючи розподіл судових експертиз за галузями знань, М. Г. Щербаковський у ранніх роботах наводить як класифікацію Перелік основних видів експертиз та експертних спеціальностей, затверджений Міністерством юстиції України, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта[2], а в більш пізніх – констатує, що класифікація судових експертиз за спеціальним об'єктом, який вимагає використання певних, зумовлених спеціальними знаннями, методів (методик) дослідження та в цілому визначає умови вирішення поставленого перед експертом завдання, дозволяє не порушуючи системності пропонованих родів, видів експертиз витримати науко-

[1] Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2002. С. 177.

[2] Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учеб.-практ. пособие. Харьков: Эспада, 2005. С. 48–52.

ві вимоги (одна підстава поділу; конкретний предмет або явище повинні знаходитися тільки в обсязі одного видового поняття і не входити в обсяг іншого), а також за необхідності доповнювати класифікацію новими експертизами в разі появи принципово нових об'єктів дослідження або додавати їх у вже існуючу. Він виходить з того, що саме спеціальний об'єкт є системоутворюючим елементом, який вимагає використання відповідних методів та інтегрує вирішення експертних завдань[1]. Ми погоджуємося із цією точкою зору в аспекті класифікації комплексних судово-експертних досліджень, у процесі якого саме своєрідний (комплексний) об'єкт дослідження, названий М. Г. Щербаковським «спеціальним» щодо окремих видів судових експертиз, відіграє важливу роль. Таким об'єктом, наприклад, у процесі комплексного судового медичного, транспортно-трасологічного дослідження, яке проводиться з метою вирішення питання про наявність факту контактування певного транспортного засобу із пішоходом, постає контактно-взаємодіючий комплекс «транспортний засіб – пішохід – дорога», який існував тільки під час ДТП, та елементи якого в подальшому досліджуються судовими експертами відповідних спеціальностей для вирішення інтеграційного завдання.

Існують й інші класифікації судової експертизи, які в основному містять структурні елементи, як подібні (збіжні) із проаналізованими, так і відмінні. Так, Ю. Б. Суворов запропонував автотоварознавчі експертизи класифікувати як «пограничні» із товарознавчими та інженерно-транспортними, а дорожньо-транспортні поділяє на ситуалогічні (обставин ДТП), техніко-діагностичні (технічного стану транспортних засобів), автодорожні (доріг та дорожніх умов), транспортно-трасологічні, інженерно-психофізичні[2]. Не акцентуючи уваги на певній спірності деяких підстав, що покладені в основу наведеної систематики (її автором, як рівноцінні за ієрархією визна-

[1] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні. С. 125.

[2] Суворов Ю. Б. Судебная дорожно-транспортная экспертиза. Судебно-экспертная оценка действий водителя и других лиц, ответственных за обеспечение безопасности дорожного движения на участках ДТП: учеб. пособие. М.: Экзамен: Право и закон, 2003. 208 с.

ються планово-економічні та бухгалтерські експертизи; єдиний ряд дорожньо-транспортних експертиз взагалі диференційовано за різнорівневими підставами тощо), зосередимося на синтетичному характері багатьох із одиниць класифікації, що свідчить про комплексність їх природи.

Л. І. Савченко диференціює експертизи за такими видами: криміналістичні (графічнознавчі, авторознавчі, техніко-криміналістичні експертизи документів, трасологічні, балістичні, фототехнічні інші); економічні (планово-економічні, фінансово-економічні, бухгалтерські); товарознавчі (продовольчих, непродовольчих товарів, автотоварознавчі); технічні (автотехнічні, будівельні, агротехнічні, пожежні, комп'ютерної техніки та програмних продуктів інші); технологічні (технології виробництва, матеріалознавства, зоотехнічні інші); спеціальні (екологічні, біологічні, медичні, психіатричні, психологічні, ветеринарні інші)[1]. Майже аналогічна класифікація запропонована й Г. Г. Муміновою-Савіною[2]. М. Т. Білухою розроблено класифікацію[3], яку використовують й інші автори[4]. Ця класифікація має такий вигляд: криміналістичні (графічнознавчі, авторознавчі, трасологічні тощо); економічні (планово-економічні, фінансово-економічні, бухгалтерські тощо); товарознавчі (продовольчих, непродовольчих товарів); технічні (автотранспортні, будівельні, агротехнічні, пожежні); технологічні (технології виробництва, матеріалознавства тощо); спеціальні (екологічні, біологічні, психіатричні, ветеринарні); інші (наркотичних речовин, фарб, ліків, пального тощо). Критично оцінюючи наведені досить схожі між собою класифікації та відмічаючи дискусійний характер багатьох їх елементів (наприклад, невизначеність підстав для виділення так званих «спеціальних» або «графічнознавчих» су-

[1] Судово-бухгалтерська експертиза: опор. конспект лекцій/уклад. Л. І. Савченко. Київ: Вища шк., 2001. 166 с.

[2] Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект): навч. посіб. Київ: Професіонал, 2004. 304 с.

[3] Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза: підручник. Київ: Вища шк., 1992. 279 с.

[4] Див., наприклад: Рудницький С. В., Бруханський Р. Ф., Фомин П. Я. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект): навч. посіб. Київ: Професіонал, 2004. 304 с.

дових експертиз, віднесення матеріалознавчих досліджень до технологічних судових експертиз тощо), бачимо, що й ці класифікації отримали суттєвого впливу інтеграційних процесів на формування їх складових.

У 2005 р. фахівці Київського НДІ судових експертиз та Академії адвокатури України запропонували дворівневу класифікацію за видами (в окремих випадках – підвидами) судових експертиз. Під час її розроблення в основному використовувалися підходи, аналогічні зазначеним (нумерація наша. – *Е. С.-Є.*) без урахування класу судових експертиз:

1. Почеркознавча експертиза.
2. Судово-лінгвістична експертиза.
3. Техніко-криміналістична експертиза документів.
4. Трасологічна експертиза.
4.1. Дактилоскопічна експертиза.
4.2. Експертиза слідів ніг і взуття.
4.3. Експертиза слідів знарядь злому та інструментів.
4.4. Експертиза транспортних засобів і утворених ними слідів.
4.5. Експертиза слідів зубів.
4.6. Встановлення цілого за частинами.
4.7. Експертиза інших слідів.
5. Судово-балістична експертиза.
6. Експертиза холодної зброї.
7. Ототожнення особи за ознаками зовнішності.
8. Фототехнічна експертиза.
9. Експертиза матеріалів та засобів відеозвукозапису.
10. Експертиза комп'ютерів, носіїв і технологій.
11. Експертиза голограм.
12. Експертиза випадків з транспортними засобами спеціального призначення.
13. Судово-медична експертиза.
13.1. Експертиза трупів.
13.2. Експертиза живих осіб.
13.3. Експертиза речових доказів.

13.4. Генотипоскопічна експертиза.
13.5. Експертиза за матеріалами справи.
14. Судово-психіатрична експертиза.
15. Судово-психологічна експертиза.
16. Судово-економічна експертиза.
16.1. Судово-бухгалтерська експертиза.
16.2. Судова фінансово-кредитна експертиза.
16.3. Судова фінансово-економічна експертиза.
17. Товарознавча експертиза.
18. Автотоварознавча експертиза.
19. Технічна експертиза.
19.1. Технічна експертиза загального характеру.
19.2. Пожежно-технічна експертиза.
19.3. Будівельно-технічна експертиза.
19.4. Агротехнічна експертиза.
19.5. Технічна експертиза вибухів.
19.6. Електротехнічна експертиза.
20. Технологічна експертиза.
21. Експертиза матеріалів і речовин.
21.1. Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.
21.2. Експертиза металів і сплавів.
21.3. Експертиза лаків, фарб і покриттів.
21.4. Експертиза нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів.
21.5. Експертиза скла та кераміки.
21.6. Експертиза волокон, волокнистих матеріалів та виробів з них.
21.7. Експертиза пластмас і полімерів.
21.8. Експертиза рідин, що містять спирт.
21.9. Експертиза парфумерно-косметичних виробів.
22. Фармацевтична та фармакологічна експертизи.
23. Експертиза харчових продуктів.
24. Ґрунтознавча експертиза.
25. Судово-гемологічна експертиза.
26. Судово-біологічна експертиза.

27. Ветеринарна експертиза.
28. Екологічна експертиза.
29. Одорологічна експертиза.
30. Експертиза об'єктів інтелектуальної власності.
31. Мистецтвознавча експертиза[1].

За певної спірності підстав для формування окремих структурних компонентів наведеної класифікації (наприклад, поняття «експертизи інших слідів» у трасологічній є надто широким за значенням, з цієї ж причини викликає заперечення й такий підвид, як «технічна експертиза загального характеру», не зовсім виправданим є й виділення «експертизи випадків з транспортними засобами спеціального призначення» тощо) вона також демонструє утворення нових видів досліджень на основі взаємопроникнення знань з різних галузей науки, техніки.

Якщо проаналізувати підстави, за якими виокремлюються складові елементи наведених класифікацій відповідно до часу їх розроблення, то можна побачити, що кількість одиниць у структурних їх елементах постійно зростає, тобто з плином часу з'являються все нові й нові види експертних досліджень. Причому протягом останніх десятиліть спостерігається така тенденція: експертизи, які ще 20–30 років тому виникли як нові види, сьогодні отримали статус традиційних. Це стосується судових авторознавчої, відео-, фоноскопічної, вибухово-технічної, психологічної, інженерно-технічної з безпеки життєдіяльності та охорони праці, будівельно-технічної, інженерно-транспортної, товарознавчої, комп'ютерно-технічної, економічної, ботанічної, зоологічної, ґрунтознавчої, екологічної, мистецтвознавчої тощо.

Аналіз наведених класифікацій наочно демонструє вплив науково-технічного прогресу на судово-експертну діяльність, зокрема, взаємозв'язок загальних інтеграційних процесів у науці на стан розвитку практики судової експертизи, де ці процеси набувають усе більшої реалізації у формі нових видів судових експертиз і подальшого розвитку загальної теорії судової експертизи. Упровадження інтеграції знань різних галузей науки в судову експертизу будується

[1] Див.: Експертизи у судовій практиці/за заг. ред. В. Г. Гончаренка. С. 64–376.

на базі розроблень методології вирішення її завдань, застосування методів, що використовуються природничими й технічними науками.

Головну роль у побудові та використанні будь-яких класифікацій, у тому числі й у судовій експертизі, відіграють принципи класифікації. Як відомо, принцип (від лат. *principum* – початок, основа) – це та основна умова, що визначає гносеологічну спрямованість наукових досліджень, розглядаючи їх при цьому як один із різновидів єдиного за своєю гносеологічною сутністю процесу наукового пізнання об'єктивного світу[1]. Принципи класифікації вже розглядалися в криміналістичній літературі. Так, П. Б. Куцоніс запропонував як головні принципи – об'єктивність, зв'язок, розвиток, історизм, урахування практики[2]. Т. В. Авер'янова називає розвиток, структурність і взаємозв'язок класифікацій основними принципами їх побудови[3]. На думку Т. Е. Сухової, визначення принципів класифікації, що має своєю підставою інтеграцію знань, повинне мати насамперед системний характер. Це дозволить уникнути об'єднання в одну групу таких різнорівневих і різнохарактерних принципів, як загальнонаукові принципи, принципи системного підходу, логічні правила розподілу обсягу поняття та власне принципи судової експертизи[4].

Виходячи із наведених підстав щодо розроблення класифікацій, доцільним є, виокремлюючи основні принципи побудови й існування класифікацій, заснованих на інтеграції знань, диференціювати їх за групами. Перша група принципів, що має назву наукові, пов'язана із загальними принципами науки. А це, як відомо, об'єктивність, історизм та системність. Принцип об'єктивності полягає в незалежності, деполітизації, десуб'єктивізації науки. Стосовно інтеграції в судовій експертизі принцип об'єктивності означає, що перед нею мають стояти реальні завдання, пов'язані із реальним станом судової експерти-

[1] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общие и частные теории. М.: Юрид. лит., 1987. 272 с.

[2] Куцонис П. Б. Проблемы построения и использования криминалистических классификаций в методике расследования преступлений: дис. … канд. юрид. наук. М., 1990. 264 с.

[3] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. 123 с.

[4] Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. 174 с.

зи та потребами експертної практики. Мета інтеграції не може бути пов'язана із суб'єктивними факторами, а саме: не мають права на існування інтеграційні одиниці в класифікаціях судової експертизи у зв'язку із суб'єктивно зумовленими «модними» чи популістськими тенденціями, не підтвердженими результатами глибоких наукових досліджень. Згадаємо висловлювання Р. С. Бєлкіна про появу в криміналістичній науці небезпечної тенденції, коли у монографіях, статтях, дисертаційних дослідженнях досить часто декларувалося виникнення, формування окремих теорій криміналістики. Це стало вже своєрідним «знаком якості»: куди годиться таке дослідження, якщо автор не сформував нову теорію![1] Таких тенденцій треба остерігатися й при розробленні теоретичних положень судової експертизи взагалі та класифікацій судової експертизи на базі інтеграції наукових знань зокрема, якщо при висуненні підстав для виділення тієї чи іншої одиниці класифікації її автори не керуються принципом об'єктивності, то така класифікаційна одиниця не є обґрунтованою з точки зору її науковості, а отже, і не має права на існування.

Принцип історизму є загальнометодологічним, застосовуваним у всіх галузях науки. Він є відображенням реалізації законів діалектики щодо розгляду предмета пізнання під кутом зору його виникнення та розвитку в часі. Тобто ми повинні розуміти, що без аналізу історії виникнення та розвитку інтеграційних процесів у тій чи іншій сфері застосування спеціальних знань неможливим є створення тієї чи іншої одиниці класифікації. Цей принцип не слід змішувати з історичним методом пізнання – більш широким поняттям, у якому відбиваються й певні погляди на досліджувані процеси та явища, і певні методи їх пізнання.

Що ж стосується принципу системності, то в попередньому підрозділі монографічного дослідження ми розглядали його більш детально. Зараз же відзначимо, що він означає такий підхід до предмета пізнання, за якого судова експертиза в цілому, окремі її класи, роди, види й підвиди та експертні спеціальності, за якими присвоюється кваліфікація судовому експерту, досліджувані ним об'єкти роз-

[1] Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. С. 219.

глядаються як елементи, тобто як взаємопов'язані частини цілого. Цей принцип дозволяє розглядати в єдиній системі наукові знання, відбиває дії загального закону науки – безперервності накопичення наукового знання. Реалізація цього принципу забезпечує поступальний розвиток науки, оскільки дозволяє встановлювати зв'язки наявних знань із новими чи прогнозованими (очікуваними), сприяє дії законів розвитку науки[1]. Системний підхід використовується як основний принцип взагалі у наукових дослідженнях[2] та зокрема в криміналістиці[3] як науці про розслідування злочинів. Досить важливим для реалізації розглянутого системного підходу є розуміння принципу цілісності системи, відповідно до якого будь-яке досліджуване поняття є таким цілим, що складається з частин, але воно не зводиться до суми цих частин[4]. Із цього можемо зробити умовивід – систему судової експертизи можна досліджувати через систему понять, що створюють її понятійний апарат. Однак система судової експертизи не є сумою цих понять – це більш складне системне утворення. Кожне поняття загальної теорії судової експертизи, відбиваючи ознаки того або іншого предмета або явища, якісно відрізняється від будь-якого іншого поняття загальної теорії судової експертизи, що відбиває, у свою чергу, ознаки якого-небудь іншого предмета або явища.

Друга група принципів побудови класифікації на базі інтеграції знань стосується правил розподілу обсягу поняття. Ці правила мають визнаватися як принципи побудови будь-якої класифікації, оскільки пізнавальне значення матиме тільки логічно побудована класифікація.

---

[1] Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1. С. 238–240; Методология истории: учеб. пособие для студентов вузов/А. Н. Нечухрин, В. Н. Сидорцов, О. М. Шутова и др.; под ред. А. Н. Алпеева и др. Минск: НТООО «Тетрасистем», 1996. С. 143.

[2] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общие и частные теории. М.: Юрид. лит., 1987. С. 129–130; Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. С. 13–18; Самыгин Л. Д. Расследование преступлений как система деятельности. М.: Юрид. лит., 1989. С. 10.

[3] Длугач Т. Б. Проблема целого и части//Вопр. философии. 1965. № 7. С. 234–241; Юдин Б. Г. Понятие целостности в структуре научного знания//Там само. 1970. № 12. С. 24–38.

[4] Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1. С. 379.

М. О. Селиванов наголошував, що суворе дотримання правил розподілу понять є однією з основ логічно витриманої методології[1]. У літературі традиційно наводяться чотири правила розподілу обсягу поняття:

1. Розподіл має бути розмірним, тобто повинні бути перераховані всі види діленого поняття.

2. Розподіл має робитися тільки за однією підставою, тобто в процесі розподілу обрана ознака повинна залишатися тією ж самою й не підмінюватися іншою ознакою.

3. Члени розподілу не повинні включати один одного, тобто конкретний предмет або явище повинні знаходитися тільки в обсязі одного видового поняття та не входити в обсяг іншого видового поняття.

4. Розподіл має бути безперервним, тобто в процесі розподілу треба переходити до найближчих видів, не пропускаючи їх[2].

Таким чином, класифікаційна система як результат розподілу того чи іншого поняття буде відрізнятися від класифікаційної системи іншого поняття. Кожна класифікація, що має своєю підставою інтеграцію знань, побудована за однією класифікаційною ознакою, буде виступати самостійним цілісним утворенням стосовно інших класифікацій того самого поняття, але побудованих за іншими підставами. Розчленовування ж системи приводить до виокремлення поняття її елемента, тобто неподільної одиниці, властивість і функції якої залежать від її місця в межах цілого[3]. В. О. Жбанков, розглядаючи криміналістичну систему, наголошує, що елементом може бути названа тільки така частина системи, що характеризується відносною відособленістю, самостійністю й виконує певне призначення або ряд призначень стосовно системи[4]. При цьому він не роз'яснює, у чому воно (призначення) виявляється.

---

[1] Селиванов Н. А. О методологии криминалистической техники//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев, 1969. Вып. 6. С. 65.

[2] Див., наприклад: Кондаков Н. И. Логический словарь. М.: Наука, 1975. С. 247–248; Гетманова А. Д. Логика. М.: Высш. шк., 1986. С. 52; Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика. М.: Юристъ, 1995. С. 56–57.

[3] Головин А. Ю. Теория и практика классификационных исследований в криминалистической науке. Тула: Тул. филиал юрид. ин-та МВД РФ, 2000. С. 28–45.

[4] Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и в практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. С. 14.

У класифікації, заснованій на інтеграції знань, елементами, на нашу думку, є супідрядні поняття, отримані в результаті розподілу родового поняття. Ми поділяємо думку А. Ю. Головіна, відповідно до якої самостійність, відособленість кожного із супідрядних понять обумовлюється тим, що кожне з них визначає ознаки особливого роду предметів, явищ, що не збігаються з ознаками, зумовленими іншим супідрядним поняттям, хоча одні й другі визначаються єдиною підставою розподілу головного (родового) поняття. В інтеграційній класифікаційній системі кількість елементів може складати два й більше, адже будь-яка класифікація має містити одночасно не менше двох системних критеріїв. Інакше вона не має сенсу, оскільки будь-який континуум можна розділити на будь-яке довільне число елементів. Тобто будь-яка класифікація має вказувати на зв'язок між двома чи декількома параметрами[1]. Водночас кожне супідрядне поняття може бути піддане розподілу за тією або іншою підставою, отже, розглянуте як самостійна класифікаційна система[2].

Принцип зв'язку є також одним із головних у комплексних дослідженнях. Він є невід'ємною частиною будь-якого системного дослідження й означає, що елементами однієї класифікаційної системи можуть бути тільки пов'язані певним чином поняття.

Наведені принципи завжди присутні в процесі розроблення класифікацій. Які ж спеціальні принципи відрізняють розроблення від функціонування класифікацій у судовій експертизі? На думку Т. Е. Сухової, найважливішим принципом побудови і функціонування класифікацій, заснованих на інтеграції знань, є їх спрямованість на подальше пізнання закономірностей, досліджуваних загальною теорією судової експертизи, систематизації знань у сфері судової експертизи, а також на забезпечення можливості їх використання в практичній діяльності експертних установ. Вона вважає, що цей принцип складається із таких елементів: принципу врахування

[1] Див.: Марьянович А. Т. Эратология, или как избежать наиболее неприятных ошибок при подготовке диссертации. М.: Вуз. кн., 2001. С. 53.

[2] Головин А. Ю. Теория и практика классификационных исследований в криминалистической науке. С. 28–45.

практики, принципу істинності класифікаційної ознаки, принципу всебічності класифікаційних досліджень. Ґрунтуючись на зазначеному та на лексичному значенні терміна «класифікація»[1], вона стверджує, що термін «класифікація» може використовуватися для визначення:

– логічної операції розподілу обсягу того або іншого поняття судової експертизи;

– різновиду систематизації наукового знання загальної теорії судової експертизи;

– побудови класифікаційної системи понять судової експертизи[2].

Погоджуючись із цими позиціями, не можна не зазначити – згадувані принципи притаманні створенню будь-якої класифікації в системі судової експертизи, а не тільки заснованої на інтеграції знань. Аналізуючи наведене, можна дійти висновку, що головною рисою судової експертизи є наявність інтеграції знань у будь-яких її виявах. Тобто судова експертиза чітко відображає в собі інтеграційні процеси, що відбуваються в усіх галузях науки та техніки.

Класифікація завжди проводиться за тією чи іншою підставою, тобто ознакою, зумовленою головним поняттям, яке дозволяє із множини вичленувати певний об'єкт. На наш погляд, найважливішим принципом побудови і функціонування класифікацій у судовій експертизі є їх спрямованість на розвиток теорії судової експертизи, удосконалення систематизації знань у галузі судової експертизи, а також на забезпечення можливості їх використання в практичній діяльності судово-експертних установ. Як найважливіший окремий принцип ми вже називали вдосконалення систематизації понятійного апарата судової експертизи.

Судово-експертну класифікацію слід визначити як інтеграційну систему, що становить цілісне утворення, кожен рівень елементів

[1] Ожегов С. И. Словарь русского языка. 18-е изд. М.: Рус. язык, 1988. С. 238.

[2] Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. С. 51–52.

якого знаходиться в нерозривних, взаємозумовлених зв'язках між собою.

При побудові класифікації будемо враховувати точку зору Т. В. Авер'янової, відповідно до якої класифікація має три етапи:

1. Обрання множини досліджуваних об'єктів.

2. Вказівка й точне визначення ознак, за якими робитиметься порівняння.

3. Спосіб розмежування об'єктів, тобто алгоритм їх виділення в класи[1].

Існує й інша точка зору на процедуру класифікації, відповідно до якої П. Б. Куцоніс виділяє такі її етапи:

1. Виділення простору класифікації.

2. Вибір підстав класифікації.

3. Побудова класифікації[2].

Розглянемо із зазначених позицій питання напрямів інтеграції знань у судовій експертизі та вплив інтеграції знань на формування окремих її видів та експертних спеціальностей.

Сьогодні в системі експертних установ Міністерства юстиції України класифікація судових експертиз за класами, родами, видами та підвидами зафіксована офіційно в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень[3]. Касифікація за видами судових експертиз та експертними спеціальностями нормативно зафіксована в Переліку видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта

[1] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы. С. 32.

[2] Куцонис П. Б. Проблемы построения и использования криминалистических классификаций в методике расследования преступлений: дис. … канд. юрид. наук. С. 20–22.

[3] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5)//Офіц. вісн. України. 2005. № 5. Ст. 325 (із змінами та допов.); Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5)//Офіц. вісн. України. 2005. № 5. Ст. 325 (із змінами та допов.).

фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України[1] (далі – Перелік). На нашу думку, в процесі розвитку судової експертизи з урахуванням активності інтеграції, необхідності впровадження єдиного підходу в найменуваннях спеціальностей експертів різних відомств потрібне уточнення та внесення деяких змін у цей Перелік.

Наприклад, першими в згадуваній класифікації названі судові почеркознавча та лінгвістична експертизи, причому остання перебуває на стадії формування, і все частіше призначається у зв'язку із зростанням кількості кримінальних проваджень щодо закликів до зміни меж території України та інших протиправних дій, позовів про захист честі, гідності, ділової репутації, необхідністю тлумачення окремих текстів, слів і словосполучень, спірних положень договорів, угод, необхідністю встановлення смислового змісту та/чи експресивно-емоційної характеристики граматичних форм тощо. Об'єктами лінгвістичної експертизи є продукти мовленнєвої діяльності (від слова до тексту). У свою чергу, лінгвістична експертиза диференціюється на лінгвістичні дослідження усного та писемного мовлення. При цьому в класифікаційній родовій одиниці «Експертиза відео-, звукозапису» серед видів досліджень присутня спеціальність «Лінгвістичне дослідження усного мовлення». Це дублювання порушує один із головних принципів класифікації, відповідно до якого члени розподілу одного рівня не повинні дублювати один одного, тобто конкретний предмет або явище повинні знаходитися тільки в обсязі одного видового поняття і не входити в обсяг іншого видового поняття. З урахуванням викладеного, а також усе більш зростаючої потреби в проведенні лінгвістичних експертиз, їх розвитку вважаємо за необхідне внести зміни в Перелік, виключивши наявність одного й того самого виду досліджень у різних родових одиницях.

Ураховуючи ту обставину, що крім використання друкарських форм сьогодні з'явилася значна кількість інших засобів друку, за про-

[1] Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України//Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів (п. 3 розд. V): затв. наказом М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5. Дод. 6.

позиціями фахівців установ судових експертиз обґрунтовано внесено зміни до назви відповідної спеціальності в категорії технічної експертизи документів «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів».

У Переліку є спеціальність «Дослідження слідів людини та слідів тварини», водночас практикуються дослідження вузлів і петель, ручних швів і подібних об'єктів, які є відображеннями рухових навичок людини, що не можна назвати слідами людини в прямому сенсі. Уявляється необхідним викласти назву спеціальності таким чином: «Дослідження слідів людини, відображень її рухових навичок, слідів тварини». Ураховуючи вплив інтеграційних процесів у розвиток дактилоскопічних досліджень, сьогодні ми не можемо стверджувати про те, що цей вид досліджень базується тільки на традиційних криміналістичних засобах. Саме тут ми можемо побачити активне впровадження методів аналізу зображень, розпізнавання образів та інших інформаційних методів дослідження. Тому з цих причин та у зв'язку із своєрідністю об'єктів дактилоскопії вважаємо, що обґрунтовано в Переліку виокремлено спеціальність «Дактилоскопічні дослідження».

Уже не одне десятиліття існує спеціальність «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами». Ураховуючи традиційний попит на дослідження замикальних і контрольних пристроїв (замків, пломб), було б доцільним назву спеціальності доповнити і викласти її таким чином: «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, залишених ними слідів, замикальних і контрольних засобів, ідентифікація цілого за частинами». Крім того, на нашу думку, потребує виокремлення й спеціальність «Дослідження пошкоджень виробів і матеріалів», адже експертиза пошкоджень взуття, одягу, побутової техніки тощо має великий попит і не вкладається в елементи існуючої класифікації.

У зв'язку з тим, що побудова Переліку заснована на об'єктному підході, можна вважати правомірним виокремлення родового поняття класифікації – «Експертиза зброї», яка, у свою чергу, диференційована на такі види: балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї; балістичне дослідження слідів зброї, слідів

пострілу та ситуаційних обставин пострілу; дослідження холодної зброї; дослідження зброї з некінетичним принципом ураження; дослідження гранатометів та ствольної артилерійської зброї; дослідження ракетно-реактивної зброї. Водночас не можна залишити поза увагою той факт, що для вирішення кола завдань з дослідження гранатометів та ствольної артилерійської зброї необхідні висококваліфіковані фахівці в галузі ракетно-артилерійського озброєння, які мають значний стаж роботи у ракетно-артилерійських підрозділах Збройних Сил України. В експертних установах Міністерства юстиції України, МВС та СБУ такі спеціалісти наразі відсутні. Відсутнє також і спеціалізоване обладнання для встановлення технічного стану таких об'єктів. Крім того, розрахунки параметрів траєкторії високошвидкісних маневрувальних об'єктів виходять за межі підготовки спеціалістів у галузі судової балістики. Зазначене свідчить про необхідність застосування комплексного підходу до вирішення завдань із досліджень цих об'єктів шляхом проведення комплексних експертиз. Установлення належності окремих елементів конструкції як бойових частин засобів ракетно-артилерійського озброєння на цьому етапі без залучення фахівців у галузі ракетно-артилерійських озброєнь та створення відповідної матеріально-технічної бази неможливе як через значний перелік цих засобів, так і засекреченість зразків, що знаходяться на озброєнні.

У Переліку правильно розподілено дві спеціальності: «Криміналістичне дослідження транспортних засобів» (цю назву, на наш погляд, можливо доповнити ще й слідами транспортних засобів, оскільки останні часто потрапляють у сферу експертних досліджень, коли транспортний засіб ще не виявлено) та «Дослідження ідентифікаційних номерів і рельєфних знаків». Адже номерами та рельєфними знаками маркують не тільки агрегати транспортних засобів, а й зброю, ювелірні вироби тощо.

У попередніх редакціях Переліку у видах фототехнічної та портретної експертизи існувала спеціальність «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності по фотознімках». Практика продемонструвала, що у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу все частіше у сферу експертного дослідження з метою ідентифікації особи

потрапляють аналогові та цифрові відеозаписи. У зв'язку із цим у Переліку поняття об'єкта цього виду досліджень викладено узагальнено – як «матеріальні зображення» зовнішності людини. Проте ми вважаємо, що, виходячи із сутності поняття «матеріальне зображення», коло таких об'єктів досить широке – це і малюнки, і живописні полотна (портрети), і фотороботи тощо, які не можуть бути об'єктами портретної експертизи, оскільки містять у собі суб'єктивні уявлення художника, укладача фоторобота про зовнішність певної особи. Пропонуємо викласти назву спеціальності таким чином: «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за фотознімками, кіно- та відеоматеріалами».

Заборона незаконного обігу прекурсорів викликала необхідність доповнення й відповідної спеціальності з експертизи матеріалів, речовин та виробів, яку викладено в такій редакції: «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів». Однак велика кількість сильнодіючих і отруйних речовин, що потрапляють у сферу експертних досліджень, знайшла своє відображення в іншій назві відповідної спеціальності. Сильнодіючі та отруйні речовини є поширеними об'єктами судової експертизи (наприклад, тавегіл, тарен, солутан, трамадол, тетракаїн та інші фармацевтичні препарати). Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.08.2007 р. №490 «Про затвердження переліків отруйних і сильнодіючих лікарських засобів» вони не належать ні до наркотичних, ні до психотропних речовин, ні до їх аналогів і прекурсорів. У зв'язку з цим наявність окремої спеціальності «Дослідження сильнодіючих і отруйних речовин» є виправданою. Однак не тільки лікарські засоби належать до отруйних, ця категорія включає в себе й отрути для гризунів, пестициди та інші агрохімікати, відходи промисловості тощо. Ураховуючи цю обставину, що постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. №405 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» скасовано постанову Кабінету Міністрів України від 20 червня 1995 р. №440 «Про затвердження порядку одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біо-

технології та інших біологічних агентів», якою затверджувався перелік отруйних речовин, експерти на практиці почали стикатися із проблемою віднесення таких об'єктів до відповідної категорії речовин, що не є лікарськими препаратами. Ця обставина викликала пропозиції представників окремих експертних установ виключити зазначену спеціальність із Переліку. Ми не погоджуємося з таким підходом, оскільки при його реалізації буде порушено принципи розподілу поняття, відповідно до яких розподіл має бути розмірним, тобто повинні бути перераховані всі види діленого поняття. Крім того, розподіл має бути безперервним, тобто в процесі розподілу треба переходити почергово до найближчих видів, не пропускаючи їх.

Дискусійною, на наш погляд, є підстава для введення спеціальності «Дослідження харчових продуктів». Як свідчить експертна практика, дослідження харчових продуктів можуть бути проведені комплексно в рамках експертних спеціальностей «Дослідження об'єктів рослинного походження», якщо продукт має рослинну природу, «Дослідження об'єктів тваринного походження», якщо він має тваринне походження, а якщо необхідно встановити вартість – у межах товарознавчої експертизи зі спеціальності: «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів». Якщо ж продукт не має рослинного або тваринного походження (наприклад, різного роду фальсифікати, штучна ікра тощо), то для визначення природи сировини можуть бути залучені відповідні фахівці в галузі експертизи матеріалів, речовин і виробів. Наведене свідчить на користь організації комплексних досліджень під час проведення судової експертизи харчових продуктів.

Вимагає зміни й найменування спеціальності «Дорожньо-технічні дослідження» в роді дорожньо-технічної експертизи, яке відповідно до вирішуваних завдань та досліджуваних об'єктів треба викласти так: «Дослідження стану доріг і дорожніх умов». До того ж сьогодні залізнично-транспортна експертиза перебуває на стадії становлення. Тому доцільно було б по цій експертизі в класі інженерно-транспортних ввести єдину спеціальність «Залізнично-транспортні дослідження», а після розроблення відповідної теоретичної та методичної бази проводити більш дрібну диференціацію.

Позитивно можна оцінити факт введення нової спеціальності «Дослідження технічної експлуатації електроустаткування», оскільки електротехнічні дослідження є досить поширеними, однак слід звернути увагу на те, що експерти проводять у певних випадках комплексні дослідження із залученням відповідних фахівців у галузі виробництва та ремонту електропобутової техніки.

На нашу думку, вимагають досконалого вивчення та вирішення питання, що стосуються експертизи, пов'язаної з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, й найменувань відповідних спеціальностей. Намагання науковців удосконалити класифікацію цих експертиз більш дрібною диференціацією за видами досліджень не вирішили проблеми, а лише її поглибили. Так, не зовсім логічним, на наш погляд, є виділення на більш широкому рівні спеціальності з досліджень, пов'язаних із літературними і художніми творами, а на більш вузькому – розширення кола цих досліджень за рахунок інших. Не можна також включати й у дослідження, пов'язані з літературними та художніми творами, ті, що стосуються комп'ютерних програм і компіляцій даних (баз даних), оскільки зрозуміло, що комп'ютерні програми та бази даних не є літературними або художніми творами. Це далеко не всі неузгодженості в класифікації експертиз об'єктів інтелектуальної власності, що потребують наукового аналізу та на підставі цього – правильного вирішення. Заплановані заходи в цьому напрямі реалізуються в розробленні науковцями установ судових експертиз Міністерства юстиції України відповідних тем наукових робіт. З одного боку, наукові пошуки спрямовані на вироблення загальних положень судової експертизи цього класу (її методологічних основ, понятійного апарату; шляхів удосконалення основних напрямів розвитку тощо), а з другого – на розроблення методичної бази з дослідження окремих видів об'єктів цієї експертизи (винаходів та корисних моделей, раціоналізаторських пропозицій, об'єктів авторських і суміжних прав тощо).

Узагалі більш корисним для розвитку саме теорії судової експертизи уявляється такий підхід до класифікації судових експертиз, коли вони диференціюються не тільки за видами та експертними спеціаль-

ностями, а й за класами та родами: клас → рід → вид → підвид експертизи → експертна спеціальність. З урахуванням сучасного стану інтеграційних процесів, що відбуваються в судовій експертизі, виділення класів є умовним і, на нашу думку, корисне лише в теоретичному аспекті для виокремлення під час класифікації більш широких груп об'єктів класифікації, які на наступному рівні розподілу диференціюються як субпідрядні поняття:

1. Криміналістичні експертизи:

– почеркознавча (дослідження почерку та підписів);

– лінгвістична (дослідження писемного мовлення, у тому числі авторознавчі; лінгвістичне дослідження усного мовлення);

– технічна експертиза документів (дослідження реквізитів документів, виконаних за допомогою писальних приладів, механічних (електромеханічних) знакодрукуючих пристроїв, друкарських форм і копіювальної техніки; дослідження матеріалів документів; дослідження реквізитів документів, у тому числі виконаних за допомогою засобів комп'ютерної техніки);

– експертиза фото-, кіно-, відеозображень і технічних засобів їх виготовлення (у тому числі ідентифікація особи за ознаками зовнішності за фотознімками, кіно- та відеоматеріалами);

– трасологічна експертиза (гомеоскопічна: дослідження слідів людини (у тому числі дактилоскопічні); механогомічна: дослідження вузлів, петель, ручних швів, рухових навичок людини; дослідження слідів одягу, взуття, інших виробів масового виробництва, нашарувань і пошкоджень на них; дослідження слідів тварин; механоскопічна: дослідження знаряддя, агрегатів, інструментів та залишених ними слідів; замикальних і контрольних засобів; ідентифікація цілого за частинами; дослідження ідентифікаційних номерів і рельєфних знаків; транспортно-трасологічна експертиза (ідентифікація транспортних засобів за їх слідами; дослідження механізму ДТП за слідами контактування);

– експертиза зброї (балістична: балістичні дослідженя вогнепальної зброї, її моделей, саморобних стріляючих пристроїв; балістичні дослідження боєприпасів, слідів та обставин пострілу); експертиза холодної зброї; дослідження зброї з некінетичним принципом ура-

ження; дослідження гранатометів і ствольної артилерійської зброї; дослідження ракетно-реактивної зброї).

3. Експертиза відео-, звукозапису (технічне дослідження матеріалів та засобів відео-, звукозапису, акустичних сигналів і середовищ; ідентифікація та діагностика диктора за фізичним параметрами усного мовлення).

4. Вибухотехнічна експертиза (дослідження вибухових пристроїв, слідів і обставин вибуху).

5. Експертиза матеріалів, речовин і виробів (дослідження: лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них; волокон, волокнистих матеріалів і виробів з них; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки та виробів з них; металів і сплавів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; сильнодіючих і отруйних речовин; спиртовмісних сумішей; шкідливих та інших речовин хімічного виробництва).

6. Біологічна експертиза (дослідження об'єктів рослинного походження; дослідження об'єктів тваринного походження).

7. Ґрунтознавча експертиза (дослідження ґрунтів та об'єктів ґрунтово-мінерального походження).

8. Екологічна експертиза.

9. Технологічна експертиза.

10. Інженерно-технічні експертизи:

– інженерно-транспортна експертиза (дослідження: обставин дорожньо-транспортної події; технічного стану дорожніх транспортних засобів; деталей дорожніх транспортних засобів; стану доріг і дорожніх умов; залізнично-транспортні; міського електричного транспорту; технічного стану трубопроводів, обставин події на трубопровідному транспорті; технічного стану кораблів, суден та інших плавзасобів, обставин події на водному транспорті; технічного стану авіатранспортних засобів, обставин події на повітряному транспорті);

– будівельно-технічна експертиза (дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій і відповідних документів);

– земельно-технічна експертиза (землевпорядні дослідження, розподіл земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомості);

– гірничо-технічна експертиза (дослідження причин і наслідків надзвичайних подій у гірничій промисловості та в підземних умовах);

– електротехнічна експертиза (дослідження електроустановок, причин виникнення аварійних режимів в електричних мережах та електрообладнанні, впливу цих режимів на роботу електроприладів і безпеку людини; дослідження технічного стану радіоелектронної електротехніки, електромеханічних пристроїв побутового призначення);

– експертиза з питань безпеки життєдіяльності та охорони праці (дослідження причин і наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці);

– пожежно-технічна експертиза (дослідження обставин виникнення й поширення пожеж і дотримання вимог пожежної безпеки);

– інженерно-екологічна експертиза;

– комп'ютерно-технічна експертиза (дослідження: апаратних засобів; інформації на комп'ютерних носіях; програмних засобів і комп'ютерних мереж; криптографічного захисту інформації; телекомунікаційних систем і засобів зв'язку).

11. Товарознавча (у тому числі транспортно-товарознавча) експертиза (дослідження виробничо-торговельних властивостей товарної продукції, її якості; визначення вартості машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання; визначення вартості дорожніх транспортних засобів і розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу; визначення вартості майна й техніки військового призначення та озброєнь).

12. Оціночна експертиза (оцінювання: будівельних об'єктів і споруд; земельних ділянок; судноплавних засобів; літальних апаратів; цілісних майнових комплексів, паїв, цінних паперів; бізнесу, майнових і немайнових прав).

13. Економічна експертиза (дослідження: документів бухгалтерського, податкового обліку та звітності; документів про економічну

діяльність підприємств і організацій; документів із фінансово-кредитних операцій).

14. Експертиза з питань охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності.

15. Мистецтвознавча експертиза.

16. Психологічна експертиза.

17. Психіатрична експертиза.

18. Медична експертиза (дослідження живих осіб; дослідження трупів; дослідження похідних людського організму та речових доказів; генотипоскопічні дослідження).

19. Фармакологічна експертиза.

20. Гемологічна експертиза.

21. Медико-ветеринарна експертиза.

22. Одорологічна експертиза.

23. Військова експертиза.

Найскладнішим під час розроблення класифікацій судових експертиз є створення субпідрядної системи комплексних експертиз. Ця складність пов'язана із тим, що інтеграційним є не тільки об'єкт комплексної експертизи, а і її предмет, завдання, суб'єкт та сукупність методів (тобто спеціальні знання), що застосовуються для вирішення завдань комплексної експертизи шляхом їх комплексирування. Без інтеграції спеціальних знань виконання комплексної експертизи, а отже й пізнання об'єкта, стає неможливим. Саме тому слід мати на увазі, що не тільки комплексний об'єкт визначає підстави для класифікування комплексних судово-експертних досліджень, а й суб'єкт – тобто розподіл першого рівня має відбуватися на підставі виокремлення того суб'єкта (судового експерта), якому належить провідна роль у вирішенні завдань комплексних судово-експертних досліджень.

За зазначеними підставами нами розроблена багаторівнева класифікація комплексних судових експертиз, що проводяться як із залученням фахівців одного відомства, так і міжвідомчих:

1. Комплексні дослідження матеріальних (матеріалізованих) об'єктів на основі використання криміналістичних та інших спеціальних знань.

1.1. Комплексна судова почеркознавча та судово-технічна експертиза документів (дослідження: записів (підписів) за копіями документів; записів (підписів) із застосуванням попередньої технічної підготовки; дописок окремих рукописних записів, цифр, літер (коли тільки технічним дослідженням документа це встановити неможливо).

1.2. Комплексна судова технічна експертиза документів і комп'ютерно-технічна експертиза (дослідження документів, виконаних із застосуванням програмного забезпечення та комп'ютерного обладнання, коли тільки методами технічної експертизи документів це встановити неможливо).

1.3. Комплексна судово-трасологічна та судово-хімічна (біологічна, ґрунтознавча) експертиза (дослідження механізму виникнення слідів хімічної (біологічної, ґрунтової) природи, об'єктів, що їх залишили, належності частин об'єктів хімічної (біологічної, ґрунтової) природи до одного цілого (коли тільки трасологічними методами це встановити неможливо).

1.4. Комплексна судова балістична та матеріалознавча (біологічна) експертиза (дослідження слідів і обставин застосування вогнепальної зброї та боєприпасів).

1.5. Комплексна судово-балістична та судово-медична експертиза (дослідження слідів пострілу з вогнепальної зброї, що спричинили поранення (загибель) людини).

1.6. Комплексна судова вибухотехнічна та матеріалознавча експертиза (дослідження вибухових пристроїв, боєприпасів, вибухових речовин, засобів підриву, предметів, що імітують вибухові речовини та вибухові пристрої, інструментів, матеріалів і пристосування, що використовувались при їх виготовленні, обставин підготовки та вчинення вибуху).

1.7. Комплексна судова експертиза відеозвукозапису (дослідження відеофонограм (фонограм) за допомогою застосування комплексу інженерно-технічних, фізико-математичних, інформаційних і лінгвістично-мовленнєвих технологій із метою виявлення семантичного змісту відеофонограми (фонограми), ідентифікації особи, а також характеристик диктора за голосом і усним мовленням, установлення

немовленнєвих джерел звукових сигналів, їх природи, характеристик та визначення ситуації (її елементів), у якій вони утворилися).

1.8. Комплексна судова фототехнічна (портретна), комп'ютерно-технічна експертиза та експертиза відеозвукозапису (дослідження предметів, ділянок місцевості, приміщення, особи тощо за зображеннями, які зафіксовані на аналогових і цифрових носіях).

1.9. Комплексна судова транспортно-трасологічна та судово-медична експертиза (дослідження обставин дорожньо-транспортної події, пов'язаних із встановленням механізму контактування транспортного засобу та пішохода; механізму травмування пішохода; осіб, що знаходилися за кермом або як пасажирів транспортного засобу).

1.10. Комплексна судова трасологічна, автотехнічна та металознавча експертиза (дослідження причин, характеру, механізму виникнення несправності (пошкодження) деталі, вузла транспортного засобу, часу їх виникнення щодо моменту дорожньо-транспортної пригоди, а також можливості їх виявлення до ДТП).

1.11. Комплексна судова експертиза факту контактної взаємодії (ФКВ) (дослідження слідів та інших матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації про контактну взаємодію).

2. Комплексна судова експертиза матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації на основі застосування інженерно-технічних та інших спеціальних знань.

2.1. Комплексна судова інженерно-транспортна, транспортно-трасологічна та автотоварознавча експертиза (дослідження технічного стану, характеристик транспортних засобів і механізму та причин їх пошкоджень, що впливають на придатність транспортних засобів до подальшої експлуатації; визначення розміру матеріальної шкоди, нанесеної власнику транспортного засобу, через диференціацію пошкоджень від контактування декількох транспортних засобів між собою або з іншими перешкодами).

2.2. Комплексна судова пожежно-технічна та електротехнічна експертиза (дослідження взаємозв'язку (взаємозалежності) аварійного режиму в електроустановці та пожежонебезпечної події (пожежі).

2.3. Комплексна судова пожежно-технічна та інженерно-транспортна експертиза (дослідження причинного зв'язку між виникненням пожежі на транспортному засобі та його технічним станом).

2.4. Комплексна судова пожежно-технічна та інженерно-технологічна експертиза (дослідження причинно-наслідкового зв'язку між виникненням і розвитком пожежі та порушенням технологічного процесу).

2.5. Комплексна судова пожежно-технічна та з дослідження обставин вибуху експертиза (дослідження причинно-наслідкових зв'язків пожежі з вибуховими явищами).

2.6. Комплексна судова пожежно-технічна, матеріалознавча та трасологічна експертиза (дослідження місця, часу виникнення пожежі та її тривалості за слідами пошкодження матеріалів, речовин і виробів).

2.7. Комплексна судова пожежно-технічна та медична експертиза (дослідження місця й часу виникнення пожежі за слідами впливу небезпечних факторів на тіло людини).

2.8. Комплексна судова пожежно-технічна та біологічна (хімічна) експертиза (дослідження причин утворення джерела запалювання мікробіологічної (хімічної) природи).

2.9. Комплексна судова електротехнічна та трасологічна експертиза (дослідження механізму впливу сторонніх предметів на елементи електроустановки, електротехнічного виробу).

2.10. Комплексна судова електротехнічна та судово-медична експертиза (дослідження механізму травмування людини небезпечними факторами електричної природи).

2.11. Комплексна судова з охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехнічна експертиза (дослідження впливу на умови праці, середовище життєдіяльності людини небезпечних факторів електричної природи).

2.12. Комплексна судова з охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежно-технічна експертиза (дослідження впливу небезпечних факторів пожежі на людину в умовах праці або іншої сфери життєдіяльності).

2.13. Комплексна судова будівельно-технічна та пожежно-технічна експертиза (дослідження осередку пожежі на об'єкті нерухомості (будівництва); визначення ступеня вогнестійкості будівель, споруд й меж вогнестійкості їх конструктивних елементів; дослідження відповідності технічного стану об'єкта нерухомості протипожежним нормам; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із засобами протипожежного захисту).

2.14. Комплексна судова будівельно-технічна, в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертиза (дослідження причин нещасного випадку (аварії) на будівництві, під час експлуатації об'єкта будівництва; дослідження причинного зв'язку між діяннями посадових та інших осіб будівельної (експлуатаційної) організації (підприємства) при будівництві (або технічній експлуатації) будівельного об'єкта та нещасним випадком; дослідження причинного зв'язку між відхиленням від вимог технічних норм, проектів, технології виконання будівельних робіт, незадовільним (аварійним) технічним станом будівельних конструкцій у процесі будівництва чи експлуатації будівельних об'єктів і нещасним випадком (аварією)).

2.15. Комплексна судова будівельно-технічна та електротехнічна експертиза (дослідження технічних причин виникнення аварій (аварійних ситуацій) електротехнічних мереж та устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва); дослідження відповідності технічного стану будівельного об'єкта технічним нормам і правилам улаштування електроустановок; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із системами електропостачання).

2.16. Комплексна судова будівельно-технічна та товарознавча експертиза (дослідження якості, обсягів і вартості виконаних будівельних робіт, виходячи із застосованих матеріалів, виробів і конструкцій (їх виду, марки та вартості); диференціація об'єкта за належністю до рухомого чи нерухомого майна).

2.17. Комплексна судова будівельно-технічна, технологічна та біологічна (хімічна) експертиза (дослідження виду будівельного матеріалу, будівельної конструкції; дослідження способу чи технології виготовлення виробу, конструкції; установлення загальної родової чи групової належності (за природою, способом виготов-

лення, типорозміром, призначенням, складом тощо) виробів із будівельних матеріалів, конструкцій; дослідження природи, характеру (фізичної, хімічної, біологічної, фізичної) пошкоджень (руйнувань) і дефектів будівельних матеріалів, конструкцій (у тому числі металевих); визначення розміру збитку, нанесеного власнику будівельного об'єкта внаслідок пошкодження біологічної (фізичної, хімічної тощо) природи).

2.18. Комплексна судова будівельно-технічна та економічна експертиза (дослідження відповідності вартості різного роду будівельних робіт, їх обсягів фактичному витрачанню коштів, відображеному в бухгалтерському обліку, договірній і проектно-кошторисній документації).

3. Комплексна судова економічна та товарознавча (матеріалознавча та ін.) експертиза:

3.1. Комплексна судова економічна, товарознавча та матеріалознавча експертиза (дослідження документальної й нормативної обґрунтованості здійснення господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності, пов'язаної з придбанням та реалізацією товарно-матеріальних цінностей, нарахуванням податків і обов'язкових платежів до бюджету при продажу або імпортуванні конкретних видів товарів).

3.2. Комплексна судова економіко-технологічна експертиза (дослідження фінансових наслідків порушень технологічного процесу виробництва або технологічних аварій).

3.3. Комплексна судова товарознавча та матеріалознавча (біологічна) експертиза (дослідження споживчих властивостей готової продукції, умов і факторів, що впливають у цілому на формування показників якості та вартості товарів народного споживання; дослідження природи сировини, домішок і властивостей матеріалів пакування, що використовувалися для виготовлення готової продукції з метою визначення якості та вартості товару).

3.4. Комплексна судова товарознавча та трасологічна експертиза (дослідження впливу пошкоджень (механічних та інших) на якість і вартість товарів народного споживання, обладнання, машин тощо; відповідність пакування (маркування) товару нормативним вимогам).

3.5. Комплексна судова товарознавча та балістична експертиза (дослідження якості й вартості зброї та набоїв (боєприпасів) з урахуванням їх технічного стану й дефектів).

3.6. Комплексна судова товарознавча та інженерно-технічна експертиза (дослідження споживчих властивостей (якості, вартості) електропобутових товарів, приладдя, обладнання, теле-, радіо-, відеоелектронної техніки, засобів зв'язку тощо з урахуванням їх технічного стану та експлуатаційних дефектів).

3.7. Комплексна судова товарознавча та технологічна експертиза (дослідження якості та вартості товарів, напівфабрикатів і сировини з урахуванням відповідності їх вимогам технології виробництва, зберігання та наявності виробничих дефектів).

4. Комплексна судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності та комп'ютерно-технічна.

4.1. Комплексна судова експертиза, пов'язана з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних (дослідження відповідності програмних продуктів, установлених на жорсткі магнітні диски або на змінні носії інформації, вимогам до ліцензійного програмного забезпечення; установлення наявності авторських програмних пакетів або їх складових у наданому для дослідження програмному забезпеченні).

5. Комплексна судова психологічна та медична (психіатрична та ін.) експертиза.

5.1. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза (дослідження нозологічної природи та ступеня вираженості психічних відхилень і їх впливу на психічну діяльність особи).

5.2. Комплексна судова медична, психіатрична та психологічна (сексолого-психологічна) експертиза (дослідження впливу психічної діяльності людини, яка страждає на розлади у сфері сексуального розвитку, на її поведінку).

5.3. Комплексна судова медико-психологічна експертиза (дослідження проявів, характеру та взаємодії психологічних і соматопатологічних факторів певної нозологічної належності, що відображаються в особливостях психічної діяльності людини).

5.4. Комплексна судова психологічна та інженерно-технічна експертиза (дослідження взаємозв'язку між виникненням дорожньо-транспортної події, надзвичайної події техногенного характеру та індивідуально-психологічними особливостями поведінки людини в цих умовах).

5.5. Комплексна судова психолого-почеркознавча експертиза (дослідження взаємозв'язку між індивідуально-психологічними особливостями, емоційним станом людини, яка написала рукописний текст, і їх відображенням у рукописному тексті).

5.6. Комплексна судова психолого-лінгвістична експертиза (дослідження взаємозв'язку мовленнєвої діяльності людини з індивідуально-психологічними особливостями та емоційним станом особи (аудиторії)).

5.7. Комплексна судова психолого-мистецтвознавча експертиза (дослідження впливу на соціально-психологічні особливості особи споживача наявної в друкованій, аудіо-, відеопродукції тощо інформації еротичного, порнографічного характеру, або такої, що пропагує культ насильства та жорстокості).

Таким чином, аналіз впливу інтеграційних процесів у судовій експертизі на розроблення її класифікацій дозволив розробити першу в теорії судової експертизи класифікацію комплексних судово-експертних досліджень. Виходячи з підстав, за якими вона розроблена, слід констатувати, що класифікація побудована, виходячи з правил розподілу поняття та експертної практики, з найбільш поширених категорій комплексних досліджень і може бути вдосконалена з подальшим розвитком судової експертизи. Розподіл комплексних судових експертиз здійснено без урахування такої категорії, як клас, оскільки сам характер комплексних досліджень не дозволяє застосовувати цей рівень. Розроблена класифікація позитивно позначиться на розвитку теоретичних основ судової експертизи та, як наслідок, – на практиці проведення тих або інших видів комплексних експертиз і сприятиме формуванню методичної бази комплексних судово-експертних досліджень.

Обов'язковою умовою розроблення класифікації судової експертизи є врахування основних принципів побудови класифікацій. Необ-

хідно мати на увазі, що утворення нової класифікаційної категорії в судовій експертизі не може відбуватися без вироблення чітких уявлень про предмет, завдання, об'єкти, методи та суб'єктів цих досліджень. Стосовно ж офіційно-організаційних форм закріплення нових видів (класів, родів) судових експертиз, то їх поява в нормативних документах, що передбачають класифікаційні аспекти, має відбуватися лише за умови розроблення прийнятних науково-обґрунтованих положень щодо зазначених категорій. Це стосується вироблення положень про предмет, об'єкти досліджень, завдання та орієнтовні переліки вирішуваних питань і рекомендацій із загальних методичних підходів до їх вирішення.

Розділ 2

Предмет, завдання та об'єкти комплексних судово-експертних досліджень

2.1. Сутність міжгалузевого предмета комплексних судово-експертних досліджень

Сутність судово-експертних, у тому числі й комплексних судово-експертних досліджень, визначається, головним чином, через їх предмет. Під предметом розуміють те, на що спрямовано думку, що складає її зміст[1]. Філософський енциклопедичний словник тлумачить поняття предмета як категорію, яка визначає певну цілісність, що виділена із світу об'єктів у процесі діяльності й пізнання людини. До предмета входять лише головні, найбільш суттєві ознаки та властивості (із точки зору дослідження)[2]. Із наведеного визначення випливає, що предмет – це ті, найбільш суттєві, головні сторони, властивості досліджуваного явища (певної категорії), на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта пізнання. Щодо комплексних судово-експертних досліджень цей умовивід можна інтерпретувати таким чином: їх предметом є ті, найбільш суттєві, головні сторони цих досліджень, на які спрямована пізнавальна діяльність судового експерта.

[1] Ожегов С. И. Словарь русского языка. С. 501.

[2] Див.: Философский энциклопедический словарь. С. 505.

Під час розроблення основних положень про предмет комплексних судово-експертних досліджень необхідно враховувати, що не можна повністю ототожнювати поняття предмета судової експертизи як процесуальної, практичної діяльності із предметом судової експертизи як галузі наукового пізнання. Для того, щоб сформулювати поняття предмета комплексних судово-експертних досліджень, насамперед необхідно провести аналіз визначень предмета відповідних галузей наукового знання, оскільки чим багатший предмет, що потребує визначення, тим більше сторін він надає для розгляду, тим більш різноманітними можуть бути визначення, запропоновані на його основі. Розглянемо основні тенденції визначення предмета наукового судово-експертного пізнання, відображені в спеціальній літературі.

На нашу думку, перший найбільш детальний аналіз предмета теорії судової експертизи провели в 1973 р. А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська, які ввели в науковий обіг новий термін – «судова експертологія», визначивши її предмет як закони та методологію формування й розвитку судових експертиз, закономірності дослідження їх об'єктів, які здійснюються на основі спеціальних знань, що привносяться з базових (материнських) наук і трансформуються через порівняльне судове експертознавство в систему наукових прийомів, методів, засобів і методик вирішення завдань судових експертиз, що проводяться в межах правової регламентації в тих організаційних формах, які забезпечують значення висновків судових експертів у цивільному та кримінальному судочинстві. При цьому провідна роль відводиться саме «порівняльному судовому експертознавству» – порівняльному вивченню різних судових експертиз для встановлення наявних загальних принципів, структурних зв'язків і відносин спільності їх походження[1]. На нашу думку, термін «експертознавство» не відображає сутності його тлумачення авторами концепції, оскільки може сприйматися як наука про експерта, а не про експертизу. Саме тому будемо говорити не про судову експертологію, а про теоретичні основи судової експертизи.

[1] Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология – новая отрасль науки//Соц. законность. 1973. №11. С. 49; Їх же. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы.

Викликають інтерес запропоновані А. І. Вінбергом і Н. Т. Малаховською чотири рівні знань науки про судову експертизу: фундаментальні базові (материнські) науки; предметні судові науки; галузі предметних судових наук; практична діяльність – судова експертиза. На нашу думку, цей умовивід можна використовувати для побудови теоретичних положень судової експертизи. Так, не викликає сумнівів існування медицини в системі фундаментальних базових (материнських) наук; її предметною судовою наукою є судова медицина, яка має свої предметні галузі: судово-медична танатологія, судово-медична гістологія, судово-медична травматологія, судово-медична токсикологія, судово-медична генетика тощо, які, у свою чергу, є основою (фундаментом) відповідних видів судових експертиз у практичній діяльності. Разом із тим не можна залишити поза увагою той факт, що положення, висловлені А. І. Вінбергом та Н. Т. Малаховською щодо предметних судових наук, так і не отримали в подальшому свого розвитку – на сьогодні науковцям не вдалося виокремити такі науки, як судова фізика, судова біологія, судова пожежотехніка тощо.

За результатами анкетування судових експертів, здійсненого нами в ході дослідження, установлено, що тільки 4% респондентів висловилися на користь необхідності розроблення базових судових наук за всіма напрямами експертних досліджень, 44% – на користь необхідності розроблення базових судових наук за окремими напрямами; 37% – не вбачають у цьому необхідності взагалі, 15% – не змогли висловити свою точку зору. Результати анкетування свідчать про те, що формування предметних судових наук за всіма напрямами судово-експертних досліджень не отримало визнання більшості науковців і практиків у галузі судової експертизи. Ця тенденція підтверджується й реальним станом розвитку судової експертизи, адже на сьогодні, крім судової медицини, судової психології, судової психіатрії, судової балістики та деяких інших судових наук так і не створено бази для розвитку інших. Однак на рівні комплексних судово-експертних досліджень сформувалися окремі предметні судово-експертні галузі знань і методики відповідних видів судових експертиз,

які отримали свою науково обґрунтовану методологічну базу, наприклад, комплексні судові ґрунтознавчо-трасологічні, біотрасологічні, медико-криміналістичні, медико-інженерно-транспортні дослідження тощо.

Для нас становить інтерес визначення предмета судової експертизи як наукової галузі, яке навели І. А. Алієв і Ю. Г. Корухов. Вони виокремлюють предмет теорії судової експертизи як закономірності виникнення й існування матеріальних носіїв інформації про кримінально-релевантні та цивільно-релевантні обставини виявлення, вилучення й дослідження цих об'єктів; використання при експертному дослідженні наукових даних і методів із різних галузей знань, що забезпечують обґрунтованість висновку експерта, а також закономірності процесу формування наукових основ судових експертиз; виділення властивих їм загальних принципів, структурних зв'язків і співвідношень, синтезування й систематизацію знань про судову експертизу як єдину систему, її інфраструктуру та процеси, що протікають у ній; вивчення правил і понять, розроблюваних на основі теорії, реалізованих у практичній експертній діяльності[1]. Існують й інші визначення предмета наукової галузі судової експертизи, які не розглядаються в цій роботі, оскільки вони докладно проаналізовані Р. С. Бєлкіним[2], а також О. Р. Россинською. Зокрема, О. Р. Россинська провела порівняльний аналіз закономірностей, які за уявленнями різних авторів становлять предмет теорії судової експертизи, критично оцінила кожне з них і надала власне визначення. На її думку, предметом судової експертології є теоретичні, правові та організаційні закономірності здійснення судово-експертної діяльності в цілому; закономірності виникнення, формування й розвитку класів, родів, видів судових експертиз і їх окремих теорій, єдиної методології, уніфікованого понятійного апарату з урахуванням постійного оновлювання та

[1] Алиев И. А., Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы// Основы судебной экспертизы. Ч. 1: Общая теория. М.: РФЦСЭ при МЮ РФ, 1997. С. 25; Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 2. С. 311–315.

[2] Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 2. С. 311–315.

видозмінення судово-експертних знань, які розроблюють на основі пізнання цих закономірностей єдине для всіх видів судочинства правове та організаційне забезпечення судово-експертної діяльності, єдині уніфіковані експертні технології, стандарти експертних компетенцій і сертифікованих експертних лабораторій[1]. На підставі наведеного визначення О. Р. Россинська пропонує таку модель структури судової експертології:

1. Загальна теорія судової експертології: концептуальні основи (предмет, завдання, система, функції); учення про класифікацію судових експертиз; учення про предмет і завдання судової експертизи; учення про об'єкти судової експертизи (їх властивості та ознаки); теорія експертної ідентифікації; теорія експертної діагностики; теорія експертного прогнозування; учення про форми й засоби комунікативної діяльності експерта; загальні положення окремих теорій певних родів і видів судових експертиз.

2. Правове забезпечення судово-експертної діяльності: експерт як суб'єкт правозастосовної та правотворчої діяльності; правові основи діяльності судово-експертних установ (державних, недержавних) і їх керівників; форма та зміст висновку судового експерта, його оцінювання й використання в судочинстві.

3. Організаційне забезпечення судово-експертної діяльності: судова експертиза як різновид практичної діяльності; організація, структура, функції державних і недержавних установ; інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності; експертна дидактика; психологічні основи професійної діяльності судового експерта.

4. Судово-експертні технології: методологія судово-експертної діяльності; процес експертного дослідження і його стадії; судово-експертні методики (їх типізація, сертифікація); стандартизація судово-експертної діяльності; профілактична діяльність судового експерта; експертні помилки та їх профілактика[2].

[1] Россинская Е. Р. Судебная экспертология: генезис, предмет, система, функции, тенденции развития//Criminalistics and Forensic Expertology: science, studies, practice 12: selected scientific articles. Vilnius; Varšuva; 2016. P. 32–49.

[2] Там само. С. 42–43.

З метою найбільш повного й точного визначення предмета експертних досліджень взагалі та комплексних зокрема нами в криміналістичній літературі вже розглядалася динаміка розвитку цього поняття[1]. Тому немає сенсу повторювати вже оприлюднені положення, однак є доцільним викласти основні тези та навести головні тенденції щодо визначення головних сторін предмета судової експертизи[2]. По-перше, це стосується ототожнення предмета з об'єктом експертизи (наприклад, ранні праці В. К. Лисиченка[3], роботи В. Д. Арсеньєва[4] та ін.). Можна також виділити окремо й тенденцію ототожнення предмета криміналістичної експертизи з ідентифікаційною[5]. Ми вже говорили про неприйнятність цієї позиції, оскільки вона демонструє «вилучення» із завдань криміналістичної експертизи питань діагностичного та ситуаційного характеру, а також ототожнення поняття ідентифікаційного завдання з поняттям ідентифікаційної експертизи[6]. Сьогодні не оспорюється можливість вирішення криміналістичною експертизою не тільки ідентифікаційних, а й діагностичних, ситуаційних завдань, що можуть бути як окремими, так і інтеграційними. Ми підтримуємо тенденцію, відповідно до якої поняття предмета експертизи знаходиться у тісному зв'язку із завданнями, що необхідно вирішити[7].

---

[1] Див., наприклад: Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів. С. 18–34; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довідк. посіб. Харків: Одіссей, 2004. С. 117–132.

[2] Див., наприклад: Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы// Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: Выща шк., 1989. Вып. 38. С. 10–15.

[3] Лисиченко В. К. К вопросу о предмете и системе криминалистической экспертизы//Материалы 4-й расширенной конференции. Киев: Рад. Україна, 1959. С. 329.

[4] Арсеньев В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы//Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре – криминалист. чтениях. М., 1978. Вып. 23. С. 3.

[5] Див.: Лисиченко В. К. К вопросу о предмете и системе криминалистической экспертизы. С. 329; Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы). С. 64.

[6] Див.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів. 176 с.

[7] Див.: Барон Л. В. Специфика предмета, объектов и структуры судебной пожарно-технической экспертизы//Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1985. С. 139.

У криміналістичній літературі дискутується питання щодо ототожнення поняття предмета наукової галузі судової експертизи з поняттям предмета судової експертизи як практичної діяльності. У першому випадку під цим терміном розуміють форму знань, у другому – практичну діяльність із застосування цих знань[1]. На підставі критичного аналізу робіт учених і практиків у галузі судової експертизи та криміналістики[2] В. Д. Арсеньєв пов'язує предмет судової експертизи з предметом доказування[3], підкреслюючи, що будь-який елемент предмета доказування може належати як до предмета судової експертизи, так і до предмета іншої слідчої дії, але при цьому наголошує, що до предмета судової експертизи не може входити криміналь-

[1] Див.: Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев, 1976. Вып. 13. С. 37.

[2] Див.: Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе. М.: Госюриздат, 1953. С. 17; Цимакуридзе Г. А. Процессуальные и методические вопросы криминалистической экспертизы в Грузинской ССР. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965. Кн. 1. С. 5; Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: учеб. пособие для слушателей ВУЗов МВД СССР. М.: РИО Акад. МВД СССР, 1978. Т. II: Частные криминалистические теории. С. 259; Галкин В. М. Средства доказывания в уголовном процессе. Ч. 2: Заключение эксперта. М.: ЦНИИСЭ, 1968. С. 42; Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования//Тр. ВНИИСЭ. М., 1974. Вып. 8. С. 39; Шляхов А. Р. Классификация судебной экспертизы. С. 11; Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. М.: Юрид. лит., 1964. С. 98; Лисиченко В. К. К вопросу о предмете и системе криминалистической экспертизы. С. 329; Його ж. Криминалистическое исследование документов: правовые и методологические проблемы: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Киев: Изд-во КГУ, 1974. С. 54; Селиванов Н. А. Спорные вопросы судебной экспертизы//Соц. законность. 1979. №5. С. 63; Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы. С. 42; Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы. С. 51–52; Давудов Ф. Э. Процессуальные и организационно-методические формы использования возможностей науки и техники в целях расследования и профилактики преступлений: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Тбилиси: Изд-во Тбилис. гос. ун-та, 1972. С. 20.

[3] Арсеньев В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы. С. 3–7; Його ж. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы//Проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1980. Вып. 44. С. 3–23; Арсеньев В. Д., Заболоцкий В. Г. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. С. 16–26.

но-правова оцінка обставин справи[1]. Ним же були вироблені принципи диференціювання предмета судової експертизи на галузевий (видовий, родовий) і конкретний[2].

Існує також тенденція щодо тлумачення предмета судової експертизи як інформації, отриманої в результаті дослідження особою, яка володіє спеціальними знаннями стосовно наданого судом або слідчим об'єкта, що слугує для встановлення фактів, які мають доказове значення[3], або як інформації, що міститься в об'єкті, тобто лише тієї її частини, яка має доказове значення та має бути виявлена для суду обізнаною особою. Межі такої інформації визначаються питаннями, поставленими перед експертом[4].

Ми вважаємо правильним уявлення про предмет судової експертизи як фактичні дані (факти, обставини) справи, що встановлюються за допомогою спеціальних знань, оскільки це відповідає сенсу закону[5]. Найбільш повно ця теза викладена в роботах О. Р. Шляхова[6]. Він же підкреслював важливість розрізнювання загального поняття предмета судової експертизи та конкретної експертизи (за певною справою) зокрема. В останньому випадку вирішується лише частина питань, що стосуються предмета криміналістичної експертизи в цілому, навіть не охоплюючи комплексу питань її виду[7].

Предмет комплексних судово-експертних досліджень завжди має міжгалузевий характер. У зв'язку з цим значний інтерес для нас становлять розглянуті М. Я. Сегаєм і В. К. Стринжою міркування щодо

[1] Арсеньев В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы. С. 3.

[2] Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы. С. 10.

[3] Див.: Мирский Д. Я. Предмет и система судебной фототехнической экспертизы//Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1981. Вып. 48. С. 58.

[4] Див.: Мирский Д. Я., Ростов М. Н. Понятие объекта судебной экспертизы// Актуал. проблемы теории судеб. экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1984. Вып. 44. С. 26.

[5] Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы//Некоторые вопросы теории судебной экспертизы: тез. науч. сообщ. на 7 теорет. семинаре – криминалист. чтениях, 26 июня 1975 г. М.: ВНИИСЭ, 1975. С. 3; Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования. С. 39.

[6] Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы. С. 3; Його ж. Предмет и система криминалистической экспертизы//Тр. ВНИИСЭ. М., 1971. Вып. 3: Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики. С. 11–38.

[7] Шляхов А. Р. Предмет и система криминалистической экспертизы. С. 12.

поняття міжгалузевого предмета судово-експертного знання[1]. Зокрема, ними відзначається, що матеріальні сліди-відображення як онтологічна база ретроспективного пізнання події, яка розслідується, складають основу сутності предмета судової експертизи як сфери наукового пізнання. Саме для цілей наукового дослідження формуються комплекси експертної техніки та предметні судово-експертні галузі знань і методики відповідних видів судових експертиз. Зазначені автори провели ретроспективний аналіз побудови теоретичного фундаменту судової експертизи С. М. Потаповим[2], В. Я. Колдіним, М. Я. Сегаєм, В. С. Митричевим, І. Д. Кучеровим (стосовно теоретичних положень криміналістичної ідентифікації), З. І. Кірсановим, Ю. Г. Коруховим, В. О. Снєтковим (щодо криміналістичної діагностики) та Г. Л. Грановським (стосовно криміналістичної ситуалогії), що стало підставою для розвитку у роботах інших учених цих криміналістичних учень[3] і виникнення тенденцій жорсткого їх протистояння, яке переросло в тривалу дискусію (наприклад, праці М. О. Селіванова щодо необґрунтованості експертної діагностики[4] та альтернативні ідеї В. Ф. Орлової й Ю. Г. Корухова стосовно належності до діагностики будь-яких неідентифікаційних досліджень; пропозиції С. Ф. Бичкової щодо розгляду механізму кримінальної події в межах слідчо-експертної ситуації[5] та роботи Г. В. Прохорова-Лукіна й інших авторів, які визначають ситуаційні завдання як окремий вид експертних досліджень[6]).

[1] Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). 174 с.

[2] Потапов С. М. Принципы криминалистической идентификации//Сов. государство и право. 1940. №1. С. 66–80; Його ж. Введение в криминалистику. М.: РИО ВЮА КА, 1946. 25 с.

[3] Див., наприклад: Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы//Сов. государство и право. 1978. №9. С. 71–75.

[4] Селиванов Н. А. Нужна ли криминалистике такая «диагностика»//Соц. законность. 1988. №6. С. 58–60.

[5] Бычкова С. Ф. Современные направления развития судебной экспертизы в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Минск, 1995. С. 24.

[6] Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методологические основы судебно-экспертной ситуалогии: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Киев, 1993. 17 с.; Його ж. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: МЮУ, 2001. Вып. 50. С. 3–15.

В аспекті комплексних судово-експертних досліджень ми підтримуємо ідею М. Я. Сегая та В. К. Стринжи стосовно необхідності формування більш високого «міждисциплінарного» чи «міжгалузевого» предмета судової експертизи, об'єктивна сторона якого з'єднувала б усі три окремі теорії про завдання судової експертизи та відповідні їм методи й методики експертного пізнання, незалежно від кола питань, які вирішуються засобами конкретного виду (роду) експертизи, що становлять її галузевий предмет[1].

Визначити предмет судово-експертного дослідження неможливо без аналізу важливої складової цього поняття – дослідження. Під дослідженням розуміють процес наукового вивчення будь-якого об'єкта, предмета з метою виявлення закономірностей його виникнення, розвитку, змінення й перетворення[2]. Тобто експертне дослідження – це процес пізнання тих фактичних даних і обставин справи, що входять до кола предмета пізнання. Проаналізуємо, чому саме предмет комплексних досліджень у судовій експертизі має першочергове значення для встановлення їх сутності? За уявленнями деяких учених пізнання за предметом здійснюється переважно в загальних теоріях або близьких до них за своїм характером побудовах. Існує думка, що в комплексних науках інтеграція знання досягається за об'єктом. Крім того, у багатьох особливо складних утвореннях (зокрема в системах взаємозалежних наук) використовуються обидві зазначені форми інтеграції, які найчастіше поєднуються в найнепередбачуваний спосіб[3].

Наша думка зводиться до такого: взаємодія спеціальних знань під час проведення комплексних судово-експертних досліджень визначається за їх предметом, який тісно пов'язаний із завданнями, що ставляться перед експертом. Так, для вирішення питання про механізм контактування транспортного засобу та пішохода в процесі дорожньо-транспортної події необхідно застосувати комплекс спеціальних знань у галузі судових трасології, автотехніки, медицини тощо. Для вирішення завдання зі встановлення відповідності вилучених у певної

[1] Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). С. 23, 33.

[2] Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Наука, 1975. С. 217–218.

[3] Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки. С. 14.

особи компакт-дисків ліцензійним зразкам, необхідно застосувати комплекс спеціальних знань із галузі судових трасології, технічного дослідження документів, комп'ютерно-технічних досліджень, досліджень об'єктів інтелектуальної власності тощо. Тобто саме завдання вимагає від дослідників поєднувати знання з окремих галузей судової експертизи в одну цілу системну галузь знань.

Переваги здійснюваної під час проведення комплексних експертних досліджень інтеграції за предметом полягають у досягненні єдиного підходу до розуміння різних сторін процесів і явищ різноманітної природи. Так, основні принципи криміналістичної ідентифікації (поділ об'єктів на ідентифікований та ідентифікуючий, змінювані та відносно не змінювані тощо) дають можливість однаково застосовувати їх при дослідженнях будь-яких об'єктів незалежно від їх природи чи виду криміналістичної експертизи. Учення про механізм слідоутворення як окрема криміналістична теорія дозволяє досягти єдності опису будь-яких слідів контактування (за характером контакту, видом, топографією тощо): від слідів пальців рук людини, її взуття, одягу тощо до слідів транспортних засобів або слідів термічної чи хімічної природи. Вивчення предмета пізнання дозволяє системно поєднати різні сторони досліджуваних об'єктів у єдине відображення слідової картини злочину та обставин його події, однаково правильне стосовно кожного з цих об'єктів. У результаті застосування такого підходу здійснюється концентрація знань (інформації) про безліч різних процесів і явищ у єдиній знаковій системі, «прочитати» яку можуть тільки обізнані особи, котрі володіють спеціальними знаннями у відповідних галузях.

Науково-технічний прогрес і впровадження досягнень науки в усі сфери діяльності дозволили вченим виявити групу об'єктивних закономірностей дійсності, що стало фундаментом для розроблення теоретичних питань судової експертизи[1]. Це дало можливість суттєво розширити коло фактів та обставин, які становлять предмет судової експертизи та які раніше не могли бути встановленими. У той самий

[1] Див.: Аверьянова Т. В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. Алма-Ата: Каз. НИИСЭ, 1991. 240 с.; Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку: Азерб. гос. изд-во, 1992. 594 с.; Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз. 183 с., та ін.

час це дозволило поглибити обсяг поняття предмета судової експертизи. Так, тільки за останні десятиліття предметна сфера досліджень у галузі судової експертизи поповнилася можливістю ідентифікації об'єктів за їх мікрокількостями, мікрочастками, діагностики комп'ютерних систем, установлення абсолютного «віку» документів, послідовності нанесення штрихів, що не перетинаються, утворених пастами кулькових ручок і тонером лазерного принтера, тощо.

Підвищення інформаційної ємності наукового знання в судовій експертизі – один із найважливіших шляхів вирішення проблем «складності» наукового знання та перспектив його «спрощення», що особливо гостро окреслилися в умовах технологічного та інформаційного розвитку. Це дає підстави для поглибленого вивчення об'єкта пізнання, удосконалення існуючих і розроблення нових теоретичних і методичних положень судової експертизи, її систематизації та структуризації. Дуже важливими при цьому є вироблення й удосконалення понятійного апарату судової експертизи, що дозволяє формувати єдині уявлення про предмет, об'єкти, суб'єкт, завдання та методи судової експертизи, застосовувати єдині підходи до формування цих уявлень. У такому процесі опис виділених сторін різноякісних об'єктів здійснюється за допомогою певної єдиної, уніфікованої мови, що веде до зменшення непотрібної розмаїтості застосовуваних у науці термінів (а отже, спрямовує формування понятєво-термінологічного апарату судової експертизи шляхом мінімізування його складності). Так, загальноприйняті принципи розроблення класифікації судової експертизи (див. розд. 1 монографії) надають можливість однозначно використовувати єдині поняття при розподілі судових експертиз за класами, родами, видами, підвидами та експертними спеціальностями й виявляти підстави для формування нових категорій класифікації, у тому числі комплексних судово-експертних досліджень. Виділення класів експертиз однозначно для усіх говорить про необхідність проведення досліджень із використанням загальних підходів у межах предмета дослідження. Єдиний термінологічний апарат судової експертизи має бути притаманним представникам найрізноманітніших галузей спеціальних знань, оскільки це значно полегшує співробітництво вчених у процесі судово-експертної діяльності та оцінювання її результатів. Розроблення теоретич-

них основ судової експертизи є таким самим комунікаційним засобом, як теорія коливань для різних галузей фізики – акустики, оптики, механіки. Тобто теорія судової експертизи, яка базується на основних досягненнях криміналістики, володіючи комунікаційною цінністю, надає можливості дослідникам виробити загальний міждисциплінарний понятійний апарат, прийнятний для використання в будь-якій галузі судової експертизи. Це стосується, наприклад, теорії вирішення діагностичних завдань судової експертизи, елементи якої відображаються в наукових працях із розвитку й удосконалення положень криміналістичної, технічної, медичної діагностики, діагностики особи тощо[1]. Тобто «запозичений» із інших галузей науки термін хоча й непростим шляхом усе ж таки знайшов своє місце в судовій експертизі. У процесі використання судовою експертизою загальноприйнятих термінів, регламентованих нормативними документами (чинними Державними стандартами СРСР, Державними стандартами України, Державними будівельними нормами, міжнародними конвенціями тощо), у процесі досліджень досягається правильність, повнота, обґрунтованість та об'єктивність експертних висновків, що підсилює їх доказове значення.

Можна з упевненістю констатувати позитивні наслідки використання судовою експертизою понятійного апарату різних галузей науки й техніки. Це дозволяє, у свою чергу, уніфікувати понятійний апарат судової експертизи та створює підстави для спілкування всіх суб'єктів судово-експертної діяльності та замовників досліджень однією всім зрозумілою мовою. Кожна свідома людина розуміє, що гармонізація наукової термінології – це передумова розвитку не тільки науки як такої, а й у цілому розвитку держави. У літературі зазначається, що початковим пунктом гармонізації законодавства України з європейським правом є уніфікація термінології[2].

[1] Див., наприклад: Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. 288 с.; Толстухина Т. В. Теоретические основы и методы диагностического исследования механизмов в производстве трасологических и судебно-баллистических экспертиз. М.: ВНИИСЭ, 1984. 198 с.; Її ж. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий: дис. … д-ра юрид. наук. М., 1999. 320 с.

[2] Див., наприклад: Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом//Вісн. Акад. прав. наук України. 2004. №3. С. 107; Очколас А., Складанюк Л. Термінологія просить допомоги//Уряд. кур'єр. 2006. 9 лют.

Як слушно зазначає О. С. Александров, пізнання – це перетворення почуттів, які сприймаються сенсорною системою, у знакові моделі за допомогою мовленнєвої програми[1], саме тому важливо розробляти та використовувати правильний понятійний апарат, який би успішно застосовувався не тільки в певній галузі судової експертизи, а й у загальних її теоретичних положеннях і законодавстві в цілому.

М. М. Марченко, проводячи аналіз розвитку юридичної науки радянських часів, підкреслює, що через непорозуміння або невігластво всі методологічні проблеми юридичної науки були негласно й огульно зведені до марксистських світоглядних проблем. Для деяких поважних, але непомірно владослухняних, а тому занадто «задемократизованих» під сучасні мірки авторів, це відіграло роль відповідного гасла, і зазначений напрям досліджень перетворився на своєрідне табу. Як наслідок, маємо те, що маємо (а точніше, не маємо ґрунтовних методологічних праць)[2]. В. Селіванов зазначає, що «успадкованими» Україною від колишнього СРСР були не тільки держава й право, а і юридична наука, її загальна теорія та методологія. Їй були притаманні такі риси, зокрема, як заідеологізованість теоретичного підґрунтя права, державної діяльності, тобто не об'єктивні потреби та інтереси людини, суспільства в цілому, які б зумовлювали, визначали, «задавали» цілі існуючих держави, законодавчої діяльності тощо, а навпаки – цілі держави, державної політики тощо визначалися виходячи передусім з окремих потреб та інтересів владарюючих на той час певних соціальних сил і зумовлювали критерії оцінювання ефективності державної діяльності. Тому «науковим» результатом було і, на жаль, залишається зараз багаторічне повторення одного й того самого – фактична відсутність якісного, нового наукового юридичного знання, панування в системі вітчизняної юридичної науки суто позитивістського підходу до права та держави, спроби пристосування реальної правової й державної дійсності до бажань правлячих соціальних сил[3]. Дійсно, ці риси тією чи іншою

[1] Александров А. С. О методологических следствиях, вызываемых терминологическими причинами (из опыта прочтения текста УПК РФ)//Правоведение. 2005. №5. С. 13.

[2] Марченко М. Н. Юридическое образование в современной России: состояние и перспективы развития//Правоведение. 1999. №3. С. 227.

[3] Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні//Право України. 2006. №4. С. 24.

мірою притаманні державній діяльності радянського періоду взагалі та розвитку юридичної науки зокрема. На щастя, вони серйозно не торкнулися експертного забезпечення правосуддя, а як наслідок, – і теоретичних положень судової експертизи. Головною причиною цього, на наш погляд, стала та обставина, що радянська держава не приділяла належної уваги розвитку судової експертизи. Майже все прогресивне, що здійснювалося в цій галузі, ставало можливим завдяки ентузіазму та самовідданій праці видатних учених і практиків. Водночас відсутність належної уваги держави до вирішення проблем судової експертизи, гальмуючи певною мірою впровадження новітніх технологій у судову експертизу, перешкоджало й можливості активної її політизації, що дало свої позитивні результати в аспекті утворення й розвитку нових класів, родів, видів судової експертизи та виробленя її предмета пізнання.

Визначення сутності комплексних досліджень у судовій експертизі за предметом інтеграції знань треба розцінювати як позитивний чинник підвищення ефективності пізнання експертом матеріальних об'єктів, процесів і явищ, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування, суду, виконавчого провадження тощо. Механізм підвищення ефективності виявляється в екстраполяції загальнотеоретичних положень судової експертизи в нові галузі дослідження. Ідеться про роботу кожного дослідника, який повинен володіти понятєвим (термінологічним) апаратом криміналістики та судової експертизи, знати, як правильно використовувати загальні методи логіки пізнання (аналіз, синтез, ідеалізацію, аналогію, абстрагування, дедукцію, індукцію тощо). За таких умов дослідник має змогу використовувати накопичений наукою тезаурус знань і пізнавати нові для нього об'єкти як такі, що несуть у собі вже відому, виявлену іншими дослідниками інформацію про ці об'єкти. Так, фахівці в галузі почеркознавства, технічного дослідження документів, балістики тощо неодмінно мають володіти основами розроблюваних на базі трасології положень криміналістичного вчення про сліди та механізм слідоутворення. Убачається, що теоретичні положення судової експертизи є тим своєрідним важелем, ефективним інструментом, без якого формування особи висококваліфікованого, ерудованого експерта, слідчого, судді та й вза-

галі будь-якого фахівця в галузі кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи неможливе.

Цей умовивід підтверджується результатами емпіричних досліджень. Шляхом здійсненого нами під час проведення дослідження анкетування судових експертів установлено, що 92% респондентів висловилися на користь необхідності обов'язкового оволодіння будь-яким судовим експертом знаннями в галузі теорії судової експертизи та криміналістики, 7,5% – на користь необхідності обов'язкового оволодіння виключно судовим експертом-криміналістом знаннями в галузі теорії судової експертизи та криміналістики, а 0,5% – за необхідність досконалого володіння тільки знаннями за тією експертною спеціальністю (спеціальностями), кваліфікацію за якою отримав судовий експерт.

Саме тому після періоду певної диференціації сьогодні практично в усіх галузях судової експертизи активного розвитку набуває комплексний підхід, який при проведенні досліджень усе частіше превалює перед вузькою спеціалізацією експерта. У цьому аспекті особливої актуальності набувають завдання з підготовки фахівців комплексних напрямів знань на основі теоретичних положень судової експертизи. Кваліфікований експерт у галузі інженерно-технічної експертизи не може бути не обізнаним у галузі судової трасології, водночас кваліфікований експерт-трасолог у процесі механоскопічних досліджень не обійдеться без основ інженерних знань. Інша справа, яким чином це відбувається: чи то шляхом формування нових експертних спеціальностей на основі комплексирування знань, чи то шляхом організації проведення комплексних експертиз на базі існуючих експертних спеціальностей.

Таким чином, комплексний підхід до проведення експертних досліджень сприяє виробленню єдиного термінологічного апарату, а також отриманню найбільш повної інформації про об'єкт. При цьому досягається комунікаційна єдність разом із цілісністю знань про різноманітні процеси та явища, яким притаманний високий ступінь спільності, тісно пов'язаний із предметом комплексних судово-експертних досліджень.

У процесі формування предмета комплексних досліджень як теоретичної категорії судової експертизи не можна не зупинитися на методологічній функції інтеграції знань. Питання про методологічну функцію теорії взагалі є дискусійним, мабуть, переважно тому, що

методологія тлумачиться науковцями з діаметрально протилежних позицій: з одного боку, як теоретичне вчення про методи, а з другого – як певна система методів, використання якої призводить до певного практичного результату[1]. Ми ж не вбачаємо необхідності в протиставленні теорії методам пізнання та розглядаємо методологію як невід'ємну частину теорії, адже без методології неможливо отримати достовірне теоретичне знання, виробити його концепцію стосовно предмета того чи іншого дослідження. Теорія як об'єктивне знання існує у вигляді дескриптивної категорії. У процесі наукових досліджень першочергову роль починає відігравати саме методологічна функція теорії. Тобто в процесі пізнання теорія функціонує як звід певного рівня норм, принципів, на підставі та з урахуванням яких необхідно проводити наукові дослідження, що породжує нові методичні підходи до вирішення завдань судової експертизи. Так, ідентифікація як метод призвела до виникнення теорії криміналістичної ідентифікації, у процесі розвитку якої вдосконалюються методи ідентифікації, у тому числі й ті, що базуються на процесах застосування комплексу знань під час проведення експертних досліджень. Діагностичні методи переросли в теорію криміналістичної діагностики, яка, у свою чергу, є підгрунтям для вироблення нових діагностичних методів. Ситуаційний аналіз (як метод пізнання) став фундаментом для розвитку теорії ситуалогії в судовій експертизі, на базі якої вдосконалюються існуючі та розроблюються нові методи ситуаційного аналізу. Отже, значення методології комплексних досліджень у судовій експертизі створює нерозривний зв'язок із розвитком теорії та методології як сукупності методів: теорія, розвиваючись із методів, удосконалює їх і створює нові.

Отже, теоретичні основи судової експертизи як концептуальні знання в процесі наукового пізнання відіграють роль системи регуляторних принципів, тобто набувають якостей методу пізнання.

Система вчень і методів, використовуваних судовою експертизою, відіграє роль центрального ядра, каркаса, завдяки якому досягається тісний взаємозв'язок усіх ланок системи, зростає її цілісність, чіткіше вимальовується внутрішня архітектоніка та зовнішні зв'язки. На дум-

[1] Див., наприклад: Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Донецьк: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

ку О. М. Сичивиці, предметна інтеграція дозволяє прискорити процес практичного оволодіння об'єктом, але робиться це за рахунок суттєвого спрощення завдання, що стоїть перед дослідниками: ми знаходимо владу не над об'єктом як цілим, а тільки над певною його стороною. Ціна, яку доводиться платити за економію сил і часу при предметній інтеграції, – це програш у повноті практичного оволодіння досліджуваним об'єктом. У багатьох випадках (особливо в практичному відношенні) більше значення має всебічне, цілісне вивчення будь-якого окремого об'єкта[1]. Віддаючи предмету дослідження першочергового значення для визначення сутності комплексних досліджень у судовій експертизі, що відображається, головним чином, через вирішувані завдання, не можна не відзначити при цьому й ролі об'єкта дослідження.

Таким чином, на основі аналізу наведених вище та інших наукових праць з розвитку поняття предмета судової експертизи та власних досліджень пропонуємо таке визначення міжгалузевого предмета комплексних судово-експертних досліджень у судовій експертизі: це фактичні дані (факти та обставини) справи щодо встановлення природи, властивостей, станів матеріальних об'єктів, їх родової (групової) належності, джерела походження, а також причин, механізму та умов, за яких відбулася подія (явище), шляхом інтеграційного використання комплексу спеціальних знань із різних галузей науки, техніки, мистецтва тощо, відповідними методами (засобами) в результаті дослідження матеріальних та матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення діагностичних, ідентифікаційних та ситуаційних завдань судової експертизи.

2.2. Завдання комплексних судово-експертних досліджень

Завдання судової експертизи, реалізовані в питаннях, що ставляться на вирішення судовому експерту, тісно взаємопов'язані з предметом судово-експертного дослідження. О. Р. Шляхов відмічав, що

[1] Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки. С. 44–45.

завдання є науково обґрунтованим визначенням предмета експертизи, узагальнено та систематизовано сформульоване для роду (виду) в цілому; воно пов'язане з предметом судового доказування та тісно пов'язане з об'єктами й методиками експертного дослідження[1]. Запропонована О. Р. Шляховим систематизація завдань за конкретно-цільовим призначенням результатів експертизи, з одного боку, та за ступенем спільності (окремі, спільні) – з другого, дає підстави для віднесення завдань комплексних судово-експертних досліджень до спільних завдань другої групи. Спільні завдання виділяються в особливу групу інтеграційних[2]. Останні завжди вирішуються у формі комплексних експертиз. Інтеграційні завдання виступають, по-перше, як система окремих, а, по-друге, як вивчення складних відносин об'єктів – елементів одиничного цілого. Прикладом першого різновиду може слугувати завдання зі встановлення факту контактування певного одягу з певною ділянкою місцевості за слідами, виявленими на ній і нашаруваннями на одязі. Це означає, що після стадії зовнішнього огляду об'єктів комісією судових експертів, судовий експерт-трасолог має дослідити сліди, вилучені на місці події з метою їх ідентифікації з досліджуваними предметами одягу, після чого судові експерти ґрунтознавець і біолог мають провести порівняльне дослідження рослинних об'єктів і речовини ґрунту, виявлених на одязі, та рослинного й ґрунтового складу ділянки місцевості. За результатами дослідження вони мають надати спільний висновок – наприклад про те, що наданий одяг знаходився в контакті з поверхнею певної ділянки місцевості.

Прикладом другого різновиду завдань слугуватимуть дослідження зі встановлення механізму утворення нашарувань ґрунту на предметах одягу. Тут поряд із трасологічними дослідженнями слідів проводиться визначення природи та інших властивостей ґрунту, а також матеріалів одягу для з'ясування того, яким чином ці властивості можуть відобразитися в слідах при контактуванні конкретних предметів з поверхнею ґрунту. Установлення механізму слідоутворення проводиться на основі сукупного використання всієї інформації.

[1] Шляхов А. Р. Задачи судебной экспертизы//Эксперт. задачи и пути их решения в свете НТР. М., 1980. Вып. 42. С. 22.

[2] Там само.

Зосередившись на дослідженнях, пов'язаних з об'єктами ґрунтового походження, доречно навести думку В. С. Митричева, який визначав важливість завдання з дослідження ґрунту як у самих слідах, так і у вигляді забруднень на об'єктах, що залишили сліди, і вказував на необхідність вилучення ґрунту зі слідами замість моделювання форми сліду, наголошуючи, що криміналістична трасологія повинна використовувати дані матеріалознавчих досліджень[1]. Це можливо та необхідно здійснювати, оскільки дослідження безпосереднього відбитка на ґрунті дозволить не тільки запобігти втраті або зміні трасологічних ознак, що часто трапляється в процесі моделювання, а й надасть можливість установити властивості ґрунту, що впливають на стійкість збереження на його поверхні ознак об'єкта, який залишив відбиток. Крім того, з'являється можливість вирішення й такого завдання, як установлення природи мікрочасток, що походять від утворюючого слід об'єкта, бо вони можуть у результаті контактування потрапляти на відбиток. Отже, можна встановити, що одяг, взуття тощо виготовлені з певного матеріалу і до контактування з ґрунтом були забруднені, зокрема, кров'ю, вапном, бітумом тощо.

Умовно комплексні експертизи, що виконуються комісією експертів, за підходами до формулювання інтеграційного висновку можна розподілити за двома основними типами: 1) відповідь на поставлене питання формулюється у вигляді спільного висновку двома чи більше експертами різних галузей знань (різних напрямів однієї галузі знань) за сукупністю (підсумовуванням) результатів проведених кожним із них досліджень, виходячи із сумісного їх оцінювання; 2) відповідь на поставлене питання формулюється у вигляді спільного висновку двома чи більше експертами на підставі основного дослідження експерта – фахівця в певній галузі знань, з урахуванням результатів допоміжного дослідження (досліджень) експерта (експертів) в іншій галузі знань (інших напрямів однієї галузі знань) за результатами проведених кожним із них досліджень, виходячи із сумісного їх оцінювання.

[1] Митричев В. С. Некоторые вопросы развития криминалистической трасологии (следоведения)//Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре – криминалист. чтениях. М., 1978. Вып. 23. С. 11.

Під час опитування судових експертів, проведеного нами в ході дослідження, були надані такі відповіді на запитання щодо різновидів завдань комплексних судово-експертних досліджень: на підтримку двох зазначених типів завдань висловилися 82% респондентів; 10% – висловили думку, що існують й інші шляхи вирішення завдань, але не назвали їх; 7% – відповіли, що вагаються з відповіддю, а 1% респондентів взагалі наполягав на необхідності надавати висновки окремо. Відповідь останньої категорії респондентів свідчить про те, що їм не зрозуміла сутність завдань комплексних судово-експертних досліджень.

Із зазначеного випливає, що при вирішенні інтеграційних завдань судової експертизи знання з різних галузей науки не поглинають одне одного та не являють собою механічне підсумовування, а втілюють у собі процес поповнення, взаємокорегування з метою об'єктивізації встановлюваних даних. Тут спостерігається явище, коли об'єкт, різні сторони якого пізнаються, постає в усій своїй повноті й багатогранності. Інтеграція знань при вирішенні завдань судової експертизи дає більш повне уявлення про об'єкт дослідження. Виокремлюючи завдання комплексних судово-експертних досліджень, слід доповнити ними класифікації завдань за класами, родами, видами (підвидами), бо інтеграційні завдання не можуть бути вирішеними в межах будь-якого одного напряму знань (однієї експертної спеціальності). Необхідність використання комплексу дослідницьких засобів при вирішенні складних експертних завдань, безсумнівно, веде до формування інтеграційних галузей судово-експертних знань, за допомогою яких вирішуються ці завдання. Процес вирішення складного комплексного завдання відбувається через послідовне та/або паралельне вирішення системи підзавдань.

Розглянемо категорії завдань, що вирішуються в результаті комплексних судово-експертних досліджень. Дотепер у теорії судової експертизи взагалі відсутня єдина схема класифікації завдань, яка б повністю задовольняла потреби практики, а ті, що розроблені, тягнуть за собою розвиток і поглиблення дискусії, яка виникла з цього приводу. Деякі автори пропонують максимальну диференціацію за

різноманітними підставами (наприклад, Ю. К. Орлов[1]). На наш погляд, дрібна диференціація завдань, за всієї її об'ємності, неспроможна достатньо точно розмежувати існуючі різновиди. Усталеною є тенденція виокремлення ідентифікаційних завдань. Однак віднесення до ідентифікаційних завдань тільки тих, що спрямовані на встановлення індивідуальної тотожності, не виправдане практично, бо індивідуалізація не завжди є кінцевою метою ідентифікаційних досліджень, особливо під час досліджень матеріалів і речовин. Виділення в окреме завдання встановлення причинного зв'язку притаманне будь-якому процесу пізнання, а виділення таких досліджень в окремий вид не змінює їх сутності та може поширюватися як на ідентифікаційні, так і на діагностичні й ситуаційні завдання. Тобто максимальна диференціація експертних досліджень за їх завданнями не є необхідною умовою класифікації (розподілом за ступенем спільності, цільовою функцією, ієрархічністю побудови), хоча, безумовно, відіграє важливу роль у поглибленні розуміння можливостей судової експертизи. В інших розроблених ученими класифікаціях завдань, на наш погляд, також простежуються певні суперечності. Так, Т. М. Пучкова зазначає, що ретрологічному (як окремому виду завдань) аналізу підлягають причинно-наслідкові відносини[2], хоча при виділенні класів і родів експертних завдань установлення причинно-наслідкових зв'язків належить до діагностичних досліджень. Крім того, у запропонованій нею схемі диференціація ситуаційних (відтворення досліджуваної події) та діагностичних завдань (установлення способу вчинення дії) простежується нечітко[3].

Більш чіткими видаються критерії розмежування діагностичних завдань з іншими, наведені В. О. Снєтковим, який зазначає, що визначення природи об'єкта полягає у встановленні належності об'єкта до певного класу, що є діагностичним проце-

[1] Орлов Ю. К. Классификация экспертных исследований по их задачам//Новые разработки и дискус. проблемы теории и практики судеб. экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1985. Вып. 1. С. 14–17.

[2] Пучкова Т. М. Сущность и классификация задач в судебной экспертизе//Теорет. и практ. вопр. судеб. экспертизы. М., 1979. Вып. 38. С. 65.

[3] Там само. С. 70.

сом[1]. Термін «діагностика» був запозичений В. О. Снєтковим з галузі медицини (терміни «діагностика» походить від грец. «Διάγνωση με» – розділ медицини, що вивчає зміст, методи, послідовні етапи процесу розпізнавання хвороби; діагноз – від грец. «διάγνωση» – медичний висновок, документ про стан здоров'я, що містить результати діагностичного дослідження). Термін «криміналістична діагностика» вперше був уведений в обіг криміналістів у 1972 р. з метою визначення дефініції судових експертиз, які не належали до ідентифікаційних, так званих «діагностичних експертиз»[2]. У 1974 р. Г. Л. Грановський фактично ототожнив неідентифікаційні дослідження із діагностичними[3]. Певним проривом у розвитку теоретичних основ вирішення експертних завдань стала пропозиція Ю. Г. Корухова використати класифікацію криміналістичних експертиз залежно від змісту їх завдань, а саме ідентифікаційних, класифікаційних і діагностичних (у тому числі ситуаційних). При цьому він визначив їх сутність та специфіку із урахуванням форм установлюваних ними зв'язків[4]. Цей підхід Ю. Г. Корухов обґрунтував у монографії «Криміналістична діагностика при розслідуванні злочинів»[5], основні положення якої були підтримані та розглядалися в роботах Т. В. Авер'янової, Р. С. Бєлкіна, А. І. Вінберга, З. І. Кірсанова, Н. Т. Малаховської, Ю. К. Орлова, В. Ф. Орлової, О. Р. Россинської, М. Я. Сегая, В. К. Стринжи й інших авторів[6].

[1] Снетков В. А. Экспертная криминалистическая диагностика//Диагностика при производстве криминалист. экспертиз. М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. Вып. 72. С. 10.

[2] Див.: Снетков В. А. Проблемы криминалистической диагностики//Тр. ВНИИ МВД СССР. М.: РИО ВНИИ МВД СССР, 1972. № 23. С. 103–106.

[3] Грановский Г. Л. Основы трасологии. Особенная часть. 213 с.

[4] Корухов Ю. Г. Сущность неидентификационных трасологических экспертиз// Вопр. соврем. трасологии. М.: ВНИИСЭ, 1978. Вып. 36. С. 72–86.

[5] Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. 288 с.

[6] Див., наприклад: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. 240 с.; Криминалистика: учеб. для вузов/Т. В. Аверьяновна, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская; под ред. Р. С. Белкина. 990 с.; Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы. 183 с.; Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). 174 с.

Ученими в основному виокремлюється три види вирішуваних завдань. Аналізуючи основні типи (класи) експертних завдань, що вирішуються за слідами-відображеннями, М. Я. Сегай і В. К. Стринжа називають ідентифікаційні й діагностичні завдання складовими першого типу, спрямованого на встановлення характеристик об'єктів взаємодії, та ситуалогічні завдання – складовими другого типу, спрямованого на встановлення характеристик процесу (механізму) взаємодії. При цьому вони підкреслюють, що виходячи із шуканого (кінцевої мети), теорія ідентифікації розглядає сліди взаємодії як функцію одиничності взаємодіючих об'єктів і самого процесу взаємодії; теорія діагностики використовує ці сліди як функцію відображення властивостей і станів об'єктів; а теорія ситуалогії – як функцію динаміки слідоутворення. Кожна з окремих теорій вирішення експертних завдань розробляє іманентно присутній їй метод теоретичного пізнання предмета та практичного вирішення експертних завдань. Щодо практики судової експертизи, то внаслідок фрагментарного (часто й перекрученого) відображення в слідах властивостей об'єктів і процесу взаємодії, експерти широко використовують на певному етапі експертного дослідження кожне із трьох основних типів експертних завдань. На думку М. Я. Сегая та В. К. Стринжи, з якою ми повністю погоджуємося, судові експерти мають володіти всіма трьома основними методами вирішення завдань[1].

Розглянемо дискусійне питання щодо протистояння розробленої М. Я. Сегаєм концепції експертного пізнання, заснованої на дослідженні зв'язків взаємодії, яка обґрунтовує з позицій системного підходу принципи оптимізації експертних завдань і шляхи їх вирішення, та формально-логічної концепції розв'язання експертних завдань (зокрема, ідентифікаційних), що відкидає правомірність їх оптимізації за рахунок інтегрування вихідної інформації, відображеної в різних слідах (прихильники останньої – В. Ф. Берзін, З. С. Меленевська та З. О. Ковальчук). Зауважимо, що ми підтримуємо концепцію оптимізації М. Я. Сегая, бо вважаємо її цілком обґрунтованою з точки зору

[1] Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). С. 50, 53, 54.

теорії та практики судової експертизи, за винятком того умовиводу, що під загальним об'єктом експертизи він розуміє обставини розслідуваної події, котрі відобразилися в матеріальних слідах злочину. Ми вже зазначали у своїх роботах, що розуміємо під об'єктом судової експертизи (загальним, родовим, безпосереднім) тільки матеріальні предмети та інші матеріальні (матеріалізовані) утворення. Обставини події, на наш погляд, становлять предмет судової експертизи. У дослідженнях контактної взаємодії об'єктів саме контактно-взаємодіючий комплекс як системне утворення, що існувало в минулому, є тією матеріальною базою, за результатами експертного дослідження сукупності елементів якої встановлюються різноманітні фактичні дані та обставини справи, що складають предмет експертного дослідження[1].

Розглянемо сутність цих концепцій. Концепція М. Я. Сегая (саме він уперше розробив теоретичні положення щодо принципової можливості встановлення факту контактної взаємодії[2]) полягає в такому. Важливу проблему типології експертних завдань становить принцип їх оптимізації, тобто оптимальне використання всіх трьох структурних елементів експертних завдань з метою достовірного пізнання за допомогою спеціальних знань шуканих за справою фактичних обставин. Оптимізація мети експертного завдання – це найбільш повне усвідомлення фактичних обставин розслідуваної події, явищ, що реально існують або існували в минулому, на встановлення яких спрямоване судово-експертне дослідження. Установлення цих обставин (фактичних даних) складає головне завдання конкретної експертизи, що досягається шляхом вирішення окремих підзавдань, які належать до пізнання окремих сторін (властивостей, відносин) об'єктів взаємодії. Оптимізація мети експертного дослідження й полягає в обранні найбільш ефективного шляху вирішення окремих підзавдань, що забезпечують розв'язання головного завдання. Сутність оптимізації умов вирішення експертних завдань

[1] Див., наприклад: Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів. С. 62.

[2] Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. С. 29, 113, 178.

полягає в збільшенні обсягу отримуваної інформації, що міститься в слідах взаємодії, розглядуваних як інтеграційний об'єкт. Це може бути здійснено шляхом складання однояκісної інформації, відображуваної у взаємопов'язаних слідах, різноякісної інформації, відображуваної в одному й тому самому сліді, різноспрямованої (однояκісної та різноякісної) інформації, що міститься в слідах, об'єднаних процесом (механізмом) взаємодії об'єктів. Оптимізація третьої структурної ланки вирішення експертного завдання – способу досягнення мети – полягає в евристичному використанні всіх трьох основних методів експертного аналізу (ідентифікаційного, діагностичного та ситуаційного) для об'єднання слідів взаємодії в новий інтеграційний об'єкт експертного пізнання, що містить не тільки кількісно більшу, але і якісно перетворену, більш ємну інформацію як про об'єкти, так і про процес взаємодії[1].

За формально-логічною концепцією вирішення експертних завдань, запропонованою В. Ф. Берзіним, З. О. Ковальчук і З. С. Меленевською, за кожним окремо взятим слідом установлюється не сам об'єкт, а лише його слідоутворювальна ділянка. Кількість слідів зумовлює кількість вирішуваних ідентифікаційних завдань. Не можна поєднувати різні ділянки об'єкта та різні сліди, бо спроби це зробити призведуть до формування нереального завдання, яке неможливо обгрунтувати з точки зору формальної логіки[2].

---

[1] Див.: Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следовотображений (проблемы методологии). С. 56–57.

[2] Див., наприклад: Берзин В. Ф., Ковальчук З. А., Меленевская З. С. Об идентификационной задаче комплексной экспертизы вещественных доказательств// Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: Выща шк., 1983. Вып. 27. С. 15–21; Їх же. К вопросу о процедуре решения идентификационной задачи комплексной экспертизы вещественных доказательств//Там само. 1984. Вып. 29. С. 12–23; Їх же. О сущности вопроса об установлении контакта (контактного взаимодействия) объектом//Там само. 1986. Вып. 33. С. 8–15; Їх же. О нереальных идентификационных задачах в теории и практике криминалистической экспертизы//Там само. 1988. Вып. 36. С. 9–17; Їх же. Установление факта контактного взаимодействия объектов (критический анализ экспертного исследования)//Там само. 1991. Вып. 43. С. 42–50; Їх же. Ще раз до питання про встановлення факту контактної взаємодії (ФКВ) об'єктів//Криміналістика та суд. експертиза. Київ: МЮУ, 2000. Вип. 49. С. 17–26, та ін.

Спростовуючи цю тезу, М. Я. Сегай і В. К. Стринжа підкреслюють, що все це було б логічним за умови, що слід відображує лише властивості «ділянки» об'єкта, яка перевіряється, і являє собою конгломерат відокремлених та ізольованих «ділянок». Зокрема, вони зазначають: за таких обмежень запропонована абстрактна логічна схема жорсткого закріплення «слід – ділянка об'єкта, що перевіряється» дійсно видається бездоганною, а обмеження, що забороняють підсумовувати інформацію від різних слідів для вирішення «нереальних» ідентифікаційного та неідентифікаційного завдань, – обґрунтованими. Однак у дійсності, по-перше, слід відображає не тільки окрему властивість конкретної ділянки об'єкта, а й багато взаємопов'язаних властивостей об'єкта контактування, а також механізм слідоутворення. По-друге, сам шуканий об'єкт – це не сума властивостей ізольованих ділянок, що відобразилися в слідах, а цілісна, багатоякісна система різноманітних «інформаційних» полів, як власних, так і сприйнятих при взаємодії з матеріальним середовищем. На конкретних прикладах М. Я. Сегай із співавтором обґрунтовано доводять реальність вирішення експертних завдань за принципами оптимізації мети експертного пізнання[1]. Ще раз підкреслимо, що ми підтримуємо цю концепцію та для її розвитку зауважимо, що інтеграційним об'єктом, про який ідеться, є контактно-взаємодіючий комплекс (загальний об'єкт комплексної експертизи контактної взаємодії).

У процесі опитування нами судових експертів з'ясовано, що 57% респондентів підтримують концепцію оптимізації вирішення експертних завдань, 22% – є прихильниками формально-логічної концепції, а 21% не визначився із відповіддю. Результати анкетування свідчать про необхідність більш глибокого розроблення цього питання.

Значний внесок у розвиток теорії та методології судової експертизи на користь концепції оптимізації мети експертного завдання при вирішенні питань щодо факту контактної взаємодії зробив М. С. Романов, який виступив проти критики цього напряму експертних до-

[1] Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). С. 58–61.

сліджень[1]. На користь оптимізації інформаційної ємності слідів при вирішенні комплексних експертних завдань висловилися Г. Л. Грановський і Г. В. Прохоров-Лукін, які переконливо продемонстрували роль ситуаційного та діагностичного аналізів, про що відмічали М. Я. Сегай та В. К. Стринжа[2]. Г. В. Прохоров-Лукін, говорячи про загальні засади розподілу експертних завдань на категорії, підкреслював, що викладені в літературі підходи можна об'єднати в чотири основні групи та умовно позначити їх (підходи) як інтеграційний, рівневий, об'єктний і предметний. У результаті детального аналізу підстав такого розподілу він констатує, що жоден із підходів не дозволяє чітко диференціювати експертні завдання за категоріями. Най-

[1] Див.: Романов Н. С. Факт контактного взаимодействия объектов, как предмет судебно-экспертного исследования//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: Выща шк., 1984. Вып. 29. С. 23–28; Його ж. О спорных вопросах решения идентификационных задач в комплексной судебной экспертизе//Там само. 1986. Вып. 33. С. 15–22; Його ж. Исследование механизма следообразования судебной транспортно-трасологической экспертизой//Там само. 1987. Вып. 34. С. 103–107; Його ж. Пути решения идентификационных и диагностических задач в транспортно-трасологической экспертизе//Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1987. С. 80–87; Його ж. Механизм дорожно-транспортного происшествия и методологические вопросы его анализа в судебной автотехнической экспертизе//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: Выща шк., 1988. Вып. 37. С. 87–91; Його ж. Гносеологическая сущность экспертизы факта контактного взаимодействия объектов//Там само. 1989. Вып. 38. С. 15–21; Романов Н. С., Киреев В. А. Методологическая характеристика судебной экспертизы установления ФКВ по делам о ДТП//Там само. 1992. Вып. 45. С. 88–95; Їх же. Транспортно-трасологические экспертизы факта контактного взаимодействия// Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью. Минск: НИИПК КиСЭ, 1992. С. 189–192; Романов Н. С., Мотин О. Н., Переверзев Н. В. Методология судебной экспертизы ФКВ//Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики. Киев: МЮУ, 1993. С. 77–79; Романов Н. С., Киреев В. А. Диагностический аспект исследований при установлении факта контактного взаимодействия объектов (ФКВ)//Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений. Одесса: Одес. НИЛСЭ, 1994. С. 177–179; Їх же. Експертиза контактно-слідових взаємодій при розслідуванні дорожньо-транспортних подій//Право України. 1994. №10. С. 30–34; Їх же. Транспортно-трасологическая экспертиза ФКВ при решении диагностических и ситуалогических задач по делам о дорожно-транспортных происшествиях//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: ВИПОЛ, 1995. Вып. 47. С. 83–89; Романов М., Єфремян Е. Об'єкт, предмет і метод криміналістичного дослідження контактно-слідової взаємодії об'єктів//Вісн. Акад. прав. наук України. 1998. №3 (14). С. 119–127, та ін.

[2] Див.: Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следовотображений (проблемы методологии). С. 61–62.

більш перспективним для вирішення цього питання, на його погляд, є синтез предметного та об'єктного підходів при провідній ролі першого, бо суттєва для цілей пізнання загальна характеристика об'єкта з необхідністю інтегрована в його предмет[1]. На наш погляд, синтез предметного та об'єктного підходів усе ж таки містить у собі елементи інтеграційного підходу.

Сучасні тенденції розвитку судової експертизи, інтеграційні процеси, що відбуваються на фоні науково-технічного прогресу суспільства, з одного боку, та якісно нові форми злочинності, що виникають останнім часом – з другого, значно розширили коло вирішуваних питань і досліджуваних об'єктів судової експертизи. Усе це викликає необхідність розвитку нових видів судових експертиз. До них можна віднести й експертні завдання з дослідження об'єктів інтелектуальної власності. У своїй роботі «Проблеми експертного дослідження контрафактної продукції»[2] Л. М. Головченко проводить аналіз спостережень іноземних і вітчизняних фахівців, відповідно до яких виготовлені в Україні піратські компакт-диски виявлені в багатьох країнах світу, при цьому рівень контрафактної продукції в Україні сягає 75–95%. Близько 80% контрафактних CD-дисків в Україну потрапляють контрабандним шляхом із Російської Федерації, а решта 20% – виготовлені в Україні в «підпільних цехах»[3]. Нею наводяться також дані експертів Європейського Союзу, які стверджують, що щорічний прибуток від виробництва та продажу на території Росії «піратських» носіїв звукозапису складає більш 300 млн дол. США, а рівень «піратства» перевищує 70 %[4]. Розглядаючи проблеми боротьби із порушенням

[1] Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории. С. 9–14.

[2] Головченко Л. М. Проблеми експертного дослідження контрафактної продукції//Бюл. М-ва юстиції України. 2006. №5 (55). С. 105–110.

[3] Див.: International Federation of the Phonographic Industry – IFPI. URL: http://www.IFPI.com. (дата звернення 05.05.2016); Кондрин А. Создание эффективных правовых инструментов надлежащей охраны фонограмм и музыкальных произведений – главное условие интеграции России в ВТО//ИС. Автор. право и смеж. права. 2002. №1. С. 59; Перетятко М. Боротьба з піратством на Петрівці: бій з тінню// Інтелект. власність. 2005. №3. С. 72.

[4] Recording Industry welcomes the steps taken by Russia and the EU to improve Intellectual Property Rights. URL: http://www.ifpi.org. (дата звернення 05.05.2016).

авторських і суміжних прав, що набули транснаціональних масштабів, Л. М. Головченко називає серед перших кроків у експертному забезпеченні правосуддя в протидії порушенням прав інтелектуальної власності – нормативно-правове закріплення в затвердженому Міністерством юстиції України Переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта, спеціальностей з дослідження об'єктів авторських і суміжних прав. Наступними етапами стали створення відповідних програм підготовки судових експертів, методик експертного дослідження тощо. У процесі створення нових видів експертних методик виникають проблеми, пов'язані з необхідністю розроблення теоретичних основ судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності. Це стосується визначення поняття її предмета, об'єкта, розроблення класифікації завдань і методів, оскільки без цього про високий науковий рівень конкретних методик дослідження різних об'єктів говорити немає сенсу. Л. М. Головченко, виходячи із запропонованих О. Р. Шляховим[1] підстав для класифікації видів судових експертиз за сукупністю трьох суттєвих ознак: предмета, об'єкта і методики експертного дослідження, наводить приклади застосування спеціальних знань з галузі трасології або технічного дослідження документів при вирішенні питань щодо об'єктів інтелектуальної власності (це стосується досліджень слідів матриці на CD-дисках, ознак поліграфічного виконання їх упаковок тощо). Вона наголошує, що тут має йтися про розширення кола завдань трасологічної або судово-технічної експертизи документів, а не про об'єкти нового виду експертизи інтелектуальної власності[2]. Ми погоджуємося з цією думкою, оскільки завдання з ідентифікації об'єктів (знаряддя, агрегатів, інструментів, друкарських форм, друкувальних пристроїв тощо) за їх слідами є традиційними завданнями, відповідно, трасологічної експертизи та експертизи з технічного дослідження документів.

[1] Шляхов А. Р. Предмет и система криминалистической экспертизы. С. 27–28.

[2] Головченко Л. М. Проблеми експертного дослідження контрафактної продукції. С. 107.

Аналогічні проблеми виникають щодо встановлення фактів використання при складанні тексту певного твору як основи та першоджерела тексту іншого твору, зокрема шляхом запозичення ідеї, структури, системи. Адже встановлення автора будь-якого тексту складає предмет судової авторознавчої експертизи. На наш погляд, ураховуючи сучасний стан розвитку судової експертизи, такого роду дослідження мають комплексний характер і проводяться у формі комплексної експертизи, до виконання якої треба залучати як експерта-авторознавця (лінгвіста), так і експерта в галузі досліджень об'єктів інтелектуальної власності. Аналогічно в процесі вирішення завдань зі встановлення фактів використання, наприклад, у найменуванні певного друкованого видання елементів найменування іншого видання, на нашу думку, чітко простежується підстава для використання комплексу знань судових експертів як у галузі лінгвістики, так й інтелектуальної власності. Комплексний підхід (у формі залучення до проведення досліджень як судового експерта в галузі комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, так і спеціаліста в галузі досліджень об'єктів інтелектуальної власності) має бути запровадженим також при вирішенні завдань, спрямованих на встановлення відповідності програмного забезпечення ліцензійним версіям і розміру збитку, завданого правовласнику в разі незаконного використання його прав. При цьому до компетенції експерта не належить установлення факту порушення права на інтелектуальну власність, оскільки факти порушення чинного законодавства, у тому числі й з охорони прав інтелектуальної власності, мають установлюватися працівниками органів досудового розслідування та судом шляхом правового аналізу всіх обставин справи. Так, у результаті оперативних дій був вилучений системний блок, на якому встановлена операційна система, заявлена власником як власна розробка. На вирішення судовим експертам було поставлене питання про наявність порушення прав інтелектуальної власності та шкоди, нанесеної правовласнику. Експертами це питання було переформульоване в аспекті встановлення відповідності характеристик операційної системи ліцензійній версії та розміру збитку, заподіяному правовласнику. При дослідженні інстальованої на системний блок

персонального комп'ютера операційної системи встановлено, що практично вся її структура, за винятком інтерфейсу робочого столу, відповідає структурі Windows 10. На підставі цього був встановлений розмір збитку, завданого правовласнику.

Неприйнятним, на наш погляд, є поставлення фахівцям, які мають кваліфікацію судового експерта зі спеціальностей із дослідження об'єктів інтелектуальної власності, питань про ідентичність об'єктів промислової власності. Із точки зору положень теорії криміналістичної ідентифікації йдеться про ототожнення об'єкта за його відображеннями. У цьому ж разі експерт має справу не з відображеннями об'єкта, що підлягає ідентифікації, а з використанням суттєвих ознак певного об'єкта промислової власності (у цілому або його елементів) для позначення іншого об'єкта. Тобто вирішується діагностичне, а не ідентифікаційне завдання. Наприклад, при дослідженні етикеток, розміщених на упаковках товарів різних виробників, завдання зі встановлення ідентичності передбачає встановлення єдиного джерела їх походження, а не встановлення фактів використання зображення (у цілому або його елементів), що міститься на етикетці певного об'єкта промислової власності для позначення іншого.

На нашу думку, що виокремлення видів судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності, як й інших видів, має відбуватися за умови наявності притаманній тільки певному виду судової експертизи сукупності суттєвих ознак за предметом, завданнями, об'єктами, суб'єктами та загальною методикою експертного дослідження. Лише тоді можна говорити про становлення нової окремої одиниці в класифікаційній системі судової експертизи, коли сукупність усіх основних ознак характеризує виключно цей вид дослідження. Для вирішення цих проблем, починаючи з 2004 р., тематичними планами наукових робіт науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України в галузі досліджень об'єктів інтелектуальної власності розроблюються теоретичні основи та методики таких досліджень.

Актуальним є й порушене в спеціальній літературі питання щодо правильності з точки зору теорії та загальної методики судової екс-

пертизи поставлення експертам питання: чи містить ознаки контрафакції той чи інший об'єкт? На нашу думку, наведене питання має суто правовий характер, а тому його вирішення не є компетенцією судового експерта. Таке питання має бути вирішене слідчим чи судом на основі застосування знань у галузі права (юридичних знань). Адже Закон України «Про авторське право і суміжні права»[1] закріплює таку норму: «контрафактний примірник твору, фонограми, відеограми – примірник твору, фонограми, відеограми, відтворений, опублікований і (або) розповсюджуваний з порушенням авторського права і (або) суміжних прав…». Таким чином, розуміння терміна контрафактний (а отже, і всіх його похідних) законодавець однозначно тлумачить як відтворений, опублікований і (або) розповсюджуваний із порушенням авторського права і (або) суміжних прав. Тобто відповідно до законодавства встановлення контрафактності (її ознак) є тотожним встановленню ознак порушення авторських чи суміжних прав (ознак правопорушення), що належить до сфери правової оцінки. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови[2] наводиться таке визначення: «контрафакція – одне з основних порушень авторського права, що полягає в протизаконному розповсюдженні або відтворенні твору без дозволу автора; у цивільному праві – незаконне використання фірмами на своїх товарних знаках позначень, які вже є на популярних товарах інших фірм, з метою конкуренції та введення в оману споживача». За Словником іншомовних слів[3] контрафакція [фр. *contrafaction* – підробка, лат. *contra* – проти + *facere* – робити] – літературна підробка; порушення авторського права шляхом відтворення й розповсюдження чужого твору. За Юридичним енциклопедичним словником[4] контрафакція – використання окремими фірмами на своїх товарних знаках позначень, розміщуваних на популярних товарах інших фірм, з ме-

[1] Про авторське право і суміжні права: Закон України від 11 лип. 2001 р. №2627-III// Відом. Верхов. Ради України. 1994. № 13. Ст. 64 (зі змінами та допов.).

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 420.

[3] Словарь иностранных слов. 12-е изд., стер. С. 250.

[4] Юридический энциклопедический словарь/под общ. ред. В. Е. Крутских. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Инфра-М, 2001. С. 185.

тою недобросовісної конкуренції та омани покупця. Термін застосовується в праві багатьох країн. За словником-довідником «Інтелектуальна власність»[1] контрафакція – несанкціоноване використання фірмами, підприємствами товарних знаків інших компаній, які себе добре зарекомендували. Через контрафакцію покупці вводяться в оману щодо походження товару. Підприємство, інтереси якого порушуються контрафакцією, може вжити заходів із захисту прав на товарний знак, що йому належить, у порядку, установленому законодавством відповідної держави. Контрафактні примірники твору і фонограми – екземпляри, виготовлення або розповсюдження яких тягне за собою порушення авторських або суміжних прав. За словником-довідником «Інтелектуальна власність» «*counterfeit copies of a work*» – примірники твору, виготовлені будь-яким способом і в будь-якій формі з порушенням авторського права на твір. Стосовно аудіовізуальних записів, фонограм або їх примірників виготовлення неправомірних примірників може бути порушенням суміжних прав. Такі примірники, як правило, підлягають конфіскації. У ньому ж зазначено, що *counterfeit of a trademark* – контрафакція товарного знаку – це несанкціоноване використання товарного знаку, що вводить в оману стосовно виробника маркованого товару (підробка, фальсифікація). Контрафакція полягає в здійсненні певних дій із застосування позначень, що є відтворенням або імітацією товарного знаку щодо товарів і/або послуг, аналогічних або схожих із товарами і/або послугами, зазначеними в заявці на товарний знак або реєстрації товарного знаку. Контрафакція належить до недобросовісної конкуренції[2]. Аналізуючи наведені тлумачення, Л. М. Головченко констатує, що термін «контрафактність», який використовується в практиці проведення судових експертиз об'єктів інтелектуальної власності, є похідним, синонімом терміна «контрафакція» і з етимологічної точки зору не має іншого значення. Сутність поняття

[1] Прахов Б. Г. Интеллектуальная собственность: слов.-справ. Киев: Вища шк., 1999. С. 84.

[2] Інтелектуальна власність: слов.-довід.: у 2 т. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Промислова власність. С. 76.

«контрафакція» полягає в наявності порушень авторських або суміжних прав. Інші значення в обсяг цього поняття не входять[1].

Завершуючи аналіз проблеми виправданості вирішення експертним шляхом завдань про встановлення ознак контрафактності, зазначимо також, що і з точки зору теорії судової експертизи та закріплених у нормах законодавства уявлень про предмет і завдання судової експертизи як про фактичні дані та обставини справи, а не про ознаки будь-чого, слід наголосити: виявлення ознак будь-чого – не може бути кінцевою метою експертного дослідження (тобто складати його предмет і завдання), це завжди обов'язковий (як правило, початковий) етап експертного дослідження. Адже після виявлення ознак має здійснюватися їх аналіз та синтез із метою встановлення в межах спеціальних знань тих фактів і обставин справи, що належать до компетенції судового експерта в межах предмета й завдань судової експертизи. Правильним нам вбачається підхід до проблеми тих науковців, які, визначаючи предмет судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності, наприклад, аудіовізуальної продукції, відносять до нього встановлення фактичних даних, що пов'язані із фактами відповідності (невідповідності) продукції, яка перевіряється, зразкам ліцензійної продукції, способу та механізму її створення, тиражування[2], відповідності (невідповідності) конкретних примірників аудіо- й відеопродукції технічним, технологічним та іншим спеціальним вимогам, які пред'являються до ліцензійної продукції[3].

Як убачається, наведені завдання судової експертизи спрямовані на встановлення обставин і фактів, що потребують використання спеціальних знань, тобто вони не містять досліджень кваліфікації та інших ознак об'єктивної сторони злочину чи іншого правопорушення. Отже, завдання судової експертизи, ураховуючи необхідну ознаку – вирішення їх на основі застосування спеціальних знань, не мо-

[1] Головченко Л. М. Проблеми експертного дослідження контрафактної продукції. С. 108.

[2] Авдєєва Г. К. Проблеми судово-експертного дослідження контрафактної аудіовізуальної продукції (за матеріалами кримінальних справ): автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків: НЮАУ, 2006. С. 8–9.

[3] Головченко Л. М. Проблеми експертного дослідження контрафактної продукції. С. 109.

жуть бути спрямованими на встановлення факту порушень чинного законодавства, кола осіб, винних у правопорушеннях, тих чи інших сторін складу злочину, його кваліфікації тощо.

З огляду на наведене, ми погоджуємся із точкою зору С. Ф. Бичкової та О. Д. Богодухової, які на підставі аналізу етапів і операцій з випуску легальної, ліцензованої продукції стверджують, що завдання із диференціації ліцензійної та піратської продукцій набуває статусу комплексних досліджень[1]. Виявляється, що саме такий науково-обґрунтований підхід зможе забезпечити повноту дослідження, отримання об'єктивної, повної, достовірної інформації.

При вирішенні судово-експертних завдань узагалі та завдань комплексних судово-експертних досліджень зокрема важливо не допускати виходу за межі компетенції судового експерта. Розглядаючи методи виявлення ознак перезапису фонограми, О. І. Галяшина стверджує, що питання про віднесення до контрафактних певних дисків, визначення компаній, які є правовласниками цієї продукції, установлення факту спричинення шкоди, місця, де вироблені диски, – не належать до компетенції судового експерта, про що він зобов'язаний проінформувати ініціатора експертизи[2].

Дійсно, визначаючи завдання судової експертизи, дуже важливо не порушувати межу між компетенцією судового експерта та компетенцією органів (осіб), що її призначають. Ідеться про те, що виходячи із сенсу законодавства України, спеціальні знання судового експерта не можуть стосуватися правового аналізу (мати юридичний характер). Із метою усунення недоліків і роз'яснень питань, що виникають у судовій практиці при призначенні, проведенні судових експертиз та використанні їх висновків, Пленумом Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 постановлено вказати судам на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення

[1] Бычкова С. Ф., Богодухова Е. Д. Изучение контрафактной продукции, как новый вид экспертного исследования//Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків, 2002. Вип. 2. С. 69.

[2] Див.: Галяшина Е. И. Прикладные основы судебной фоноскопической экспертизы//Теория и практика судебной экспертизы. СПб.: Питер, 2003. С. 103.

перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду[1]. Повною мірою ця норма поширюється й на випадки призначення, проведення судових експертиз та використання їх висновків під час досудового розслідування. Адже Кримінальним процесуальним кодексом України не допускається проведення судової експертизи для з'ясування питань права.

Отже, дослідивши проблеми диференціації завдань комплексних судово-експертних досліджень, було встановлено, що максимальна диференціація комплексних судово-експертних досліджень за їх завданнями не є необхідною умовою їх розподілу за ступенем спільності, цільовою функцією, ієрархічністю побудови, хоча, безумовно, відіграє важливу роль у поглибленні розуміння можливостей судової експертизи.

Ми погоджуємося з розподілом завдань судової експертизи за цільовою функцією на ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні. Ідентифікаційні завдання комплексних судово-експертних досліджень спрямовані на ототожнення інтеграційного об'єкта за його відображеннями – слідами або встановлення спільної родової (групової) належності порівнюваних об'єктів. Діагностичні завдання комплексних судово-експертних досліджень вирішуються з метою встановлення властивостей і стану інтеграційного об'єкта, віднесення його для певної категорії об'єктів. Ситуаційні завдання за своєю метою спрямовані на встановлення елементів певної ситуації або ситуації в цілому.

При проведенні комплексних досліджень об'єктів судової експертизи будь-які вирішувані завдання за ступенем спільності мають інтеграційний характер, тобто є інтеграційними. При вирішенні завдань комплексних судово-експертних досліджень важливо розуміти, що сама їх сутність пов'язана із дослідженням інтеграційного об'єкта, тобто такого, для вивчення якого необхідно вирішити низку підзавдань і застосувати комплекс спеціальних знань із різних галузей науки, техніки, мистецтва тощо через використання методів різних наук.

[1] Див.: Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8//Постанови Пленуму Верховного Суду України. Т. 1. К.: А. С. К., 2010. С. 61–67 (зі змінами і допов.).

Комплекс спеціальних знань, застосовуваних під час вирішення завдань комплексних судово-експертних досліджень, не має стосуватися юридичних наук, тобто завдання не можуть бути спрямовані на вирішення питань, пов'язаних зі встановленням фактів порушень норм законодавства, винних осіб, правових сторін складу злочину чи іншого правопорушення.

2.3. Об'єкти інтеграції спеціальних знань комплексних судово-експертних досліджень

Із метою встановлення сутності комплексних судово-експертних досліджень необхідно провести аналіз ще однієї складової теорії пізнання досліджуваного явища – їх об'єктів.

Під об'єктом розуміють: 1) існуючий поза нами та незалежно від нашої свідомості зовнішній світ, що є предметом пізнання, практичного впливу суб'єкта; 2) предмет, явище, на який спрямована яка-небудь діяльність[1]. Об'єкт тотожний об'єктивній реальності та виступає як цілісна її частина, що знаходиться у взаємодії із суб'єктом, причому саме виділення об'єкта пізнання здійснюється за допомогою практичної та пізнавальної діяльності, виробленої суспільством, і відображувальної властивості об'єктивної реальності[2].

Частина 1 ст. 69 КПК України містить норму, відповідно до якої експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та надати висновок із питань, які виникають під час кримінального провадження та стосуються сфери її знань. На нашу думку, ця частина ст. 69 КПК має певні вади, а саме в ній спо-

[1] Словарь иностранных слов. 18-е изд. М.: Рус. яз., 1989. С. 349.

[2] Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. С. 437.

стерігається змішування поняття предмета і об'єкта експертного дослідження. Джерело цих вад – у дефініції поняття «судова експертиза», яка міститься в ст. 1 Закону України «Про судову експертизу». Нею передбачено, що судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду[1]. На нашу думку, законодавцем не зовсім точно виокремлено коло об'єктів експертного дослідження, до яких віднесено явища та процеси. Адже безпосередньо саме явище чи процес, пов'язані з подією злочину, судовий експерт не досліджує – вони вже відбулися в минулому. Судовий експерт досліджує матеріальні та матеріалізовані носії інформації (під останніми розуміють носії інформації, відображеної в певних документах тощо, яку досліджує судовий експерт). Саме тому у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» та, відповідно, у ч. 1 ст. 69 КПК необхідно внести зміни: виключити слова «явища і процеси» із кола об'єктів дослідження, яке доповнити матеріалізованими об'єктами, оскільки обставини явищ і процесів, які відбувалися під час підготовки, здійснення та приховування злочину й фактичні дані про них складають поняття предмета судової експертизи.

Шляхом анкетування нами судових експертів установлено, що 78% респондентів підтримують тезу про те, що явища та процеси не є об'єктами судової експертизи, а входять до кола фактичних даних і обставин справи щодо цих явищ і процесів, які має встановити судовий експерт у межах предмета судово-експертного дослідження. Водночас 19% з опитуваних відносять явища та процеси до об'єктів дослідження, а 3% не визначилися із відповіддю. Тобто більшість респондентів підтримують нашу точку зору.

У зв'язку із залученням до сфери судово-експертної діяльності нових галузей знань природничих і технічних наук, разом із розвитком криміналістичної та експертної техніки, спостерігається розширення кола об'єктів судової експертизи. А. І. Вінберг, Д. Я. Мирський, М. М. Ростов відмічали тенденцію розширення кола об'єктів судової

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. №4038-XII//Відом. Верхов. Ради України. 1994. №28. Ст. 232 (зі змінами та допов.).

експертизи, де поряд із окремими матеріальними предметами та утвореннями з'являється матеріальна обстановка події злочину, комплексне дослідження якої дозволяє вирішувати інтеграційні завдання, що сприяє пізнанню механізму події злочину[1].

У криміналістичній літературі поняття об'єкта експертизи розглядається з різних сторін. Класифікація об'єктів різними вченими проводиться з точки зору процесу доказування, теорії криміналістичної ідентифікації, криміналістичної діагностики та ситуалогії, розроблення методик, експертної практики, стадій дослідження об'єктів, їх структури, процесуального статусу, а також завдань, класів, родів, видів і підвидів судових експертиз.

Під час формулювання поняття об'єктів судової експертизи як предметів матеріального світу, що досліджуються та пізнаються із застосуванням спеціальних знань із метою вирішення завдань судової експертизи, різні вчені розглядали це поняття із найрізноманітніших позицій: матеріальності чи матеріалізованості як обов'язкової його ознаки; належності до певної множини; існування як конкретних категорій тільки під час проведення експертизи; надання статусу встановлених законодавством джерел інформації; диференціації цього поняття на загальне, родове (видове) та конкретне, а також із позицій класифікації об'єктів залежно від вирішуваних завдань і видів досліджень тощо[2]. Слушною є думка А. І. Вінберга, Д. Я. Мирського, М. Н. Ростова про те, що залежно від вирішуваного завдання суб'єкт дослідження (екс-

[1] Винберг А. И., Мирский Д. Я., Ростов М. Н. К проблеме объектов судебной экспертизы//Общетеоретические вопросы судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1982. С. 4.

[2] Див.: Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы. С. 52; Вермель И. Г., Кочнева Л. В., Макушина Г. Е. К вопросу о систематизации признаков объектов судебной экспертизы//Общетеоретические вопросы судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1982. С. 45; Вермель И. Г. Вопросы теории судебно-медицинского заключения. М.: Медицина, 1979. С. 71; Винберг А. И., Мирский Д. Я., Ростов М. Н. Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы//Вопросы теории и практики судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1983. С. 5; Колдин В. Я. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам. М.: Изд-во МГУ, 1969. С. 11; Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования. С. 41; Шляхов А. Р. Классификация судебных экспертиз: учеб. пособие. Волгоград: НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1980. С. 6.

перт) вичленовує із об’єкта як складного цілого ті сторони, частини (елементи системи), які складають предмет дослідження. Проводиться це на підставі певних властивостей і ознак об’єкта[1]. Можна сказати, що об’єкт експертизи досліджується в його певних властивостях, які відображаються в ознаках (відображення – результат взаємодії одного об’єкта з іншим, у процесі якої в об’єкті, що відображає, залишаються сліди відображуваного об’єкта). Погоджуємося також із уявленням О. Р. Шляхова, що досліджуваний об’єкт має розглядатися як система, яка складається з комплексу взаємопов’язаних елементів і, у свою чергу, сама є одним із елементів більш великої системи[2]. Особливого значення системність об’єкта експертного дослідження набуває з точки зору інтеграції знань, яку необхідно застосувати при вирішенні завдань комплексних судово-експертних досліджень.

Поняття об’єкта судової експертизи також розглядають з точки зору науки та практики (Н. П. Майліс і О. М. Зінін). Стосовно теоретичних засад судової експертизи об’єкт – це рід (вид) об’єктів, будь-який клас, категорія предметів, що характеризується загальними властивостями. У практичній експертній діяльності – це певний предмет (предмети), що надходить для дослідження експерту. Крім того, на їх думку, до об’єктів судової експертизи належать події, факти, явища та інші нематеріальні об’єкти, необхідність вивчення яких у процесі розслідування потребує спеціальних знань і проведення експертного дослідження. Однак вивчення подій, фактів, явищ та інших нематеріальних об’єктів здійснюється шляхом дослідження матеріальних носіїв про них[3]. На нашу думку, що таке уявлення про об’єкт змішує його поняття з предметом експертизи.

У своїх попередніх роботах, визначаючи загальний об’єкт судової експертизи контактної взаємодії, ми акцентували увагу на його матеріальності та як такий називали контактно-взаємодіючий комплекс –

[1] Винберг А. И., Мирский Д. Я., Ростов М. Н. Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы. С. 6; Мирский Д. Я., Ростов М. Н. Понятие объекта судебной экспертизы. С. 27, 31.

[2] Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. М.: Юрид. лит., 1979. С. 36.

[3] Зинин А. М., Майлис Н. П. Судебная экспертиза: учебник. М.: Право и закон: Юрайт-Издат, 2002. С. 21–22.

системне утворення, що існувало в минулому під час контактування й досліджується експертом за сукупністю слідів, предметів, елементів оточуючого середовища та інших матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації про факти та обставини справи, установлення яких потребує спеціальних знань. На основі розроблених іншими авторами диференціацій, із урахуванням гносеологічних, інформаційних, практичних, процесуальних аспектів, ми пропонували таку класифікацію об'єктів судової експертизи контактної взаємодії: речові докази (сліди контактування (морфологічні та субстратні), предмети та інші утворення, на яких зафіксовані ці сліди та які ці сліди залишають (одяг, взуття, знаряддя, інструменти, транспортні засоби, зброя, ґрунт, елементи речової обстановки місця події тощо); похідні речових доказів (моделі, зліпки з поверхонь слідів і предметів, фотознімки та інші додатки до протоколів слідчих дій тощо); живі особи, виділення організму людини, волосся, нігті тощо; труп або його частини; тварини (або їх частини); рослини; будівлі, споруди; місце події; зразки для порівняльного дослідження (у тому числі отримані експертом експериментальні зразки); виявлені експертом латентні сліди та мікрочастки; порівняльні матеріали, що входять у банк інформаційних даних судово-експертної установи; інші матеріали справи (у тому числі висновки первинних експертиз, коли проводиться додаткова або повторна експертиза, чи експертиз інших видів) і матеріали, отримані в ході оперативно-розшукової діяльності (фото-, кінодокументи, відеофонограми), тощо.

Усі названі об'єкти є джерелом відомостей, за допомогою яких експерти шляхом застосування знань із різних наукових галузей установлюють факти та обставини, що складають предмет судової експертизи[1].

При розгляді наведеного переліку виникають питання: у чому полягає специфіка визначення поняття інтеграційного об'єкта судової експертизи? За яких умов та чи інша складова з наведеної систематики може розглядатися нами як об'єкт інтеграції знань? Інтеграція наукових знань за об'єктом судової експертизи є закономірним процесом формування нового знання в різних галузях наук. Так,

[1] Див.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів. С. 40.

на сьогодні ми можемо констатувати факт існування дактилоскопічної експертизи. Завдяки інтеграції в неї методів інформатики зведена до мінімуму необхідна для ідентифікації кількість індивідуальних ознак папілярного узору пальців рук людини. Переваги дослідження ліпідних компонентів речовини потожирових слідів хроматографічними методами дозволяють проводити їх аналіз у мікрокількостях сухого залишку речовини. Інтеграція досягнень біохімії, біофізики та фізіології людини призвела до виокремлення нового об’єкта дослідження – потожирової речовини сліду. Це дозволило значно розширити коло придатних для експертного дослідження об’єктів і вирішуваних завдань, а в кінцевому підсумку – виділити новий вид експертизи, що відокремився від традиційної трасологічної гомеоскопічної (дактилоскопічної) експертизи. Ще один приклад: виготовлення документів (у тому числі й підроблених) за допомогою засобів комп’ютерної техніки призвело до того, що дослідження таких об’єктів іноді стає неможливим без застосування знань комп’ютерних технологій, програмування тощо. Тобто комплекс традиційних методів із технічного дослідження документів стає недостатнім для проведення всебічного аналізу такого роду об’єктів, що, у свою чергу, потребує формування нового виду експертної спеціальності – дослідження документів, виконаних за допомогою комп’ютерної техніки, а це, зокрема, потребує розроблення відповідних методик комплексного експертного дослідження. Так, із метою вирішення питання щодо монтажу документа, у разі виявлення його графічного файла, розроблюється методика дослідження ознак монтажу цифрових зображень на основі аналізу ентропії шумів шляхом виявлення спотворень змісту цифрових зображень.

Виявлення й вивчення сутності інтеграційного об’єкта дозволяє забезпечити методологічну, термінологічну та інформаційну єдність досліджень у досить значній предметній галузі судової експертизи, а також сприяє об’єднанню в одну систему тих спеціальних знань, через застосування яких провадиться аналіз різних сторін цього об’єкта, що є необхідною умовою повного всебічного комплексного його дослідження. Системна модель інтеграційного об’єкта судової експертизи є гносеологічною основою комплексності як методичного принципу будь-якого судово-експертного дослідження. Як зазна-

чають М. Я. Сегай і В. К. Стринжа, саме цей принцип слід визнати умовою адекватного пізнання як загального предмета судової експертизи, так і предмета окремих судово-експертних галузей знань, що вивчають закономірності пізнання зв'язків взаємодії, притаманних конкретним об'єктам експертного дослідження, шляхом використання різноякісної та різноспрямованої інформації, що підсилює можливості достовірного вирішення широкого кола експертних завдань[1]. На підтвердження цієї тези наведемо такий приклад: одяг є одним із найпоширеніших об'єктів експертного дослідження з боку судових експертів-товарознавців (із метою встановлення його якості та вартості), судових експертів з дослідження матеріалів, речовин і виробів (із метою встановлення природи матеріалів, волокон, із яких виготовлений одяг), судових експертів-трасологів (для вивчення механізму слідоутворення пошкоджень або нашарувань на ньому), судових експертів-ґрунтознавців, біологів (із метою встановлення властивостей нашарувань ґрунту, рослинних часток на одязі), судових експертів-медиків (із метою дослідження нашарувань крові чи інших виділень організму людини на ньому) тощо.

Про вплив отриманої із різних джерел інформації на формулювання висновку експерта зазначають О. О. Ейсман і Л. Г. Еджубов, які вважають, що питома вага її отримується шляхом аналізу досліджуваного об'єкта[2]. Виходячи з цього можна дійти умовиводу, що виключно предметна інтеграція знання не дозволяє практично опанувати весь досить складний об'єкт у цілому. Для цього потрібен комплекс об'єднаних в одну систему знань про всі сторони досліджуваного об'єкта. Отже, судова експертиза повинна орієнтуватися на вироблення комплексних знань про складні об'єкти. Ю. К. Орлов підкреслює, що об'єктом судової експертизи є ті джерела відомостей про встановлювані факти, ті носії інформації, що піддаються експертному дослідженню, за допомогою яких експерт пізнає обставини, що входять до предмета експертизи. Тобто, коли факти, що складають

[1] Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). С. 11.

[2] Эйсман А. А., Эджубов Л. Г. Информационное обеспечение и автоматизация судебной экспертизы//Вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1980. №43. С. 55.

предмет експертизи, є метою та результатом дослідження, то властивості об'єкта є засобом пізнання цих фактів[1]. Говорячи про безпосередні об'єкти судової експертизи, А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська вказують на предмети та явища, яким притаманні однорідні властивості, що виявляються в певних досліджуваних експертом ознаках, виходячи із сутності цього роду експертизи[2]. По-перше, зауважимо, що під час комплексного дослідження властивості не будуть «однорідними», оскільки вони стосуються різних сторін одного складного системного об'єкта, а, по-друге, як нами вже зазначалося, явища та процеси входять у межі предмета експертного дослідження й не є безпосереднім об'єктом дослідження.

Узагалі ми не можемо назвати жодного «несистемного» об'єкта судової експертизи, коли стосовно нього вирішується завдання, що потребує застосування комплексу спеціальних знань. Так, коли на дослідження надходить електрофотографічна копія документа, то вона піддається комплексному дослідженню фахівцем у галузі технічної експертизи документів із метою встановлення способу його виготовлення й наявності (відсутності) ознак монтажу та почеркознавчому дослідженню, із метою встановлення виконавця записів чи підписів, зображення яких містяться в копії.

У випадках, коли вирішення певного завдання стосовно одного чи декількох об'єктів за однією справою не потребує застосування «пограничних» знань з різних галузей судової експертизи, комплексний підхід має реалізуватися в обранні та додержанні найбільш ефективної схеми організації проведення комплексу експертиз, тобто в організації проведення окремих досліджень у тій послідовності, яка дозволить досягти найбільш ефективного, повного, правильного та об'єктивного вирішення низки поставлених питань, максимального збереження об'єктів дослідження. Зокрема, у разі вирішення окремих питань щодо наявності сторонніх волокон-нашарувань на одязі та ідентифікації нашарувань ґрунту на ньому з ґрунтом ділянки місце-

[1] Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. М.: ИПК РФЦСЭ, 2005. С. 24.

[2] Винберг А. И., Малаховская Н. Т. О принципах классификации объектов в судебно-экспертной объектологии//Методология судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1986. С. 34.

вості, де виявлено труп жертви, пошук сторонніх волокон необхідно провести перед тим, як досліджувати ґрунт на предметах одягу. Адже мікроволокна та інші мікрочастки слабко утримуються на предметах-носіях, а тому можуть бути втраченими в процесі ґрунтознавчого дослідження. Одразу ж після виявлення й вилучення мікрочасток, що проводиться із застосуванням запобіжних заходів стосовно збереження нашарувань ґрунту, одяг передається для аналізу експерту-ґрунтознавцю, а подальші дослідження як волокон, так і нашарувань ґрунту здійснюються паралельно. Так само в разі поставлення відповідних питань із діагностики відбитків пальців рук на пакуванні та встановлення належності його вмісту до наркотичних засобів, із метою запобігання втраті слідів, первинним має бути виявлення й вилучення (фіксація) відбитків пальців рук з об’єкта-носія (наприклад, пакета з наркотичною речовиною), а вже після цього дослідженню підлягає безпосередньо наркотична речовина.

Будь-який документ може бути підданий авторознавчому дослідженню з метою встановлення автора тексту, лінгвістичному – з метою встановлення семантичного значення слів (словосполучень) і функціонального стилю тексту документа, трасологічному – для встановлення належності його частин одному цілому, біологічному та хімічному – для встановлення складу паперу, речовини штрихів рукописного тексту, наявності на документі нашарувань сторонньо-го походження, економічному – для дослідження інформації про економічну діяльність підприємства, відображену в документі, тощо. Зауважимо, що за необхідності організації комплексу експертиз дуже важливою є правильна організація послідовності їх виконання для досягнення найбільш ефективного, повного, правильного та об’єктивного вирішення ряду поставлених питань і максимального збереження об’єктів дослідження. У наведених прикладах вирішення експертних завдань не пов’язане із сукупною експертною оцінкою всієї отриманої в результаті досліджень інформації, але комплексний підхід надає можливостей скоротити строки проведення експертиз і дотриматися принципу максимального збереження об’єктів дослідження, що передбачено вимогами чинного законодавства.

Процеси диференціації знань призвели до практики проведення кожним із експертів самостійного дослідження, що в певних випадках є обґрунтованим, але, на наш погляд, організація комплексного дослідження (інтеграція за об’єктом) у формі комплексу експертиз, а в необхідних випадках – комплексних експертиз, призводить до економії часу слідчого, сприяє збереженню речових доказів, а найголовніше – допомагає ефективним шляхом одержати більш об’ємну, повну та об’єктивну інформацію про подію злочину (її слідову картину, обставини й умови, за яких відбувалася подія).

Щодо проведення комплексної експертизи, то в її межах законодавчо обумовленою та реальною стає й реалізація права експерта на ініціативу (ст. 69 КПК України). Так, при вирішенні питання про виконання підпису в електрофотографічній копії документа тією чи іншою особою виникає проблема встановлення факту монтажу. При організації проведення комплексної експертизи за експертною ініціативою може бути вирішеним питання щодо наявності або відсутності ознак монтажу документа (механічного або електронного), що є неможливим при проведенні окремої почеркознавчої експертизи. Адже відповідно до чинного законодавства експерт може розширити коло вирішуваних питань тільки в межах «своїх» спеціальних знань. Тобто експерт-почеркознавець не має права на розширення кола питань для експертів у галузі технічного дослідження документів. У разі ж організації проведення комплексного криміналістичного почеркознавчого та технічного дослідження документа експерт-документаліст зможе розширити коло вирішуваних питань і встановити факт наявності чи відсутності ознак монтажу документа.

Важливого значення набуває комплексний підхід при дослідженнях інтеграційного об’єкта щодо скорочення строків проведення судових експертиз. Законодавчо встановлений строк проведення досудового розслідування протягом двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину (ст. 219 КПК України). Цей строк може бути продовжений у порядку, передбаченому параграфом 4 гл. 24 КПК України. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати: 1) двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку; 2) шести місяців із дня

повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості; 3) дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею або винесення постанови про відновлення кримінального провадження не включається в строки, передбачені ст. 219 КПК України.

При цьому слід ураховувати, що відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 №53/5 (із змінами та доповненнями), строк проведення експертизи встановлюється залежно від складності дослідження, з урахуванням експертного навантаження фахівців у межах: 10 календарних днів – щодо матеріалів із невеликою кількістю об'єктів та вирішуваних питань і простих за характером досліджень; 30 календарних днів – щодо матеріалів із середньою кількістю об'єктів та вирішуваних питань або середньої складності за характером досліджень; 60 календарних днів – щодо матеріалів із великою кількістю об'єктів і вирішуваних питань або складних за характером досліджень; понад 60 календарних днів – щодо матеріалів із великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань (більше десяти), виходячи з фактично необхідного для експерта часу або особливо складних за характером досліджень (досліджень із використанням складного обладнання (лазерного, оптичного, електронного), проведення експериментальних досліджень, застосування декількох методів); понад 90 календарних днів – якщо експертиза є особливо складною чи багатооб'єктною, потребує вирішення більше десяти питань або вирішення питань, які потребують декількох досліджень, чи налічує понад п'яти томів матеріалів справи або є комплексною чи потребує залучення фахівців з інших установ (у тому числі судово-медичних), підприємств, організацій і не може бути виконана в зазначені строки.

Більш розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів.

У разі значного завантаження експерта та знаходження в нього на виконанні більше десяти експертиз, у тому числі комісійних і комп-

лексних, зазначені терміни можуть бути переглянуті або встановлені додатково з урахуванням необхідного реального часу на їх виконання.

Попереднє вивчення матеріалів при проведенні простих і середньої складності досліджень не повинно перевищувати відповідно п'яти та десяти робочих днів; при складних і особливо складних дослідженнях відповідно п'ятнадцяти та двадцяти робочих днів.

У разі відмови органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності, визначеним у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»[1].

Аналіз наведених норм демонструє переваги організації в необхідних випадках комплексної експертизи, строк виконання якої не перевищуватиме трьох місяців, навіть у разі, якщо це буде складне та багатооб'єктне дослідження, перед організацією проведення низки послідовних досліджень у різних підрозділах однієї установи або установ різних відомств. Так, при послідовному виконанні п'ятьох складних експертиз загальний строк їх виконання може скласти до 15 місяців, що вкладатиметься в терміни, передбачені зазначеною Інструкцією, але в декілька разів перевищуватиме строки, передбачені процесуальним законодавством на розслідування справи. Це, безумовно, є неприпустимим у процесі здійснення судово-експертної діяльності.

Для того, аби з'ясувати сутність інтеграційного об'єкта судової експертизи, треба враховувати, що поняття об'єкта в певному його змісті є відносним. Раніше ми вже розглядали документ, одяг як інтеграційний об'єкт судової експертизи. Тобто, як правило, будь-який об'єкт є системним утворенням, якому притаманні певні елементи, поєднані в одну цілісну структуру. Це означає, що об'єктами певних видів судових експертиз можуть бути елементи цілісного об'єкта. Якщо говорити про наукові галузі знання, які вивчають закономірності різних сторін інтеграційного об'єкта (судове почеркознавство,

[1] Див.: П. 1.13 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5)//Офіц. вісн. України. 2005. № 5. Ст. 325 (зі змінами та допов.).

судова трасологія, судова балістика тощо), то вони виникли та розвиваються саме з урахуванням цієї обставини. Такі уявлення про інтеграційну природу об'єкта пізнання властиві різним наукам, що вивчають системні об'єкти: людину як живий організм, що має свідомість; біогеоценоз як взаємообумовлений комплекс живих і неживих компонентів певної ділянки земної поверхні, пов'язаних між собою обміном речовин та енергії; біоценоз як сукупність рослин, тварин, мікроорганізмів, що заселяють ділянку суші або водоймища й характеризуються певними відносинами між собою та з абіотичними факторами середовища[1], тощо. Саме елемент системи (підсистема, субсистема) є об'єктом дослідження таких наук, водночас виступаючи її (системи) стороною. На думку О. М. Сичивиці численні медичні науки (кардіологія, гематологія, неврологія тощо) побудовані з урахуванням саме зазначеної обставини[2]. Це стосується і юридичних наук, об'єктом дослідження яких є правовідносини в різних сферах суспільної діяльності (цивільне, цивільно-процесуальне право, кримінальне та кримінально-процесуальне право, господарське й господарське процесуальне право, сімейне, міжнародне право тощо).

Якщо аналізувати зміст поняття об'єкта науки, то необхідно мати на увазі його онтологічну та гносеологічну сутність. Онтологічний зміст передбачає, що це поняття охоплює обрану з певної множини категорію однотипових об'єктів або унікальний об'єкт, виділений саме на підставі його неповторності (наприклад, земна куля як об'єкт геології, організм людини як об'єкт медицини, організм тварини як об'єкт зоології тощо). Гносеологічний зміст передбачає розгляд об'єкта як комплексу взаємопов'язаних матеріальних утворень, виділених у реальному об'єкті. Тобто цього разу ми маємо справу із абстракцією, вичленуваною методами певної галузі пізнання. Уявлення про інтеграційну природу об'єкта дозволяє домогтися максимальної концентрації знань про всі його сторони та тим самим виробити таку систему знань, яка є конструктивною для застосування на практиці. Як зазначає О. Г. Кузнєцов, із точки зору наукового пізнання об'єкти

[1] Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови. С. 53.

[2] Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки. С. 47–48.

та предмети наук – тотожні. Більш того, один об’єкт може слугувати предметом дослідження цілої низки наукових галузей, так само як і один предмет може стати об’єктом вивчення багатьох наукових дисциплін. Ідеться про діалектичний взаємозв’язок об’єктів і предметів наук[1]. Так, запропоновані засновником теорії криміналістичної ідентифікації С. М. Потаповим її основні принципи, серед яких розподіл об’єктів на змінювані та відносно незмінювані, застосування найбільш глибокого й детального аналізу, об’єднаного із синтезом, протиставлення наукового методу порівняння способу життєвого звіряння, дослідження кожного об’єкта в динаміці тощо[2] є загальноприйнятними й для теорії діагностики та ситуалогії, оскільки базуються на основних категоріях філософії. Слід ураховувати, що тут ідеться не про якісь абстрактні знання, що взагалі накопичені наукою, а про знання тих суб’єктів пізнання (експертів), які вирішують ці завдання – тобто про спеціальні знання.

Ґрунтуючись на аналізі експертної практики, існує потреба в тому, щоб висловити власну думку стосовно визначення інтеграційного об’єкта судової експертизи, ураховуючи його гносеологічний, процесуальний та інформаційний аспекти. Під інтеграційним об’єктом судової експертизи необхідно розуміти системне цілісне матеріальне (матеріалізоване) утворення, поєднане спільним предметом дослідження його різних сторін (властивостей), з метою вирішення завдання, що потребує застосування спеціальних знань у різних галузях науки, техніки, мистецтва тощо. Найбільш повно це визначення інтеграційного об’єкта відповідає дефініції об’єкта комплексної експертизи, практика проведення якої постійно зростає.

За результатами опитування нами судових експертів установлено: 97% респондентів зазначають, що при комплексному дослідженні об’єкт має інтеграційний характер, і лише 3% або не змогли визначитися, або дійшли висновку, що під час комплексного дослідження кожен із експертів досліджує окремий об’єкт.

[1] Кузнецов О. Г. Судебная экспертиза: актуальные проблемы и перспективы развития в Республике Казахстан. С. 199.

[2] Потапов С. М. Введение в криминалистику. С. 33.

Ми проаналізували кількісні показники та результативність досліджень об’єктів судової експертизи, проведених у системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України, починаючи з 2005 р. Результати аналізу показали, що кількість об’єктів дослідження зростає щороку, незважаючи на нестабільну картину стосовно кількості виконаних судових експертиз. Так, у 2005 р. всіма експертними установами було виконано 70 065 експертиз; у 2006 – 77 795; 2007 – 92 037; 2008 – 111 113; 2009 – 92 889; 2010 – 94 433; 2011 – 97 462; 2012 – 74 418; 2013 – 68 327; 2014 – 58 988, а у 2015 – 63 766. При цьому кількість об’єктів, відповідно, склала у 2005 р. 870 657 та у 2015 – 1 465 150, тобто зросла майже удвічі. Більше ніж у 6 разів збільшилася кількість виконаних комплексних експертиз (якщо у 2005 р. в системі НДУСЕ Міністерства юстиції України їх було виконано 283, то у 2015 – 1766). Наведені статистичні дані свідчать на користь висловленої нами тези про те, що вивчення об’єкта експертного дослідження із застосуванням комплексного підходу має позитивні наслідки та поширюється.

На рисунках 1 і 2 показано результати проведених узагальнень у графічному вигляді.

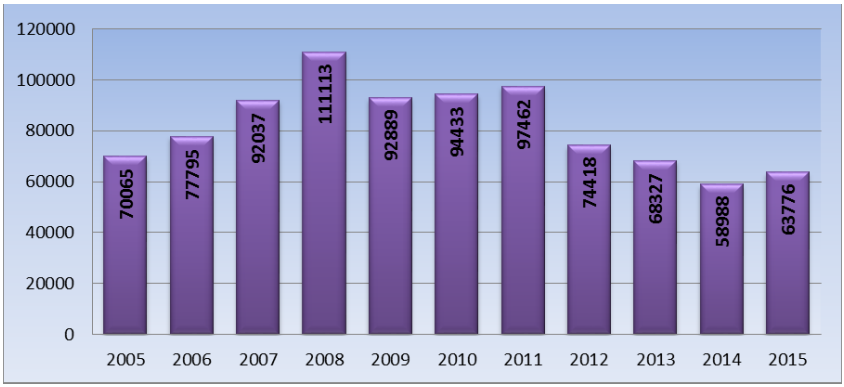

Рис. 1. Кількість судових експертиз та експертних досліджень, виконаних НДУСЕ Міністерства юстиції України у 2005–2015 рр.

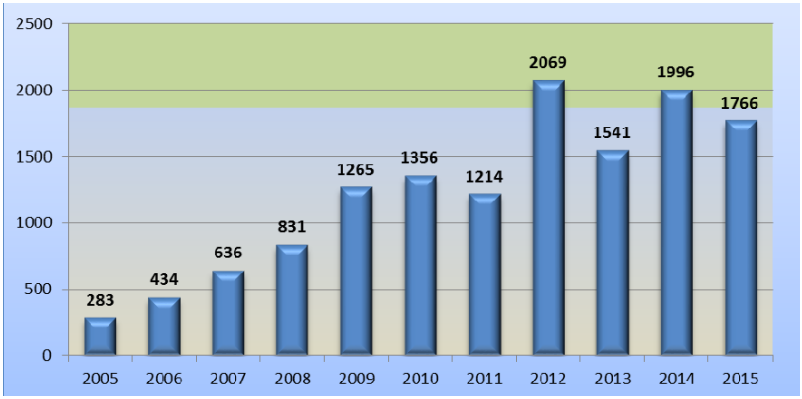

Рис. 2. Кількість комплексних судових експертиз та експертних досліджень, проведених НДУСЕ Міністерства юстиції України у 2005–2015 рр.

Водночас аналіз статистичної звітності демонструє зовсім невелику порівняно із загальною кількість комплексних експертиз, що проводилися в НДУСЕ (найбільший відсоток – 2,8%) (див. рис. 3, найбільше значення – 2,8 %).

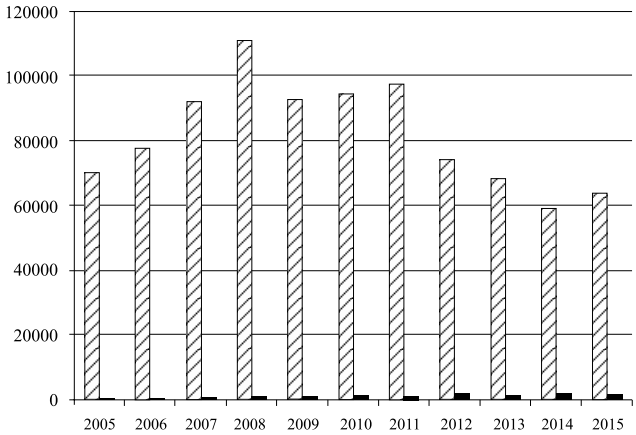

Рис. 3. Співвідношення загальної кількості проведених експертиз (▨) до кількості комплексних судових експертиз (■)

У попередні роки відсоток комплексних експертиз був ще меншим, наприклад, у 2003 р. – 0,4%, а у 2004 – 0,6% від загальної кількості проведених досліджень. За статистичними даними Донецького НДІ судових експертиз у період 1999–2004 рр. проводилося, відповідно, по 12, 24, 16, 18, 40 та 25 комплексних експертиз за рік. За даними Київського НДІ судових експертиз у період 2000–2004 рр. проведено, відповідно, по 13, 27, 19, 28, 28 експертиз за рік. За даними Кримського НДІ судових експертиз у період 2003–2004 рр. в установі проведено по 6 комплексних експертиз за рік. Для встановлення дійсної необхідності проведення комплексних експертиз ми провели вибірковий аналіз експертних проваджень, а саме вивчили дані, зібрані фахівцями в галузі пожежно-технічих досліджень і досліджень із питань охорони праці та безпеки життєдіяльності за період 2004–2005 рр. Аналізу піддавалися дані по підрозділу, у якому питома вага вирішуваних завдань вимагає виконання комплексних досліджень. При цьому встановлено, що із проаналізованих майже 260 наглядових проваджень лише невелика частка була призначена та проведена комплексно; основну ж кількість склали дослідження, що підлягали комплексному проведенню, але виконувались окремо як комплекс експертиз за певною справою або взагалі не виконувалися з різних причин, хоча зміст поставлених питань вимагав комплексного долідження. Як результат – висновок у формі «не надалося можливим» або повідомлення про неможливість надання висновку.

Наведені статистичні дані говорять про необхідність інтенсивного впровадження інтеграції знань у практику експертних установ. Отже, сукупність викладених положень щодо сутності об'єкта інтеграції знань при проведенні комплексних досліджень дозволяє сформувати наукові напрями інтеграційного дослідження об'єктів судової експертизи.

Таким чином, потребує подальшого розроблення й удосконалення понятійний апарат, який необхідно використовувати як із метою теоретичних досліджень об'єкта інтеграції знань, так і в процесі практичної експертної діяльності. Пропонується таке визначення інтеграційного об'єкта судової експертизи – це системне цілісне матеріальне

(матеріалізоване) утворення, поєднане спільним предметом дослідження його різних сторін (властивостей), із метою вирішення завдання, що потребує застосування інтеграції спеціальних знань у різних галузях науки, техніки тощо. Найбільш повно це визначення інтеграційного об’єкта відповідає дефініції об’єкта комплексної експертизи, проведення якої постійно зростає.

Необхідне глибоке вивчення властивостей інтеграційного об’єкта через розроблення системи ознак, за допомогою яких вивчаються ці властивості.

Актуальним є питання нормативно-правового регулювання процесуальних особливостей виявлення, вилучення, фіксації та експертного дослідження елементів інтеграційного об’єкта (речових доказів, їх похідних тощо) або в цілому матеріальної обстановки місця події.

Потребують розвитку окремі теорії вирішення експертних завдань з дослідження об’єктів на основі використання інтеграції знань різних наук, а на підставі цього – розроблення конкретних методик комплексного експертного дослідження цих об’єктів.

Розділ 3

Методологічне підґрунтя комплексних судово-експертних досліджень

3.1. Інтеграція методів різних наук як основа методології комплексних судово-експертних досліджень

Для розроблення основних положень комплексних судово-експертних досліджень важливо мати уявлення про їх методологію та методи пізнання, що використовуються як у процесі вдосконалення тих, що існують, і створення нових теоретичних, методичних та процесуальних їх основ, так і під час безпосереднього їх здійснення. Методологія (від грец. μέθοδος – шлях дослідження, теорія, вчення + λέξη – слово) – це вчення про прийоми, способи й засоби наукового пізнання, сукупність методів, які застосовують у певній галузі науки[1]. Питання методології досить складне, оскільки саме це поняття тлумачиться по-різному. Деякі вчені, переважно це представники зарубіжних наукових шкіл, не розмежовують методологію й методи до-

[1] Стилистический энциклопедический словарь русского языка/под ред. М. Н. Кожиной; члены редкол.: Е. А. Баженова, М. П. Котюрова, А. П. Сковородников. 2-е изд., испр. и доп. М.: Флинта: Наука, 2006. С. 221.

слідження[1]. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та здійснюється обрання сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження[2]. Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки

[1] Див., наприклад: Miller G. The cognitive revolution: a historical perspective/Trends in Cognitiv Sciences. Department of Psychology, Princeton University, USA. URL: http://www.cell.com/trends/cognitive-sciences/fulltext/S1364-6613(03)00029-9 (дата звернення: 07.06.2016); Bailenson J. N., Beall A. C., Blascovich J., Loomis J., & Turk M. (2005). Transformed social interaction, augmented gaze, and social influence in immersive virtual environments//Human Communication Research, 2005. 31. P. 511–537; Cappella J. N. & Pelachaud C. Rules for responsive robots: Using human interactions to build virtual interactions//In A. L. Vangelisti, H. T. Reis, & M. Fitzpatrick (eds.). Stability and change in relationships. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 325–354; Craig R. T. Cognitive science: A new approach to cognition, language and communication//Quarterly Journal of Speech, 1978. 64. P. 439–467; Craig R. T. Communication theory as a field//Communication Theory, 1999. 9 (2). P. 119–161; Kendon A. Movement coordination in social interaction: Some examples described//Acta Psychologica, 1970. 32 (2). P. 101–125; Lee K. M. & Nass C. The multiple source effect and synthesized speech: Doubly disembodied language as a conceptual framework//Human Communication Research, 2004. 30(2). P. 182–207; MacLeod C. M. Half a century of research on the Stroop Effect: An integrative approach//Psychological Bulletin, 1991. 109 (2). P. 163–203; Medin D. L., Ross B. H. & Markman A. B. Cognitive Psychology. 3rd. edn. Austin, TX: Harcourt. Stroop, J. R. (1935). Studies of interference in serial verbal reactions//Journal of Experimental Psychology. 2001. 12. P. 643–662; Thagard P. Mind: Introduction to Cognitive Science. Cambridge, MA: MIT Press, 1996; Walther J. B. Computer-mediated communication: Impersonal, interpersonal and hyperpersonal interaction//Communication Research, 1996. 23. P. 3–43, та ін.

[2] Див., наприклад: Булкат М. С. Зовнішні функції України та тенденції їх розвитку: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 237 с.; Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл./за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.; Кириленко І. С. Локальна нормотворчість в сучасному суспільстві: теоретико-правові аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. 220 с.; Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні//Право України. 2010. №4. С. 10–21; Мала енциклопедія теорії держави і права/за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. 368 с.; Манжул І. В. Визначення методів пізнання у науковій літературі//Бюл. М-ва юстиції України. 2014. №1. С. 11–17; Рабінович П. М. Категорії та закони діалектики – актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду)//Вісн. Акад. прав. наук України. 2009. №4 (59). С. 8–19; Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. URL: http://www.info-library.com.ua/ books-book-96.html (дата звернення: 09.06.2016); Циппеліус Р. Юридична методологія/пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Номан Корнута. Київ: Реферат, 2004. 176 с.

або систему методів дослідження. Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку та різноманітні операції з фактичним матеріалом[1].

Метод як важлива складова входить до структури методології, її концепції, хоча розроблення його провідних принципів і прийомів, послідовність їх використання диктується передусім концептуальними засадами. Метод здебільшого являє собою сукупність прийомів, способів, які найчастіше використовуються в певній послідовності. Вирішальне значення для розвитку методів судової експертизи має вплив науково-технічного прогресу.

Узагальнення літературних джерел дозволяє виділити основні тенденції розвитку методів експертного дослідження. Так, Т. В. Авер'янова виокремлює такі напрями розвитку методів судової експертизи: розширення кола цих методів; їх ускладнення; комплек-

[1] Більш детально див.: Возгрин И. А. Понятие и содержание криминалистической методики расследования преступлений//Курс криминалистики: в 3 т. Т. 2: Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка/под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. С. 11–52; Герасимов И. Ф. Общие положения методики расследования преступлений//Криминалистика: [учебник]/И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М.: Высш. шк., 1994. С. 324–334; Голунский С. А., Шавер Б. М. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 372 с.; Громов В. И. Методика расследования преступлений. Руководство для органов милиции и уголовного розыска. М., 1929. 114 с.; Громов В. И., Лаговиер Н. Искусство расследования преступлений: достижения и методы розыскной и следственной практики (опыт анализа доказательственных улик): пособие для органов уголов. розыска и следствия. М., 1927. 168 с.; Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. 1088 с.; Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений//Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений/В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.; под ред. В. К. Лисиченко. Киев: Выща шк., 1988. С. 7–15; Корноухов В. Е. Теоретические проблемы методики расследования преступлений//Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства: материалы вуз. юбил. науч.-практ. конф., посвящ. 85-летию со дня рождения проф. Р. С. Белкина и юбилеям его учеников: в 2 ч. Ч. 1. М.: Акад. упр. МВД России, 2007. С. 421–425; Криминалистика: [учебник]. Кн. 2: Методика расследования отдельных видов преступлений. М.: ОГИЗ, 1936. 128 с.; Криміналістика: [підручник]/за ред. В. Ю. Шепітька. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 684.

сирування методів експертної діяльності; підвищення їх здатності вирішувати завдання; пріоритетність неруйнівних методів дослідження; математизація методів і розширення практики використання власне математичних методів дослідження об'єктів судової експертизи; автоматизація процесів застосування експертних методів; зростання обумовленості розвитку експертних методів: вимогами процесуального законодавства та його змінами; рекомендаціями наукової організації праці експерта та експертних установ у цілому; необхідністю економії сил, засобів і часу[1].

Конкретизацією методу є конкретні прийоми та способи. Методика, з одного боку, є частиною методу, конкретним застосуванням системи принципів і прийомів для судово-експертного дослідження, а з другого – сукупністю методів, прийомів і засобів вирішення експертного завдання.

У науковій літературі досліджувалися питання визначення методів пізнання. Так, І. В. Манжул проведено аналіз літературних джерел із питань визначення та класифікації українськими й зарубіжними спеціалістами[2] загальнонаукових, спеціально-юридичних та інших

[1] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. С. 53–54.

[2] Див.: Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: словник. Київ, 2003. 404 с.; Венгеров А. Т. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов. 3-е изд. М.: Юриспруденция, 2000. 528 с.; Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ, 2006. 235 с.; Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Суми: ВТД Унів. кн., 2005; Філософія права: навч. посіб./за ред. О. Г. Данильяна. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 269 с.; Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 22 с.; Общая теория права: учеб. для юрид. вузов/под общ. ред. А. С. Пиголкина. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во МГТИ им. Н. Э. Баумана, 1996. 384 с.; Мелехин А. В. Теория государства и права: учебник. М.: Маркет ДС Корпорейшн, 2007. 633 с.; Шляхтун П. П. Політологія. Київ: Либідь, 2002. 574 с.; Галака С. П. Ядерне нерозповсюдження у світовій практиці: автореф. дис. … д-ра політ. наук. Київ, 2006. 26 с.; Керимов Д. А. Философские проблемы права. М.: Мысль, 1972. 472 с.; Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. Організація та методика дослідницької діяльності: підручник. 5-те вид., стер. Київ: Знання, 2006. 307 с.; Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2006. 655 с.; Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учебник для вузов. М.: Изд. группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. 552 с.

методів пізнання, їх взаємозв'язок, взаємозалежність у процесі наукового дослідження. Зокрема, вона констатує, що в юридичній науці не склалося єдиної класифікації методів пізнання явищ і процесів реальної дійсності, виокремлення й групування авторами методів пізнання здійснюється відповідно до поставлених завдань щодо повноти та всебічності обраного дослідження; повністю й усебічно дослідити те чи інше явище або процес дає змогу застосувати лише системи взаємопов'язаних і взаємозалежних методів, їх вибір обумовлюється природою та суттю обраного конкретного явища[1].

Опитуванням судових експертів щодо диференціації методів судової експертизи встановлено, що на сьогодні відсутня загальна, прийнятна для більшості опитуваних, думка з цього питання: 37% розподіляє методи на 3 категорії (загальні (загальнонаукові), окремі та спеціальні); 30% на дві категорії (загальні (загальнонаукові) та спеціальні), а 33% або наводять власні дрібні диференціації, які відрізняються від зазначених, або взагалі надають відповіді, які не є прийнятними: спостерігається змішування поняття стадії та методу експертного дослідження, прийому (способу) з методом дослідження. Результати анкетування свідчать про необхідність детального аналізу диференціації методів судової експертизи взагалі та комплексних експертних досліджень зокрема.

Одним із напрямів подальшого розвитку теорії та практики судової експертизи, особливо з огляду на комплексні дослідження, є вдосконалення класифікації методів, оскільки саме завдяки використанню методів різних наук стає можливою реалізація комплексного підходу до вирішення завдань судової експертизи. О. Р. Шляхов зазначає, що у «великій» науці відсутній загальноприйнятий розподіл методів дослідження. Навіть у найдавніших галузях знань (хімії, фізиці, біології) немає детальних класифікацій. Навряд чи виправдано очікувати їх розроблення, щоб потім «трансформувати» для потреб судової експертизи. Труднощі утворення класифікацій методів судової експертизи очевидні, оскільки навіть за окремими родами й видами вичерпно назвати всі методи та інструментальні засоби вдається лише

[1] Манжул І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі. С. 11–17.

в загальному вигляді та з численними застереженнями. На його думку, з якою ми погоджуємося, класифікацію методів, залежно від мети (наукової або практичної), яку ставить перед собою дослідник, можна проводити за різними підставами: за ступенем спільності та субординації; за призначенням і отримуваним результатом; за характером досліджуваної інформації; за стадіями експертного дослідження тощо[1].

На наш погляд, незважаючи на те, що пройшло вже сорок років із моменту розроблення А. І. Вінбергом і О. Р. Шляховим системи методів, класифікованих за ступенем спільності та субординації, вона є, на нашу думку, найбільш правильною, її можна використати для отримання уявлення про ієрархічність цієї побудови. Вони запропонували диференціювати методи за чотирма рівнями: усеохоплюючий діалектичний метод (ураховуючи політичні реалії того часу, автори називали його діалектико-матеріалістичний) і методи логіки; загальнопізнавальні методи: спостереження, вимірювання, описування, планування, експеримент, моделювання тощо; окремі інструментальні та інші допоміжні технічні методи; спеціальні методи, функції яких виконують спеціалізовані методики експертного дослідження[2].

Ця система в подальшому піддавалась критиці на підставі того, що вона не дає чітких уявлень про межі застосування загальних і окремих методів, під інструментальними розуміє будь-які прийоми, що пов'язані з використанням інструментальної бази, прирівнює методи до методики тощо. Що ж пропонувалося замість наведеної класифікації? На думку Т. В. Авер'янової, розроблення сучасної класифікації методів судової експертизи має відображати утворені на основі досягнень науково-технічного прогресу процеси взаємопроникнення різних наук, удосконалення застосовуваних ними методів, особливості конкретних об'єктів дослідження. Вона запропонувала таку систему методів: усеохоплюючий метод – матеріалістична діа-

[1] Шляхов А. Р. О классификации методов судебной экспертизы//Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре – криминалист. чтениях. М., 1977. Вып. 18. С. 11.

[2] Винберг А. И., Шляхов А. Р. Общая характеристика методов экспертного исследования//Общее учение о методах судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1977. №28. С. 64.

лектика; загальні методи: спостереження, порівняння, описування, вимірювання, експеримент, моделювання, історичний підхід; окремонаукові; спеціальні (монооб'єктні)[1].

Розглядаючи зазначену систему, ми не вбачаємо принципових розбіжностей за структурою між нею та системою, запропонованою А. І. Вінбергом і О. Р. Шляховим, тому проаналізуємо пояснення до структурних елементів системи методів, наведених Т. В. Авер'яновою. Зокрема вона зазначає, що діалектичний метод та методи логіки є рівною мірою застосовуваними при проведенні експертиз усіх родів і видів. Такі самі підстави для виділення першої одиниці своєї класифікації висували й А. І. Вінберг та О. Р. Шляхов. Це ж стосується й загальних методів пізнання. Щодо змісту окремонаукових методів, сферою реалізації яких, на думку Т. В. Авер'янової, є експертиза одного роду, виду або використання декількох близьких за характером спеціальних знань, то тут ми не можемо погодитися з нею. Як контраргумент до підходу Т. В. Авер'янової розглянемо, наприклад, метод мікроскопії, що може використовуватися як у судових медичній, біологічній, так і в судових трасологічній, баліс-тичній експертизах та в багатьох інших класах, родах, видах експертиз, що жодним чином не можна назвати близькими за характером спеціальних знань. Саме тому більш правильним є підхід А. І. Вінберга та О. Р. Шляхова, які пов'язують окремі методи із категорією приладь, інструментальною базою, що покладена в основу реалізації певного методу. Не зовсім виправданою, на нашу думку, є підстава, за якою Т. В. Авер'янова виділяє спеціальні методи. Зокрема, вона розуміє під ними ті, що розроблюються або пристосовуються для дослідження конкретного, одиничного об'єкта. Не зовсім зрозуміло, що означає в термін «одиничний об'єкт», а також, що Т. В. Авер'янова має на увазі, говорячи про оригінальний комплекс методів більш високого рівня, який в інших експертних ситуаціях не використовується, або не може бути реалізованим. На нашу думку, цей комплекс методів являє собою не що інше, як методику експертного дослідження.

[1] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. С. 48.

Важливою для судово-експертної діяльності є й диференціація методів залежно від їх впливу на досліджувані об'єкти, а саме розподіл на такі, що змінюють або не змінюють об'єкт (руйнують або не руйнують його). Відповідно до вимог ст. 5 Закону України «Про судову експертизу» під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише тією мірою, якою це необхідно для дослідження. У зв'язку із цим пріоритети застосовуваних у судовій експертизі методів дослідження віддаються тим, що не руйнують об'єкти. Як слушно зазначає О. Р. Россинська, ступінь впливу методу на об'єкти експертизи як фактора, що визначає його вибір експертом, може виявитися головним, оскільки досліджуваними під час проведення судових експертиз об'єктами є речові докази, які на основі діючого при судовому розгляді принципу безпосередньості необхідно подати суду незмінними. Збереження речових доказів обумовлює також можливість призначення й повторних експертиз[1]. Так, в експертній практиці, на жаль, відомі негативні випадки, коли згадуваний принцип не реалізується при проведенні експертиз. Однак застосування експертом без дозволу слідчого (суду) методу, що фактично руйнує об'єкт, унеможливлює проведення повторної експертизи та може завести слідчого (суд) у ситуацію глухого кута в разі, коли він приймає рішення про призначення додаткової або повторної чи іншої судової експертизи. Невиконання вимог законодавчо закріпленого принципу максимального збереження об'єкта дослідження негативно впливає на встановлення істини. Тому ще раз підкреслимо важливість застосування в експертній діяльності неруйнівних методів дослідження. До них належать стереомікроскопічні, рентгенофлюоресцентні, фотографічні методи, методи аналізу в інфрачервоній, ультрафіолетовій зонах спектру тощо. Ці окремі методи нерозривно пов'язані з інструментальною базою, тобто тими технічними засобами, що використовуються при застосуванні методів.

Значну роль для науково-практичних цілей судово-експертної діяльності відіграє й розроблена О. Р. Шляховим класифікація окремих методів, з урахуванням характеру досліджуваних властивостей, ознак

[1] Россинская Е. Р. Рентгеноструктурный анализ в криминалистике и судебной экспертизе. Киев: КГУ, 1992. 220 с.

об'єктів судової експертизи, за класами: мікроскопічні (у тому числі вимірювальні), фотографічні, хімічні, спектральні, хроматографічні, рентгенівські, фізико-технічні, математичні. Виходячи із зазначених підстав, ним виділяються й групи (роди) методів дослідження: морфологічних властивостей, ознак об'єкта (його зовнішньої будови); компонентного складу, складних різноякісних частин виробів, агрегатів тощо; внутрішньої будови об'єкта; фізичних констант; атомного складу об'єкта; молекулярного складу об'єкта; фізико-хімічних властивостей. О. Р. Шляховим проаналізовані та запропоновані й інші підстави для класифікації методів судової експертизи[1]. Головним, з точки зору інтеграції методів інших наук у судову експертизу, на наш погляд, є те, що ним запропоновано визначення методики судової експертизи як системи методів, прийомів і технічних засобів, призначених для вивчення специфічних об'єктів експертизи та встановлення фактичних даних, які належать до предмета окремого класу, роду, виду, підвиду судової експертизи. Система методів передбачає цілеспрямованість і впорядкованість їх використання. При цьому будь-яка методика експертизи – це комплекс методів, застосовуваних у певній послідовності (за етапами дослідження, послідовністю розв'язання підзавдань експертизи тощо)[2]. Отже, методика судової експертизи за своєю суттю є реалізацією інтеграції методів різних галузей науки, техніки тощо для цілей судочинства.

Важливе питання – це облік методів судової експертизи. Тут необхідно підкреслити, що однією із заслуг О. Р. Шляхова є те, що саме ним уперше було запропоновано описати всі використовувані в судовій експертизі методи (методики). Зазначаючи, що не всі характеристики методики можливо описати, він звернув увагу на доцільність зазначення при цьому форми методичних матеріалів (методичний посібник, методичний лист, методичні рекомендації тощо) та джерела їх походження (автор, найменування роботи, рік і місце видання). Ці ідеї О. Р. Шляхова через багато років знайшли свою реалізацію

[1] Классификация основных методов судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1982. С. 3–22.

[2] Там само. С. 22.

в розвитку судової експертизи в Україні. Так, ст. 9 Закону України «Про судову експертизу» встановлено, що методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України[1]. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. № 595 затверджено Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз[2], згідно з яким визначені відповідні процедури. У цьому Порядку під поняттям «методика» розуміється результат наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання. Раніше впроваджені в експертну практику методики вважаються такими, що пройшли атестацію та підлягають державній реєстрації. Реєстрація методик проводиться Мін'юстом, який є держателем Реєстру методик проведення судових експертиз і визначає організаційні та методологічні принципи його ведення. Методики, подані до державної реєстрації, розглядаються Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, яка створена відповідно до ст. 8 Закону України «Про судову експертизу» для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер. У разі прийняття Координаційною радою рішення про те, що методика підлягає державній реєстрації, їй присвоюється відповідний реєстраційний номер і до Реєстру заносяться відповідні дані. Порядок ведення Реєстру, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 2 жовтня 2008 р. № 1666/5[3], визначає процедуру формування й ведення Реєстру методик. Реєстр – це офіційна електронна база даних, що ведеться з метою створення

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII//Відом. Верхов. Ради України. 1994. № 28. Ст. 232 (зі змінами та допов.).

[2] Про затвердження порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: постанова Каб. Міністрів України від 02.07.2008 № 595// Офіц. вісн. України. 2008. № 49. Ст. 1585 (зі змінами та допов.).

[3] Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ М-ва юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5//Офіц. вісн. України. 2008. № 77. Ст. 2588 (із змінами та допов.).

інформаційного фонду про наявність методик проведення судових експертиз, які атестовані та рекомендовані до впровадження в експертну практику. Інформація, що міститься в Реєстрі, є відкритою для запитів правоохоронних органів, судів та заінтересованих юридичних і фізичних осіб. Адміністратор Реєстру забезпечує технічне та технологічне створення й супроводження програмного забезпечення Реєстру, надання доступу до нього, збереження та захист даних. Зокрема, цим Порядком установлено, що держателю Реєстру надаються такі відомості: копія рішення Координаційної ради (витяг); два примірники методики у формі стислої анотації змісту методики із зазначенням, у разі наявності, формул, розрахунків тощо або витягу зі звіту про виконання наукової роботи; копії рецензій на звіт про наукову роботу з розроблення методики; копії довідок про апробацію методики; копія рішення вченої ради спеціалізованої установи про рекомендацію до впровадження методики в експертну практику; облікова картка, заповнена спеціалізованою установою, що є розробником методики. До реєстру вносяться реєстраційний код методики, вид (підвид, рід) експертизи або галузь знань, назва методики, найменування спеціалізованої установи, що є її розробником, рік створення й дата прийняття рішення про державну реєстрацію методики. У разі надходження запиту від правоохоронних органів, судів та заінтересованих юридичних і фізичних осіб щодо реєстрації відповідної методики з Реєстру надається витяг.

Отже, Реєстр являє собою класифікацію у вигляді системи спеціальних методів судової експертизи – спеціалізованих методик експертних досліджень. Класифікатор побудований таким чином, що за основу розподілу за основними його групами взяті в основному експертні спеціальності. У разі, якщо експертна методика не може бути віднесена до певної експертної спеціальності через відсутність такої (як правило, це стосується нових видів досліджень, стосовно яких ще не сформувалися підстави для їх виокремлення за предметом, об’єктами, завданнями та методами їх вирішення, або рідко призначуваних досліджень тощо), то вона виділяється в окрему групу. Методики проведення комплексних експертиз також виділені в окрему групу, оскільки вони містять сукупність прийомів,

способів і методів дослідження з різних експертних спеціальностей (різних спеціальних знань). За нашими пропозиціями до групи методик проведення комплексної судової експертизи в Реєстр внесені такі: загальна методика призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів; методика комплексної експертизи та її використання при розслідуванні вбивств; методика комплексного криміналістичного дослідження контактно-взаємодіючих або розділених на частини об'єктів; методика дослідження факту контактної взаємодії комплектів одягу між собою та іншими об'єктами; методика встановлення відстані стрільби; комплексна методика встановлення факту контактної взаємодії знаряддя злочину; методика дослідження шин транспортних засобів; загальна методика комплексного криміналістичного дослідження ґрунтів; методика експертного дослідження механізму утворення ґрунтових нашарувань на предметах одягу; методика криміналістичного дослідження легкових автомобілів з метою визначення справжності їх ідентифікаційних номерів, моделей і часу випуску; методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху; методика комплексного криміналістичного дослідження номерних знаків України для транспортних засобів; методика комплексного дослідження об'єктів ґрунтово-мінерального походження тощо.

Розглянемо процес застосування різних методів у судовій експертизі. Починаючи із часів становлення судової експертизи чітко простежується тенденція до використання останньою знань суспільних наук. Прикладом цього може слугувати використання судовою експертизою методів філософії, логіки та інших загальних методів пізнання. Цілком правильно, що в арсеналі методів судової експертизи як основний метод пізнання задіяний діалектичний метод. Проілюструємо викладене на прикладі діалектичного закону переходу кількісних змін у якісні. Проводячи ідентифікаційне дослідження, із метою ототожнення предмета, що залишив слід, судовий експерт його вивчає, установлюючи ідентифікаційні ознаки (форму, розміри, характер поверхні, якісний склад тощо). За певного набору необхідної кількості загальних і окремих ознак, ці кількісні зміни переходять

у якісно нову форму, наприклад, висновок експерта про походження сліду від конкретного об'єкта.

Треба підкреслити, що діалектичний метод, будучи базовим методом пізнання в судовій експертизі, основою її методології, не вичерпує її наукового потенціалу. До арсеналу методів судової експертизи входять також методи логіки – абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, ідеалізація, побудова гіпотез, аналогія тощо. Так, дедукція (принцип пізнання від загального до окремого) та індукція (від окремого до загального) при проведенні судової експертизи постійно змінюють та доповнюють одна одну на різних стадіях дослідження шляхом сумування одноякісної інформації, відображуваної у взаємопов'язаних слідах, різноякісної інформації, відображуваної в одному й тому самому сліді, різноспрямованої інформації, що міститься в слідах, об'єднаних процесом взаємодії об'єктів[1].

Власне кажучи, на пізнавальному рівні інтеграція виступає як засіб і джерело формування методології окремих галузей науки, корені якої у філософії, що визначає світоглядні ідеї та принципи[2]. При цьому, знаходячи своє застосування, основні, базисні положення діалектики з урахуванням особливостей спеціального наукового знання, реалізують можливості філософії як науки, що покликана розробляти методологію взаємодії наук, «прощупувати» й діалектично досліджувати природу «стиків», «переходів» між різними галузями знань, діалектичні перетворення протилежностей, механізми роз'єднання єдиного та методологію пізнання його суперечливих моментів[3].

Загальнопізнавальні методи судової експертизи нерозривно взаємопов'язані один з одним, переходять один в один і породжують окремі та спеціальні методи. Система методів складає методологію судової експертизи. Ми погоджуємося з С. Ф. Бичковою, яка вважає, що інтеграція знання в судовій експертизі порозуміває внутрішню

[1] Більш детально див.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів. 176 с.

[2] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М.: Юрид. лит., 1987. С. 11.

[3] Основы науковедения/под ред. Н. М. Стефанова. М.: Наука, 1985. С. 77.

взаємодію, взаємопроникнення наук, що є її інформаційною базою, і з необхідністю випливає з логіки становлення цієї сфери[1]. Судова експертиза утворилась та розвивається на основі інтеграції наукових знань, поєднуючи в собі досягнення різних наук, вона вирішує проблеми забезпечення правосуддя спеціальними знаннями шляхом запозичення з інших наук не тільки окремих теоретичних положень чи ідей, а й засобів, прийомів, методів вирішення практичних завдань. Судово-експертне дослідження за своєю гносеологічною сутністю є різновидом процесу пізнання об'єктивної дійсності шляхом застосування методів різних наук. О. Р. Россинська вважає, що вивчення речових доказів подібне науковому дослідженню, але відрізняється від нього низкою особливостей, притаманних для практичної діяльності, яка в галузі судової експертизи є науково обґрунтованою та такою, що використовує положення різних наук, у тому числі правових, природничих, технічних і гуманітарних. Однак ці положення, наукові методи та засоби використовуються в діяльності судових експертів і експертних установ не для відкриття нових законів та закономірностей природи й суспільства, не для встановлення наукових фактів, не для створення теорії та перевірки наукових гіпотез, а для вирішення практичних завдань із встановлення істини в цивільній чи кримінальній справі або справі про адміністративне правопорушення[2].

Рівень інтеграції знань з різних наук в експертну практику нерозривно пов'язаний із цільовою діяльністю у сфері розроблення науково-технічних засобів судової експертизи та методів їх впровадження в практику розкриття злочинів. Особливо важливим є розроблення експертних технологій на основі інтеграції знань. При цьому можна чітко побачити зв'язок науки з практикою. Власне кажучи, саме в експертній технології практично реалізується у вигляді певного результату потенціал судової експертизи на пізнавальному рівні. Такий зв'язок базується не тільки на суто «експертних» знаннях, а й на

[1] Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. С. 91.

[2] Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. С. 40–41.

знаннях інших наук, зокрема, управління, математики, інформатики, криміналістики, наукової організації праці тощо. Отже, цей зв'язок є тим важелем, який спрямовує дослідника до неминучого вторгнення у сфери, які, на перший погляд, не стосуються предмета судової експертизи, але без яких практична реалізація знань, що інтегруються в судову експертизу, стає проблематичною. Так, на прикладах вирішення завдань судової трасологічної, балістичної та автотехнічної експертиз одна з активних дослідників проблем математизації судової експертизи – Т. В. Толстухіна переконливо продемонструвала тенденції розвитку судової експертизи на основі інформаційних технологій[1].

Застосування оптичних методів досліджень у судовій експертизі набуло активного поширення майже в усіх криміналістичних та інших видах експертиз, завдання яких спрямовані на дослідження мікроознак об'єктів. Не менш поширеною у судовій експертизі є вимірювальна техніка, використання якої надає можливостей виявляти кількісні та якісні ознаки об'єктів (розміри (довжину, ширину, висоту, глибину, товщину, площу), щільність, вагу, міцність, густину тощо).

Зараз складно уявити собі роботу судового експерта без застосування оптичних мікроскопів: біологічних (типу МБІ, «Амплівал» тощо), стереоскопічних (типу МБС), порівняльних (типу МС, МИС, МСК), а також електронних (як растрових, так і тих, що працюють у проникаючому світлі).

При діагностичних та ідентифікаційних дослідженнях матеріалів, речовин і виробів з них найбільш активно при проведенні судових експертиз використовується емісійний спектральний аналіз (ЕСА), лазерний мікроспектральний аналіз (ЛМА); атомний абсорбційний аналіз (ААА), молекулярна спектроскопія, рентгенофазовий, рентгеноструктурний і металографічний аналізи.

У судовій трасологічній експертизі вивчення профілю слідів здійснюється за допомогою профілографічних методів: щупове, оптичне, фотоелектричне профілювання.

[1] Толстухина Т. В. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий: дис. … д-ра юрид. наук. 320 с.

Особливо різноманітними є методи дослідження об'єктів біологічної, хімічної, синтетичної природи: установлення електропровідності, електромагнітних властивостей, твердості, горючості та спалахування тощо. Із розробленням нових експертних методик постійно розширюється й коло застосовуваних прийомів, способів і методів експертного дослідження, що найтіснішим чином пов'язано із появою якісно нових об'єктів, дослідження яких раніше не становило предмета судової експертизи. Наприклад, це стосується відносно нового виду судової експертизи з дослідження об'єктів інтелектуальної власності. Як у ніякому іншому виді досліджень тут спостерігаються інтеграційні процеси. Так, Н. І. Клименко й В. П. Колонюк, визначаючи роль судової експертизи щодо захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, наводять такі види судових експертиз, що призначаються для вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань: технічна експертиза документів, трасологічна, біологічна, фоноскопічна експертизи, експертиза матеріалів, речовин і виробів, економічна, почеркознавча та авторознавча експертизи[1]. Це означає, що методи наведених та інших видів судових експертиз використовуються при вирішенні найрізноманітніших питань, пов'язаних із охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Судово-експертна практика є замовником і споживачем тих знань, що інтегруються з інших наук через судову експертизу[2]. Серед учених-криміналістів, констатує О. Ф. Волинський, сьогодні превалює думка про інтеграційну природу їх науки, що покликана акумулювати, пристосувати до практики розкриття й розслідування злочинів досягнення інших наук[3].

Виходячи з аналізу зазначених та інших робіт, можна констатувати факт накопичення судовою експертизою великого досвіду вико-

[1] Клименко Н. І., Колонюк В. П. Роль експертизи в захисті об'єктів інтелектуальної власності//Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків: Право, 2003. Вип. 3. С. 554–558.

[2] Макарян А. А. Интеграция достижений естественных и технических наук в криминалистике: дис. … канд. юрид. наук. С. 33.

[3] Волынский А. Ф. Концептуальные основы технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступления: дис. … науч. докл. … д-ра юрид. наук. М., 1999. С. 19.

ристання нею методів різних наук. Згадуваний досвід певною мірою аналізувався вченими. Водночас спостерігається неоднозначність розуміння цих процесів – немає чіткого розуміння, що ж інтегрується в судову експертизу – науки чи знання? Різні вчені трактують це по-різному[1]. Неоднозначність розуміння процесів, що відбуваються в судовій експертизі, випливає із невизначеності загальних уявлень про інтеграцію знань у науці, а це призводить до розходжень у понятійному апараті наукового знання, дискусій теоретичного характеру, які відбиваються на рівні розроблення методик експертного дослідження та судово-експертної практики.

Розглянемо зміст цих понять. Під знанням розуміють перевірений практикою результат пізнання дійсності, правильне її відображення в мисленні людини[2]. Поняття «інтеграція» тлумачиться в декількох значеннях. Як уже зазначалося, у перекладі з латинської воно означає «відновлення», «заповнення». У теорії систем воно означає стан зв'язаності окремих диференційованих частин у цілі, а також процес, що веде до такого стану. Цей термін застосовується також для характеристики процесу зближення та зв'язку наук, що відбувається поряд із їх диференціацією[3].

С. Ф. Бичкова використовує поняття науки таким чином: якщо розглядати науку як діяльність із вироблення нових знань і їх використання в різноманітних практичних сферах, то наука як система знань виступає як один із компонентів наукової діяльності[4]. Під наукою розуміється система знань про закономірності розвитку природи, суспільства, мислення, а також окрема галузь таких знань[5].

[1] Див., наприклад: Алиев И. А., Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы//Основы судебной экспертизы. Ч. 1: Общая теория. С. 25; Белкин Р. С. Курс криминалистики. Т. 2. 538 с.; Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. С. 46; Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методические проблемы судебных экспертиз. 183 с., та ін.

[2] Див.: Большой энциклопедический словарь. Т. 1. С. 465; Философский энциклопедический словарь. С. 166.

[3] Див.: Большая советская энциклопедия. Т. 10. С. 308.

[4] Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. С. 87.

[5] Ожегов С. И. Словарь русского языка. С. 339.

Через інтеграцію знань установлюються стійкі взаємні інтеграційні зв'язки між науками. Під зв'язками розуміється взаємозумовленість існування явищ, розділених у просторі та (або) часі. З виявлення стійких, необхідних зв'язків починається людське пізнання, а в основі науки лежить аналіз зв'язків причини й наслідків[1].

Процеси взаємопроникнення знань, що відбуваються в науці та є предметом досліджень фахівців у галузі наукознавства[2], безумовно, впливають на процеси розвитку судової експертизи, однак, щодо останньої, правильніше було б у цьому аспекті говорити про «інтеграцію знань». За Т. Е. Суховою теорія й практика судової експертизи демонструють, що при провадженні експертних дій не інтегруються цілі науки як системи знань – експерти застосовують лише окремі знання з різних наук. Вона наводить такі приклади. При проведенні балістичних, почеркознавчих, фототехнічних та інших експертиз не використовуються цілком знання фізики чи хімії, хоча й застосовуються хімічні методи поділу та концентрування, рентгеноскопічні, рентгенографічні методи й інші знання із цих наук. Математика використовується при проведенні майже всіх видів експертиз, але математика як наука не застосовується в цілому, судова експертиза в міру необхідності використовує окремий математичний апарат[3].

З огляду на зазначене, ми підтримуємо позиції тих науковців, які вважають, що більш доцільно й правильно використовувати поняття інтеграції знань, яке є тим механізмом, що допомагає подолати нестачу відомостей про досліджуваний об'єкт, правильно обґрунтувати експертний висновок, а отже, підвищити рівень його повноти та надійності. Адже саме за принципами об'єктивності й повноти дослідження має будуватися судово-експертна діяльність.

Таким чином, можна стверджувати, що в процесі комплексних судово-експертних досліджень інтеграція знань відбувається не лише

[1] Философский энциклопедический словарь. С. 573.

[2] Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки. С. 14; Чепиков М. Г. Интеграция науки. 276 с.

[3] Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. С. 41–42.

за предметом, завданнями, об'єктами та суб'єктами, а й шляхом взаємного проникнення методів (засобів) експертного дослідження, які являють собою ієрархічну систему, побудовану за трьома рівнями: загальні, окремі та спеціальні.

Цілком природно, що судова експертиза як засіб пізнання використовує методи діалектики, оскільки діалектика включає в себе теорію пізнання, гносеологію, відповідно до яких будь-яке явище необхідно розглядати, вивчаючи й узагальнюючи історію його походження в розвитку, переходячи від незнання до знання. Такий процес становить будь-яке експертне дослідження.

До окремих методів, за основу виділення яких ми беремо факт їх використання в окремих (не в усіх) галузях знань, належать, наприклад, судова фотографія (у тому числі мікрофотографія), мікроскопічні методи дослідження. Судова фотографія застосовується як з метою фіксації зовнішнього вигляду досліджуваних об'єктів, так і для вирішення безпосередніх завдань ідентифікаційного, діагностичного чи ситуалогічного характеру (фотографування в УФ- та ІЧ-променях, із різними світлофільтрами тощо). Мікроскопічні методи використовуються при дослідженні слідів, матеріалів, предметів, речовин тощо з метою встановлення їх мікроознак. Ці методи можуть бути пов'язані з вимірюванням, порівнянням, виділенням об'єктів і їх компонентів; вони допомагають посилити гостроту зору та подолати поріг сприйняття дрібних або невидимих неозброєним оком деталей, часток.

В арсеналі судової експертизи є окремі методи визначення фізичних, оптичних, хімічних та інших властивостей, станів об'єктів; якісного і кількісного складів речовини об'єктів залежно від природи їх походження.

При обранні методів дослідження важливу роль відіграє саме природа досліджуваних об'єктів. Так, якщо досліджуваним загальним об'єктом є контактно-взаємодіючий комплекс: «людина – певна ділянка відкритої місцевості», то експерт використовує окремі методи, що стосуються безпосереднього вивчення речовини ґрунту: методи визначення фізичних і морфологічних властивостей ґрунту (кольору,

гігроскопічної вологості, гранулометричного складу тощо); методи геолого-мінералогічного дослідження ґрунту (за фізичними, оптичними, хімічними властивостями; петрографічний аналіз тощо); методи дослідження органічної речовини ґрунту (визначення втрат при пропіканні; визначення елементного складу органічної частини; екстракція гумусових речовин; дослідження гумінових кислот методом електрофорезу на папері тощо); методи дослідження хімічних властивостей ґрунтів (визначення кислотності, карбованості; емісійний спектральний аналіз; перкурметричний метод кількісного визначення кальцію та магнію тощо); методи дослідження біологічної частини ґрунтів (спорово-пилковий, діатомовий, ензиматичний аналізи тощо). Крім методів дослідження речовини ґрунту застосовуються й окремі методи вивчення властивостей рослинних і тваринних об'єктів, що виявлені на відкритій ділянці місцевості (різні види ботанічного та зоологічного аналізів), а також методи дослідження різноманітних матеріалів, з яких виготовлено одяг, взуття, що було на людині в момент взаємодії з оточуючим середовищем, тощо. Зокрема, метод класичної анатомії дозволяє за наявності надійних у таксономічному відношенні ознак установлювати належність об'єктів до певної таксономічної одиниці (родини, роду, виду). Використовуючи одночасно морфологічний і анатомічний аналізи, у деяких випадках можна встановити таксономічну й групову належність рослинних об'єктів. На основі класичної анатомії розроблено метод мацерації, який використовується при дослідженні мікрочасток деревини, коли виключено можливість виготовити зрізи, або рослинних складових паперу, картону, деревинно-волокнистих пижів. Сутність його полягає в розкладанні деревних часток на складові елементи (судини, волокна, лібриформу, трахеїди тощо) і віднесенні їх до певних таксономічних груп (діагностування) за ознаками, виявленими при мікроскопічному дослідженні.

Відповідно при дослідженнях контактно-взаємодіючого комплексу «транспортний засіб – пішохід – ділянка дороги» експерти використовують окремі методи, що стосуються безпосереднього вивчення слідів на транспортному засобі, пішоході, ділянці дороги, станів

і властивостей зазначених об'єктів (діагностика систем транспортного засобу; аналізування ушкоджень на тілі людини, її крові, волосся тощо, якщо на транспортному засобі або ділянці дороги є їх сліди), тобто застосовуються різні методи інженерії, медицини та багато інших.

Спеціальними методами судової експертизи є методики, спрямовані на вирішення тих чи інших завдань певних видів експертиз. Так, методика встановлення розміру матеріальної шкоди, заподіяної власнику транспортного засобу в результаті дорожньо-транспортної пригоди, є спеціальним методом, притаманним тільки судовій автотоварознавчій експертизі; методика встановлення вартості відновлювального ремонту після залиття квартири водою – судовій будівельно-технічній експертизі; методика встановлення механізму утворення нашарувань ґрунту на предметах одягу та взуття – комплексній криміналістичній ґрунтознавчо-трасологічній експертизі тощо.

У криміналістичній літературі під методикою експертного дослідження розуміють систему логічних і (або) інших інструментальних операцій (способів, прийомів) отримання даних для вирішення питання, поставленого перед судовим експертом[1], тобто систему методів (прийомів, технічних засобів), що застосовуються при вивченні об'єктів судової експертизи, для встановлення фактів, які мають відношення до предмета певного роду, виду та підвиду судової експертизи. Нормативно закріплене поняття методики проведення судової експертизи тлумачиться як результат наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання[2]. Ураховуючи ту обставину, що методика являє собою не тільки систему методів (способів, прийомів, технічних засобів) дослідження, а до її структури мають входити ще й положення стосовно предмета, зав-

[1] Див.: Словарь основных терминов судебных экспертиз. М.: ВНИИСЭ, 1980. С. 43.

[2] Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: постанова Каб. Міністрів України від 2 лип. 2008 р. № 595// Офіц. вісн. України. 2008. № 49. Ст. 1585 (зі змінами та допов.).

дань дослідження, питань, які ставляться на вирішення судовому експерту (експертам), інформація про об'єкти дослідження, вимоги до його суб'єкта, технічні умови проведення досліджень щодо обрання методів (стандартизованих і нестандартизованих), оцінювання їх придатності й невизначеності вимірювання, устаткування, простежуваність вимірювання, вихідні еталони та зразкові речовини, процедури відбирання експериментальних зразків тощо, то, на нашу думку, правильним буде більш повне визначення методики, яке б включало наведені компоненти.

Виходячи з цього, пропонуємо таке визначення: методика судово-експертного дослідження – це результат науково-технічної діяльності, викладений у вигляді нормативного документа, що містить у своєму складі інформацію про предмет, завдання дослідження, типові питання, що ставляться на вирішення судовому експерту (експертам), інформацію про об'єкти дослідження, вимоги до суб'єкта судової експертизи, технічні умови проведення досліджень щодо вибору методів (стандартизованих і нестандартизованих), оцінювання їх придатності й невизначеності вимірювань, устаткування, простежуваність вимірювання, вихідні еталони та зразкові речовини, процедури відбирання експериментальних зразків, алгоритм послідовних дій судового експерта з метою виконання певного експертного завдання, оцінювання отриманих результатів тощо.

У літературі виокремлюють принаймні чотири рівні методик: будь-якого роду (загальне вчення про методику експертизи цього роду); певного виду (загальна методика); окремого підвиду експертизи (окрема методика); методика вирішення завдання судової експертизи (спеціальна методика)[1].

Класифікація експертиз, виходячи з її ієрархічної побудови, здійснюється за класами, родами, видами (підвидами), причому,

[1] Див.: Шляхов А. Р. Понятие методик, методов судебных экспертиз: метод. рекомендации. М.: ВНИИСЭ, 1979. С. 12; Його ж. Определение методик и методов судебных экспертиз с позиций внедрения научных разработок: рекомендации в экспертную практику: материалы к учен. совету ВНИИСЭ. М.: ВНИИСЭ, 1977. С. 11.

крім предмета, завдань і об'єктів – ще й за методами дослідження. Отже, існують різні рівні загальної методики певних класів, родів, видів, підвидів експертиз. А. І. Вінберг та О. Р. Шляхов запропонували, крім того, поняття конкретної методики судової експертизи, коли на основі знання окремої методики, особистого досвіду експерт розробляє методику вирішення кожного окремого завдання, що стоїть перед ним у цей момент, а також програму дослідження конкретної ситуації[1]. Д. Я. Мирський відмічав, що конкретна методика існує в уявленні експерта: це ненаписана, разова методика та тільки наукове узагальнення ряду однотипових, конкретних методик (за літературними публікаціями й, головним чином, за копіями висновків експертів) дозволяє створити нову окрему методику[2].

Як уже зазначалося, методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних і судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. № 595 (із змінами та доповненнями). Методики, які пройшли атестацію, уносяться до державного Реєстру методик проведення судових експертиз.

Поряд з атестованими методиками під час проведення судових експертиз використовуються інші джерела інформації, які не підлягають атестації і є обов'язковими для застосування на території України, зокрема, нормативно-правові акти та нормативні документи (міжнародні, національні й галузеві стандарти, технічні умови, правила, норми, положення, інструкції, рекомендації, переліки, настановні документи Держспоживстандарту України), а також чинні республіканські стандарти колишньої УРСР і державні класифікатори, галузеві стандарти та технічні умови колишнього СРСР тощо. У разі потреби під час проведення експертиз також можуть використовуватися науково-технічна й довідкова література, перелік якої за-

[1] Винберг А. И., Шляхов А. Р. Общая характеристика методов экспертных исследований. С. 54–94.

[2] Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщенная модель методического руководства по судебным экспертизам//Проблемы теории судеб. экспертизы. М., 1980. Вып. 44. С. 33.

тверджується наказом Міністерства юстиції України[1] (та не є вичерпним), інформаційні бази даних із мережі Інтернет, а також програмні продукти, рекомендовані для використання в експертній практиці рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України.

3.2. Теоретичні положення судової експертизи — основа формування методології комплексних судово-експертних досліджень

Установлення істини завжди має бути забезпеченим відповідними засобами, тому методологія як певний результат наукового пошуку є важливим результатом наукових досліджень шляхом використання здобутих за її допомогою знань. Тобто методологія має розглядатися як певна передумова подальшого пізнання явища, що досліджується, у тому числі комплексних судово-експертних досліджень. По суті методологія як певна форма світоглядного підходу до дослідження явища комплексних судово-експертних досліджень (їх предмета, об'єктів, завдань, функцій суб'єктів, структури тощо), і, власне, її методи, є певним засобом переходу від виникнення одних видів та форм комплексирування до інших. Сучасна методологія судової експертизи, ґрунтуючись на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння явищ, що відбуваються в судовій експертизі, їх сутності, колишнього й прогнозованого майбутнього. Тим самим методологія сприяє розвитку теорії судової експертизи, її практики, у тому числі трансформації й удосконаленню. Ми вже звертали увагу на тенденції сьогодення в аспекті посилення інтеграційних

[1] Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз: наказ МЮ України від 30.07.2010 № 1722/5 із змінами та допов. URL: http://zakon3/rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10/print1479818189324756 (дата звернення: 16.06.2016).

процесів, що відбуваються в галузі суспільного, політичного, економічного, наукового життя взагалі та судової експертизи зокрема. Якщо проаналізувати різні періоди розвитку теорії та практики судової експертизи, то можна побачити, що саме зараз комплексирування знань найбільше застосовується як у розробленні її теоретичних положень, так і в практичній судово-експертній діяльності. На попередніх етапах розвитку судової експертизи (особливо в другій половині минулого століття) спостерігалися переваги диференційних підходів до формування класів, родів, видів і підвидів судової експертизи, їх наукових основ, що було пов'язано із вузькою спеціалізацією фахівців та утворенням вузькоспеціалізованих дисциплін і підрозділів. У той період переваги отримували аналітичні підходи до пізнання. Слід зазначити, що свого часу це позитивно відобразилося на розвитку судової експертизи та виявилося в поглибленні окремих судово-експертних дисциплін. Однак на певній стадії диференціації судової експертизи ці процеси стали заважати її розвиткові. Насправді аналітична стадія лише тоді успішно реалізується в процесі пізнання, коли результати аналізу синтезуються, що проводиться на підставі узагальнення всіх отриманих даних. Саме тому сучасний рівень судової експертизи має яскраво виражені міждисциплінарні тенденції та дозволяє вироблення на їх основі нових знань про досліджуваний об'єкт, що отримуються за допомогою новітніх методів. Безумовно, в жодному разі не йдеться про призупинення процесів поглиблення спеціалізації в різних напрямах наукового пошуку, однак, разом із тим відбувається об'єднання можливостей накопичених знань різних наук.

Науково-технічний прогрес сприяє виробленню міждисциплінарних знань і поглибленню їх комплексоутворення, що дозволяє виходити дослідникам на якісно новий, універсальний, більш складний та високий рівень досліджень. Узагалі досвід розвитку науки підтверджує таку тенденцію – універсалізація завдань і методів (прийомів, засобів) їх вирішення завжди є передумовою проникнення процесів комплексирування в певну галузь науки. При розгляді питань історії формування природничих наук як при-

кладів універсалізації знань наводять фізичну хімію, що сформувалася як самостійна галузь на підставі положень теорії електролітичної дисоціації, розроблення якої було б неможливим без відкриття законів дії електричної енергії на процес хімічного розкладання. Біохімія як комплексна наука, у якій реалізуються зв'язки біології та хімії, стала самостійно існувати в результаті відкриття синтезу органічних речовин хімічним шляхом. Наведені приклади ілюструють у цілому діалектику розвитку наукових знань: інтеграція реалізується за допомогою поглиблення її протилежності – диференціації та завдяки їй[1]. Аналогічні процеси відбуваються й у судовій експертизі. Зокрема, галузь технічного дослідження документів у судовій експертизі утворилася завдяки використанню насамперед хімічних і мікроскопічних методів судовими експертами-криміналістами при дослідженнях паперу, на якому виконано той чи інший документ, барвників штрихів записів або відтисків печаток тощо. Ще більшого поглиблення інтеграція знань при дослідженнях документів набула у зв'язку із введенням в обіг документів, виконуваних за допомогою комп'ютерно-технічних засобів. Судова фотографія та технічне дослідження документів – дві галузі із розділу криміналістичної техніки – були базовими для фототехнічної експертизи. Нова галузь судової лінгвістичної експертизи формується на базі загальної лінгвістики, авторознавчої експертизи, теорій криміналістичної ідентифікації та діагностики.

Методологічна основа науки – це її загальна теорія, що охоплює систему світоглядних принципів, теоретичних концепцій, категорій та понять, методів і зв'язків, визначень та термінів. Така думка висловлювалася вченими-криміналістами під час розгляду загальнотеоретичних проблем криміналістики[2]. Найбільш глибокий теоретичний (методологічний) аналіз напрямів і форм упровадження знань інших наук у судову експертизу зроблений Т. В. Авер'яновою,

[1] Див.: Кедров В. М., Огурцов А. П. Марксистская концепция истории естествознания. М.: Наука, 1968. С. 216, 252.

[2] Див., наприклад: Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. С. 11.

яка узагальнила дослідження різних авторів і на підставі цього виділила як найбільш суттєві: перенесення ідей і уявлень із однієї галузі знань в іншу, особливо коли вони мають евристичний характер; ефективне використання понятєво-концептуального апарату, методів та інших пізнавальних засобів інших сфер науки, тобто збагачення не завдяки самим ідеям, а за допомогою способів їх отримання та засобів пізнання; формування комплексних проблем і напрямів досліджень (що є пріоритетним зараз в аспекті розвитку науки судової експертизи. Інтеграція наукових знань тут здійснюється у двох формах – на рівні загальної теорії судової експертизи та проведення міждисциплінарних досліджень на рівні окремих теорій); формування нових наукових дисциплін «пограничного» типу на стиках уже існуючих галузей знань; зближення, підсилення взаємозв'язку та взаємодії наук, що розрізняються за своїми предметними галузями. Ця форма інтеграції якнайкраще відображує саму сутність і зміст загальної теорії судової експертизи, адже в ній сполучені знання природничих, технічних та юридичних наук; зближення наукових дисциплін різних типів – фундаментальних і прикладних, емпіричних та теоретичних, високоформалізованих і описових тощо. Упровадження в практику отримуваних при цьому результатів є реальною основою подолання традиційних протилежностей між фундаментальними та прикладними науками. Як найяскравіший приклад наводиться алгоритмізація вирішення експертних завдань – процес формалізації (математизації) наукового експертного знання; універсалізація засобів мови науки, що заслуговує особливої уваги як частина загальної теорії, пов'язана з виробленням її понятійного апарату; вироблення регіональних загальнонаукових форм і засобів пізнання; посилення взаємодії між філософськими та нефілософськими (окремонауковими) знаннями, урізноманітнення каналів і форм зв'язку між ними; посилення інтеграційної ролі філософії[1].

Підкреслимо, що зазначені напрями й форми взаємопроникнення наукового знання є умовними. Вони взаємодоповнюють одна одну,

[1] Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы. С. 9–15.

виявляються в різних сполученнях або є складовими елементами окремих теорій. Дійсно, наведений перелік містить різні категорії, що мають багато спільного між собою (наприклад, універсалізація засобів мови науки та вироблення регіональних загальнонаукових форм і засобів пізнання тощо). Крім того, зазначені підстави методологічного синтезу, що відбувається при посиленні взаємодії між філософськими і нефілософськими знаннями, за умови врахування тенденцій до уніфікації мови науки, по суті реалізується в запропонованому Т. В. Авер'яновою іншому напрямі – універсалізації засобів мови науки. Формування комплексних проблем і напрямів досліджень має загальні витоки із формуванням наукових дисциплін «пограничного» типу. У той самий час їм притаманні такі специфічні риси, що дозволяють використати наведені форми та напрями як головні в процесах розвитку наукового знання. Відомі судження В. Я. Колдіна, який серед найважливіших методів техніко-криміналістичного дослідження називає взаємозв'язок природничих і технічних наук[1]. Так, технічне дослідження документів у судовій експертизі є «пограничною» галуззю, що сформувалася на стику криміналістичної техніки та хімії. Активно впроваджуються в техніко-криміналістичне дослідження документів фізичні й хімічні методи дослідження в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, фотозйомка в стоках високої частоти, люмінесцентний, адсорбційно-люмінесцентний метод тощо. Крім того, сьогодні розвиток техніко-криміналістичного дослідження документів неможливий без урахування здобутків з комп'ютерно-технічних галузей знань. Узагалі комп'ютерно-технічні знання зараз відіграють важливу роль в аспекті розвитку судової експертизи. Відмічається їх вплив на вирішення завдань криміналістики (зокрема, в криміналістичній техніці)[2] та майже всіх видів судової експертизи.

Неможливо уявити собі розвиток судової експертизи без використання методів судової фотографії. Застосування мікрофотозйомки,

[1] Колдин В. Я. Общие положения криминалистической техники//Криминалистика: учебник/под ред. Н. П. Яблокова. М.: БЕК, 1995. С. 145–150.

[2] Див.: Крылов В. В., Полевой Н. С. Компьютеры в структуре средств криминалистической техники. М.: БЕК, 1995. С. 162–168.

фотозйомки в інфрачервоних, ультрафіолетових, рентгенівських променях тощо, значно розширивши можливості людського зору, надали поштовху для розвитку багатьох напрямів судової експертизи[1].

Методологія авторознавчої експертизи, засновником якої є С. М. Вул, базується на комплексному використанні методів дослідження писемного мовлення, до яких належать лінгвістичні (у тому числі, лінгвостатистичні), психолінгвістичні, соціолінгвістичні, логіко-психологічні тощо[2].

Проблеми виявлення діагностичних та індивідуалізуючих ознак людини, а також дослідження мовленнєвих параметрів вирішуються через застосування автоматичних методів[3]. О. І. Галяшина зазначає, що тільки аналіз та оцінка виявлених ознак у взаємозв'язку із самим об'єктом, як похідним властивостей особи, що говорить (диктора), дозволяє експерту адекватно оцінити значущість кожної ознаки та врахувати зовнішні умови і фактори, які впливають на її варіативність (відокремити внутрішню індивідуальну варіативність ознаки від її міжіндивідуальної варіативності)[4].

---

[1] Яблоков Н. П. Криминалистическая фотография, киносъемка, видео- и звукозапись//Криминалистика: учебник/ под ред. Н. П. Яблокова. М.: БЕК, 1995. С. 201–208.

[2] Див.: Вул С. М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи: метод. пособие. М.: ВНИИСЭ, 1977. 109 с.; Його ж. Судебно-авторoведческая экспертиза//Судебные экспертизы. Киев: РИО МВД УССР, 1981. С. 146–168; Його ж. Судебно-авторoведческая идентификационная экспертиза: методические основы: метод. пособие. Харьков: ХНИИСЭ, 2007. 64 с.; Поташник Д. П. Криминалистическое почерковедение, авторoведение//Криминалистика: учебник/под ред. Н. П. Яблокова. М.: БЕК, 1995. С. 288–289.

[3] Див., наприклад: Hollien H. The Acoustics of Crime. The new Science of Forensic Phonetics. USA: University of Florida, 1994. 370 p.; Proceedings 25th Annual 1991 IEEE International Carnahan Conference on Security Technology. October 1–3, 1991. Taipei. Taiwan; Атал Б. Автоматическое распознавание дикторов по голосу//ИИЭР. 1976. Т. 64. №4. С. 48–66; Доддингтон Д. Р. Распознавание дикторов: идентификация людей по голосу//ТИИЭР. 1985. Т. 73. №11; Рамишвили Г. С. Автоматическое распознавание говорящего по голосу. М.: Радио и связь, 1981. 224 с.; Фант Г. Акустическая теория речеобразования. М.: Наука, 1964. 284 с.; Фланаган Дж. Анализ, синтез и восприятие речи. М.: Связь, 1968. 292 с.; Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. Рига: Зинатне, 1974. С. 188–197.

[4] Галяшина Е. И. Прикладные основы судебной фоноскопической экспертизы. С. 103.

Методологічною основою усіх криміналістичних експертиз є положення криміналістичної ідентифікації та діагностики[1]. Тобто загальною предметною галуззю цих видів є загальна теорія судової експертизи та окремі теорії криміналістичної ідентифікації й криміналістичної діагностики. У разі проведення комплексних криміналістичних та інших класів експертиз принципи криміналістичної ідентифікації та діагностики поширюються й на ці дослідження. Отже, можна стверджувати, що для комплексних досліджень, завдання яких спрямовані на вирішення діагностичних, ідентифікаційних і ситуаційних завдань, теоретичною основою постають відповідні окремі теорії діагностики, ідентифікації й ситуалогії, що виникли в криміналістиці та розвиваються в межах теорії судової експертизи. Це дозволяє виробляти загальні теоретичні й методологічні положення для всіх комплексних досліджень у судовій експертизі на підставі вирішення комплексних проблем, формувати наукові дисципліни «пограничного» типу, здійснювати взаємне перенесення ідей і уявлень з різних галузей знань, сприяти універсалізації засобів мови тощо.

На підставі того, що під час дослідження матеріалів, речовин і виробів з них використовуються положення зазначених криміналістичних теорій, у спеціальній літературі досить твердо закріпилася точка зору про те, що судові експертизи з дослідження ґрунтів, лакофарбових матеріалів і покриттів, полімерних матеріалів, пластмас, волокнистих матеріалів, нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, скла, кераміки, наркотичних, сильнодійних і отруйних речовин, спиртомістких сумішей, металів і сплавів належать до криміналістичних. Так, Б. Є. Гордон стверджує, що судова аналітична

[1] Див., наприклад: Терзиев П. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности. М.: ВЮЗИ, 1961. 38 с.; Шляхов А. Р. Общие положения методики криминалистической экспертизы. М.: Госюриздат, 1961. 119 с.; Колдин В. Я. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам. 149 с.; Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. 254 с.; Снетков В. А. Проблемы криминалистической диагностики. С. 103–106; Його ж. Проблемы использования диагностики в криминалистике//Проблемы совершенствования следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий в аспекте ликвидации преступности в СССР. М.: МВД СССР, 1974.

хімія, об'єктом дослідження якої є ґрунт, пально-мастильні матеріали, лакофарбові покриття, волокнисті й інші матеріали, отрути, наркотики тощо має завдання, розробляє та використовує деякі методи, яких не знає загальна аналітична хімія. Він констатує, що ця обставина усуває заперечення проти віднесення експертизи матеріалів (речовин) до числа криміналістичних експертиз[1]. Таку ж точку зору підтримує й Р. С. Бєлкін, стверджуючи, що методи цих експертиз не розробляються у відповідних природничих науках і тому вони повинні вважатися криміналістичними[2]. На цій підставі він уключає КЕМРВ (криміналістичну експертизу матеріалів, речовин та виробів) до класифікації криміналістичних експертиз[3]. Безумовно, проводячи судові хімічні, фізичні, матеріалознавчі, ґрунтознавчі дослідження, експерти при оцінюванні виявлених ознак і встановлених властивостей використовують прийоми та методи, засновані на здобутках теорії криміналістичної ідентифікації, діагностики, ситуалогії, криміналістичних учень про сліди, механізм слідоутворення, причинно-наслідкові зв'язки тощо. Без цього неможливо дійти правильного висновку.

У криміналістичній літературі наводяться й протилежні точки зору, зокрема щодо необґрунтованості розподілу судових експертиз на класи[4]. Так, Г. К. Авдєєва взагалі піддає сумніву доцільність наявності в класифікаційній системі судової експертизи такої одиниці розподілу, як клас, і клас криміналістичних судових експертиз зокрема. Обґрунтовуючи цю тезу, вона зазначає, що використання зазначеного терміна у нормативно-правових актах заважає побудові наукової класифікації судових експертиз відповідно до законів логіки

[1] Гордон Б. Е. Судебная аналитическая химия, ее задачи и перспективы развития// Материалы Всесоюз. науч. конф. М.: ВНИИСЭ, 1972. Ч. 3. Вып. 1. С. 17.

[2] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. С. 70.

[3] Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции органов предварительного расследования/под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. М.: Новый юрист, 1997. С. 160–200.

[4] Див., наприклад: Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні. С. 125–126; Авдеева Г. К. Криминалистические экспертизы: реальность или миф?//Криминалистъ первопечатный. Харьков: Тов. «Вид. агенція "Апостіль"», 2016. №13. С. 74–87.

та гальмує розвиток судової експертизи як системної галузі знань; оскільки терміни нормативного документа мають бути точними та достовірними, а термін «криміналістичні експертизи» не є таким на цей час, його необхідно виключити зі ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»[1].

У цьому аспекті зауважимо, що дійсно дискусійними є підстави віднесення до класу криміналістичних – експертиз матеріалів, речовин та виробів з них за спеціальностями з дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них; волокнистих матеріалів і виробів з них; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; спиртовмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів; шкідливих речовин у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин; скла, кераміки та виробів з них; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; об'єктів тваринного та рослинного походження, як то передбачено п. 1.2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. З одного боку, вирішення ідентифікаційних, діагностичних та ситуаційних завдань із дослідження зазначених об'єктів неможливе без урахування основних положень загальної та окремих криміналістичних теорій, та це дає можливість застосування методів криміналістичної техніки при дослідженні цих об'єктів судовими експертами, що отримали спеціальні знання саме в галузі криміналістики. Із другого боку, що стосується так званих «традиційних» криміналістичних експертиз, таких як почеркознавча, технічна експертиза документів, експертиза зброї, трасологічна тощо, то їх класифікування за родами, оминаючи клас криміналістичних, на нашу думку, буде суперечити систематиці науки криміналістики. Адже відповідно до криміналістичної систематики відповідні наукові галузі (судове почеркознавство, судово-технічне

[1] Авдеева Г. К. Криминалистические экспертизы: реальность или миф? С. 74–87.

дослідження документів, судова трасологія, судова балістика тощо), які є базовими науковими галузями відповідних видів судових експертиз, входять до розділу криміналістики – криміналістичної техніки. Тобто в основі зазначених видів судових експертиз лежать спеціальні знання саме названих галузей криміналістичної техніки. Водночас сама криміналістика з'явилася на базі використання нею знань у галузі природничих або технічних наук. Як бачимо, дійсно, сьогодні немає чітких критеріїв, які б однозначно дозволяли відносити ті чи інші експертизи до криміналістичних.

Також відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експерта діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних експертиз, здійснюється виключно державними спеціалізованими експертними установами. У зв'язку із цим, з одного боку, є обґрунтованими роботи фахівців, що надають криміналістичного значення таким дослідженням[1], а з другого – потребує вирішення питання щодо зняття обмежень щодо виконання криміналістичних експертиз тільки державними спеціалізованими установами. На нашу думку, це питання можливо вирішити, запровадивши належну систему підготовки кадрів і підвищення кваліфікації судових експертів, що не є працівниками державних спеціалізованих установ.

Разом із питанням установлення криміналістичної природи тих чи інших видів експертиз необхідно розглянути й питання щодо характеру науки криміналістики та теорії судової експертизи. За останніми роботами Р. С. Бєлкіна криміналістику не можна розглядати як суто юридичну науку, оскільки під впливом науково-технічного прогресу, активного процесу інтеграції наукового знання її природа зазнала істотних змін; її зміст – це сплав даних різноманітних наук:

[1] Див., наприклад: Вандер М. Б. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ, изделий. СПб.: Питер, 2001. 128 с.; Вареникова С. П. Некоторые аспекты расширения возможностей криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий посредством использования данных о механизме следообразования//Современное состояние и перспективы развития новых видов судебных экспертиз: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1987. С. 8; Судебно-почвоведческая экспертиза. Ч. 2 (особенная): Методы комплексного криминалистического исследования почв/ В. В. Тюрикова, А. А. Алексеев, Е. А. Хлесткова, и др. М.: ВНИИСЭ, 1993. Вып. 1. С. 64–80, та ін.

суспільних, природничих і технічних, причому інтеграційний характер мають усі розділи криміналістичної науки, що дозволяє лише умовно зберегти її належність до юридичних наук, не заперечуючи значної частки її правового змісту[1]. О. Р. Россинська вважає, що криміналістика також являє собою єдиний сплав знань, а не сукупність наук, і є наукою не комплексної (оскільки комплексирування припускає об'єднання окремих знань, а не злиття їх), а синтетичної природи[2].

В. Ю. Шепітько здійснив докладний аналіз накопичення наукового знання, що призводило до змін наукової парадигми (змін системи пануючих ідей) стосовно визначення природи науки криміналістики. Зокрема він зазначає, що погляд на криміналістику як на юридичну науку сформувався у 1952–1955 рр. і згодом став панівним у правовій науці. Розвиток криміналістики, особливості її предмета, складність закономірностей, які вона вивчає, залишають дискусійним питання про природу науки. Останніми роками з'явилися нові погляди на природу криміналістики. Це розгляд криміналістики як науки синтетичної природи (Р. С. Бєлкін та ін.). На думку цих учених, у криміналістиці неможливо виділити суто природничо-наукові або технічні розділи, комплекси знань як певні фіксовані структури. Вона являє собою єдиний сплав знань[3].

Не менш детально розглянув історію формування уявлень про природу криміналістики й В. Є. Корноухов. Зокрема, повністю розділяючи концепцію правової природи криміналістики, він відмічає, що на відміну від інших, вона (концепція) підтвердила свою життєвість. Науковець не вбачає підстав для її перегляду ні в теперішній час, ні в май-

[1] Белкин Р. С. О природе криминалистической науки//Тр. Акад. МВД РФ. М.: Акад. МВД РФ, 1996. С. 5–13.

[2] Россинская Е. Р. Современные представления о природе криминалистики// Криминалистика/под ред. А. Ф. Волынского. М.: Закон и право, 1999. С. 11–12.

[3] Див.: Шепітько В. Ю. Тенденції і перспективи розвитку криміналістики (концептуальність підходів і дискусійність поглядів)//Актуальні проблеми криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 верес. 2003 р.). Харків: Гриф, 2003. С. 7–8; Його ж. Предмет и природа криминалистики: научные дискуссии и тенденции//Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: материалы междунар. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина). М.: Акад. упр. МВД РФ, 2002. С. 201–202.

бутньому, незважаючи на процеси інтеграції та диференціації наукового знання, що не можуть не торкатися криміналістики[1].

Обґрунтовуючи зміну власних поглядів від подвійного ставлення до криміналістики (як юридичної та природничо-технічної науки) до чіткої позиції прихильника її юридичної природи, О. О. Ейсман з приводу тези про те, що частина криміналістики має бути віднесена до галузі природничих і технічних наук, зазначає, що ця хибна думка має декілька причин. По-перше, її автори припускають, що об'єктом юридичної науки можуть бути тільки правові норми. Однак насправді юридична наука вивчає не тільки норми, а й діяльність, що регулюють норми. По-друге, помилковим є й те, що за основу класифікації беруть не предмет науки, а її чи не всі методи. По-третє, автори подвійного ставлення до природи криміналістики недооцінюють складності внутрішнього складу сучасних наук. На підставі цього О. О. Ейсман робить висновок, що криміналістика є юридичною наукою і внаслідок цього належить до системи суспільних наук[2].

На думку Т. Е. Сухової, усі розділи криміналістики, безсумнівно, інтегрують знання інших наук для вирішення своїх завдань, але це не дає підстав вважати природу криміналістики інтеграційною або синтетичною. Так, у медицині використовуються засоби й методи дослідження, що базуються на знанні фізики (рентгенівські методи, УФ-промені, фізіотерапія тощо), однак природа науки від цього не змінюється[3]. Ми не зовсім згодні із цим доведенням за формою його викладення, адже якщо вже говорити про використання в медицині наведених та інших методів і прийомів, то можна з упевненістю акцентувати увагу на тому, що це стосується не стільки медицини у традиційному її значенні, скільки медичної техніки, що за своєю сутністю є прикладною інтеграційною галуззю, яка виникла за стику медицини та фізико-техніки. Але по суті такі доводи є досить пере-

[1] Курс криминалистики. Общая часть/отв. ред. В. Е. Корноухов. М.: Юристъ, 2000. С. 28–34.

[2] Эйсман А. А. Предмет криминалистики//Советская криминалистика. Теоретические проблемы. М.: Юрид. лит., 1978. С. 3–13.

[3] Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. С. 86.

конливими. Переконливими є й аргументи на захист юридичної природи криміналістики, запропоновані І. А. Алієвим і Ю. Г. Коруховим[1]. Дійсно, завдання криміналістики та способи їх вирішення належать до правової сфери діяльності правоохоронних органів і до правових процесів (розслідування, судовий розгляд).

Викликають інтерес і твердження інших учених-криміналістів щодо юридичної природи криміналістики. Так, В. Г. Гончаренко вважає криміналістику також юридичною наукою, яка за дуже короткий час пройшла шлях від науково-технічної дисципліни, що виконувала суто практичні завдання в розслідуванні злочинів, до методологічно зрілої системи знань з розвиненими пізнавальними, інформаційними та прогностичними функціями. За більш як століття існування криміналістика явно переросла межі розслідування злочинів і кримінального судочинства взагалі, вона почала все більш інтенсивно й визначально втручатися в регулювання різноманітних суспільних відносин, створюючи аргументовані природничо-наукові та правові підстави для такого регулювання. Є всі підстави вважати цей процес закономірним, оскільки сучасна криміналістика без будь-яких застережень стала єдиним науковим утворенням, через яке природничо-наукові й технічні досягнення світового суспільства трансформуються й використовуються для встановлення юридично значущих фактів у найрізноманітніших галузях науки та практичної діяльності. Тому він робить висновок, що сфера застосування криміналістики предметно не обмежується правопорушеннями, а поширюється на всі суспільні відносини, які потребують конкретного ситуаційного правового регулювання[2].

Таким чином, ми вважаємо, що криміналістика є юридичною наукою: її предмет і об'єкти пізнання лежать у сфері правових явищ; вирішувані нею завдання належать до правової сфери діяльності, правових процесів (розслідування, судовий розгляд); усі засновані

[1] Алиев И. А., Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы// Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. С. 25.

[2] Гончаренко В. Г. Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики// Актуальні проблеми криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 верес. 2003 р.). Харків: Гриф, 2003. С. 12.

на принципах законності розроблювані нею рекомендації мають чітко виражений правовий характер; вони викликані потребами боротьби зі злочинністю; юридичний характер криміналістики виявляється через нормативно-юридичні функції, властиві їй як галузі правознавства, під впливом якої значна кількість наукових рекомендацій уводиться до змісту правових норм; головна живильна речовина для криміналістики, що зародилася у межах кримінального процесу, – право, правові науки. У цьому аспекті ми підтримуємо тих учених, які вважають криміналістику – наукою юридичної природи[1].

Своєрідним підтвердженням цієї концепції є віднесення навчальних дисциплін із криміналістики та судової експертизи до галузі знань 08 «Право» та спеціальності 081 «Право» (до 2019 р. – спеціальності на здобуття наукового ступеня з юридичних наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»). Згідно із Законом України «Про судову експертизу», як фахівці державних спеціалізованих установ, так і судові експерти, що не працюють у цих установах, зобов'язані мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста (з 2019 р. – магістра) із тих природничих, технічних та інших галузей знань, обізнаність у яких дозволяє вирішувати поставлені перед ними завдання шляхом інтерполяції цих знань у галузь судової експертизи. Зазначені фахівці проводять судові експертизи на основі використання спеціальних знань із метою встановлення фактичних даних і обставин кримінального провадження, цивільної, господарської, адміністративної справи, виконавчого провадження або справи про адміністративне правопорушення. На сьогодні існує понад 70 видів судово-експертних спеціальностей, де базовими є знання в найрізноманітніших галузях

[1] Див., наприклад: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М.: Юрид. лит., 1987. 272 с.; Матусовский Г. А. Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 1980. 23 с.; Митричев С. П. К вопросу о научных основах советской криминалистики//Сов. криминалистика на службе следствия. М., 1956. Вып. 7. С. 3–36, та ін.

науки та техніки: теорії судової експертизи, криміналістики (балістики, трасології, почеркознавства, технічних досліджень документів тощо), біології, фізики, хімії, акустики, лінгвістики, психології, ґрунтознавства, товарознавства, інженерної техніки (автотехніки, пожежної техніки, електротехніки, ергономіки, гірничої техніки тощо), мистецтвознавства, патентознавства та ін.

У процесі розвитку науково-технічного прогресу та з огляду на соціально-політичний, економічний стан суспільних відносин в Україні, постійно підвищується роль використання спеціальних знань під час розслідування та судового розгляду справ у різних видах судочинства. З метою забезпечення правосуддя неупередженою, висококваліфікованою, науковою експертизою, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», в Україні функціонує система державних судово-експертних установ, до складу якої входять 7 науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. Наукові співробітники НДУСЕ проводять наукові роботи за рахунок загального фонду державного бюджету з прикладних досліджень і розробок, використовуючи при цьому знання з технічних, природничих та інших галузей науки з урахуванням обізнаності в галузі теорії судової експертизи, криміналістики, кримінального процесу тощо. Рухаючись шляхом підвищення кваліфікації, науковці НДУСЕ працюють над дисертаційними роботами на здобуття наукового ступеня доктора філософії та доктора юридичних наук за спеціальністю 081 «Право» (до 2019 р. – 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»). При цьому до отримання третього освітньо-наукового рівня їх вища освіта може бути як юридичною, так і неюридичною (технічною, товарознавчою, біологічною тощо). Спрямованість досліджень працівників спеціалізованих установ має специфічний характер, тобто головна їх мета – розроблення теоретичних і методичних положень того чи іншого виду, роду, класу судової експертизи, базується на знаннях як у галузі «материнських» наук, так і теорії судової експертизи, криміналістики, кримінального процесу тощо, що мають юридичну природу. Цими знаннями фахівці НДУСЕ оволодівають у процесі отримання кваліфікації

судового експерта з тієї чи іншої спеціальності відповідно до вимог Закону України «Про судову експертизу» та інших нормативно-правових актів, що регулюють судово-експертну діяльність.

У цьому сенсі предметом тривалої дискусії постають питання, пов'язані з обґрунтованістю заборони присудження наукових ступенів у галузі юридичних наук здобувачам, які не мають вищої юридичної освіти[1]. Під час обговорення науковою громадськістю цих питань нами проведено опитування наукових працівників державних спеціалізованих експертних установ і виявлено такі тенденції: більшість фахівців уважає, що зазначені положення проектних норм не враховують унікальності та специфіки роботи наукових працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. Наша думка з цього приводу полягає у такому. Зазначеними законопроектами передбачено загальну норму, якою встановлено, що здобувач наукового ступеня доктора філософії (кандидата наук), який не має повної вищої освіти в галузі науки, за профілем якої підготовлено дисертацію, оволодіває знаннями загальнонаукової дисципліни цієї науки. Однак виключення щодо цієї норми стосується лише трьох наук – медичних, ветеринарних і юридичних. Складається враження, що автори законопроектів уважають важливим отримання повної вищої освіти з певної спеціальності тільки для медиків, ветеринарів і юристів, у разі, якщо вони мають намір захистити дисертацію, а для інших фахівців – наявність відповідної фахової повної вищої освіти не є обов'язковою. Таке уявлення, утілене в проектну норму закону, вбачається нам неправильним. Адже важливими для науки є будь-які дисертаційні роботи, а не тільки з медичних, ветеринарних і юридичних наук. Тому логічно, навіть якщо й уводити обмеження, то вони мають стосуватися всіх науковців, інакше сенс такої «вибіркової» норми втрачається. Напевне, враховуючи високий нормативно закріплений рівень процесів підготовки, захисту дисертацій та присудження наукових

[1] Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації: проект Закону України//Бюл. ВАК України. 2005. № 1. С. 2–10; Про систему Державної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації: проект Закону України//Там само. С. 11–18.

ступенів, які виключають можливість отримання наукового ступеня чи звання за неякісну наукову працю, ми не вбачаємо підстав для введення такої норми. Адже рівень дисертації має визначатися не формальною наявністю в здобувача диплома про відповідну вищу освіту, а науковою обґрунтованістю, актуальністю, новизною роботи, практичним значенням одержаних результатів тощо. Вважаємо, що саме після обговорення науковою громадськістю зазначених проектних норм, у тому числі й пропозицій науково-дослідних установ судових експертиз, були внесені зміни: ч. 4 ст. 5 проекту Закону України «Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів» установлено єдність вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань[1].

За результатами анкетування, проведеного нами серед працівників спеціалізованих установ: 78% з опитуваних осіб відносять криміналістику до наук юридичної природи, 21% – синтетичної, а тільки 1% – не визначився із цим питанням. Отже, результати опитування також свідчать на користь юридичної природи криміналістики.

Стосовно питання природи судової експертизи, то О. Р. Шляхов (1962) обґрунтував тезу про юридичну природу криміналістичної експертизи[2]. На думку Ю. Г. Корухова, створення, структурування й розвиток загальної теорії судової експертизи неможливі без криміналістики, кримінального та адміністративного процесів. Криміналістика, її вчення про механізм здійснення злочину, виникнення кримінально-релевантної інформації з розробками в галузі теорії криміналістичної експертизи є одним із наріжних каменів у фундаменті загальної теорії судової експертизи. Положення наук про процесуальне право і саме процесуальне законодавство необхідні для створення загальної теорії судової експертизи внаслідок специфічного характеру тієї діяльності, відображенням якої є ця теорія. На підставі цього Ю. Г. Корухов трактує науку про судову

[1] Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації: проект Закону України//Бюл. ВАК України. 2008. №8. С. 3–9.

[2] Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР//Теория и практика криминалистической экспертизы: сборник. М.: Юрид. лит., 1962. Вып. №9–10. 446 с.

експертизу як юридичну за своєю природою та міждисциплінарну за формою і значимістю, маючи на увазі її роль для кожного виду судових експертиз[1]. Прихильником юридичної природи судової експертизи є й В. М. Галкін, який зазначає, що експертна діяльність здійснюється в межах визначеної процесуальної процедури, експертиза є елементом процесу доказування, законом встановлені права й обов'язки органів і осіб, які беруть участь у проведенні експертизи тощо [2].

Спираючись на те, що вивчення закономірностей розвитку наукових основ судової експертизи та закономірностей експертної діяльності, що входять до предмета теорії судової експертизи, зумовлені вимогами сфери розслідування й судового доказування та цілком відповідають уявленням про предмет конкретної юридичної науки, до якої повинні входити елементи змісту правового регулювання, С. Ф. Бичкова наголошує, що наука про судову експертизу відповідає основним класифікаційним критеріям юридичних наук, хоча в той самий час указує на інтеграційну природу науки про судову експертизу, оскільки інтеграційні процеси в ній обумовлені зовнішніми факторами, у тому числі запитами практики судочинства щодо вирішення нових завдань і дослідження нових об'єктів[3]. Критикуючи погляди С. Ф. Бичкової на природу теорії судової експертизи, Т. В. Авер'янова наполягає на її подвійності (юридичній та інтеграційній сутності) і характеризує її природу як синтетичну[4]. Р. С. Бєлкін дає визначення науки про судову експертизу як системи загальних положень, принципів, методів реалізації теорії пізнання, діалектики, логіки в їх взаємодії для пізнання судових експертиз у процесі проведення розслідування та розгляду кримінальних і цивільних справ,

[1] Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы//Основы судебной экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1997. Ч. 1. Общая теория. С. 26.

[2] Галкин В. М. Средства доказывания в уголовном процессе. Ч. 2: Заключение эксперта. М.: ЦНИИСЭ, 1968. С. 42.

[3] Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. С. 47–48, 92.

[4] Аверьянова Т. В. Природа общей теории судебной экспертизы и ее место в системе научного знания//Изв. ТулГУ. Серия: Соврем. проблемы законодательства России, юрид. наук и правоохран. деятельности. Тула, 1999. Вып. 1. С. 168.

що випливає із залучення тих спеціальних знань з різних наук, які необхідні для вирішення завдань судової експертизи[1]. Це визначення свідчить, на нашу думку, більше про юридичну природу наукової галузі судової експертизи.

Ми вважаємо, що надаючи характеристику судовій експертизі, треба виходити із комплексу уявлень про її предмет, завдання, об'єкти та методи досліджень. Сутність предмета судової експертизи полягає в тому, що його складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються шляхом застосування спеціальних знань. Тобто в процесі проведення судової експертизи спеціальні знання спрацьовують як механізм, завдяки якому одержують докази по справі. Результати судово-експертного дослідження (висновок судового експерта) є джерелом доказів, а саме фактичних даних, на підставі яких у визначеному законом порядку слідчий, суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винуватість особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження, а також наявність або відсутність обставин, які обґрунтовують вимоги й заперечення сторін, та інших обставин, що мають значення для вирішення цивільної, господарської чи адміністративної справи. Сутність судової експертизи виявляється через її головну мету – отримання шляхом застосування спеціальних знань доказів у справі. У свою чергу, поняття доказу використовується виключно в юриспруденції. На наш погляд, це визначальний, головний чинник, що дозволяє говорити про юридичну за метою, завданнями дослідження та практичною реалізацією природу судової експертизи взагалі та судової експертизи зокрема.

Таким чином, враховуючи сутність методології судової експертизи, а отже, і предмета теорії судової експертизи (із урахуванням того, що теорія вивчає закономірності розвитку основ судової експертизи та закономірності експертної діяльності, а судова експертиза як практична, процесуальна діяльність має предметом установлення фактичних даних і обставин справи) можна говорити про його

[1] Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 2. С. 299.

(предмета) юридичну природу. Це означає, що судова експертиза має юридичну природу за предметом досліджень.

Ще одна важлива методологічна підстава для визначення природи судової експертизи стосується встановлення сутності її об'єкта. Коло об'єктів судової експертизи окреслено матеріальними (матеріалізованими) утвореннями, що є джерелами інформації про факти та обставини справи, які складають предмет судової експертизи. Отже, бачимо тісний зв'язок об'єкта із предметом, що визначається їх юридичною природою. Навіть той факт, що до кола об'єктів належать речові докази, їх похідні, зразки, матеріали справи тощо – сутність яких пов'язана із юридичною природою походження, демонструє обґрунтованість юридичної сторони поняття об'єкта судової експертизи.

Таким чином, за предметом та об'єктом пізнання, що знаходяться виключно у сфері правових явищ, судова експертиза має юридичний характер.

Якщо розглядати взаємозв'язок теорії судової експертизи з іншими науками, то найбільш тісно він виявляється на рівні юридичних наук (кримінальний, цивільний, господарський, адміністративний процеси, кримінальне, цивільне, господарське, адміністративне право, криміналістика тощо – це науки, з яких (у які) судова експертиза бере (поставляє) відомості для взаємного збагачення.

У попередньому підрозділі, присвяченому розгляду взаємопроникнення методів різних наук у судову експертизу, ми вже акцентували увагу на тому, що використовувані в кожній галузі науки методи та прийоми пристосовані або спеціально розроблені з метою досягнення цілей саме цієї науки для вирішення її практичних завдань. Отже, використовуючи методи інших наук (загальні, окремі методи пізнання) судова експертиза спрямовує їх на розроблення спеціальних методів дослідження об'єктів судової експертизи, функції яких виконують судово-експертні методики. При цьому завдання, на виконання яких спрямовані розроблені методики, крім як у судовій експертизі, більш ніде не використовуються, адже вони розроблені з метою отримання джерел доказів шляхом використання спеціальних знань.

Законодавчо закріплена й норма про те, що судова експертиза має виконуватися тільки на підставі та в порядку, передбаченому кримінальним, цивільним, господарським, адміністративним процесуальним законодавством. Отже, юридична сторона судової експертизи є безсумнівною. Але чи є «суто» юридичною природа судової експертизи? А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська розробили визначення загальної теорії судової експертизи як галузі знань про закономірності та методологію формування й розвитку наукових засад судових експертиз, здійснюваних за допомогою привнесення даних із базових материнських наук і їх трансформації для вирішення завдань судових експертиз, що проводяться в кримінальному та цивільному процесах у тих організаційних формах, які забезпечують наукову обґрунтованість висновків. При цьому вони стверджують, що деякі види експертизи спираються не на предметні судові науки, а на методичні дисципліни, які не трансформують дані материнських наук, а лише відбирають і систематизують ті відомості із них, що необхідні для розроблення методики експертизи цього виду (наприклад, судово-бухгалтерської, автотехнічної тощо)[1]. Якщо саме визначення акцентовано більше на юридичну сутність науки про судову експертизу, то наведене твердження А. І. Вінберга й Н. Т. Малаховської свідчить на користь її інтеграційної природи.

Т. В. Авер'янова наводить досить обґрунтовані аргументи про самостійність науки «судова експертиза» та визначає природу загальної науки про судову експертизу як таку, що має інтеграційний характер[2].

На нашу думку, дискусія вчених виникла не стільки навколо відкидання взагалі юридичної сутності теорії судової експертизи (адже з наведеного аналізу ми побачили, що так чи інакше юридичний акцент завжди присутній при визначенні природи судової експертизи), скільки навколо змісту спеціальних знань, які використовуються судовим експертом для вирішення завдань судової експертизи (адже ці знання апріорі не можуть бути юридичними), або навколо сутності

[1] Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз). 183 с.

[2] Аверьянова Т. В. Методы судебно-экспертных исследований и тенденции их развития: дис. … д-ра юрид. наук. М.: Акад. МВД России, 1994. С. 210–217.

об'єктів дослідження природного, хімічного, технічного чи іншого походження.

Починаючи із середини XX ст. під впливом насамперед НТР стало змінюватися коло об'єктів судової експертизи – взаємодія знань різних наук, а їх комплексоутворення висунуло на перший план системний об'єкт вивчення. Кожна окрема галузь судової експертизи внаслідок такого комплексного підходу до об'єкта змушена мати справу не з одним об'єктом, як раніше, а з багатьма об'єктами або багатьма сторонами одного об'єкта. Це говорить про необхідність застосування все частіше й частіше комплексного дослідження об'єкта судової експертизи, активного впровадження методів технічних, природничих наук у цю сферу пізнання. Сучасна реальність довела, що недостатньо зводити методологічні принципи судово-експертного пізнання до механічного оперування окремими поняттями або категоріями загальної теорії судової експертизи та формулювати на цій основі наукові рекомендації вдосконалення її функцій і структури. Та чи інша методологічна позиція може бути адекватно оцінена лише за умови, що певні методологічні посилки перетворяться на реальні методики експертного дослідження. Тому й зараз є актуальною теза про те, що окремі вчення оспорюють і в теорії, і в практиці судово-експертної діяльності. Судово-експертна практика доводить, що судову експертизу не можна розуміти лише як сукупність теоретичних, методичних положень, не враховуючи контексту, у якому ці положення формуються. Теорія судової експертизи має звести докупи всі аспекти її розвитку, створивши єдине вчення. Сучасна загальна теорія судової експертизи в процесі дослідження закономірностей її утворення й розвитку, визначення головних понять із позиції багатоаспектного, багатовимірного, інтеграційного підходів повинна враховувати взаємодію юридичних, природничих, технічних та інших основ її формування.

При розгляді впливу на методологію судової експертизи її теоретичних засад, важливим для нас є розгляд питання щодо класифікації наук. В. Ф. Лазарев і М. К. Трифонова запропонували змінити традиційну структуру класифікації наук на суспільні, природничі й технічні, доповнивши її синтетичними, інтеграційними та комплексними

науками[1]. Ми вважаємо, що, по-перше, між останніми трьома градаціями немає чіткої підстави для розмежування на окремі класифікаційні одиниці, а по-друге, синтетичність, інтеграційність і комплексність у зв'язку із розвитком наукового прогресу (особливо на сучасному етапі) превалюють у будь-яких сферах науки, тому надати їм самостійного значення було б неправильним. Утворення нових галузей науки відбувається насамперед не за рахунок появи якісно нових наук, а за рахунок інтеграції наукового знання із однієї наукової сфери в іншу. Насправді сутність науки від того, що вона піддається процесам інтеграції, не змінюється. Як уже наголошувалося, інтеграція наукових зв'язків властива практично всім галузям наукових знань; не є винятком і судова експертиза. Використовуючи знання природничо-технічних наук, експерт трансформує їх у нове системне знання як за предметом, так і за об'єктом дослідження. Це нове знання реалізується у висновку експерта, що є джерелом доказів у справі. На думку Ю. М. Канигіна, взаємопроникнення знань у судовій експертизі є процесом органічним, пов'язаним із якісними перетвореннями всередині кожного елемента, що входить до системи з новими тенденціями в його розвитку, викликаними сучасною науково-технічною революцією[2]. Дійсно, процеси комплексоутворення, що відбуваються в судовій експертизі, не змінюючи її юридичної сутності (як джерела доказів у кримінальному, цивільному, господарському та адміністративному процесах), чітко відображаються на її методології, що, у свою чергу, дозволяє розробляти теоретичні основи створення нових видів експертиз. За своїм походженням ці методи можуть бути математичними, механічними, медичними, біологічними, фізичними, хімічними тощо, але в процесі їх використання з метою вирішення завдань судової експертизи вони трансформуються в методи саме судової експертизи, тобто в кінцевому результаті переростають у спеціальні методи, притаманні тільки судовій експертизі – методики експертного дослідження.

[1] Лазарев В. Ф., Трифонова М. К. Структура познания и научная революция. М.: Высш. шк., 1980. 125 с.

[2] Каныгин Ю. М. Научно-технический потенциал: проблемы накопления и использования. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1974. С. 84.

Як відзначає Т. В. Авер'янова, розвиток фізики, хімії, філософії й інших наук значно випереджає розвиток судової експертизи. Якщо перші вже давно сформувалися як науки (мають свій предмет, теорію, методи), то остання, що зазнала певних змін у процесі становлення, лише на сучасному етапі здобуває риси системи об'єктивних знань. Вони не здійснюють прямого впливу, але їх методи використовуються в науковій і практичній судово-експертній діяльності[1]. М. Я. Сегай наголошує, що оснащення судово-експертних установ сучасними приладами та дослідницькою апаратурою забезпечили активне освоєння та використання в експертній практиці високочутливих аналітичних методів дослідження речових доказів: атомного емісійного та абсорбційного спектрального аналізів, лазерного мікроспектрального аналізу, інфрачервоної та ультрафіолетової спектрофотометрії, радіоспектроскопії, мас-спектроскопії, радіоактиваційного аналізу, рентгенівського фазового аналізу, електронної мікроскопії та ін. Ця обставина прискорила процес диференціації та інтеграції наукових знань у розробленні як вузькоспеціальних, так і комплексних експертних методик, що поглиблюють і розширюють можливості пізнання ознак і властивостей об'єктів експертного дослідження, а також процесів їх взаємодії з оточуючим середовищем[2].

Поглиблення процесів взаємного проникнення знань спостерігається майже в усіх сферах науки та техніки. Це ж стосується і юридичних наук. Так, В. Селіванов зазначає, що право як соціальне явище за своєю природою – результат впливу та взаємодії (комбінації) багатьох суспільних об'єктивних і суб'єктивних, матеріальних і духовних, політичних та громадянських, економічних і юридичних факторів тощо. Його не можна зводити тільки до раціонального, розуміючи останнє лише як сукупність юридичних норм, правил, які ухвалюються й забезпечуються державою, і недооцінювати того соціально-історичного контексту, у якому ці норми та правила фор-

[1] Аверьянова Т. В. Методы судебно-экспертных исследований и тенденции их развития: дис. … д-ра юрид. наук. С. 242.

[2] Сегай М. Я. Научно-технический прогресс и методологические проблемы судебной экспертизы материальных следов преступления//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев, 1973. Вып. 10. С. 140–141.

муються, а потім уже реалізуються в соціальному бутті. Право – це завжди активний, живий процес людської діяльності, як таке воно охоплює все буття людини – як його матеріальний, раціональний аспект, так і чуттєвий, ірраціональний, зокрема мрії, пристрасті, духовні інтереси людини тощо; право завжди висуває в суспільстві вимогу слухняності, апелюючи як до матеріального, безособового, кінцевого, так і до віри людей в істину та справедливість реальної соціальної дійсності[1]. У своєму визначенні й дослідженні права соціальна теорія права повинна зосереджувати увагу на взаємодії духу, матерії, ідей і досвіду. Вона повинна звести докупи всі традиційні школи юриспруденції – політичні школи (позитивізм), етичну школу (теорія природного права) та історичну школу (історична юриспруденція) і створити інтегровану єдину юриспруденцію[2].

Таким чином, тезаурус знань певної науки, інтегруючи знання інших наук, не поглинає їх цілком, а використовує або пристосовує методи й засоби вирішення завдань цих наук. Якби у зв'язку із використанням методів і засобів наук змінювалася їх природа, то на сучасному етапі йшлося б про всі науки, як такі, що мають інтеграційну (комплексну, синтетичну) природу. Отже, судова експертиза має юридичну природу, нерозривно пов'язану із інтеграцією в неї знань інших наук. На користь юридичної природи судової експертизи свідчать також результати проведеного нами анкетування науковців: більшість із них (93%) наголошують, що судова експертиза має юридичну природу.

Виходячи з юридичної природи судової експертизи, можна стверджувати, що вона використовує загальні та окремі методи юридичних наук. Так, використання теоретичних юридичних методів сприяє створенню понятійного апарату судової експертизи, що є інструментом для опису закономірностей формування структури, функціону-

[1] Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні//Право України. 2006. №4. С. 26.

[2] Див.: Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: пер. с англ. М.: Изд-во МГУ, 1998. С. 511; Козюбра М. І. Методологія права: концептуальні підходи//Проблеми методології сучасного правознавства: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 9–10 жовт. 1996 р. Київ: Укр. правн. фундація, 1996. С. 24.

вання й удосконалення судово-експертної діяльності та її розвитку. Значення цього методу полягає в тому, що він застосовується на підставі використання тих, що існують у галузях юридичних наук, теорій і понять, які взаємопов'язані із теоретичними положеннями судової експертизи. Притаманний юридичним теоріям і поняттям внутрішній логічний зв'язок дозволяє здійснювати аналіз предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів, методів судової експертизи з метою виокремлення тих необхідних елементів, які становлять фундамент методології комплексних судово-експертних досліджень.

3.3. Проблеми формування структури та змісту методик комплексного судово-експертного дослідження

Методика судово-експертного дослідження – це результат науково-технічної діяльності, викладений у вигляді нормативного документа, що містить у своєму складі інформацію про предмет, завдання дослідження, типові питання, що ставляться для вирішення судовому експерту (експертам), інформацію про об'єкти, вимоги до суб'єктів, технічні умови проведення досліджень щодо обрання методів (стандартизованих і нестандартизованих), оцінювання їх придатності та невизначеності вимірювань, про устаткування, простежуваність вимірювання, вихідні еталони та зразкові речовини, процедури відбирання експериментальних зразків, алгоритм послідовних дій судового експерта з метою виконання певного експертного завдання, оцінювання отриманих результатів тощо. Вона виконує функції спеціальних методів судової експертизи. Поняття методики має певний зв'язок із її структурою та змістом, адже саме уніфікований підхід до структурування методики і її складових відіграє важливу роль як для судових експертів, які мають використовувати уніфіковану схему експертного дослідження для отримання зіставних результатів у разі проведення додаткової чи повторної судової експертизи, так і для осіб (органів), що призначають судову експертизу (залучають судового експерта) під час оцінювання отриманих висновків.

Детальний аналіз структури, змісту та вимог до оформлення методик був проведений і викладений у методичних рекомендаціях «Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні)»[1] та інших роботах[2]. За аналогією із загальною

[1] Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек./О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченко. Київ: КНДІСЕ, 2014. 74 с.

[2] Див., наприклад: Нові підходи у визначенні змісту, структури, класифікації методик експертного дослідження/А. В. Іщенко, Ю. І. Палеха, Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський//Інформаційні технології в економіці, менеджменті і бізнесі. Проблеми науки, практики і освіти: тези доп.: матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25–26 лют. 2010 р. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. С. 141–144; Їх же. Задокументовані методики експертного дослідження: нові погляди на сталі положення//Криміналістика XXI століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків: Право, 2010. С. 639–644; Рувін О. Г., Полтавський А. О. Шляхи вирішення проблем стандартизації експертних методик з урахуванням міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні//Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Київ: ННІПСК НАВС, 2011. С. 182–184; Їх же. Проблемы методического обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы сквозь призму международных стандартов управления качеством, адаптированных в Украине//Актуальные вопросы нормативно-правового, методического и организационного обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы: сб. материалов междунар. науч.-практ. семинара/М-во Украины, КНИИСЭ. Киев, 2011. С. 43–44; Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні/О. Г. Рувін, Ю. І. Палеха, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев, 2012. Вып. 57. С. 3–9; До питання щодо структури та змісту експертної методики з урахуванням вимог стандартів управління якістю, адаптованих в Україні/О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, В. В. Назаров та ін.//Там само. Киев, 2013. Вып. 58, ч. 1. С. 97–116; Поняття експертної методики як документа, його структура з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні: междувед. науч.-практ. сб./О. Г. Рувін, Ю. І. Палеха, А. О. Полтавський, Я. Р. Рудницька//Там само. С. 124–130; Структура та зміст експертних методик/О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, В. В. Назаров та ін.//Там само. Ч. 2. С. 150–167; Рувін О. Г., Полтавський А. О., Бондар М. Є. До питання щодо змісту та структури експертних методик відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні//Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу. Київ: ННІПФЕКП НАВС, 2013. С. 291–294;

методикою судової почеркознавчої експертизи, яка має багаторівневу структуру, автори цих методичних рекомендацій зазначають, що рівнева структура характерна й для інших загальних і окремих методик, які застосовуються в інших галузях судової експертизи, та визначають такі «стадії методики» експертного дослідження: 1) попереднє (підготовче) дослідження; 2) роздільне (аналітичне) дослідження; 3) експертний експеримент; 4) порівнювальне дослідження; 5) оцінка результатів (синтез) проведеного дослідження та формулювання висновків; 6) оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком[1]. У цілому погоджуючись із запропонованим підходом, оскільки він містить узагальнення багаторічного напрацювання вчених і практиків у галузі судової експертизи, зауважимо, що не можна погодитися із тим, що до стадій загальної методики експертного дослідження як обов'язкові компоненти внесені роздільне та порівняльне дослідження, оскільки сполучення цих стадій притаманне лише ідентифікаційним дослідженням. Під час проведення діагностичних і ситуаційних досліджень ці стадії втрачають сенс. Роздільні дослідження також можуть виокремлюватися як стадії комплексного, коли різні експерти проводять його після підготовчої стадії, перед синтезом отриманих результатів. Крім того, викликає заперечення використання поняття «стадії» у сполученні із поняттям методики, оскільки сама методика не містить стадій, цей термін є доречним у сполученні із поняттям «дослідження». Слід також зауважити, що експертний експеримент не завжди має місце як під час вирішення ідентифікаційних, так і діагностичних та ситуаційних завдань.

Рудницька Я. Р. Визначення експертної методики як неовиду документа – черговий крок на шляху удосконалення нормативно-методичного забезпечення судово-експертної діяльності//Судово-експертне забезпечення кримінального процесу: матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 29 трав. 2014 р.)/М-во юстиції України, КНДІСЕ. Київ, 2014. С. 104–105, та ін.

[1] Див.: Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек./О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченко. Київ: КНДІСЕ, 2014. С. 12–14, 23.

Аналіз джерел із питань методики судової експертизи[1], результати досліджень теоретичних, методологічних положень, наведених у попередніх розділах роботи, та експертної практики комплексних судово-експертних досліджень, дозволяють на підставі виробленого нами визначення експертної методики (див. вище) виокремити основні обов'язкові структурні елементи методики і їх зміст. Зокрема, під час розроблення методик проведення судової експертизи з метою подальшого внесення до Державного реєстру методик проведення судових експертиз України необхідно додержуватися єдиних підходів до структури методики, а саме обов'язкової наявності інформації стосовно таких структурних елементів, як предмет дослідження; за-

[1] Див., наприклад: Бондарь М. Е. К вопросу о структуре методики экспертного исследования//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: Лыбидь, 1991. Вып. 42. С. 9–16; Її ж. О понятии «экспертная методика»//Там само. 1990. Вып. 40. С. 13–19; Її ж. Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. Киев, 1992. 206 с.; Грановский Г. Л. Классификация и общая характеристика экспертных алгоритмов//Проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. ВНИИСЭ. М.: ВНИИСЭ, 1980. Вып. 44. С. 61–63; Нові підходи у визначенні змісту, структури, класифікації методик експертного дослідження/А. В. Іщенко, Ю. І. Палеха, Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський//Інформаційні технології в економіці, менеджменті і бізнесі. Проблеми науки, практики і освіти: тези доп.: матеріали XV Міжнар. наук.-прак. конф., Київ, 25–26 лют. 2010 р. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. С. 141–144; Їх же. Задокументовані методики експертного дослідження: нові погляди на сталі положення. С. 639–644; Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщенная модель методического руководства по судебным экспертизам. С. 24–41; Митричев В. С. Общие положения методики криминалистического идентификационного исследования материалов документов//Тр. ВНИИСЭ. М.: ВНИИСЭ, 1974. Вып. 9. С. 3–25; Розробка та систематизація алгоритмізованих методик трасологічних досліджень: створення їх банку: звіт про НДР (заключ.)/наук. кер. та відп. викон. Ю. Ю. Ярослав. Київ: КНДІСЕ, 2007. С. 16; Рувин А. Г., Полтавский А. А. Проблемы методического обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы сквозь призму международных стандартов управления качеством, адаптированных в Украине. С. 43–44; Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні/О. Г. Рувін, Ю. І. Палеха, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар. С. 3–9; Устинов А. И., Сонис М. А. О стандартизации методик в судебной экспертизе//Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1989. С. 96; Шляхов А. Р. Общие положения методики криминалистической экспертизы. 119 с.; Ярослав Ю. Ю., Полтавський А. О. Уніфікація структури методик експертного дослідження//Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку: тези доп. Київ: КНДІСЕ, 2010. С. 66–69, та ін.

вдання, що мають бути вирішеними; орієнтовний перелік вирішуваних питань; об'єкти дослідження; суб'єкт(ти) досліджень (вимоги до експертів певних спеціальностей); методи, які застосовуються для вирішення завдань (технічні умови проведення досліджень щодо методів (стандартизованих і нестандартизованих), оцінювання їх придатності та невизначеності вимірювань, устаткування, простежуваність вимірювання, вихідні еталони та зразкові речовини, процедури відбирання експериментальних зразків тощо); викладення алгоритму послідовних дій експерта (експертів) за етапами (стадіями) експертного дослідження; експертна оцінка отриманих результатів і формулювання висновків.

Крім цих обов'язкових складових, методика експертного дослідження може містити й інші, наприклад, рекомендації щодо оформлення ходу та результатів судово-експертного дослідження висновком експерта (експертів), підготовки матеріалів для проведення досліджень або рекомендації з оцінювання отриманих результатів слідчим (судом) тощо. За результатами проведених наукових досліджень, узагальнення експертної практики та з урахуванням викладених пропозицій щодо структури та змісту методики, нами розроблено загальнометодичні положення за окремими видами комплексних судових експертиз, які наведені в додатку 1.

Важливу роль у розумінні змісту судово-експертної методики відіграє уніфікований підхід до вироблення понятійного апарату, який використовується в процесі її створення. Оскільки судова трасологія займає провідне місце під час розроблення методик комплексного дослідження матеріальних слідів-відображень, розглянемо основні змістовні положення щодо термінів, які використовуються при проведенні комплексних судово-експертних досліджень. Закцентуємо увагу на змісті таких понять, як відображення, слід і його ознаки, властивості об'єктів контактування тощо. Процеси відображення складають інформаційну основу слідів як джерел відомостей про об'єкти, процеси та явища, що їх утворюють. У спеціальній літературі відзначається, що відображення становить продукт дії однієї матеріальної системи на іншу, у результаті чого відбувається відтворення в іншій формі особливостей структури однієї системи в особ-

ливостях структури іншої[1]. Тобто за своєю сутністю відображення є результатом взаємодії двох чи більше матеріальних об'єктів. Зазначене характеризує структуру взаємодії об'єктів, у результаті якої утворюються сліди.

Не менш важливим під час розроблення методик комплексного дослідження матеріальних слідів-відображень є правильне розуміння змісту поняття сліду. У цьому аспекті необхідне осмислення його знакової властивості. Очевидно, що слід має властивість виступати як знак, що вказує на об'єкт, процес або явище, яке його створило. Це означає, що слід є джерелом знакового (семіотичного) відображення. Незважаючи на те, що в спеціальній літературі є велика кількість робіт, присвячених дослідженню слідів[2], їх знакова сторона залишилася практично поза увагою вчених-криміналістів і судових експертів. Нами вже досліджувалися питання семіотичного (знакового) аспекту судової трасології[3]. Розглянемо більш детально це питання в аспекті комплексних судово-експертних досліджень матеріальних слідів-відображень. За суттю будь-яке комплексне експертне дослі-

[1] Украинцев Б. С. Отображение в неживой природе. М.: Наука, 1969. С. 65.

[2] Див., наприклад: Грановский Г. Л. Основы трасологии: общая часть/под ред. В. Н. Зуева. М.: ВНИИСЭ, 1965. 123 с.; Його ж. Основы трасологии: Особенная часть. М.: ВНИИСЭ, 1965. 240 с.; Железняк А. С. Исследование следов одежды. М.: ВНИИ МВД СССР, 1971. 23 с.; Його ж. Материальные следы – важный источник криминалистической идентификации (понятие, процессуально-правовая природа): лекция. Омск: МВД СССР, Ом. высш. шк. милиции, 1975. 34 с.; Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. 196 с.; Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти/ В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. 684 с.; Криміналістика/за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. 728 с.; Ермоленко Б. Н. Теоретические и методические проблемы судебной баллистики. Киев: РИО МВД УССР, 1976. 152 с.; Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч. 1. Харків: Основа: Фірма «Консум», 1999. 416 с.; Його ж. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.

[3] Див., наприклад: Романов М. С., Єфремян Е. Б. Семіотичний (знаковий аспект судової трасології//Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: сб. науч.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьк. НИИ судеб. экспертиз). Харьков: Право, 1998. С. 41–42; Їх же. Знакова властивість слідів та її криміналістичне значення//Право України. 1998. № 5. С. 57–60; Їх же. Об информационной природе следов//Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. 1999. Спецвип. Ч. 4. С. 93–98, та ін.

дження слідів починається після ознайомлення з наданими матеріалами з огляду об'єктів комісією експертів, які «читають» сліди з метою встановлення того факту, на який слідоутворюючий об'єкт указує слід як знак. При цьому кожен член комісії досліджує знакову властивість сліду в межах своєї компетенції. Так, якщо виникла необхідність у вирішенні діагностичного завдання зі встановлення властивостей сліду, залишеного на підлозі підошовною частиною взуття, забрудненого ґрунтом, то експерт-трасолог вивчає слід з точки зору пізнання ознак взуття як слідоутворюючого об'єкта (форма, розміри, характер рельєфного рисунка підошви тощо), а експерт-ґрунтознавець – з точки зору аналізу речовини сліду (природа речовини, вид, колір ґрунту тощо). Установлені на підставі виявлених знакових ознак властивості спрямовують судових експертів на вибір тієї чи іншої схеми подальшого роздільного дослідження, з метою поглибленого, детального вивчення слідової інформації, після чого здійснюється сумісне оцінювання отриманих результатів (їх синтез) і формулювання інтеграційного висновку.

Необхідно вказати також на те, що слід має здатність інформувати дослідника не тільки про об'єкт, що його утворив, а й про «себе» як певну зміну матеріального середовища. Йдеться про власні ознаки сліду, на що правильно вказує Г. Л. Грановський[1]. На підставі цього можна зробити висновок, що сліди наділені властивістю самовідображення. Наприклад, на зброї, вилученій на місці події, де знаходиться труп особи із вогнепальними ушкодженнями, виявлені закривавлені відбитки пальців рук. Вони мають певні власні ознаки (розміри, локалізацію, наявність папілярних ліній тощо), тобто інформацію сліду про «себе». Разом із тим шляхом комплексного дослідження цих слідів можна вирішити питання про особу, яка їх залишила, характер (захват, торкання тощо) і механізм утворення слідів з урахуванням дослідження речовини крові, особливості будови руки, яка залишила слід (відсутність пальців, наявність шрамів тощо), ситуаційні обставини пострілу. Зазначене становитиме інформацію не про слід як такий, а про вказані факти й обставини слідоутворення,

[1] Грановский Г. Л. Основы трасологии: Общая часть. С. 39.

які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань як у галузі трасології та балістики, так і судової медицини.

Цікавими є види інформації, яку отримує дослідник під час комплексного судово-експертного дослідження. Проводячи аналіз інформаційної сторони слідів, Д. О. Турчин зазначає, що в слідах можна виділити безпосередню й вивідну інформацію. Перша сприймається без додаткового розшифровування. Друга ґрунтується на вивідних даних, що пов'язано з необхідністю використання складних методів дослідження[1]. Щоправда, автор не повідомляє причинного механізму походження двох видів слідової інформації. Однак нескладно помітити, що в першому випадку має йтися про сприйняття інформації, заснованої на самовідображенні, а в другому – про розшифровку слідової інформації «про інший» (слідоутворюючий об'єкт), тобто інформації, основу якої становить структурне відображення. Отже, необхідно відзначити, що інформаційна сутність матеріальних слідів-відображень ґрунтується на трьох видах відображення: самому відображенні (власні ознаки слідів), структурному (інформація про слідоутворюючий об'єкт) і знаковому (до якого об'єкта відсилає слід як знак). У процесі дослідження слідів зазначені види відображення тісно пов'язані один з одним, однак в аспекті комплексного експертного дослідження слідів спостерігається провідна роль структурного відображення.

Можна вважати аксіомою той факт, що природа слідів реалізується в тому, що вони являють собою відображення властивостей предметів, процесів і явищ, що їх утворили. Зупинимося на визначенні поняття сліду. Н. П. Майліс зазначає, що під слідом необхідно розуміти будь-яке матеріальне відображення властивостей речей і явищ, що дозволяє говорити про ці властивості[2]. Аналогічною є й думка Г. Л. Грановського, відповідно до якої слід формується в результаті взаємодії властивостей слідоутворюючого і слідосприймаючого

[1] Див.: Турчин Д. А. Теоретические основы учения о следах в криминалистике. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. С. 42.

[2] Див.: Майлис Н. П. Криминалистическая трасология как теория и система решения задач в разных видах экспертиз: дис. … д-ра юрид. наук в форме науч. доклада. М., 1992. С. 20.

об'єктів[1]. Тобто інформаційна природа сліду тісно пов'язана із поняттям «властивість» та її відображенням. Властивість виражає якісно-кількісну визначеність об'єктів матеріальної дійсності. Вона виявляється в системі зв'язків і відносин з іншими об'єктами. Однак неправильним було б уважати, що самі по собі властивості не існують поза відносинами досліджуваної речі до інших речей[2]. Треба виходити з того, що властивість існує незалежно від того, чи вступила надалі річ у зв'язки та відносини з іншою річчю чи іншими речами.

Розглянемо судово-трасологічний аспект основних типів зв'язків і відносин, що досліджуються в процесі комплексного судово-експертного дослідження матеріальних слідів-відображень. Будь-які матеріальні утворення (предмети, речовини) під час контактування вступають у зв'язки та відносини з іншими матеріальними утвореннями (предметами, речовинами), впливають одне на одне та надають одне одному нових якостей, властивостей. Так, важливою складовою будь-якого колісного транспортного засобу є гальмова система. Ті транспортні засоби, які не обладнані антиблокувальною системою гальм, при натисненні на педаль гальм блокують обертальний рух коліс для зменшення швидкості аж до повної зупинки транспортного засобу. Отже, у системі «транспортний засіб» існують зв'язки та відносини його складових, які породжують нові властивості, нові якості транспортного засобу. Раніше відзначалося, що властивості виявляються у зв'язках і відносинах з іншими речами, предметами. Так, щоб виявилася властивість гальмової системи колісного транспортного засобу, необхідно під час руху натиснути на педаль гальма. Інакше кажучи, необхідно реалізувати інший тип зв'язків і відносин, а саме – зв'язок і відношення актуалізації властивості (тобто вияв властивості, що перебуває в прихованому стані). Зазначені два типи зв'язків і відносин об'єктів необхідно доповнити не менш важливим для комплексного дослідження матеріальних слідів відображень типом – зв'язками й відносинами відображення, механізм якого стосов-

[1] Грановский Г. Л. Основы трасологии: Общая часть. С. 16.

[2] Грановский Г. Л. Свойства как объекты экспертного исследования и их признаки//Новые разработки и дискус. проблемы теории и практики судеб. экспертизы. М.: ВНИИСЭ, 1982. Вып. 6. С. 5.

но слідів уже розглядався. Отже, під час комплексного експертного дослідження матеріальних слідів-відображень існує три типи зв'язків і відносин, які характеризують властивості та інформаційну природу слідів: зв'язки й відносини, що породжують властивості; зв'язки та відносини, що актуалізують властивості; зв'язки й відносини, що відображають властивості.

Поряд із тим, що слід відображає властивості слідоутворюючого об'єкта, не викликає сумнівів і теза про те, що слід відображає ознаки об'єкта, який його залишив. Так, С. М. Потапов (1938) зазначав, що слід являє собою відображення на матеріальних предметах ознак, явищ, причинно пов'язаних із розслідуваною подією[1]. Стосовно питання співвідношення понять «ознака» та «властивість» найбільш поширеною є думка про те, що ознака відображає ту чи іншу властивість слідоутворюючого об'єкта, який є шуканим під час вирішення завдання коплексних судово-експертних завдань. Так, на думку А. І. Ракітова, ознака не завжди виступає у вигляді відображення окремої властивості. Іноді вона може бути утворена сукупністю різних властивостей, кожна з яких порізно зустрічається в різних речах, але в певному стані притаманна тільки цій речі чи виду речей[2]. Наведене є важливим для розуміння сутності системної ознаки, використовуваної в комплексних судово-експертних дослідженнях. У цьому аспекті ознака має дві структурні складові: матеріальний носій ознаки – речовинна (субстратна) складова (наприклад, наявність слідів юзу коліс на проїзній частині дороги); змістовна (семантична) складова ознаки (тобто про що повідомляє ознака) свідчить про те, що транспортний засіб гальмував на певній ділянці проїзної частини дороги.

Зазначена вихідна слідова інформація фіксується в матеріалах провадження (справи) як вихідні дані для проведення дослідження, що дозволяє втілити її в інформаційний зміст даних для проведення комплексних судово-експертних досліджень судовими експертами, які збагатять її шляхом застосування спеціальних знань у галузях

[1] Див.: Криминалистика. М.: ВШ МВД СССР, 1938. Т. 1. С. 213–214.

[2] Ракитов А. И. Анатомия научного знания. М.: Политиздат, 1969. С. 32.

судової транспортної трасології й автотехніки. Це інформаційне «збільшення» та становитиме сутність комплексної судової транспортної трасологічної й автотехнічної експертизи. Першочергового значення в зазначеному «збільшенні» надається семантичній складовій ознаки.

Розглянемо механізм формування згадуваного «збільшення» вихідної інформації. Комплексна судова експертиза як процес дослідження охоплює такі інформаційні складові: вихідну інформацію, надану слідчим, судом для проведення експертизи (вихідні дані, наведені в постанові слідчого (ухвалі слідчого судді, суду, зверненні сторони захисту), речові докази тощо); спеціальні знання, якими володіють судові експерти, що проводять комплексну судову експертизу – тобто інформація з різних галузей науки й техніки, отримана ними в процесі професійного навчання та практичної діяльності; інформаційне збільшення – тобто та нова інформація, що з'являється в результаті експертного дослідження, для якої призначається й проводиться судова експертиза. Таким чином, в інформаційному аспекті комплексна судова експертиза за своїм змістом являє собою процес взаємодії вихідної інформації та спеціальних знань, у результаті чого виникає інформаційне збільшення.

Виходячи з класифікації завдань комплексної судової експертизи, можна розглядати й класифікаційно-структурні характеристики, ознаки матеріальних слідів-відображень. У цьому аспекті розрізняють три види ознак: ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні (ситуативні). Ідентифікаційні ознаки містять відомості, що дають можливість на підставі інтеграції спеціальних знань ідентифікувати системний об'єкт за його слідами шляхом їх оцінювання як індивідуального, неповторного комплексу ознак. Діагностичні ознаки, установлені під час комплексного експертного дослідження, свідчать про властивості та стани системного об'єкта. Ситуалогічні ознаки системного об'єкта несуть інформацію про механізм та умови взаємодії комплексу об'єктів, тобто вони становлять зміст досліджуваного системного об'єкта в тісному зв'язку із ситуацією, у якій об'єкт діяв у процесі досліджуваної події. Ситуативні ознаки є інтеграційними стосовно двох перших. Вони поєднують у собі базисну основу (ідентифікацій-

ні чи діагностичні ознаки) та сполучну ланку (систему зв'язків і відносин базисної основи та ситуації).

Як відомо, учення про сліди розглядає два види слідів: сліди у вузькому розумінні, тобто сліди-відбитки (зміни зовнішніх характеристик слідосприймаючого об'єкта: форми, розмірів, характеру поверхні тощо) і сліди в широкому розумінні, тобто матеріальні утворення у вигляді часток ґрунту, бітуму, фарби, моторного мастила, волокон тканини одягу, часток деревини, слідів металізації, крові тощо. Відбитки іменуються морфологічними слідами, а сліди речовини – субстратними. Безумовно, зміст цих двох форм матеріальних слідів-відображень розрізняється. Так, якщо сліди-відбитки (морфологічні сліди) однозначно вказують на існуючий контакт слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів (за винятком випадків фальсифікації слідів), то знаходження субстратних часток одного об'єкта на іншому ще однозначно не свідчить про те, що ці об'єкти стикалися, оскільки зазначені частки могли бути занесені за допомогою об'єкта-посередника або в інший спосіб. Тобто субстратні сліди потребують ретельного аналізу з метою встановлення механізму їх утворення навіть у разі ідентифікаційних досліджень. У такому разі механізм слідоутворення вивчається як ідентифікаційна ознака, що обов'язково потребує порівняльного дослідження (із метою встановлення, чи збігається механізм утворення слідів на слідоутворюючому та слідосприймаючому об'єктах). Таким чином, під час комплексного судово-експертного дослідження матеріальних слідів-відображень використовуються субстанціональна (про субстрат) і морфологічна (про зовнішньоморфологічні ознаки) слідова інформація.

Які ж характеристики властиві субстанціональній та морфологічній інформації? Перша стосується відомостей щодо природи та складу, а друга – про зовнішньоструктурні зміни, які настали в процесі взаємодії (зміни розмірів, форми, характеру контактуючих поверхонь тощо). Джерелами субстанціональної інформації зазвичай виступають субстратні сліди (нашарування, відшарування), а морфологічної – сліди-відбитки. Разом із тим субстратні сліди в комплексних судово-експертних дослідженнях матеріальних слідів-відображень можуть

використовуватися як джерела не тільки субстанціональної інформації, а й морфологічної. У свою чергу сліди-відбитки можуть слугувати джерелами не тільки морфологічної інформації, а й субстанціональної. Наприклад, під час контактування взуття з поверхнею підлоги, забрудненою кров'ю, остання потрапила на підошви взуття злочинця, у результаті переміщення якого по приміщенню на підлозі, в окремих місцях, утворилися фрагменти відбитків підошви взуття, забрудненої кров'ю. При цьому речовиною відбитків слугує кров. Для встановлення факту контактування об'єктів як джерела слідової інформації будуть використовуватися нашарування крові (на підлозі та на поверхні взуття, що перевіряється) і сліди-відбитки на підлозі.

Слід зауважити, що при проведенні комплексних судово-експертних досліджень змістовна сторона слідів не вичерпується субстанціональною або морфологічною інформацією. У цих дослідженнях використовується також знакова властивість матеріальних слідів-відображень. Як уже підкреслювалося, комплексні судово-експертні дослідження пов'язані з необхідністю встановити семіотичний зміст слідів, тобто визначити за слідами-відображеннями ті об'єкти, процеси та явища, на які ці сліди, як знаки, указують. Відповідно до науки семіотики (семіо́тика, або семіоло́гія (від грец. *σημειωτικός* – такий, що має знаки, *σημεῖον* – знак, ознака) – наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем у людському суспільстві – це теорія знаків та знакових систем)[1] знаком може бути будь-який об'єкт (предмет, явище, процес), який обумовлює уявлення про інший об'єкт, тобто вказує на інший предмет, явище, процес. Наприклад, наявність на ґрунтовій вологій поверхні слідів ніг людини, у зоні яких локалізовані групи дрібних «валиків» і «борозенок», слугує знаком того, що сліди залишені ногами людини в панчохах, шкарпетках тощо, тобто – особа, яка залишила сліди, була не взута. Цей факт може наштовхнути слідчого на висунення версії щодо певних обставин події злочину. Досить часто в процесі комплексного судово-експерт-

[1] Див., наприклад: Ділі Дж. Основи семіотики/пер. з англ. та наук. ред. А. Карася; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Філос. ф-т. 2-ге доп. вид. Львів: Арсенал, 2000. 232 с.

ного дослідження матеріальних слідів-відображень слідоутворюючий об'єкт не тільки відображається в слідосприймаючому, а й фіксує на собі його сліди. Типовим явищем у цьому сенсі є дорожньо-транспортна подія, коли один транспортний засіб у результаті зіткнення з іншим, залишаючи пошкодження на ньому, отримує й на собі пошкодження від іншого транспортного засобу. Таким чином, в умовах контактно-слідової взаємодії об'єкти слідоутворення одночасно виступають і як слідоутворюючі, і як слідосприймаючі, тобто складають єдину динамічну систему взаємодії об'єктів, яка набуває нових інформаційних якостей контактно-взаємодіючого комплексу. Це дозволяє вирішувати складні ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні завдання шляхом призначення й проведення комплексної судової експертизи. Наведене свідчить про те, що контактна взаємодія має складну слідову картину. У кожному об'єкті контактної взаємодії є ділянки, що утворюють і сприймають слід. Вони можуть містити різні за своєю природою сліди. Наприклад, слідоутворююча ділянка одного об'єкта формує субстратний слід (у вигляді часток лакофарбового покриття, волокон-нашарувань тощо), а другого об'єкта – морфологічний слід (у вигляді змін форми, рельєфу поверхні, розмірних характеристик). Механізм контактної взаємодії слідоутворюючого та слідосприймаючого об'єктів можна сформулювати лише умовно, уявно об'єднавши ці ділянки, які контактували раніше, в єдине ціле. У результаті такої операції ділянки об'єктів контактування, що залишили слід, утворять уявний слідоутворюючий об'єкт, а слідосприймаючі ділянки – уявний слідосприймаючий об'єкт. Таким чином, понятійний апарат комплексної судової експертизи матеріальних слідів-відображень може містити таке поняття, як функціонально-слідова ділянка об'єкта контактування (слідоутворююча та слідосприймаюча). Взаємне контактування реалізується на основі обміну-передачі речовини, енергії та інформації. Тому воно має досить великий інформаційний ресурс, використання якого сприяє встановленню істини в судочинстві.

При комплексних дослідженнях матеріальних слідів-відображень як фактори індивідуалізації використовуються особливості механізму слідоутворення. Зараз немає єдиної системи визначення

критеріїв індивідуальності природних і штучних систем (якість останніх, наприклад, установлюють відповідно до жорстких технологічних вимог). У судовій експертизі вони можуть використовуватися при встановленні групової належності. Однак для обґрунтування індивідуальності одиничних об'єктів з однією системою якостей – індивідуальності, що найбільше цікавить судових експертів, – цього явно недостатньо. На наш погляд, концепція індивідуальності має враховувати постійні і змінні компоненти. Постійні компоненти – це основні властивості об'єктів (які відображаються в загальних родових, групових ознаках), змінні – випадкові ознаки, що виникли в об'єктах залежно від особливостей вихідних матеріалів, виготовлення об'єктів, їх використання, зберігання, транспортування тощо, з одного боку, і механізму взаємодії в процесі вчинення злочину – з другого.

Постійні властивості об'єктів, як правило, відомі фахівцям, що вивчають цей клас об'єктів. Ця група притаманна будь-якому одиничному об'єкту певного класу. Зазначені ознаки містять інформацію про належність об'єктів до одного роду (виду), але не містять інформації, що індивідуалізує кожен одиничний об'єкт, оскільки її несуть випадкові ознаки – змінні, варіативні. Для виявлення змінних властивостей об'єктів в основному залучаються фахівці різних профілів, які спеціалізуються в галузі експертизи матеріалів, речовин і виробів, судової біології, трасології, автотехніки, судової медицини та інших, що одночасно чи паралельно в певній послідовності вивчають об'єкти.

Виявивши постійні і випадкові ознаки об'єкта, експерти переходять до встановлення факту чи обставин контактування, для чого необхідно визначити взаємний перехід як постійних, так і змінних ознак досліджуваних об'єктів. Тут виокремлюється така загальна закономірність: чим більше в об'єктах взаємоперехідних ознак (як постійних, так і змінних), тим вища ймовірність установлення факту та обставин контактної взаємодії. Крім того, виявлення щонайменше однієї дійсно відмітної ознаки в одиничному об'єкті, що надійно відрізняє його від усіх об'єктів певної групи та збігається з відображенням у сліді (відбитку, копії тощо), забезпечує достовірність висновку про факт і обставини контактної взаємодії. Проте слід визнати, що

такий висновок може бути об'єктивно правильним лише стосовно обмеженої множини об'єктів, тобто тільки за виявленою системою ознак контактно-взаємодіючого комплексу об'єктів і тільки в цій справі.

Згідно з існуючою в семіотиці класифікацією сліди являють собою знаки-ознаки. Для з'ясування механізму функціонування знакового аспекту слідів необхідно виходити із спеціального положення. Предмет, що називається знаком, людина ставить у відповідність як відображуваному об'єкту, так і пізнавальному образу цього об'єкта[1]. Отже, значення сліду-знака виступає у вигляді ідеального образу предмета, позначуваного явища. Основою формування зазначеного образу є накопичений досвід, знання. Так, для людини, що не знає будови та принципу дії вогнепальної зброї, сліди від полів нарізів на оболонці кулі не будуть знаком нарізної вогнепальної зброї. Таким чином, слід-знак приводить у дію запас знань дослідника й на цій основі дається розшифрування слідової інформації. Отже, у вигляді об'єкта початкового етапу дослідження при встановленні фактів і обставин контактування тих чи інших об'єктів, аналізу піддаються сліди як знаки.

При дослідженні контактної взаємодії об'єктів досконалому вивченню підлягають ознаки (особливості) механізму слідоутворення. Інакше кажучи, сліди розглядаються як відображення процесів функціонування об'єктів, що досліджуються, їх взаємодії. При цьому характеристика об'єктів контактування охоплює такі ознаки: кінематичні (напрям руху при контакті, зміни напряму руху тощо), динамічні (величина зусилля при контактній взаємодії тощо), просторові (взаємне розміщення об'єктів, що контактували), часові (одночасність контактування, послідовність серії контактів, їх тривалість). Таким чином, сліди, що виникли при взаємному контактуванні об'єктів, не тільки несуть інформацію про характер поверхні об'єктів, які стикалися (їх структуру, субстрат), а й містять відомості про особливості впливу одного об'єкта на інший, а також про ті умови, у яких відбувалося утворення слідів.

[1] Урсул А. Д. Отражение и информация. М.: Мысль, 1973. С. 65.

При дослідженні фактів і обставин контактної взаємодії з метою вирішення ідентифікаційного завдання у вигляді індивідуалізуючого чинника, широко використовуються особливості механізму слідоутворення. При цьому необхідно виходити з того, що існуючі положення про індивідуальність зовнішньої будови твердих тіл живої і неживої природи доповнюються науково встановленим фактом індивідуальності дії об'єктів матеріальної дійсності один на одного. Л. Г. Антипенко й В. І. Кремянський доречно вказують, що кожна індивідуальна річ, крім ознак, що їй притаманні, виділяється за різницею дії на інші речі. Це твердо встановлений науковий факт: немає двох різних речей, дії яких на інші речі були б однаковими[1].

У процесі контактування об'єктів на характер слідів і їх інформаційний зміст значний вплив справляє не тільки безпосередня взаємодія слідоутворюючих і слідосприймаючих об'єктів, а й зв'язки та відношення цих об'єктів з умовами середовища, а також із ситуацією, що склалася під час слідоутворення. Процес виникнення слідів, який розглядається із зазначеної точки зору, характеризуватиме ситуалогічний аспект механізму слідоутворення. Цей аспект дослідження становить важливий елемент пізнавальної діяльності при встановленні фактів та обставин контактування об'єктів. Розглянемо такий приклад з експертної практики, що підтверджує необхідність урахування ситуалогічного аспекту механізму слідоутворення. Так, за фактом перехресного зіткнення вантажного та легкового автомобілів, водій легкового автомобіля стверджувала, що на момент зіткнення її автомобіль не рухався, начебто водій вантажівки «вдарив» її автомобіль, який стояв на перехресті, очікуючи зеленого сигналу світлофора. Водій вантажного автомобіля дав протилежні показання: начебто він розпочав рух через перехрестя на зелений сигнал світлофора, але після початку руху побачив, що в перехресному напрямку з великою швидкістю рухається легковий автомобіль на червоне світло світлофора, водій вантажівки вжив заходів щодо гальмування,

[1] Антипенко Л. Г., Кремянский В. И. Об элементарной «ячейке» («клеточке») процесса управления и самовоспроизведения//Информация и управление. Философско-методологические аспекты. М.: Мысль, 1985. С. 133.

але запобігти зіткнення не вдалося. Комплексним вивченням слідів на вантажному та легковому автомобілях, а також слідової картини місця дорожньо-транспортної події (ДТП), відображеної у протоколі огляду місця ДТП і схемі, а також фотознімках, що додавалися до протоколу, було встановлено, що механізм утворення слідів свідчить про те, що обидва транспортні засоби на момент зіткнення рухалися. На відповідних поверхнях легкового автомобіля та вантажівки виявлені взаємоперехідні сліди-траси переміщення із взаємним переходом лако-фарбового покриття, що утворилися в момент контакту. Цей факт підтверджувався й результатами дослідження слідової картини на місці ДТП. Таким чином, ситуалогічний аспект пізнавальної діяльності в сукупності з аналізом слідів і проведенням розрахунків експертом-автотехніком, дозволив вирішити питання щодо встановлення механізму ДТП.

Ще однією ознакою, суттєвою для встановлення фактичних даних та обставин провадження (справи) щодо контактування тих чи інших об'єктів, є розглянутий у наших попередніх наукових працях слідовий ізоморфізм (властивість однаковості будови (складу) будь-яких сукупностей елементів): просторовий, коли слід уявно суміщається із слідоутворюючим об'єктом, тобто з його певною ділянкою); часовий, що може вказувати на одночасність утворення всіх елементів сліду, або на виникнення одного елемента (елементів) сліду раніше чи пізніше іншого (інших); динамічний слідовий ізоморфізм, який відображає сам процес контактування[1].

У процесі комплексного судово-експертного дослідження матеріальних слідів-відображень виявляється така закономірність – оскільки об'єкти контактування одночасно можуть виступати як у ролі слідоутворюючого, так і слідоспримаючого, то кожний із зазначених об'єктів є одночасно і джерелом, і приймальником слідової інформації. Яким же чином з урахуванням різноспрямованості взаємодії здійснюється аналіз матеріальних слідів-відображень в аспекті їх морфологічної та субстратної конформності? У цьому випадку сам

[1] Див., наприклад: Ефремян Э. Б. Теоретические вопросы и общие положения методики комплексной криминалистической почвоведческо-трасологической экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. М.: ВНИИСЭ, 1993. Т. 1. С. 145.

процес дослідження охоплює два етапи. На першому етапі вивчається односторонній слідовий вплив, а саме як один об'єкт контактування впливає на інший (досліджується одновекторна слідова інформація). У разі отримання в результаті аналізу негативних результатів (спостерігаються розбіжності морфологічних і субстратних ознак), то на підставі синтезу цих результатів формулюється категоричний негативний висновок (про те, що слід не походить від об'єкта, що перевіряється). Якщо ж можливо констатувати однаковість морфологічних ознак будови або/та субстратних ознак складу речовини будь-яких сукупностей елементів, то є всі підстави для продовження процесу дослідження. На другому етапі проводиться аналіз морфологічних і субстратних ознак двостороннього слідового впливу в аспекті встановлення механізму формування різновекторної слідової інформації. Констатація того факту, що відбулася контактна взаємодія об'єктів, може мати місце лише за умов, коли спостерігається взаємний обмін слідовою інформацією цих об'єктів, тобто взаємодіючі об'єкти як динамічна цілісна система і сам процес взаємодії набувають рис унікальності, одиничності.

За основу комплексних судово-експертних досліджень матеріальних слідів-відображень береться уявлення про елементарний рівень причинно-наслідкового зв'язку між слідоутворюючим об'єктом і слідом, тобто слідоутворюючий об'єкт – причина, а слід – наслідок. Тут робочим поняттям є уявлення про слідоутворюючі і слідосприймаючі об'єкти як багатооб'єктні системи. Системний підхід пов'язаний із використанням вищого рівня причинно-наслідкового зв'язку, тобто рівня причинності як взаємодії, під час якої відтворюється множина безпосередніх взаємодій, що становлять цілісну систему. Сутність системного підходу до вивчення слідів, які утворилися при взаємодії об'єктів, полягає в тому, що необхідний перехід від вивчення сліду і його взаємозв'язку з конкретним об'єктом до дослідження закономірностей зв'язків різноманітних слідів і відповідних їм об'єктів, які брали участь у слідоутворенні[1]. Ця обставина надає можливостей

[1] Див.: Центров Е. Е. Взаимосвязь следов преступника и потерпевшего//Вестн. Моск. ун-та. Серия Право. 1986. №1. С. 37.

здійснювати інтегрування інформації в єдину сукупність, що сприяє успішному вирішенню поставленого перед експертами завдання комплексного судово-експертного дослідження.

Таким чином, наведений уніфікований підхід до вироблення структури методик комплексних судово-експертних досліджень надає можливостей для удосконалення методології їх створення та подальшого використання в судово-експертній практиці. Розроблені в цьому підрозділі наукові положення сприятимуть вирішенню проблем формування структури та змісту методик, що виконують функції спеціальних методів судової експертизи. Змістовна сторона таких понять, як відображення, слід та його ознаки, властивості об'єктів контактування тощо характеризує структуру взаємодії, у результаті якої утворюються сліди – об'єкти комплексних судово-експертних досліджень контактної взаємодії.

Розділ 4

Процесуальні й організаційні засади залучення судового експерта до проведення комплексних судово-експертних досліджень

4.1. Процесуальні проблеми призначення та проведення комплексних судових експертиз

Проблеми призначення та проведення комплексної судової експертизи висвітлені в достатній кількості наукових і науково-методичних робіт. Проте визначення поняття, законодавчої регламентації порядку призначення й проведення комплексної експертизи або створення необхідного обсягу та належного рівня якості методик проведення комплексних судово-експертних досліджень залишилися невирішеними. Дискусія навколо проблем комплексних судових експертиз активно розгорнулася починаючи з другої половини минулого століття[1], але й сьогодні ми відчуваємо глибокий інтерес науковців

[1] Див., наприклад: Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы. 123 с.; Белкин Р. С. Курс криминалистики. Т. 3. С. 116; Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. 272 с.; Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы). 183 с.; Гора І. В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві

до проблем їх призначення та проведення. На жаль, узагальнення експертної практики, наведене у підрозд. 2.3 монографії, підтвердило наявність прогалин навіть у статистичному відображенні звітності науково-дослідних установ судових експертиз за показниками виконаних комплексних судових експертиз. На нашу думку, насамперед це пов'язано із відсутністю в законодавстві України чітких критеріїв розмежування підстав їх призначення та проведення. Водночас експертна практика демонструє, що у зв'язку з інтенсивним розвитком інтеграційних процесів при вирішенні складних проблем судово-експертної діяльності потреба в проведенні комплексних експертиз постійно зростає. Вирішення поставлених перед судовими експертами завдань потребує інтеграції найрізноманітніших напрямів спеціальних знань. Так, для вирішення питання щодо визначення часу, коли відбувалася подія з викрадення людини під час військових дій, зафіксована на відеозапису, крім застосування методів судової експертизи відео-, звукозапису, фототехніки, телекомунікаційних досліджень,

---

України//Вісн. Акад. адвокатури України. Київ, 2014. Т. 11. № 3. С. 145–153; Криминалистическая экспертиза: возникновение, становление и тенденции развития. 231 с.; Макарян А. А. Интеграция естественных и технических наук в криминалистике: дис. … канд. юрид. наук. 179 с.; Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы: дис. … канд. юрид. наук. 174 с.; Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР. С. 3–446; Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. 30 с.; Эйсман А. А., Николайчик В. М. Физические методы выявления невидимых текстов. 240 с.; Седова Т. А. Применение спектроскопии внутреннего отражения в судебной экспертизе. 108 с.; Физические исследования в криминалистике/Н. В. Терзиев, Б. Р. Киричинский, Л. А. Эйсман, Е. Б. Гернен. 224 с.; Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств/под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. 542 с.; Кудрявцев В. Н., Эйсман А. А. Кибернетика в борьбе с преступностью. 78 с.; Шиканов В. И. Комплексная экспертиза в советском уголовном процессе (некоторые вопросы теории и практики): дис. … канд. юрид. наук. 391 с.; Зельдес И. М. Комплексные исследования в судебной экспертизе: дис. … канд. юрид. наук. 186 с.; Шульга Н. И. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий: дис. … канд. юрид. наук. 167 с.; Корноухов В. Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека. 184 с., та ін.

виникла потреба в залученні до проведення комплексних досліджень фахівців у галузі астрономії, які за встановленими параметрами локальної ділянки місцевості та дати події визначили місце знаходження Сонця на відеозапису й час доби.

Результати проведеного нами анкетування судових експертів показали, що виходячи з питань, викладених у постановах слідчих, ухвалах судів і слідчих суддів, зверненнях сторони захисту залежно від видів призначених судових експертиз, на думку респондентів, у середньому в 37,5% випадках замість окремих досліджень, які вони проводили, більш доцільним було б призначення комплексних судово-експертних експертиз, оскільки розрізнені дослідження збіднюють доказове значення отриманих джерел доказів і затягують строки виконання судових експертиз. Так, слідчими в кримінальних провадженнях про крадіжки майна окремими постановами призначаються судові товарознавчі експертизи з метою встановлення вартості викраденого майна (наприклад, хутряного виробу) та судові біологічні експертизи – з метою встановлення виду матеріалів, з якого виготовлений виріб. Відповідно до методики оцінювання споживчих товарів для встановлення ринкової вартості виробу необхідно встановити вид матеріалу, з якого він виготовлений, що може бути реалізовано в результаті проведення комплексної судової експертизи. Ураховуючи ту обставину, що слідчими (судами) призначаються окремі експертизи, відповідно до п. 4.2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. №53/5 (із змінами та доповненнями), керівник установи має право в разі, коли призначена експертиза за процесом дослідження та наданими об'єктами не є такою по суті, змінити статус дослідження та організувати проведення відповідної комплексної експертизи. Однак за ініціативою керівника спеціалізованої установи зробити це не завжди можливо. Така ситуація пов'язана з тим, що досить часто для проведення комплексної судової експертизи необхідне залучення спеціальних знань, що не належать до компетенції фахівців зазначеної установи. Наприклад, судові експерти спеціалізованих установ Міністерства юстиції України не володіють

спеціальними знаннями у галузі технологій усіх видів виробництва, судової медицини, судової психіатрії тощо. Крім того, існує й проблема науково-методичного забезпечення комплексних судово-експертних досліджень і відсутності докладних рекомендацій щодо порядку та правил проведення тих чи інших їх видів.

Слід зауважити, що в минулому столітті протягом певного періоду на території республік колишнього СРСР діяли Інструкція про організацію проведення комплексних судових експертиз у судово-експертних установах, затверджена всіма відповідними міністерствами та відомствами у 1986 р., а також розроблена у 1982 р. Інструкція про організацію провадження комплексних медико-криміналістичних і медико-автотехнічних експертиз у судово-експертних установах Міністерства юстиції та Міністерства охорони здоров'я[1]. На сьогодні обидва нормативно-правові акти втратили чинність, тому виявляється, що зараз немає конкретних нормативних документів стосовно організації проведення комплексних експертиз. Ті вказівки, що містяться в пп. 4.5–4.7 чинної Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (із змінами та доповненнями) мають загальний характер і не враховують багатьох організаційно-методичних аспектів. Зокрема, у цій Інструкції зазначається, що, організовуючи виконання комплексної експертизи, керівник установи доручає проведення досліджень відповідним підрозділам установи та визначає, який із них є провідним. Керівник провідного підрозділу за погодженням із керівниками інших підрозділів формує комісію експертів і призначає голову експертної комісії. Якщо комплексна експертиза виконується експертами декількох установ, комісія експертів формується керівником провідної установи разом із керівниками інших установ-співвиконавців. Голову комісії при-

[1] Инструкция об организации производства комплексных экспертиз в судебно-экспертных учреждениях СССР: утв. приказом М-ва юстиции СССР от 22.07.86 № К-8-512. М.: МЮ СССР, 1986. 5 с.; Инструкция об организации производства комплексных медико-криминалистических и медико-автотехнических экспертиз в судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции СССР; Министерства здравоохранения СССР: приказ от 25.01.82 № К-8-41. М.: МЮ СССР, 1982. 8 с.

значає керівник провідної установи. Експерт, призначений головою комісії, не має переваг перед іншими співвиконавцями при вирішенні поставлених питань. Як голова комісії він виконує лише організаційні функції, а саме: скликає нараду експертів, на якій ознайомлює їх із постановою (ухвалою) про призначення експертизи та матеріалами, які надійшли на дослідження; організовує розроблення спільної програми досліджень, у тому числі з визначенням послідовності та термінів виконання окремих досліджень; у разі неузгодження дій комісії при виконанні досліджень чи порушення їх послідовності повідомляє про це керівника установи; організовує попереднє вивчення досліджуваних об'єктів членами комісії; здійснює зв'язок з керівниками установ (підрозділів), співробітники яких є членами комісії, контролює строки проведення окремих досліджень і координує виконання всієї програми досліджень; керує проміжними та підсумковими нарадами експертів; складає проект висновку (повідомлення про неможливість надання висновку) або доручає будь-кому із членів комісії.

Якщо експертиза призначена не як комплексна, але при її проведенні з'ясується, що вирішення поставлених питань або деяких з них потребує застосування спеціальних знань, що належать до різних галузей знань, керівник експертної установи організовує її виконання за правилами проведення комплексної експертизи.

Якщо проведення комплексної експертизи не може бути здійснене силами експертів цієї установи, її керівник повідомляє про це особу або орган, яка призначила експертизу, та просить залучити до проведення експертизи експерта відповідної спеціалізації. Залучення такого експерта провадиться з дотриманням вимог процесуального законодавства України[1].

Як бачимо, цих вказівок недостатньо для того, щоб у кожному конкретному випадку ефективно організувати проведення комплексної експертизи.

[1] Див.: Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5)//Офіц. вісн. України. 2005. № 5. Ст. 325 (зі змінами та допов.).

Слід зауважити, що ні КПК УРСР 1960 р., ні чинний КПК України 2012 р. не містять норм щодо комплексної судової експертизи. Однак, незважаючи на це, комплексні судові експертизи проводилися як раніше, так проводяться й сьогодні. Спроба врегулювати питання комплексної експертизи була зроблена із прийняттям постанови Пленуму Верховного Суду СРСР у 1971 р. (утратила чинність), а також із прийняттям Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах».

Зокрема, постановою Пленуму Верховного Суду СРСР № 1 від 16 березня 1971 р. «Про судову експертизу в кримінальних справах» судам роз'яснювалося, що в необхідних випадках, коли встановлення тієї або іншої обставини неможливе шляхом проведення окремих експертиз, або це виходить за межі компетенції одного експерта чи комісії експертів, може бути призначене проведення ряду досліджень, здійснюваних декількома експертами на основі використання різних спеціальних знань. Експерти мають право при цьому скласти спільний висновок. У висновку експертів має бути зазначено, які дослідження провів кожен експерт, які факти він особисто встановив і до яких прийшов висновків. Кожен експерт має право підписати загальний висновок або ту його частину, що відбиває хід і результати проведених ним особисто досліджень. Якщо підставою остаточного висновку є факти, установлені іншим експертом, то при цьому також повинно бути зазначене у висновку. Вимога закону про те, що експерт дає висновок від свого імені на підставі досліджень, проведених ним відповідно до його спеціальних знань, і несе за наданий висновок особисту відповідальність, цілком поширюється й на осіб, що брали участь у проведенні такої експертизи[1].

Існують проблеми й у сфері визначення комісійної судової експертизи, пов'язані з тим, що в експертній практиці спостерігається змішування підстав призначення комісійної та комплексної експертиз. У 1997 р. Пленум Верховного Суду України постановив, що комісійна експертиза призначається у випадках, коли є потреба провести

[1] О судебной экспертизе по уголовным делам: постановление Пленума Верхов. Суда СССР от 16.03.71 № 1//Бюл. Верхов. Суда СССР. 1971. № 2. С. 8–9.

дослідження за участю декількох експертів – фахівців у одній галузі знань. Комплексна експертиза призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань. Комісія експертів може бути створена судом чи за його рішенням керівником судово-експертної установи[1]. У цьому визначенні можна побачити злиття двох таких понять, як «комплексна експертиза» та «комплекс експертиз». На наш погляд, при визначенні комплексної експертизи треба робити наголос на тому, що коли декілька експертів – фахівців у різних галузях знань проводять дослідження, спрямовані на вирішення одного (загального) питання, то така експертиза є комплексною. Якщо ж декілька експертів – фахівців у різних галузях знань проводять дослідження, спрямовані на вирішення різних питань, чи то стосовно одного, чи то декількох об'єктів, то це буде не комплексна експертиза, а комплекс експертиз, хоча вони можуть бути виконаними за однією постановою (ухвалою) в одному експертному провадженні. Крім того, трактування в Постанові підстав для призначення комісійної експертизи ставить її в противагу комплексній, тобто демонструє відношення до вказаних експертиз як до таких, що виключають одна одну. Із цього трактування випливає, що експертиза може бути однією із двох: або комплексною (якщо для її виконання необхідні різні спеціальні знання), або комісійною (якщо використовуються знання в одній галузі). З етимологічної точки зору термін «комісія» тлумачиться як уповноважена група осіб для виконання певного доручення чи розробки будь-якого питання. Тобто визначальним елементом «комісійності» є саме залучення до виконання певної роботи групи осіб – комісії. Експертна практика підтверджує: комплексна експертиза, як правило, виконується саме комісією експертів. На наш погляд, при визначенні «комісійності» експертизи треба зосереджувати увагу на тому факті, що для її виконання залучається комісія експертів (дві чи більше особи) і не вдаватися до роз'яснень щодо галузей знань, якими володіють ці експерти. На такій основі «комісійно» може виконуватись і складна

[1] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 (зі змінами та допов.)//Постанови Пленуму Верховного Суду України. Т. 1. К.: А.С.К., 2010. С. 61–67.

первинна, і додаткова, і комплексна, і повторна експертизи, якщо їх проведення доручено двом або більше експертам.

Наведені положення мають суперечливий характер і не сприяють вирішенню проблем комплексної експертизи. Для того, щоб зробити зрозумілим і чітким розмежування поняття комісійності, треба його диференціювати шляхом уведення в законодавство різних визначень. Пропонуємо термін «комісійна експертиза» вживати у випадках, коли йдеться про використання спеціальних знань лише в одній їх галузі, а в разі необхідності застосування знань у різних галузях науки, техніки тощо для вирішення спільного завдання декількома фахівцями – уживати термін «комплексна експертиза, що виконується комісією експертів».

Яким же чином питання комплексної судової експертизи вирішується законодавством зарубіжних країн? Для з'ясування розглянемо відповідні норми процесуального законодавства цих країн. Так, згідно зі ст. 246 КПК Республіки Вірменія, прийнятого 1 липня 1998 р., якщо з'ясування будь-якого питання, що має значення для кримінальної справи, можливе лише на підставі одночасного застосування спеціальних знань у різних галузях або різних методик дослідження, то має бути призначена комплексна експертиза. На основі сукупності фактичних даних, установлених у рамках комплексної експертизи, кожен із експертів у межах своїх наукових знань бере участь у формулюванні загального висновку. Експерт не має права підписувати ту частину висновку комплексної експертизи, яка не належить до його наукової компетенції. Якщо проведення експертизи доручено експертній установі без вимоги проведення комплексної експертизи, то за необхідності керівник цієї установи може організувати проведення комплексної експертизи[1]. На нашу думку, не зовсім чіткою уявляється позиція цієї статті щодо необхідності під час проведення комплексної судової експертизи одночасного застосування різних методик дослідження, оскільки з метою вирішення експертного завдання комплекс методик може бути використаним і з одного напряму певної галузі знань (однієї експертної спеціальності). Так, при вирішенні

[1] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения. URL: http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 19.05.2016).

питань про встановлення розміру матеріальної шкоди, завданої власнику пошкодженого колісного транспортного засобу, експертами автотоварознавцями використовуються як методика визначення коефіцієнтів підвищення вартості запасних частин до транспортних засобів іноземного виробництва (реєстраційний код 12.2.02), так і методика визначення обсягу ремонтних дій при встановленні розміру матеріального збитку, заподіяного власнику колісного транспортного засобу (12.2.03), однак це в жодному випадку не означає, що така судова експертиза буде комплексною.

У ст. 266 КПК Азербайджанської Республіки, затвердженому законом Азербайджанської Республіки від 14 липня 2000 р. №907-IQ, має місце норма щодо комплексної експертизи, відповідно до якої вона призначається, якщо обставини, що мають значення для кримінального переслідування, можуть бути встановлені тільки з проведенням декількох досліджень у межах різних галузей знань або науки чи у межах однієї галузі знань за системою різних методів[1]. Тут ми спостерігаємо вже наведений підхід, аналогічний нормі КПК Республіки Вірменія, відповідно до якого в основу організації проведення комплексної судової експертизи береться система методів в одній галузі знань. Як ми вже висловлювалися з цього приводу, такий підхід не є прийнятним.

Статтею 233 КПК Республіки Білорусь від 16 липня 1999 р. №295-З (із змінами та доповненнями, станом на 22.04.2016 р.) установлено правила проведення комплексної судової експертизи, яка виконується експертами різних спеціальностей у межах їх компетенції в різних галузях знань[2]. Разом із тим нами розцінюється як недолік правило цієї статті щодо підписування лише частини висновків, яких дійшов той чи інший експерт, оскільки сама сутність комплексних судово-експертних досліджень полягає у формулюванні загального висновку всіма експертами, а не яких-небудь його частин. Крім того, сумнівним із тих же підстав є правило, відповідно до якого в разі розбіжностей думок членів комісії вони мають вчиняти дії за аналогією з нормою

[1] Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. URL: http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 15.04.2016).

[2] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. URL: http://www.pravo.by/pravovaya.informatsia/normativnye-documenty/kodeksy-respubliki.belarus/ (дата звернення: 15.04.2016).

щодо комісійної судової експертизи, а саме надавати висновок окремо. При цьому законодавець не враховує, що оскільки під час проведення комплексної судової експертизи вирішується спільне (інтеграційне) завдання, то надання окремого висновку одним із членів комісії неможливе, бо він самостійно не зможе його вирішити в межах однієї наукової галузі.

У КПК Естонської Республіки, прийнятому 12 лютого 2003 р. (із змінами та доповненнями, станом на 01.03.2005 р.) узагалі міститься одне тільки згадування щодо комплексної судової експертизи у ч. 5 ст. 107, відповідно до якого встановлюється, що в основній частині акта комплексної експертизи дослідження, проведені кожним із експертів, наводяться окремо[1]. Як бачимо, явно недостатнє нормативно-правове регулювання.

У КПК Грузії, підписаному Президентом цієї країни 9 жовтня 2009 р., взагалі не згадується про комплексну судову експертизу[2].

У процесуальному законодавстві Республіки Казахстан комплексні судові експертизи виокремлюються за обсягом використовуваних знань відповідно до ст. 282 КПК Республіки Казахстан, ст. 95 ЦПК Республіки Казахстан та п. 7 ст. 611 КпАП[3]. Як позитивний факт можна оцінити норму ст. 282 КПК Республіки Казахстан[4], відповідно до якої встановлено, що комплексна експертиза може проводитися одним експертом у випадку, коли він має право проводити дослідження за різними експертними спеціальностями. У той же час у цій статті спостерігається, на нашу думку, такий самий недолік, що й у КПК Республіки Вірменія та Азербайджанської Республіки, а саме: законодавець установив правило, відповідно до якого в разі розбіжностей між експертами результати досліджень оформлюються за аналогією з комісійною експертизою, однак під час проведення комп-

[1] Уголовно-процессуальный кодекс Эстонской Республики. URL: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 24.05.2016).

[2] Уголовно-процессуальный кодекс Грузии. URL: http://www.matsne.gov.ge (дата звернення: 15.04.2016).

[3] Див.: Кузнецов О. Г. Понятие и основания классификации судебных экспертиз в современных условиях//Вестн. КРСУ. Т. 8, № 3. С. 134–139.

[4] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. URL: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 19.05.2016).

лексної судової експертизи це неможливо, оскільки вирішується спільне (інтеграційне) завдання, яке судовий експерт самостійно не зможе вирішити в межах однієї наукової галузі. Така сама ситуація спостерігається й у КПК Киргизької Республіки (ст. 181), уведеному в дію 22 грудня 2016 р.[1], КПК Республіки Таджикистан (ст. 214), що набрав чинності у 2009 р. (із змінами та доповненнями, станом на 23.07.2016 р.). Однак законодавцем Республіки Таджикистан (ст. 58 КПК) саме експертові надано право клопотатися про призначення комплексної експертизи[2], при цьому законодавець не роз'яснює, у яких випадках це може зробити судовий експерт. На нашу думку, зазначена норма прописана для випадків, коли експерт, ознайомившись із отриманими матеріалами, усвідомлює, що не може самостійно вирішити поставлене інтеграційне завдання, оскільки для цього необхідне залучення інших судових експертів – фахівців у інших галузях науки та техніки. Водночас відповідно до ч. 5 ст. 214 КПК Республіки Таджикистан, якщо експертиза доручена експертній установі, то організація комплексних досліджень покладається на її керівника. Вважаємо, що дублювання функцій керівника установи та судового експерта із організації проведення комплексної експертизи є недоречним у процесуальному законі.

Викликає інтерес нормування положень щодо комплексної судової експертизи в КПК Республіки Молдова[3]. Так, відповідно до вимог ст. 146 цього процесуального закону експертизи підвищеної складності проводяться комісією із декількох експертів однієї спеціалізації або відповідно до обставин – різних спеціалізацій.

У КПК Литовської Республіки такий вид судової експертизи, як комплексна, – не передбачений[4], натомість у ЦПК цієї країни йдеться

[1] Уголовно-процессуальный кодекс Киргизской Республики. URL: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 15.04.2016).

[2] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан. URL: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 12.05.2016).

[3] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова. URL: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes: lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=350171 (дата звернення: 24.05.2016).

[4] Civilinio proceso kodeksas, patvirtintas 2002 m. vasario 28 d. įstatymu Nr. IX-743 (su pakeitimais, padarytais 2010 m. rugsėjo 23 d. įstatymu Nr. XI-1032). URL: www.wipolex/ru/text.jsp?file_id=202107 (дата звернення: 24.05.2016).

про те, що за необхідності може бути виділено декілька експертів для проведення досліджень. Крім того, в ст. 216 ЦПК Литовської Республіки міститься правило, відповідно до якого, якщо в справі призначено декількох експертів – вони дають спільний висновок, а коли їх думки не збігаються, то висновки складаються окремо[1]. У Процесуальному Арбітражному кодексі Арбітражного суду Литви взагалі не згадується комплексна судова експертиза.

Федеральним законом Російської Федерації «Про державну судово-експертну діяльність у Російській Федерації» передбачено норму ст. 23, яка має назву «Комісія експертів різних спеціальностей». Зокрема зазначається, що при проведенні комісійної судової експертизи експертами різних спеціальностей (далі – комплексна експертиза) кожний із них проводить дослідження в межах своїх спеціальних знань. У висновку експертів, що беруть участь у проведенні комплексної експертизи, указується, які дослідження та в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і до яких висновків дійшов. Кожен експерт, що бере участь у проведенні комплексної експертизи, підписує ту частину висновку, яка містить опис проведених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. Загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінюванні отриманих результатів і формулюванні цього висновку. Якщо підставою загального висновку є факти, установлені одним або декількома експертами, про це має бути вказано у висновку. У разі виникнення розбіжностей між експертами результати досліджень оформлюються відповідно до ч. 2 ст. 22 цього Закону[2].

У ст. 201 КПК Російської Федерації також передбачено норму щодо комплексної судової експертизи, згідно з якою комплексною є судова експертиза, у проведенні якої беруть участь експерти різних спеціальностей. У висновку експертів, що беруть участь у проведенні комплексної судової експертизи, зазначається, які дослідження та в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він установив і до якого висновку

[1] Civilinio proceso kodeksas, patvirtintas 2002 m. vasario 28 d. įstatymu Nr. IX-743 (su pakeitimais, padarytais 2010 m. rugsėjo 23 d. įstatymu Nr. XI-1032). URL: www.wipolex/ru/text.jsp?file_id=202107 (дата звернення: 24.05.2016).

[2] Див.: Россинская Е. Р. Комментарий к Федеральному закону «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации». М.: Право и закон, 2002. С. 262–263.

дійшов. Кожний експерт, що брав участь у проведенні комплексної судової експертизи, підписує ту частину висновку, яка містить опис проведених ним досліджень, і несе за неї відповідальність[1].

Відмічаючи позитивну роль цих норм, адже вони вперше в законодавстві Російської Федерації піддали законодавчому закріпленню поняття комплексної експертизи, причому, не протиставляючи його поняттю комісійної, не можна не побачити тих вад, які вони містять. На наш погляд, не можна урівнювати поняття комплексної та комісійної експертиз. За участю в комплексній експертизі експертів різних спеціальностей немає процесуальної можливості оцінення результатів досліджень, отриманих іншими експертами – учасниками комплексної експертизи, як це встановлює законодавець, тим більше, що про розбіжності думок узагалі йтися не може, оскільки кожний з експертів досліджує «свою» сторону об'єкта і без сукупної оцінки всіх установлених ознак неможливо сформулювати відповідь на питання комплексної експертизи. Крім того, залишається незрозумілим, що має законодавець на увазі, коли визначає експертів, яким відведена досить відповідальна роль – оцінити отримані результати та сформулювати загальний висновок. Ми не вбачаємо в цьому логіки експертного дослідження, оскільки експерт не має права робити будь-яких узагальнень за іншого експерта – тільки разом експерти компетентні оцінити всі отримані результати та сформулювати загальний висновок з питань, розв'язання яких потребує системного, сукупного знання, інтегрованого з різних галузей науки й техніки. На нашу думку, не можна встановлювати норму, відповідно до якої експерт бере участь у дослідженні, але при цьому не бере участі в найскладнішому та відповідальному етапі комплексної експертизи – оцінюванні отриманих результатів і формулюванні загального висновку. Не можна й уповноважувати особу, досвідчену в певній галузі, формулювати узагальнюючий висновок за іншого експерта, якому чомусь законодавець Російської Федерації це не довіряє.

До вирішення проблем призначення й проведення комплексних експертиз зверталися деякі науковці. Водночас, незважаючи на наяв-

[1] Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: офиц. текст. М.: ИКФ ОМЕГА-Л, 2002. С. 106.

ність значної кількості опублікованих статей та інших матеріалів щодо цього питання, воно й сьогодні має дискусійний характер і сприймається неоднозначно – починаючи з теоретичних обґрунтувань щодо необхідності розроблення основних положень комплексної експертизи та закінчуючи проблемами організації їх проведення в експертних установах і невирішеними питаннями нормативно-правового регулювання. Під комплексною ми розуміємо експертизу, що проводиться із застосуванням різних спеціальних знань для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання. Поняття комплексної експертизи має теоретичне й практичне підґрунтя, а також процесуальний характер, незважаючи на те, що в чинному КПК України відсутня така дефініція.

Слід зазначити, що в ЦПК України[1] вже є норма щодо комплексної експертизи, а саме ст. 149 ЦПК: «Комплексна експертиза. 1. Комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. 2. У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. 3. Загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінці отриманих результатів і формулюванні єдиного висновку. У разі виникнення розбіжностей між експертами висновки оформлюються відповідно до частини другої статті 148 цього Кодексу».

У ч. 2 ст. 148 ЦПК України закріплено таку норму: «Якщо за результатами проведених досліджень думки експертів збігаються, вони підписують єдиний висновок. Експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань, або з питань, які викликають розбіжності».

Норми аналогічного характеру закріплені й у чинному КАС України (статті 83, 84)[2].

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV //Відом. Верхов. Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492 (зі змінами та допов.).

[2] Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV//Відом. Верхов. Ради України. 2005. № 35 (35–36, 37). Ст. 446. С. 1358 (зі змінами та допов.).

Позитивно оцінюючи факт уключення згадуваних норм у законодавство, не можна не відмітити спірність деяких їх положень. Це, наприклад, стосується визнання в ЦПК комплексною експертизою тільки ту, що проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань. Адже одна особа може володіти знаннями в різних галузях, мати відповідні не одну, а дві й більше вищі освіти та отримати кваліфікацію судового експерта зі спеціальностей у різних галузях. Від цього сутність проведених такою особою досліджень не зміниться порівняно з дослідженнями, які проведуть дві й більше особи. Така практика існує та демонструє позитивний досвід її застосування. Наприклад, особа має вищу освіту у галузі природничих наук й вищу юридичну освіту, а також кваліфікацію судового експерта за спеціальностями з дослідження ґрунтів і трасологічних досліджень. Які причини заважатимуть провести такій особі комплексну експертизу із встановлення механізму утворення нашарувань ґрунту на предметах одягу? На нашу думку, таких причин немає. Але наявність у цивільному процесуальному законі норми щодо необхідності проведення комплексної експертизи двома чи більше особами стає на заваді позитивної оцінки висновку комплексної експертизи, виконаної одним експертом, обізнаним у різних галузях знань, оскільки остання обставина може бути розцінена як порушення процесуального порядку проведення судової експертизи.

Спірною, на наш погляд, є й норма цивільного процесуального закону, яка передбачає, що експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань, або з питань, які викликають розбіжності. Річ у тім, що при виконанні комплексної експертизи, якщо вона проводиться комісією експертів з різних галузей науки, техніки тощо, неможливо дійти висновку без інтеграції їх знань. То ж про який «окремий висновок» може йтися? По-перше, експерт, якщо він є членом комісії, якій доручено провести комплексне дослідження, не спроможний дійти висновку лише на основі «своїх» спеціальних знань, а по-друге, інший експерт або інші експерти, що беруть участь у роботі комісії, не зможуть вирішити завдання без спільного аналізу результатів дослідження, які б укладалися в уявлення щодо формування висновку. Таким чином, наяв-

ність норми щодо можливості надання окремого висновку експертом – членом комісії, яка проводить комплексну експертизу, призведе до колізій, що заведуть виконання дослідження в глухий кут.

Ще одна спірна позиція в ЦПК України стосується закріплення норми щодо підписання кожним експертом тієї частини висновку, яка містить опис проведених ним досліджень. На наш погляд, підписання експертами підрозділів дослідницької частини висновку не має сенсу – досить у вступній частині висновку зазначити, які дослідження проводилися кожним із експертів, а в дослідницькій – після назви підрозділу цієї частини вказати прізвище експерта, який його виконував. При визначенні головної риси комплексної експертизи ми говоримо про те, що при її проведенні вирішується спільне (інтеграційне) завдання на основі застосування різних спеціальних знань, а це означає, що таке завдання можливо вирішити тільки на основі інтеграції різних знань, тобто висновок комплексної експертизи можливо зробити тільки на основі спільного аналізу результатів комплексу досліджень і його мають зробити та відповідно підписати всі експерти, що виконували комплексну експертизу.

Ю. К. Орлов правильно вважає, що від інших форм комісійного дослідження комплексну експертизу відрізняє спільне формулювання висновку експертами різних спеціальностей[1]. В. Д. Арсеньєв зазначає, що характерною рисою комплексної експертизи є надання експертами загальних висновків, що виходять за межі компетенції кожного окремого експерта і входять у своєрідну «комплексну» компетенцію двох чи більше експертів, які проводять експертизу за умови, що кожний з них має уявлення про основи іншої експертизи[2].

М. Н. Ростов сформулював умови, що визначають комплексність дослідження і його форму: спільність або взаємозв'язок питань, що вирішуються (розв'язуваних завдань); значущість результатів, отриманих кожним з експертів при вирішенні окремих завдань, для ви-

[1] Орлов Ю. К. Процессуальные проблемы комплексной экспертизы//Актуальные проблемы комплексной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1976. Вып. 21. С. 87.

[2] Арсеньев В. Д. Процессуальные проблемы комплексной судебной экспертизы// Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1981. Вып. 48. С. 72–73.

рішення головного завдання; достатність спеціальних знань кожного експерта для критичної оцінки наукової обґрунтованості всіх застосованих методів дослідження й усіх результатів з огляду на їх значущість для вирішення головного завдання. Остання умова є однією з найбільш важливих для розрізнення комплексної експертизи від комплексу експертиз[1].

На нашу думку, унесення до КПК України окремої статті, яка б регламентувала проведення комплексної судової експертизи, має важливе процесуальне значення. Цю статтю пропонуємо викласти в такій редакції: «У випадку, коли для вирішення питання потрібні спеціальні знання з різних галузей науки, техніки, мистецтва тощо, або різних напрямів однієї галузі знань, призначається комплексна експертиза, що може бути доручена як комісії експертів, так і одному експерту, який володіє знаннями з різних галузей, необхідними для вирішення інтеграційного завдання. Комісія експертів проводить дослідження виходячи з компетенції кожного із її членів, про що зазначається у висновку, та формулює загальний висновок. Висновок підписується всіма експертами.

Якщо експерти не дійшли згоди при формулюванні спільного висновку, комісією складається один висновок комплексної експертизи. У синтезуючій частині висновку мають бути наведені результати досліджень кожного з експертів і викладені причини розбіжностей членів комісії в оцінюванні результатів для формулювання спільного висновку, кожний експерт зобов'язаний обґрунтувати причини своєї незгоди з думкою інших членів комісії. У висновку з питання, що потребує спільного вирішення, членами комісії має бути повідомлено про неможливість його вирішення. Крім того, експерти формулюють окремі проміжні висновки за результатами проведених ними досліджень».

Наведене формулювання, на наш погляд, оптимально вирішує питання законодавчого визначення комплексної експертизи. Також, вважаємо, за доцільне включити до процесуального законодавства

[1] Ростов М. Н. О комплексных экспертных исследованиях и их организационно-процессуальных формах//Организационно-правовые проблемы судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1982. С. 21.

України й норми щодо функцій провідного експерта, виклавши їх у такій редакції: «Провідний експерт (голова комісії): скликає нараду експертів, на якій ознайомлює кожного члена комісії з постановою (ухвалою) про призначення експертизи та матеріалами, що надійшли для дослідження; організовує розроблення спільної програми досліджень, у тому числі з визначенням послідовності дослідження об'єктів із метою одержання найбільш повної інформації з урахуванням їх можливого пошкодження в результаті застосування відповідних методів аналізу та строків виконання окремих досліджень; у разі неузгодження дій членів комісії при виконанні досліджень чи порушенні їх послідовності повідомляє про це керівнику установи; роз'яснює кожному з членів комісії його роль і функції в проведенні комплексної експертизи та формулюванні спільного висновку, про вплив досліджень, проведених кожним з експертів на формулювання спільного висновку; інформує про те, що кожен із експертів не несе відповідальності за результати досліджень, отриманих безпосередньо іншими членами комісії; організовує проведення комісією експертів зовнішнього огляду та попереднє вивчення об'єктів експертизи, що надійшли на дослідження, через керівника відповідного підрозділу контролює передачу об'єктів від одного члена комісії іншому; через керівника установи (підрозділу) здійснює зв'язок із керівниками установ (підрозділів), співробітники яких є членами експертної комісії; контролює строк проведення експертизи й координує виконання програми досліджень; організовує ознайомлення членів комісії з їх ходом і проміжними результатами; керує підсумковою нарадою комісії експертів при оцінюванні результатів усіх досліджень, їх узагальненні й формулюванні загального висновку (висновків); складає проект висновку (повідомлення про неможливість дати висновок) або доручає це зробити будь-кому з членів комісії; надає на розгляд підписаний членами експертної комісії висновок комплексної експертизи керівникам підрозділів і провідної установи».

Нами проведено узагальнення наглядових проваджень 938 комплексних судово-експертних досліджень, виконаних у Харківському НДІ судових експертиз (відсоткові показники за провідними підрозділами наведені на рис. 4).

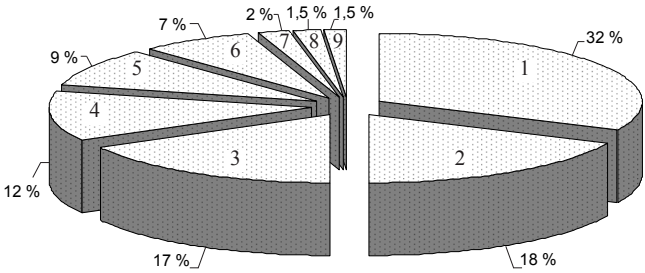

Рис. 4. Відсотковий розподіл виконаних
комплексних експертиз між провідними підрозділами:
1 – лабораторія судових пожежно-технічних досліджень
та досліджень в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності;
2 – лабораторія судових комп'ютерно-технічних,
телекомунікаційних досліджень та досліджень аудіо-, відеозапису;
3 – лабораторія судових трасологічних, балістичних,
вибухово-технічних досліджень та технічних досліджень документів;
4 – лабораторія судових інженерно-технічних (автотехнічних) досліджень;
5 – лабораторія судових фізичних, хімічних та біологічних досліджень;
6 – лабораторія судових товарознавчих досліджень
та досліджень об'єктів інтелектуальної власності;
7 – лабораторія судових будівельно-технічних досліджень;
8 – лабораторія судових економічних досліджень; *9* – інші

Аналізом отриманих результатів установлено, що домінантна частина від загальної кількості комплексних судово-експертних досліджень (32%) проводилась спеціалістами в галузі пожежно-технічних досліджень, безпеки життєдіяльності, охорони праці та електротехніки. Із них 94% виконувалися в одному підрозділі, 41% – одноосібно; 87% питань виконанні комплексно, з яких у 37% випадків отримано категоричний висновок; у 21% – імовірний; у 22% – висновок у формі «не надалося можливим» (далі – ННМ) та в 38% випадків складено повідомлення про неможливість проведення досліджень з різних причин. У 82% висновків присутня синтезуюча частина та 53% експертиз призначались як комплексні – практично половина комплексних досліджень організовувалася керівником установи.

Із загальної кількості комплексних судово-експертних досліджень 18 % проводилися спеціалістами в галузі комп'ютерно-технічних досліджень. Комплексирування спеціальних знань здійснювалося в таких напрямах: дослідження електронно-обчислювальної техніки (далі – ЕОТ) – дослідження об'єктів інтелектуальної власності (61%); дослідження ЕОТ – товарознавчі – дослідження об'єктів інтелектуальної власності (10%); дослідження ЕОТ – товарознавчі дослідження (8%); дослідження ЕОТ – технічні дослідження документів (7%); дослідження ЕОТ – мистецтвознавчі дослідження (6%); дослідження ЕОТ – фоноскопічні дослідження (2,5%); інші види комплексирування (5,5%). При цьому слід зазначити, що 90% експертних досліджень у лабораторії вирішувались як комплекс експертиз (поставлене перед експертами питання не вирішене у формі комплексної експертизи) та практично у всіх експертних висновках відсутня синтезуюча частина. 7% від загальної кількості комплексних експертних досліджень виконувались одноосібно, з використанням знань у комп'ютерній техніці, фоноскопії, товарознавстві тощо. Проведення 95% комплексних експертиз організовувалося керівництвом інституту. Усі висновки за результатами комплексних досліджень надавалися в категоричній формі.

Із загальної кількості проведених комплексних судово-експертних досліджень 17% виконані спеціалістами в галузі трасології, балістики, вибухотехніки та технічного дослідження документів (далі – ТДД). Із них: ТДД – почеркознавчі дослідження (28%); ТДД – дослідження ЕОТ (15%); балістичні дослідження – хімічні дослідження (13%); ТДД – трасологічні дослідження (5%); вибухово-технічні дослідження – хімічні (біологічні) дослідження (3%); інші (балістична – судово-медична; трасологічна – мистецтвознавча; ТДД – хімічна тощо) (36%). При цьому проведеним узагальненням виявлено, що 70% комплексних експертних досліджень у лабораторії вирішувались як комплекс експертиз, лише у 22% наявна синтезуюча частина; 97% висновків комплексних досліджень мають категоричний висновок і 3% – висновок ННМ.

Із загальної кількості комплексних судових експертиз 12 % проводились експертами в галузі інженерно-транспортних досліджень, 63% з яких міжвідомчі. З усіх проведених судових експертиз інте-

грація знань здійснювалася таким чином: судово-медичні експертизи (далі – СМЕ) – транспортно-трасологічні – автотехнічні дослідження (63%); транспортно-трасологічні – автотехнічні – хімічні (фізичні) дослідження (19%); автотехнічні – транспортно-трасологічні – трасологічні дослідження (6%); автотехнічні – транспортно-трасологічні – автотоварознавчі дослідження (5%); інші (7%). Аналізом отриманих під час узагальнення даних установлено, що 82% питань виконані комплексно, з яких у 45% випадків надано категоричний висновок, в 11% – імовірний, а у 2% – висновок у формі ННМ (причини – відсутність методик, непридатність матеріалів, недостатність ознак тощо); у 37% випадків складено повідомлення про неможливість проведення досліджень (10% у зв'язку з неможливістю організації роботи комісії та у 5% – інші причини). Лише у 33% комплексних експертиз наявна синтезуюча частина. Із проведених комплексних судових експертиз 71% призначені як комплексні, інші – організовані керівництвом установи.

Із узагальнених комплексних судово-експертних досліджень 9% виконані спеціалістами в галузі хімії, біології, фізики, з яких 77% виконувались у підрозділах установи, 18% міжвідомчі та 6% виконувались одноосібно. У всіх експертизах наявна синтезуюча частина; 95% призначені як комплексні експертизи; у 5% проведення комплексних експертиз організовувалося керівництвом інституту.

Із загальної кількості комплексних експертних досліджень 7% виконані спеціалістами в галузі товарознавства та фахівцями практично усіх інших підрозділів: біологічні дослідження (16%); хімічні дослідження (16%); дослідження ЕОТ (11%); фізичні дослідження (11%); балістичні дослідження (9%); трасологічні дослідження (5%); дослідження ЕОТ – дослідження об'єктів інтелектуальної власності (5%); автотоварознавчі дослідження (5%); пожежно-технічні дослідження (3%); інші (19%). Усі питання вирішені комплексно, з них 90% вирішені у формі категоричного висновку, 1,7% – вирішено у ймовірній формі, а 16% – мають висновок у формі ННМ. У 60% комплексних судових експертиз наявна синтезуюча частина, 75% експертиз призначались як комплексні, а у 25% випадків проведення комплексної судової експертизи ініційовано керівником установи.

Із загальної кількості комплексних судово-експертних досліджень 2% виконувалися спеціалістами в галузі будівельно-технічних досліджень та інших підрозділів, 6% з яких міжвідомчі, 75% виконані як комплекс експертиз. Питання вирішені як комплексні в 75% мають категоричний висновок та 25% – висновок ННМ. Тільки у 25% експертиз наявна синтезуюча частина. Більшість комплексних судових експертиз організовувалися керівництвом інституту.

Із загальної кількості комплексних судово-експертних досліджень 1,5% виконувались спеціалістами в галузі економічних досліджень, з яких 26% міжвідомчі. Тільки у 53% випадків наявна синтезуюча частина, 80% питань вирішені комплексно, з яких 66% – у категоричній формі, 26% – мають висновок ННМ і 8% являють собою повідомлення про неможливість проведення досліджень. У 75% експертиза призначалась як комплексна.

Нарешті, 1,5% комплексних судово-експертних досліджень, які підлягали узагальненню, виконувалися спеціалістами інших галузей знань.

Таким чином, проведене узагальнення експертної практики з комплексних судово-експертних досліджень дозволяє акцентувати увагу на двох основних проблемах: по-перше, вони стосуються органів (осіб), що залучають судових експертів. Зокрема, надто великий відсоток досліджень не призначався як комплексні судові експертизи. Це свідчить про те, що в зазначених суб'єктів призначення відсутнє розуміння сутності комплексної судової експертизи. По-друге, існують проблеми організації проведення комплексних судових експертиз безпосередньо в судово-експертних установах, що пов'язано із наданням окремих висновків, коли отримані результати необхідно інтегрувати, відсутністю синтезуючої частини, а також, найголовніше – великим відсотком висновків, якими констатується факт неможливості вирішити питання комплексної судової експертизи. Із метою виявлення емпіричним шляхом причин цих явищ, нами проведено анкетування судових експертів.

В анкетуванні взяв участь 161 співробітник НДІ судових експертиз у цілому по Україні. Від загальної кількості домінантну частину становлять анкети співробітників Харківського НДІ судових експер-

тиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса – 97, Дніпропетровського НДІ судових експертиз – 64, Донецького НДІ судових експертиз – 22, Київського НДІ судових експертиз – 16, Львівського НДІ судових експертиз – 14 та Одеського НДІ судових експертиз – 3. Кількість чоловіків і жінок у відсотковому відношенні практично однакова – 48% чоловіків та 52% жінок. Середній вік учасників анкетування склав 35–55 років – 45%; до 35 років – 35%; більше 55 років – 20%. Стаж експертної роботи співробітників, які взяли участь в анкетуванні, становив: до 3 років – 19%; від 3 до 5 років – 11%; від 5 до 10 років – 24%; від 10 до 15 років – 15,5%; від 15 до 20 років – 10,5%; більше 20 років – 20% співробітників.

Отже, у більшості співробітників, що заповнили анкети, стаж експертної роботи становить від 5 до 10 років.

Усі співробітники мають вищу освіту різних напрямів (технічну, юридичну, економічну, хімічну, біологічну, філологічну, психологічну, товарознавчу, медичну та ін.) та відповідні експертні кваліфікації, 8% респондентів мають науковий ступінь.

Серед займаних посад анкетованих більшість – старші наукові співробітники (старші судові експерти) – 35%, керівники структурних підрозділів – 20%, наукові співробітники (судові експерти) – 20,5% та молодші наукові співробітники – 20%; 2,5% – провідні наукові співробітники (провідні або головні судові експерти); 0,6% – працівники, які працюють за цивільно-правовою угодою; 1,4% – співробітників не відповіли на запитання щодо посади.

Співробітники НДІ судових експертиз брали участь у таких комплексних експертизах: біологічна – хімічна; біологічна – фізична; біологічна – трасологічна; біологічна – будівельно-технічна; біологічна – товарознавча; біологічна – технічна експертиза документів (далі – ТЕД); хімічна – товарознавча; хімічна – балістична; хімічна – пожежно-технічна; хімічна – будівельно-технічна; хімічна – трасологічна – автотехнічна; металознавча – будівельно-технічна; металознавча – балістична; металознавча – трасологічна; металознавча – автотехнічна; металознавча – пожежно-технічна; металознавча – вибухово-технічна; ТЕД – почеркознавча; ТЕД – комп'ютерно-технічна; балістична – трасологічна; балістична – товарознавча; автотехнічна – трасологічна;

автотехнічна – товарознавча; автотехнічна – транспортно-трасологічна; автотехнічна – транспортно-залізнична; дослідження технічного стану ТЗ – дослідження деталей ТЗ; трасологічна – товарознавча; трасологічна – пожежно-технічна (охорона праці); трасологічна – електротехнічна; БЖД – охорона праці; пожежно-технічна (охорона праці) – електротехнічна; пожежно-технічна – товарознавча; будівельно-технічна – товарознавча; будівельно-технічна – охорона праці; будівельно-технічна – електротехнічна; будівельно-технічна – економічна; економічна – комп'ютерно-технічна; економічна – почеркознавча; товарознавча – економічна; товарознавча – металознавча; товарознавча – трасологічна; автотоварознавча – металознавча; комп'ютерно-технічна – експертиза об'єктів інтелектуальної власності; комп'ютерно-технічна – товарознавча; комп'ютерно-технічна – мистецтвознавча; психологічна – мистецтвознавча; психологічна – психіатрична; балістична – судово-медична експертиза (СМЕ); транспортно-трасологічна – СМЕ; пожежно-технічна – СМЕ; біологічна – СМЕ; трасологічна – СМЕ; металознавча – технологічна.

Близько 70% респондентів зазначили, що комплексною є експертиза, для вирішення питань якої необхідні знання з різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань; 11% – що комплексна експертиза це можливість установлення об'єктивних даних, обґрунтований спільний висновок тощо; 19% не навели визначення комплексної експертизи.

Суттєвою ознакою комплексної експертизи 15 % опитаних убачають у можливості встановлення об'єктивних даних, наданні обґрунтованого спільного висновку та 23% не надали відповіді. Виходячи з цього, значна частина респондентів не змогла надати чіткої відповіді щодо визначення сутності комплексної експертизи. При цьому свій рівень інтеграційних знань 69% з них зазначають як достатній; 3% – середнім і 18% – недостатній, а 10% респондентів відповіді не надали.

Свій досвід проведення комплексних експертиз 30% з них зазначають як значний (брали участь у більш ніж 100 комплексних експертних дослідженнях), 55% – невеликим і 15% зовсім не мають досвіду.

Середнє навантаження з комплексних експертиз за рік складає від 1 до 25, але є учасники анкетування, у яких навантаження експертних комплексних досліджень за рік сягає 100 (!?). При цьому оптимальним навантаженням у середньому за місяць учасники анкетування вважають від 1 до 5 комплексних експертиз, залежно від складності та загального завантаження (3 прості, 2 середні, 1 складна).

Найбільшими труднощами, які виникають при проведенні комплексних експертиз, учасники анкетування вважають такі: відсутність комплексних методик дослідження; відсутність чітких норм законодавства щодо комплексної експертизи; проблеми організації комплексних досліджень в установі; залученим спеціалістам не відомі особливості проведення комплексних досліджень; відсутність в експертних установах фахівців із деяких спеціальностей; різне навантаження експертів; відсутність належної інструментальної бази; відсутність ініціативи з організації проведення комплексних експертиз; недостатні знання в окремих експертів; проблеми організації комплексних експертиз з іншими установами; різні підходи до організації дослідження в різних установах одного відомства; проблема міжвідомчої організації виконання досліджень; відсутність належного досвіду роботи провідного експерта; відсутність в інших членів комісії експертів необхідних інтеграційних знань для формулювання загального висновку; проблеми комунікаційної взаємодії психологічного плану між членами комісії; проблеми організації комплексних досліджень у підрозділі. Тільки в 3% опитуваних труднощів не виникає.

Бажають ознайомитися з досвідом проведення комплексних експертиз в інших СЕУ, зокрема в СЕУ інших країн 92,5% анкетованих співробітників. Найкращими варіантами навчання з проведення комплексних експертиз більшість учасників анкетування вважають семінарські заняття, стажування у відповідних підрозділах і самоосвіту. Також є відсоток анкетованих, які вважають доцільним навчання на заочних курсах підвищення кваліфікації за різними напрямами практик комплексного проведення експертиз, обмін досвідом проведення комплексних експертиз; проведення спільних наукових розробок; консультації зі співробітниками відповідних підрозділів;

вивчення актів експертних проваджень інших експертних установ Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ України та інших відомств.

Слід зазначити, що 65% учасників анкетування вважають неналежною організацію проведення комплексних експертиз. Проблемними питаннями організації проведення комплексних експертиз більшість зазначає такі: недоліки організації досліджень між підрозділами установи – 35,5%; проблеми з підготовкою кваліфікованих експертів, що можуть виконувати комплексні експертизи – 25% та проблеми міжвідомчого характеру – 15,5%. Іншу думку стосовно зазначеного питання мають 4%, але ці відповіді без роз'яснень.

Для підвищення наукового рівня проведення комплексних експертиз приблизно 45% учасників анкетування вважають за потрібне оперативну взаємодію з органом, що призначив експертизу (з метою уточнення, узгодження питань або змісту експертного завдання; надання необхідних даних, додаткових матеріалів; отримання дозволу на знищення об'єктів тощо); 45% – необхідним оперативно отримувати інформацію з інших експертних установ, працівники яких є членами комісії (для обміну отриманими даними; уточнення питань, вихідних даних; узагальнення процесу дослідження; залучення фахівців, яких немає в експертних установах; для консультативної допомоги; для координації діяльності; для узгодження спільних заходів при проведенні експертизи; для прискорення часу проведення досліджень тощо); приблизно 32% – необхідним оперативно отримувати інформацію з вищих навчальних і наукових установ для проведення науково-дослідної роботи з розроблення комплексних методик дослідження, отримання консультацій та нормативних документів, необхідних для проведення комплексних експертиз. 10,5% не мають потреби в оперативному отриманні інформації.

Із загальної кількості опитаних 86% відчувають дефіцит у довідковій інформації, необхідній для проведення експертиз, 59% – у нормативно-правовій, 14% – в іншій (науково-технічній тощо).

Стосовно ж підвищення якості проведення комплексних досліджень 73% учасників анкетування вважають за необхідне створення

методик комплексного дослідження (але при цьому на окреме питання щодо необхідності розроблення методичних рекомендацій з організації проведення конкретних категорій комплексних експертиз позитивно відповіли лише 25,5%); 45% – підвищення рівня організації їх проведення; 42% – зменшення навантаження експертів; 38% – забезпечення оперативного доступу до одержання й обміну інформацією; 12% – розширення кола фахівців, що володіють певними методами та 5% мають іншу думку (покращення інструментальної бази, забезпечення належним обладнанням, організація додаткових робочих місць, оснащених ПЕОМ тощо).

Можливість виходу з робочого ПК у глобальну мережу Internet з метою пошуку довідкової інформації, консультацій, ознайомлення з досвідом інших фахівців зазначає необхідним більшість співробітників, що складає 66,5%, а 61% – необхідним обмін даними, досвідом, інформацією з іншими організаціями й особами за допомогою електронної пошти у процесі проведення комплексних експертиз.

Щодо можливості проведення одноосібно комплексної експертизи 60% респондентів відповіли позитивно (за умови володіння експертом комплексом необхідних знань).

Стан оформлення комплексних експертиз на належному рівні вважають 18% опитуваних; 23% – необхідним удосконалення технології надання експертами статистичної звітності з проведення комплексних експертиз.

Таким чином, аналізуючи результати анкетування судових експертів та узагальнення експертної практики, слід зазначити, що вкрай необхідним є удосконалення законодавства щодо комплексної судової експертизи, розроблення її методичної бази, а також розроблення міжвідомчого підзаконного нормативно-правового акта, який би передбачав порядок призначення й проведення комплексних судових експертиз (на кшталт відповідної інструкції). Нами розроблені та наведені в додатку 2 пропозиції з питань призначення й проведення комплексних судових експертиз, які можуть бути використані для створення відповідної інструкції, котру застосовуватимуть як інструментарій судові експерти, які беруть участь у виконанні комплексних

досліджень у складі комісії. Реалізація цієї ідеї знайшла своє відображення в рішенні Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, згідно з яким постановлено створити робочу групу з підготовки зазначеної інструкції, до складу якої заплановано включити представників Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я України за участю представників слідчих органів.

4.2. Характеристика суб'єктів комплексних судово-експертних досліджень

Суб'єктом судової експертизи в загальному змісті цього поняття є виключно судовий експерт. Проте насамперед необхідно зосередити увагу на більш широкому за змістом понятті суб'єктів судово-експертної діяльності (СЕД).

Закон України «Про судову експертизу» не містить визначення поняття «судово-експертна діяльність», однак його зміст можна усвідомити з преамбули та деяких статей Закону. Так, у преамбулі зазначається, що цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки та техніки. Стаття 7 Закону визначає головних, на наш погляд, суб'єктів судово-експертної діяльності: це державні спеціалізовані експертні установи, а також у випадках і на умовах, передбачених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ. Стаття 8 Закону закріплює засади науково-методичного та організаційно-управлінського забезпечення судово-експертної діяльності.

У чинному й проектному законодавстві інших країн (наприклад, Федеральний закон «Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації» від 31 травня 2001 р. (із змінами та

доповненнями), проект Закону Республіки Білорусь «Про основи судово-експертної діяльності») також не міститься дефініцій поняття судово-експертної діяльності, однак певні норми розкривають його зміст.

У Законі «Про судово-експертну діяльність» Республіки Казахстан від 10 лютого 2017 р. СЕД визначається як діяльність органів судової експертизи та судових експертів з організації й проведення судової експертизи. У Законі Азербайджанської Республіки «Про діяльність державної судової експертизи» від 18 листопада 1999 р. (із змінами та доповненнями) міститься поняття «діяльність судової експертизи», що пов'язана з організацією й проведенням судової експертизи, яка має на меті забезпечення через спеціальні знання прав і законних інтересів учасників процесу. У положенні про ліцензування діяльності з надання юридичних послуг, затвердженому постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь від 20 жовтня 2003 р. № 1363, СЕД розглядається як оплачувана діяльність із надання послуг судам (суддям), органам дізнання, слідчим, прокурорам, іншим учасникам кримінального, цивільного, господарського, адміністративного процесів у встановленні фактичних обставин справи, що підлягають доказуванню в кримінальних провадженнях, цивільних і господарських справах, справах про адміністративні правопорушення, через вирішення питань, які потребують спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла та інших сферах діяльності[1].

М. Я. Сегай розуміє поняття судово-експертної діяльності як об'єкт пізнання судової експертології й визначає її як діяльність держави, юридичних і фізичних осіб із забезпечення правосуддя об'єктивною й кваліфікованою експертизою, здійснюваною професійними (атестованими) судовими експертами[2]. С. А. Смирнова зазначає, що СЕД є, з одного боку, відносно автономним видом соці-

[1] Милованов М. С. Понятие и содержание судебно-экспертной деятельности// Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр. Минск: Право и экономика, 2005. Вып. 2/19. С. 130–131.

[2] Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки//Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. С. 26.

ально корисної діяльності, а з другого – неможлива без правоохоронної діяльності та тісно пов'язана з нею[1].

Таким чином, виходячи з наведеного, до суб'єктів судово-експертної діяльності, крім експерта, належать експертні установи (їх керівники), підрозділи органів державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя, особи (органи), що призначили експертизу, та учасники процесу, статус яких у тій чи іншій формі пов'язаний із призначенням, проведенням і оцінюванням судової експертизи.

Виокремлюють процесуальну і непроцесуальну форми взаємодії та правовідносин суб'єктів судово-експертної діяльності. При цьому взаємовідносини в процесуальній формі зумовлюються передусім закріпленими в законі правами й обов'язками суб'єктів. На думку О. М. Зініна та Н. П. Майліс, у кримінально-процесуальному, цивільно-процесуальному законодавстві закріплені окремі норми стосовно слідчого та судді; щодо експерта, керівника експертної установи, то до введення в дію Федерального закону «Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації» у 2001 р., у законодавстві Російської Федерації містилися лише деякі положення, що стосувалися переважно їх обов'язків. Із набранням чинності цим законом значно розширено права й обов'язки керівника державної судово-експертної установи та експерта. Це, крім доручення керівником експерту провести експертизу, роз'яснення керівником прав і відповідальності експерта, попередження про відповідальність за завідомо неправдивий висновок ще й обов'язок керівника забезпечити контроль за дотриманням строків, повноти, якості досліджень, забезпечення умов безпеки праці, дотримання конфіденційності результатів досліджень, збереження об'єктів тощо[2]. Якщо розглядати як суб'єктів судово-експертної діяльності підрозділи органів державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя в Україні, то їх функції прописані в Положенні про Міністерство

[1] Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века. СПб.: Питер, 2004. С. 18–20.

[2] Зинин А. М., Майлис Н. П. Судебная экспертиза: учебник. М.: Право и закон: Юрайт-Издат, 2002. С. 70.

юстиції України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. №228 (із змінами та доповненнями). Зокрема, цим Положенням встановлюється, що Міністерство юстиції України: «…62) організовує відповідно до законодавства експертне забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних робіт у галузі судової експертизи; 63) забезпечує організацію роботи Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Мін'юсті і Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті; 64) видає та анулює свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям, які не є працівниками державних спеціалізованих установ; 65) здійснює контроль за організацією діяльності судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ; 66) забезпечує ведення Державного реєстру атестованих судових експертів та Реєстру методик проведення судових експертиз; 67) спрямовує і контролює діяльність науково-дослідних установ, які проводять судову експертизу та належать до сфери управління Мін'юсту, здійснює нормативно-методичне забезпечення їх діяльності; 68) координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи; забезпечує організацію роботи Координаційної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті»[1].

Стосовно регулювання функцій судово-експертних установ як суб'єктів судово-експертної діяльності значним кроком уперед стало прийняття в 1994 р. Закону України «Про судову експертизу». Доречно зауважити, що Україна була першою державою, яка прийняла такий нормативно-правовий акт. Протягом років застосування норм його Закону, потреби часу продемонстрували необхідність внесення змін до нього, що й було зроблено у 2004 р.[2] Відповідно до ст. 7 зазначеного Закону («Суб'єкти судово-експертної діяльності») судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

[1] Положення про Міністерство юстиції: затв. постановою Каб. Міністрів України від 2 лип. 2014 р. № 228. URL: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-n/page (дата звернення: 15.06.2016).

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII//Відом. Верхов. Ради України. 1994. №28. Ст. 232 (зі змінами та допов.).

До державних спеціалізованих установ належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз. Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Щодо науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції слід зазначити, що на сьогодні в Україні діють сім науково-дослідних інститутів судових експертиз з розвиненою системою їх відділень майже в усіх областях країни: Харківський НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса із відділеннями у містах Севастополі, Полтаві та Сумах; Київський НДІ судових експертиз із відділеннями у містах Вінниці, Житомирі, Тернополі, Черкасах, Чернігові; Донецький НДІ судових експертиз із відділенням у місті Луганську; Одеський НДІ судових експертиз із відділеннями у містах Миколаєві, Кропивницькому, Херсоні; Львівський НДІ судових експертиз із відділеннями у містах Луцьку та Ужгороді; Кримський НДІ судових експертиз; Дніпропетровським НДІ судових експертиз із відділенням у м. Запоріжжі. Слід зазначити, що три установи були засновані на базі відділень Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Відмінною рисою в діяльності судово-експертних установ Мін'юсту України є те, що до основних видів їх діяльності належать не тільки виконання судових експертиз, а й розроблення нових і вдосконалення існуючих методик судово-експертних досліджень.

На сьогодні функції з управління судово-експертною діяльністю науково-дослідних інститутів судових експертиз Мін'юсту України виконує Управління експертного забезпечення правосуддя. Вважаємо

доречним розглянути питання, яке потребує обговорення, – це утворення інституції судової експертизи, дійсно незалежної від міністерств і відомств, на які покладено функції розслідування. Так, на Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», що відбулась у 2002 р., було прийнято таку рекомендацію: «З метою реалізації принципу незалежності судово-експертної діяльності, поліпшення координації судово-експертних досліджень, виключення дублювання функцій, більш раціонального використання кадрових і матеріально-технічних ресурсів, зменшення витрат коштів державного бюджету – вийти з пропозиціями у відповідні органи державної влади про створення єдиної позавідомчої системи державних експертних установ, завданням яких стане проведення експертиз, наукова і науково-методична робота в галузі судової експертизи і криміналістики. При цьому у відомчій підпорядкованості мають бути збережені структури, потенціал і засоби яких зорієнтовані на техніко-криміналістичне забезпечення дізнання та досудового слідства: здійснення фіксації слідів та збирання доказової інформації, виключаючи проведення експертних досліджень». Доречно вказати, що в роботі конференції, організованій Харківським НДІ судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса та Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого, взяли участь науковці й практичні працівники всієї системи судово-експертних установ України, країн близького зарубіжжя, представники юридичних вищих навчальних закладів, правоохоронних органів, судової системи України та інших держав.

На міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми криміналістики», проведеній у вересні 2003 р. Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого спільно з Інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України та Харківським НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, також було прийнято серед багатьох інших рекомендацію щодо проведення ґрунтовного вивчення науковцями та практиками необхідності реформування діяльності судово-експертних установ і визначення можливих напрямів стосовно створення єдиної системи експертних установ

України. Утілення в життя рекомендацій науковців позитивно сприятиме розвитку незалежної судової експертизи в державі.

Позитивні риси єдиної державної підпорядкованості судово-експертної діяльності можна простежити на досвіді Міністерства юстиції Республіки Казахстан, де вперше реалізовано ідею про створення єдиної експертної системи. Початком формування єдиної експертної системи Міністерства юстиції Республіки Казахстан став Указ Президента Республіки Казахстан «Про подальше реформування системи правоохоронних органів Республіки Казахстан» від 22 квітня 1997 р., що передбачає вилучення функцій проведення судових експертиз з органами кримінального переслідування із передання їх єдиній експертній системі Міністерства юстиції Республіки Казахстан. Це рішення дозволило зосередити проведення судової експертизи в рамках одного відомства, усунувши тим самим найбільш істотні недоліки системи відповідних органів: відомчу підпорядкованість судово-експертних підрозділів державним органам, зв'язаним із розслідуванням кримінальних справ; роз'єднаність установ, що проводять судову експертизу, унаслідок їх належності різним відомствам; відсутність необхідної координації як між собою, так і з правоохоронними органами; паралелізм у діяльності установ різних відомств, що призводить до нераціонального розподілу й використання кадрових і матеріально-технічних ресурсів. Для нормативного закріплення проведених змін і можливості подальшої реалізації ідеї про незалежну експертну систему в 1997 р. було прийнято Закон Республіки Казахстан «Про судову експертизу», що визначає правові, організаційні та фінансові основи здійснення незалежної й кваліфікованої судово-експертної діяльності в Республіці Казахстан. Закон став єдиним нормативним правовим актом, що забезпечує незалежність експертів, контроль за їх професійною кваліфікацією та діяльністю, організаційну й методичну єдність підходів до експертних досліджень, стабілізацію та підвищення рівня фінансового, соціального й матеріально-технічного забезпечення судово-експертної діяльності. У подальшому положення Закону були розвинуті та в уніфікованій формі відображені в нових КПК, ЦПК і Кодексі Республіки Казахстан про адміністративні правопорушення, а потім і в Законі Республіки Казахстан «Про судово-експертну діяльність» 2010 р.

В історії судової експертизи України вже неодноразово виникало питання щодо єдиної підпорядкованості державних судово-експертних установ. Так, у середині 20-х рр. минулого століття в Україні склалася система пов'язаних із проведенням експертних досліджень установ, підпорядкованих різним відомствам. У Народному комісаріаті юстиції (НКЮ) це були інститути науково-судової експертизи, в Народному комісаріаті охорони здоров'я (НКОЗ) – мережа судово-медичних установ, у Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) діяли науково-технічні підрозділи. У зв'язку з існуванням такої системи виникла нагальна потреба в поліпшенні роботи як органів розслідування, так і самих експертних установ. Для усунення відомчості та з метою координації проведення наукових досліджень виникла потреба у створенні для цього єдиної системи. Рада Народних Комісарів УСРР 21 грудня 1925 р. запропонувала НКЮ разом із НКВС і НКОЗ організувати інститут кримінології та судової медицини на базі Харківського інституту науково-судової експертизи. Після цього НКЮ розробив проект статуту, згідно з яким на Всеукраїнський державний інститут кримінології та судової медицини покладалося завдання наукового дослідження злочинності, виконання судових експертиз, підготовка кадрів для потреб як самого інституту, так і для органів попереднього розслідування. Але створення цього інституту далі не пішло. У ході обговорення проекту статуту між наркоматами не було досягнуто згоди – НКВС і НКОЗ висували свої заперечення.

Положенням про судоустрій УСРР у 1929 р. секції судово-медичних досліджень в інститутах було скасовано. У 1930 р. НКЮ УСРР знову виносить на обговорення питання про створення наукового центру з боротьби зі злочинністю на розгляд Держплану, який 9 липня 1930 р. визнав за потрібне утворити у віданні НКЮ Український інститут кримінології. Оскільки питаннями судової медицини займався НКОЗ, то він мав організувати інститут судової медицини. Але з причин заперечень НКВС і цього разу інститут не було створено.

Того часу в діяльності самих інститутів науково-судової експертизи мали місце значні труднощі. Відсутність планів проведення наукових досліджень призводила до того, що розробленням однакових

наукових тем займалися в різних інститутах. Значною мірою це було наслідком того, що НКЮ приділяв недостатньо уваги інститутам. У зв'язку з цим постало питання про створення в апараті НКЮ підрозділу, який би здійснював управління діяльністю інститутів науково-судової експертизи. Цей підрозділ повинен був здійснювати керівництво інститутами в напрямі проведення наукових розробок у практику, а також обмін досвідом між ними.

Подальший розвиток системи установ судової експертизи відбувався в напрямі розвитку їх структури та функцій. Створювалися структурні підрозділи для виконання нових видів експертиз, а формування відділень при інститутах давало можливість територіально наблизити експертні установи до органів розслідування та судів.

Отже, ураховуючи напрацьований досвід України у створенні і розвитку установ судових експертиз, є всі підстави для активного обговорення та втілення в життя концепції єдиної системи судової експертизи в Україні[1].

Зупинимося ще на одному положенні ст. 7 Закону про судову експертизу. Воно стосується судово-експертної діяльності, яку можуть здійснювати особи, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах і відомчих службах. Як уже зазначалося, у чинному Законі зафіксовані норми щодо здійснення судово-експертної діяльності судовими експертами, які не є працівниками зазначених установ, а саме для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи чи органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань. До внесення змін у цей Закон у ньому містилася норма щодо здійснення судово-експертної діяльності на підприємницьких засадах та її ліцензування, які втратили чинність. Відповідно до ст.1 Закону України «Про підприємництво» підприємництво – це самостійна ініціатива, систематична на власний ризик діяльність із надання послуг для одержання прибутку. Що стосується судової експертизи, то це виключно процесуальна дія, яка відповідно до чинного за-

[1] Див.: Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб. С. 16–19.

конодавства призначається постановою слідчого (судді), ухвалою суду або рішенням інших компетентних посадових осіб і органів із метою встановлення фактичних даних та обставин справи із застосуванням спеціальних знань. Тому здійснення судово-експертної діяльності на підприємницьких засадах суперечить процесуальному законодавству й це стало підставою для внесення відповідних змін до Закону про судову експертизу. Із прийняттям Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» був зроблений перший крок у цьому напрямі (із видів діяльності, що потребують видачі ліцензії, виключено судово-експертну діяльність). Крім того, Законом України «Про підприємництво» запроваджено обмеження в здійсненні підприємницької діяльності стосовно судової експертизи (діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз може здійснюватися тільки державними організаціями)[1].

Стаття 8 Закону закріплює норми щодо науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності. Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності покладається на міністерства й відомства, до системи яких входять спеціалізовані установи та відомчі служби, що проводять судові експертизи. Для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Мін'юсті України створюється Координаційна рада з проблем судової експертизи, яка діє відповідно до Положення про неї, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Одним із дієвих засобів удосконалення судово-експертної діяльності є робота науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті України (далі – НКМР), яка створена з метою сприяння науково-дослідній і експертній діяльності судово-експертних установ, що належать до сфери управління Мін'юсту. До складу НКМР, що формується Мін'юстом, залучаються провідні вчені й фахівці судово-експертних установ Міністерства юстиції України, експертних і наукових установ та інших міністерств і ві-

[1] Див.: Головченко Л. М. Деякі питання нормативно-правового регулювання організації судово-експертної діяльності в Україні. С. 3–4.

домств. Повноваження цієї ради, основні завдання, функції, організаційні аспекти її роботи регламентуються Положенням про НКМР, затвердженим наказом Мін'юсту України 13 жовтня 2000 р. №49/5. Згідно з цим Положенням основними завданнями НКМР є визначення пріоритетних напрямів наукових досліджень СЕУ в галузі судової експертизи та надання пропозицій щодо форм і методів їх здійснення; оцінювання перспектив розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи, їх актуальності та новизни; забезпечення єдиного методологічного підходу щодо вирішення питань теорії та практики судової експертизи; удосконалення науково-методичних розробок; розгляд спірних питань експертної практики; сприяння підвищенню кваліфікації наукових і експертних кадрів судово-експертних установ.

Основною формою діяльності НКМР є пленарні засідання секцій з певних видів судових експертиз, які скликаються двічі на рік, та її Президії. Сьогодні до складу ради входять вісімнадцять секцій. Саме на засіданнях секцій і президії НКМР розглядаються нові розробки, запропоновані судово-експертними установами до включення в державні плани НДДКР, приймаються результати наукових робіт, вирішуються спірні питання експертної практики тощо.

Робота щодо поширення досягнень науки в галузі судової експертизи набуває свого розвитку. Так, останніми роками зміцнилася співпраця судово-експертних установ Мін'юсту України з вищими навчальними закладами, установами та службами інших міністерств і відомств. Одним із результатів такої співпраці Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого є започаткований ними періодичне видання фахового збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики».

Із метою застосування єдиних методичних підходів при проведенні експертиз у Законі про судову експертизу зазначено положення щодо ведення Реєстру атестованих експертних методик, який має постійно поновлюватися. Усі методики, що використовуються в експертній практиці й розроблюються співробітниками спеціалізованих установ, проходять атестацію та реєстрацію в Мін'юсті України. Ця норма Закону виключає можливість застосування в судовій експерти-

зі недосконалих, неякісних, необґрунтованих, застарілих методик, які можуть безконтрольно використовуватися в експертній практиці. Вирішення експертних завдань потребує розроблення, апробації та впровадження відповідних методичних рекомендацій і посібників, унесених до Реєстру методик Мін'юсту України.

Статтею 9 Закону про судову експертизу зафіксовано норму щодо реєстру судових експертів: атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України. Особа або орган, які призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких унесено до державного Реєстру, а в передбачених законодавством випадках – іншим фахівцям з відповідних галузей знань.

Ведення Реєстру атестованих судових експертів, до якого внесено близько 5 тис. осіб, є важливим напрямом діяльності Мін'юсту України. Інформація з Реєстру друкується у відповідних періодичних виданнях, довідниках Міністерства юстиції України та надається за письмовими запитами підприємств, установ, організацій і громадян.

Із плином часу відбувалися зміни в суспільному, економічному, політичному житті держави, що відбивається й на змісті нормативно-правових актів. Необхідність унесення змін до Закону України «Про судову експертизу» пояснювалася тим, що основні його положення розроблювалися на базі чинного на 1994 р. законодавства. Головна причина внесення змін – необхідність приведення положень цього Закону у відповідність до норм Конституції України 1996 р. та прийняття низки законів у ході судово-правової реформи в Україні. Зміни вносилися для того, щоб положення цих законів кореспондувалися й застосовувалися з використанням однакового понятійного апарату. Крім того, протягом десяти років застосування цього Закону виникли окремі організаційні проблеми судово-експертної діяльності, які вимагали вирішення з метою підвищення ефективності та наукового рівня судової експертизи[1].

[1] Див.: Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб. С. 19–22.

Досить суттєвих змін у Законі «Про судову експертизу» зазнали норми щодо її суб'єкта – судового експерта. Ми вже наголошували на тому, що відповідно до норм законодавства судовий експерт – єдиний суб'єкт судової експертизи. Так, ст. 1 цього Закону встановлено, що судова експертиза – це дослідження *судовим експертом* (курсив наш. – *Е. С.-Є.*) на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ та процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства. Тобто Закон чітко й однозначно визначає суб'єкта судової експертизи – судового експерта. Виключно ним в установленому законом порядку можуть проводитися експертні дослідження. Саме тому ми не можемо погодитися з деякими авторами робіт із питань підготовки, призначення та проведення експертиз, які відносять до суб'єктів судової експертизи ще й інших учасників процесу. Так, у посібнику для слідчих, суддів та експертів, підготовленому колективом співробітників Науково-дослідної установи «Науково-дослідний інститут проблем кримінології, криміналістики і судової експертизи Міністерства юстиції Республіки Білорусь», зазначено, що суб'єктами експертизи, поряд із експертом, є органи, що призначають експертизу (особа, яка веде дізнання, слідчий, прокурор, суд (суддя), обвинувачений (підозрюваний) та інші особи, зацікавлені в результатах справи. Законодавчо регламентуються процесуальні обов'язки керівника експертної установи у зв'язку із дорученням проведення експертизи відповідній експертній установі (ст. 230 КПК, ст. 223 ЦПК, ст. 93 ГПК Республіки Білорусь). Особливе місце серед суб'єктів судової експертизи займають обвинувачені (підозрювані), а також особи, які за обставинами кримінальної справи самі піддаються експертному дослідженню при проведенні судово-медичної та судово-психіатричної експертизи. Серед них найбільш широкі права надаються обвинуваченому (статті 227, 229, 234, 238 КПК Республіки Білорусь)[1]. Ми не можемо погодитися з такою точкою зору, оскільки, по-перше, як уже зазначалося, треба відрізняти суб'єктів судово-експертної діяльності та суб'єктів кримінального процесу (учасників

[1] Див.: Подготовка и назначение судебных экспертиз: пособие для следователей, судей и экспертов. Минск: Харвест, 2006. С. 7–8.

справи) від суб'єктів судової експертизи, по-друге, суб'єкта від об'єкта судової експертизи, а по-третє, суб'єкта доказування в справі від суб'єкта судової експертизи. Визначаючи суб'єктом експертизи слідчого, прокурора, суддю або обвинуваченого тощо, автори цієї концепції, не усвідомлюючи цього, надають їм право проводити експертні дослідження, а вважаючи суб'єктом судової експертизи особу, яка піддається експертному дослідженню при проведенні судово-медичної та судово-психіатричної експертизи, взагалі можна дійти абсурдної думки щодо уявлень про недієздатну, неосудну особу як суб'єкта судової експертизи. Таким чином, суб'єктом судової експертизи є виключно судовий експерт. Розгляду організаційних та процесуальних проблем щодо суб'єкта судової експертизи приділялася певна увага науковців[1].

[1] Див., наприклад: Балгабаева С. А., Куставлетова А. А. Некоторые вопросы нормативно-правового регулирования деятельности судебного эксперта в Казахстане// Актуальные проблемы юридической экспертологии на современном этапе: сб. материалов 5-й междунар. науч.-практ. конф. (22 февр. 2010 г.)/под ред. А. Н. Попова. Красноярск, 2010. С. 14–18; Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України//Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Юрид. науки. 2014. №801. С. 229–233; Репешко П. І. Механізм кадрового забезпечення судово-експертної діяльності в Україні//Економіка та держава. 2011. №8. С. 138–140; Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності: метод. посіб./М-во внутр. справ України; Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр М-ва внутр. справ України. Київ, 2011. 332 с.; Ткаченко Н. М. Судовий експерт у кримінальному провадженні: проблеми правового регулювання прав та обов'язків//Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 20 груд. 2016 р.)/МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ; М-во юстиції України, Харк. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків: ХНУВС, 2016. С. 286–287; Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 192 с.; Циганюк Ю. В., Кравчук О. В., Крушинський С. А. Процесуальний порядок залучення експерта стороною захисту у кримінальному провадженні//Криміналіст. вісн. 2014. №2 (22). С. 28–36; Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 199 с.; Щербанюк Д. В. Перспективи дослідження реалізації права судового експерта на ініціативу у кримінальному провадженні//Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 20 груд. 2016 р.)/МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ; М-во юстиції України, Харк. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків: ХНУВС, 2016. С. 313–315, та ін.

Незважаючи на ту обставину, що судовий експерт є єдиним суб'єктом судової експертизи, вивченню змісту його діяльності як інтегратора спеціальних знань, процесуальним сторонам діяльності судового експерта в процесі проведення комплексних судово-експертних досліджень у спеціальній літературі не приділено належної уваги. Недостатньо приділялося уваги й дослідженням організаційних, процесуальних, психологічних, методичних проблем у роботі комісії експертів під час виконання комплексних судових експертиз. Тут треба визначитися, чи є з гносеологічної точки зору суб'єктом експертизи комісія, адже у правовому аспекті йдеться про особисту відповідальність експерта за надання завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від давання висновку. При виконанні ж комплексної експертизи, як правило, дослідження проводять двоє чи більше фахівців у різних галузях знань і в такому випадку одноосібно не можна дійти повного та об'єктивного висновку з поставленого інтеграційного завдання. Тобто саме комплексно комісією експертів формулюється загальний висновок, нерозривними елементами якого є взаємопов'язані та взаємозалежні один від одного умовиводи окремих експертів – фахівців у різних галузях знань. Це означає, що мають бути розроблені наукові положення стосовно оцінювання експертами результатів інтеграційних досліджень в аспекті суб'єктного підходу щодо ступеня участі кожного із членів експертної комісії у формулюванні висновків.

Проблеми комплексних досліджень набули активного обговорення у зв'язку із розглядом питання про сутність комплексної експертизи. Підходи, викладені в різних роботах із цього питання, продемонстрували, що намагання об'єднати всі види комплексних досліджень у межах комплексної експертизи приречені на невдачу. Науковці дійшли висновку, що комплексна експертиза – це лише одна із форм реалізації комплексного підходу в судовій експертизі[1]. Акту-

[1] Див., наприклад: Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. С. 8–9; Надгорный Г. М. Взаимодействие наук при производстве судебной экспертизы// Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: РИО МООП УССР, 1968. Вып. 5. С. 126; Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методические проблемы судебных экспертиз. С. 49, та ін.

альність цієї проблеми зводиться до того, що розроблення форм взаємодії експертів тісно пов'язане із процедурами вирішення інтеграційних завдань, а їх обґрунтована побудова є неможливою без вироблення основних принципів співпраці фахівців. Належний рівень співпраці неможливо уявити без організованого професійного спілкування суб'єктів судової експертизи. Розглядаючи проблеми спілкування в криміналістичній тактиці, М. В. Салтевський зазначає, що існують певні специфічні властивості й ознаки, які характеризують спілкування в криміналістичному аспекті. До них він відносить: динамічність, доцільність, індивідуальність, конкретність, результативність і вплив (спонукання)[1]. Незважаючи на ту обставину, що М. В. Салтевський розглядає ці принципи стосовно прийомів спілкування в судово-слідчій діяльності, зокрема в тактиці та методиці розслідування злочинів, вважаємо правильно розглянути їх в аспекті спілкування й суб'єктів судової експертизи в процесі організації комплексних досліджень.

Динамічність характеризує діяльність експертів, що виявляється в динаміці спілкування експерта з іншими суб'єктами судово-експертної діяльності. Саме тут виявляються специфічні суб'єктивні якості як експертів, так і осіб, що призначили експертизу. Важливу роль при цьому відіграють засоби наукової організації праці, комунікаційні властивості кожного із суб'єктів. Для впорядкування динаміки спілкування розроблюються науково-методичні рекомендації з питань призначення та підготовки матеріалів для проведення судових експертиз.

Доцільність розкриває суб'єктивний бік спілкування як уявну форму існування моделі очікуваного від нього результату, зміст якого спонукає до спілкування та діяльності. У разі організації комплексних досліджень цією уявною моделлю є досягнення об'єктивного висновку з інтеграційного завдання, поставленого перед експертами, слідчим (судом), у ході розв'язання якого вирішувані питання потребують правильних формулювань, надання необхідних матеріалів, виконання

[1] Салтевский М. В. Проблемы общения в криминалистической тактике// Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 44–46.

клопотань експертів щодо отримання необхідних додаткових матеріалів тощо.

Індивідуальність характеризує спілкування як потребу людини, що привносить у нього свій внутрішній світ. Через цей принцип найбільше можна побачити вплив різних факторів психологічного характеру на процеси проведення комплексних досліджень. Адже, наприклад, відповідно до нормативно-правових актів із питань судової експертизи провідний експерт, що є членом комісії, не має будь-яких переваг перед іншими членами комісії, але на нього покладаються організаційні функції з проведення досліджень. Отже, за наявності високого наукового, комунікаційного рівня його індивідуальності, як правило, у процесі роботи комісії проблем при спілкуванні з приводу загальної оцінки всіх установлених ознак не виникає. Але трапляються випадки, коли експерти не можуть дійти згоди при спілкуванні щодо синтезу отриманих результатів через непорозуміння між собою, коли один (або кожен) із членів комісії надає своїм результатам дослідження головну, першочергову роль, при цьому не враховуючи впливу результатів досліджень інших експертів на загальний висновок, а рівень методичного забезпечення не дає змоги використати загальновизнані алгоритми вирішення експертних завдань, оскільки вони ще не розроблені в цій інтеграційній галузі знань. На фоні «несумісності» характерів членів комісії така ситуація приводить їх до ситуації глухого кута. Наприклад, трапився інцидент, коли при вирішенні питання щодо встановлення вартості транспортного засобу, виходячи з технічного стану його агрегатів і вузлів, що впливають на безпеку руху, проводилося комплексне автотоварознавче та автотехнічне дослідження. Ураховуючи нерозробленість певних методичних положень щодо вирішення цього завдання, між членами експертної комісії (автотехніком і автотоварознавцем) виникли суперечності при формулюванні загального висновку. На фоні психологічного несприйняття одним із членів комісії іншого як провідного експерта, ці суперечності, головним чином, зводилися до складнощів з оцінюванням кожним з експертів результатів дослідження іншого члена експертної комісії. У зв'язку із цим організація проведення зазначеного дослідження не набула належного рівня. Суперечності перейшли в кон-

флікт особистостей, що потребував утручання з боку керівництва експертної установи. Керівництво установи змушене було узяти на себе функції з «примирення» експертів комісії шляхом обговорення разом із ними кожного етапу дослідження та причин, з яких вони не могли досягнути згоди. Тільки після цього комісія експертів сформулювала продуктивний висновок. Роль керівника полягала не у втручанні в хід проведення досліджень (що заборонено законодавством), а у скеруванні роботи комісії в напрямі організації високого наукового рівня комунікативної діяльності.

Отже, ми бачимо, наскільки важливим є врахування індивідуальності кожного експерта при проведенні комплексних досліджень. У зв'язку із цим виникає проблема вироблення необхідних індивідуальних і професійних якостей судового експерта взагалі та члена експертної комісії зокрема. Проблеми професійної підготовки експерта зводяться до набуття ним належного рівня спеціальних знань, починаючи з отримання, згідно із Законом України «Про судову експертизу», відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста, проходження відповідної підготовки та отримання й періодичного підтвердження кваліфікації судового експерта з певної спеціальності.

За дослідженням В. В. Семенова для успішного ведення практичної діяльності експерт має відповідати таким професійним вимогам: мати високий рівень загальноосвітньої підготовки; володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку; конкретних методик проведення судових експертиз; інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз; формами та методами профілактичної діяльності щодо встановлення у межах спеціальних знань причин і умов, які сприяли вчиненню злочину; знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи в зарубіжних країнах[1]. На нашу думку, слід доповнити цей перелік ще й вимогою щодо необхідності володіння експертом основними положеннями загальної теорії судової експертизи, а саме

[1] Семенов В. В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта//Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 145–146.

обізнаності експерта в понятійному апараті, основах окремих теорій судової експертизи. Якщо виходити з точку зору, що методологія судової експертизи є складовою її теорії, то експерту необхідно розрізняти методи науки та методики практичної діяльності судового експерта. Розбіжність обумовлюється не тільки цільовою спрямованістю (перші спрямовані на пізнання закономірностей формування й розвитку предмета, об'єкта, завдань і методів судової експертизи, другі – є реалізацією технології процесу експертної діяльності), а й тим, що експертна методика є сукупністю окремих пізнавальних операцій, що дозволяють послідовно отримувати необхідну інформацію для вирішення того чи іншого завдання. При цьому треба враховувати, що між методами науки та експертними методиками не можна визначити чіткої межі, оскільки перші є складовим елементом других.

Окрема увага має приділятися й виробленню навичок, якими повинна володіти особа, що виконує функції експерта, оскільки його практична робота полягає в отриманні інформації про пізнавані об'єкти через органи чуттів і складні прилади, робота з якими потребує, поряд із базисними знаннями, ще й набуття навичок оператора, що на досить високому рівні здійснює функції з управління та користування складним, у тому числі й високотехнологічним, приладом. До таких навичок відносять: володіння основними прийомами та методами дослідження об'єктів експертизи; застосування всіх технічних засобів, необхідних для досліджень; мати добре розвинуті сенсорні та моторні навички. Виділяють також і вміння, якими зобов'язаний володіти в процесі роботи експерт – здатність до аналізу, синтезу, моделювання, оціночної діяльності, планування, практичні вміння з відбору експертних зразків і проб для дослідження, чітко викладати усно та письмово свої думки тощо[1]. Дійсно, це важливі якості, що мають бути вироблені кожною особою, яка займається судово-експертною діяльністю. Але деякі «вміння», що наводяться в літературі як необхідні для експерта, у нас викликають певні заперечення. Це стосується, наприклад, «уміння зберігати професійну та слідчу таємницю»[2]. Ми вважаємо, що нерозголошення таємниці до-

[1] Див.: Семенов В. В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта. С. 146.

[2] Там само. С. 147.

судового розслідування та іншої конфіденційної інформації не має сенсу відносити до умінь судового експерта, оскільки це є його обов'язком, передбаченим чинним законодавством, і не залежно від того, виробила чи не виробила особа, яка виконує функції судового експерта таке «вміння», – обов'язок треба виконувати. Інакше можна дійти до того, що експерту треба виробити «вміння» виконувати й інші передбачені законодавством обов'язки: прийняти до виконання доручену йому експертизу; повідомити в письмовій формі особу або орган, що призначили експертизу, про неможливість її проведення в передбачених законодавством випадках; з'явитися на виклик особи або органу, які призначили експертизу, для надання роз'яснень чи доповнень; заявити самовідвід за наявності передбачених законом обставин тощо. Отже, виконання зазначених дій не стосується вмінь особи, а полягає в обов'язковому набутті експертом знань і виконанні вимог чинного законодавства та наявності в нього високого рівня відповідальності за виконувану роботу. Тобто норми моралі й етики судово-експертної діяльності не можна ототожнювати з нормами процесуального закону. З точки зору моралі та етики судово-експертної діяльності – безвідповідальна, аморальна особа не може бути судовим експертом. Тому дуже важливою при підборі кадрів до судово-експертних установ є наявність високих моральних якостей у особи, що має виконувати функції судового експерта.

Питанням судової етики взагалі та судово-експертної етики зокрема у спеціальній літературі приділялася певна увага[1]. На думку

[1] Див., наприклад: Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта//Криминалистика и судеб. экспертиза. Киев: РИО МООП УССР, 1968. Вып. 5. С. 135–141; Його ж. Судебная этика//Соц. законность. 1969. № 9. С. 31–35; Його ж. Тактика и этика судебного допроса. М.: Юрид. лит., 1969. 120 с.; Быховский И., Захарченко Н. Этика проведения следственных действий//Соц. законность. 1973. № 11. С. 12–14; № 12. С. 38–39; Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Котов Д. П. Судебная этика: Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. 270 с.; Яковлев Я. М. Основы психологии судебно-экспертной деятельности//Вопросы психологии и логики в судебно-экспертной деятельности: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1977. Вып. 30. С. 3–172; Ратинов А., Зархин Ю. Следственная этика//Соц. законность. 1970. № 10. С. 35–39; Строгович М. С. Судебная этика, ее предмет и сущность//Сов. государство и право. 1971. № 12. С. 88–97, та ін.

В. Д. Арсеньєва й Р. С. Бєлкіна, моральні основи діяльності судового експерта відображають загальні норми судової моралі з урахуванням специфіки цього виду діяльності та суто професійні (експертні) морально-етичні правила. Серед останніх вони виділяють об'єктивність і неупередженість, стійкість і самостійність суджень щодо експертного дослідження, самокритичність, наукову добросовісність, коректність поведінки, уміння зберігати службову таємницю, високе почуття суспільного обов'язку та нетерпимість до порушень інтересів держави та суспільства. Ми підтримуємо цих авторів за умови врахування вже наведеного нами застереження щодо такої риси, як вміння зберігати службову таємницю. В. Д. Арсеньєв і Р. С. Бєлкін роз'яснюють, що йдеться не про заборону розголошувати без дозволу слідчого або прокурора дані слідства (ця норма має не моральний, а правовий характер), а про ті випадки, коли експерт за відсутності виробничої необхідності розповідає стороннім особам, не заінтересованим у справі, фабулу справи, зміст дослідження тощо[1]. Ми вже говорили про те, що не вважаємо за необхідне відносити до вмінь експерта його обов'язок зберігати службову таємницю. На наш погляд, має йтися про такі риси особи, як стриманість, небалакучість, відповідальність за доручену справу. Усе, що стосується випадків розголошення службової таємниці, у якій би формі та стосовно яких би суб'єктів це не здійснювалося, – заборонено чинними нормативно-правовими актами, що регулюють судово-експертну діяльність. Так, згідно з п. 2.2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (із змінами та доповненнями), судовому експерту забороняється розголошувати без дозволу органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) судового експерта) відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або повідомляти будь-кому, крім органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) судового експерта) чи суду про хід проведення судової експертизи та її результати. Не-

[1] Арсеньев В. Д., Белкин Р. С. Нравственные начала деятельности судебного эксперта//Методология судебной экспертизы: сб. науч. тр. М.: ВНИИСЭ, 1986. С. 84–91.

виконання згадуваних вимог Інструкції є підставою для притягнення особи експерта, що допускає такі порушення в процесі здійснення судово-експертної діяльності, до відповідальності.

Зупинимося більш докладно на тих моральних якостях судового експерта, які він має виробити для успішного проведення саме комплексних досліджень. Насамперед, на наш погляд, при проведенні комплексних досліджень (чи то у формі комплексної експертизи, чи то у формі комплексу експертиз або комплексного дослідження, яке базується на інтеграції знань різних галузей науки, які в процесі розвитку виробилися в інтеграційну галузь судової експертизи у формі виду (підвиду) судової експертизи або експертної спеціальності) експерту має бути притаманна самостійність у судженнях щодо експертного дослідження. Ідеться про необхідність оволодіння ним достатньою мірою знаннями не тільки із «своєї» спеціальності, а й з інтегрованих знань з інших галузей науки. При цьому експерт має розуміти межі суто «своєї» спеціалізації та самостійність суджень треба виявляти разом із самокритичністю, тобто здатністю в разі необхідності об'єктивно розібратися й виважити заперечення інших членів комісії або зауваження керівника експертної установи. Як влучно зазначали В. Д. Арсеньєв і Р. С. Бєлкін, тут не має бути місця диктату, тиску авторитетом, зневажливого ставлення до думок своїх колег. Упевненість у своїй правоті повинна мати міцне наукове підґрунтя та сполучатися як із самокритичністю й готовністю визнати допущені помилки, так і з поважним ставленням до суджень колег – інших членів комісії експертів, щирим бажанням розібратися в них і об'єктивно оцінити їх справедливість та істинність[1].

При проведенні комплексних досліджень для експерта дуже важливою є наукова добросовісність. Адже саме комплексні дослідження завжди є складнішими, ніж однопредметні, оскільки так чи інакше вони потребують певного втручання у сферу знань з іншої галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Л. Ю. Ароцкер відмічав, що висновки

[1] Арсеньев В. Д., Белкин Р. С. Нравственные начала деятельности судебного эксперта. С. 86–87.

експерта мають бути сформульованими у суворій відповідності із даними тієї спеціальної галузі знань (науки, мистецтва тощо), представником якої він є. Особа, що дала висновок, заснований на відомостях, отриманих із арсеналу науки, які не випливають із результатів дослідження, штучно підігнаних під матеріали справи, не може бути судовим експертом[1]. Отже, якщо експерт використовує у процесі комплексних досліджень відомості з науки, у якій він не є компетентним, то про наукову добросовісність йтися не може. Водночас наукова добросовісність при проведенні комплексних досліджень має виявлятися й у необхідності використання всіх необхідних методів дослідження. Це стосується, зокрема, застосування при дослідженнях пошкоджень методів виявлення слідів металізації в їх зонах тощо, навіть у тих випадках, коли зовнішні ознаки пошкодження характерні для розривів. У практичній діяльності ми мали справу із випадками, коли пошкодження на тканині, утворене в результаті дії ножа, за зовнішніми ознаками практично не відрізнялося від розриву, оскільки вістря та лезо ножа не були заточеними. Тільки шляхом застосування хімічних методів виявлення слідів металізації та експертних експериментів у різних умовах досягався об'єктивний висновок, який підтверджувався в подальшому в ході розслідування справи.

Коректність поведінки також можна віднести до морально-етичних правил, які мають дотримуватися в процесі проведення саме комплексних досліджень. Це дуже важливо для роботи в складі експертної комісії, коли коректність у відносинах із колегами, уміння без хвастощів і зайвої самовпевненості тактично відстояти свою позицію допомагає уникнути проблем суб'єктивного характеру. Тобто процес роботи комісії експертів, а це – найпоширеніша форма виконання комплексних досліджень, є процесом співпраці рівних партнерів. У цьому аспекті ми можемо констатувати, що в практичному досвіді, як правило, чим більш досвідчений експерт, який брав участь у роботі комісії, тим більш коректною була його поведінка щодо своїх ще не таких досвідчених колег. Це говорить про вироблену в процесі історичного розвитку Харківського НДІ судових

[1] Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. С. 138.

експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса харківську експертну школу, основоположниками якої були М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер, Г. Л. Грановський, З. М. Соколовський та багато інших видатних науковців і практиків у галузі судової експертизи та криміналістики. Так, наприклад, М. В. Скорик, аналізуючи факт подання М. С. Бокаріусом у некролозі, опублікованому з приводу смерті слідчого з особливо важливих справ С. С. Савченка, інформації щодо ініціативи заснування останнім Кабінету науково-судової експертизи в м. Харкові, висловив таку думку: «Що стосується некролога, то треба правильно розуміти характер і специфіку такого документа, знати унікальну особистість М. С. Бокаріуса, його виключну скромність, делікатність, що викликали захоплення його сучасників. У некролозі він засвідчив повагу до С. С. Савченка, як близької йому людини, фахівця. Для М. С. Бокаріуса не мало ніякого значення, хто буде вважатися організатором, творцем інституту, для нього був важливий факт його утворення. У цьому – безмежне благородство, моральна величність М. С. Бокаріуса»[1]. За спогадами сучасників, такі ж риси були притаманними М. С. Бокаріусу і в практиці проведення експертних досліджень. Він, будучи видатним судовим медиком і криміналістом, ніколи не виявляв своїх інтелектуальних переваг та зневажливого ставлення до молодих недосвідчених фахівців, навіть коли ті припускалися помилок. Саме за це всі фахівці, які працюють зараз у Харківському НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, вважають М. С. Бокаріуса своїм учителем і засновником харківської школи судових експертів.

Таким чином, при розгляді питань щодо суб'єкта комплексних судово-експертних досліджень, треба чітко розрізняти поняття суб'єкта судово-експертної діяльності, судової експертизи та доказування; потребує вдосконалення нормативно-правове визначення функцій керівника експертної установи – як суб'єкта судово-експерт-

[1] Скорик Н. В., Скорик И. Н. Очерк истории создания Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса// Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. Харків: Право, 2004. Вип. 4. С. 80–81.

ної діяльності взагалі та в процесі проведення комплексних судово-експертних досліджень зокрема; суб'єктом судової експертизи є виключно судовий експерт; ураховуючи ту обставину, що комплексні дослідження найбільш часто виконуються комісією експертів, суб'єктом комплексної судової експертизи треба вважати кожного з експертів – членів комісії; під час розроблення методик комплексних судово-експертних досліджень обов'язковою складовою є положення стосовно оцінювання експертами результатів інтеграційних досліджень в аспекті суб'єктного підходу щодо ступеня участі кожного із членів експертної комісії у формулюванні висновків. Суб'єкт судової експертизи, зокрема той, що проводить комплексні судово-експертні дослідження, має відповідати таким професійним вимогам: мати високий рівень загальноосвітньої підготовки на рівні відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності; володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку, основних положень загальної та окремих теорій судової експертизи; розрізняти методи науки і методики практичної діяльності; володіти загальними та окремими методами й конкретними методиками проведення судових експертиз, інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз, формами та методами профілактичної діяльності щодо встановлення в межах спеціальних знань причин і умов, які сприяли (могли сприяти) учиненню злочину; знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи в зарубіжних країнах, зокрема щодо рівня і змісту методик комплексних досліджень. Суб'єкт судової експертизи, у тому числі й той, що проводить комплексні судово-експертні дослідження, має відповідати таким морально-етичним вимогам: неупередженість, стійкість і самостійність суджень щодо експертного дослідження, самокритичність, наукова добросовісність, коректність поведінки, стриманість, небалакучість, відповідальність за доручену справу, високе почуття суспільного обов'язку та нетерпимість до порушень інтересів держави й суспільства.

Додатки

Додаток 1

Загальні методичні положення комплексних судово-експертних досліджень

1. Загальні методичні положення комплексних досліджень матеріальних слідів-відображень на основі застосування криміналістичних та інших видів спеціальних знань

1.1. Комплексна судова почеркознавча та судово-технічна експертиза документів

Предмет комплексної судової почеркознавчої та судово-технічної експертизи документів – фактичні дані й обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів, можна диференціювати за чотирма групами[1].

Перша група стосується фактичних даних і обставин справи щодо виконавця певних записів (підписів) за електрофотографічними копіями (технічними зображеннями) документів, виготовленими певним способом друку на паперовому носії за допомогою технічних засобів (далі – копії).

Завдання першої предметної групи спрямовуються на встановлення зазначених фактів шляхом вирішення таких питань: ким, самим Н. або іншою особою, виконаний підпис від імені Н. у документі, копія якого надана для дослідження? Чи виконаний Н. рукописний текст у документі, копія якого надана для дослідження?[2]

---

[1] Розглянуто положення за видами досліджень, що найбільш часто зустрічаються в експертній практиці. Окрім наведених, можлива організація комплексних судових почеркознавчих і з технічного дослідження документів експертиз для вирішення й інших завдань, наприклад, з досліджень змінених (частково або повністю) під дією умов зберігання (старіння документа, вгасання барвника), видалення тексту (травленням, змивкою, витиранням, замазуванням, заштриховуванням), нанесення нового підпису поверх первісного тощо.

[2] Тут і далі редакція питань є орієнтовною.

Друга група фактів і обставин справи, що встановлюються експертами в процесі проведення комплексної судової почеркознавчої та судово-технічної експертизи документів, стосується вирішення питань про виконання (в окремих випадках – виконавця) записів (підписів) із застосуванням попередньої технічної підготовки (на просвіт, шляхом вологого копіювання, передавлювання з оригіналу й подальшого наведення барвником незабарвлених удавлених (втиснених) штрихів, дорисовування окремих штрихів і т. п.); виконавця записів (підписів) із застосуванням приладу для письма з дефектом, утворюючим подвійні штрихи, коли поряд із забарвленим утворюється незабарвлений втиснений штрих («фаска»), або з іншим дефектом. Питання може бути сформульоване таким чином: чи виконані Н. або іншою особою із застосуванням попередньої технічної підготовки записи (підписи) від імені Н. у досліджуваному документі?

Третя група стосується дописування окремих рукописних записів (цифр, букв) у випадках, коли технічним дослідженням документа це встановити неможливо). При цьому вирішується питання: чи є у певному документі дописки окремих рукописних записів, цифр, букв або інших знаків?

Четверта група фактів, що встановлюються шляхом проведення комплексної судової почеркознавчої й судово-технічної експертизи документів, стосується неможливості вирішення питання про виконання певною особою підпису (запису), оскільки його зображення утворене за допомогою факсиміле-кліше.

Як об'єкти комплексної судової почеркознавчої та судово-технічної експертизи документів досліджуються копії документів, оригінали документів, записи (підписи) у яких виконані із застосуванням попередньої технічної підготовки, утворені за допомогою факсиміле-кліше, рукописні записи; вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку для порівняльного дослідження тощо. До арсеналу методів комплексної судової почеркознавчої й судово-технічної експертизи документів належать загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, хроматографічні, спектральний аналіз, рентгеноскопічні, хімічні, фізико-технічні тощо) та спеціальні методи, функції яких виконують спеціалізовані методики експертного дослідження, застосовуються спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Щодо встановлення фактичних даних за завданнями першої групи слід зауважити, що на сьогодні п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення

судових експертиз та експертних досліджень від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (із змінами та доповненнями) передбачена норма, відповідно до якої в разі, коли об'єкт дослідження не може бути наданий експерту, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта (крім об'єктів почеркознавчих досліджень), якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз. Виходячи з цієї норми, після встановлення судовим експертом відповідної компетенції того факту, що наданий об'єкт є електрофотографічною копією документа, почеркознавче дослідження технічних зображень рукописних підписів (записів) не проводиться. Методичні підходи до цієї проблеми викладені в Загальній методиці призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів (реєстраційний код 0.1.16; рішення про державну реєстрацію прийнято 06.02.2009 р., із змінами, унесеними рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України від 12.09.2014 р.)[1]. Відповідно до них у разі надходження копії (технічного зображення) документа для вирішення питань про виконання підпису (запису), коли надання оригіналу документа неможливе (про що обов'язково зазначається у процесуальному документі про призначення експертизи (залучення експерта), організовується проведення комплексної експертизи. Провідним експертом при проведенні досліджень є експерт-почеркознавець.

Після підготовчої (попередньої) стадії дослідження, на якій комісія судових експертів знайомиться із наданими матеріалами, заявляє в разі необхідності клопотання про надання додаткових матеріалів тощо, слідує етап техніко-криміналістичного дослідження.

Експертом із технічного дослідження документів спочатку вирішуються підзавдання зі встановлення способу виготовлення об'єкта дослідження. При встановленні факту, що об'єктом дослідження є копія (технічне зображення) документа, у висновку зазначається, що досліджувані штрихи зображень записів (підписів) у цій копії (технічному зображенні) нанесені не рукописним способом, а з використанням копіювально-розмножувальної та (або) комп'ютерної техніки. У зв'язку з цим неможливо провести дослідження щодо застосування технічних способів і засобів підготовки й виконання за-

[1] Див.: Методичні рекомендації з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів : звіт про НДР (заключ.) / М-во юстиції України, Харк. НДІСЕ ; наук. кер. Е. Б. Сімакова-Єфремян, відп. викон. Л. І. Лозовий та ін. № ДР0107U010825. Харків : ХНДІСЕ, 2009. 164 с.

писів (підписів), зображення яких містяться в досліджуваному документі (копіювання на просвіт, шляхом вологого копіювання, передавлювання з оригіналу з подальшим наведенням барвником незабарвлених удавлених (утиснених) штрихів, дорисовування окремих штрихів, нанесення зображення підпису за допомогою факсиміле-кліше тощо). Крім того, проводяться дослідження з метою встановлення наявності (відсутності) ознак монтажу.

У разі встановлення експертом із технічної експертизи документів факту, що об'єктом дослідження є копія (технічне зображення) документа, експерт-почеркознавець зазначає у висновку, що оскільки зображення записів (підписів) виконані не рукописним способом, почеркознавче дослідження не проводиться, оскільки в технічному зображенні не простежується певною мірою темп виконання й (або) ступінь диференціації натиску, форма та напрямок рухів при виконанні окремих штрихів підписів, послідовність виконання деяких штрихів підписів тощо.

У такому випадку висновок формулюється таким чином: «Питання про виконавця рукописних записів (підписів), зображення яких містяться в досліджуваній копії (технічному зображенні), не вирішувалось, оскільки зображення цих записів (підписів) нанесені із використанням технічних засобів і методів комп'ютерної або (та) копіювально-розмножувальної техніки».

Зазначений підхід був прийнятий Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України від 12.09.2014 р. у зв'язку з тим, що почеркознавчі дослідження копій документів повинні проводитися тільки після вирішення в категоричній формі експертами в галузі технічного дослідження документів питань про відсутність (наявність) ознак монтажу, оскільки вся «технічна» сторона, пов'язана з виготовленням копії, знаходиться поза межами компетенції експерта-почеркознавця. Він не вирішує, яким чином підпис або запис потрапили в документ, з якого виготовлялась копія, чи існував оригінал документа, або він був виконаний шляхом монтажу. Експерт-почеркознавець у разі надходження копій документів має справу не з рукописним, а з технічним об'єктом. Для нього неважливо, чи була це перша копія, або копія копії, або запис (підпис) був змонтованим (у тому числі й шляхом електронного монтажу) із частин оригінальних почеркових об'єктів. У той самий час така інтерпретація ідентифікаційного завдання, вирішуваного експертом-почеркознавцем, віддаляє його від установлення факту, що цікавить слідчого (суд), яким, як правило, є справжність або несправжність документа, а саме: чи підписувала та або інша особа

документ, копія якого надається експерту? Чи виконані записи в документі, копія якого надана експерту, тією або іншою особою? У зв'язку з цим експертам потрібно визначитися, який саме об'єкт треба вважати оригіналом, ураховуючи технічні можливості неодноразового копіювання й монтажу. Треба вважати, що оригінал – це рукопис, тобто безпосередньо почерковий, а не технічно одержаний об'єкт. Специфіку завдання мають добре собі уявляти як експерти, так і особа (орган), які призначають експертизу. Специфіка завдання повинна бути відображена в питанні, яке постановлене на вирішення експертам, і реалізується в проведенні комплексної експертизи фахівцями в галузях почеркознавства та технічного дослідження документів.

За другою групою завдань комплексної судової почеркознавчої та технічної експертизи щодо записів (підписів), виконаних із попередньою технічною підготовкою (на просвіт, шляхом вологого копіювання, передавлювання з оригіналу й подальшого наведення барвником незабарвлених утиснених (удавлених) штрихів, дорисовування окремих штрихів і т. п.), експерт-почеркознавець не вирішує питання про виконавця запису (підпису), якщо експертом у галузі технічного дослідження документів установлений факт попередньої технічної підготовки (повний збіг загальних і окремих почеркових ознак). У разі наявності ознак, що розрізняються, ідентифікаційне завдання може бути вирішеним у категоричній, імовірній формі або у формі висновку «не надається можливим» (далі – ННМ). Провідним експертом при таких дослідженнях є експерт-почеркознавець. Орієнтовні інтеграційні висновки комплексної експертизи можуть формулюватися таким чином: «1. Питання про виконавця підпису від імені Н., (запису) у документі (зазначається якому) не вирішувалося, оскільки підпис (запис) (зазначається який) виконаний із попередньою технічною підготовкою (зазначається яким способом). 2. Підпис від імені Н., (запис) (зазначається – який) у документі (зазначається, якому), виконаний не Н., а іншою особою з попередньою технічною підготовкою (зазначається, яким способом)». Висновок комплексної судової почеркознавчої й технічної експертизи документів підписують експерт-почеркознавець і експерт у галузі технічного дослідження документів. Аналогічно можуть бути сформульовані висновки у ймовірній формі й у формі ННМ щодо виконавця із зазначенням причин.

При проведенні комплексної експертизи записів (підписів), виконаних із застосуванням приладу для письма з дефектом, дія якого відображається у вигляді подвійних штрихів («фаски»), або в інший спосіб (завдання другої

групи), експерт у галузі технічного дослідження документів установлює факт утворення подвійних штрихів (або інших відображень) від використання приладу для письма з дефектом, а експертом-почеркознавцем розв'язується ідентифікаційне завдання за загальноприйнятою методикою ідентифікаційних почеркознавчих досліджень. Орієнтовні інтеграційні висновки комплексної експертизи можуть формулюватися таким чином: «Підпис від імені Н., (запис) у документі (зазначається якому), виконаний Н. (не Н., а іншою особою) із застосуванням приладу для письма з дефектом, утворюючим подвійні штрихи («фаску») (або відображуваним в інший спосіб (зазначається який)». Аналогічно можуть бути сформульовані висновки у ймовірній формі та у формі ННМ про виконавця із зазначенням причин.

Комплексно питання про наявність дописок (завдання третьої групи) розв'язується в разі, коли експерт у галузі технічного дослідження документів після вивчення об'єкта на предмет наявності технічних ознак дописування (ознаки матеріалів письма, приладу для письма, топографічні ознаки) не може вирішити його (встановлений збіг за кольором матеріалу письма, ознаками приладу для письма, топографією тощо). У такому разі експерт-почеркознавець, який є провідним під час цих комплексних досліджень, вирішує завдання в аспекті дослідження ознак почерку. Тобто, коли технічним дослідженням установлений факт виконання окремих записів, цифр (букв) одним і тим самим (або однаковим за родовими (груповими) ознаками) приладом для письма, що збігається за родовими (груповими) ознаками з матеріалом письма, експерт-почеркознавець повинен вирішувати питання про виконання окремих записів, цифр, букв, знаків (їх елементів) певною особою. Орієнтовні інтеграційні висновки комплексної експертизи можуть формулюватися таким чином: «Окремі рукописні записи, цифри, букви (їх елементи) (зазначається, які саме) у документі (зазначається, якому саме) дописані тією самою особою (іншою особою) одним і тим самим (або таким, що збігається за родовими (груповими) ознаками) приладом для письма, одним і тим самим (або таким, що збігається за родовими (груповими) ознаками) з матеріалом письма». Аналогічно можуть бути сформульовані висновки у ймовірній формі й у формі ННМ щодо виконання дописок із зазначенням (наведенням) причин.

При встановленні експертом у галузі технічного дослідження документів факту утворення зображення підпису (запису) за допомогою факсимілекліше (завдання четвертої групи), експерт-почеркознавець має повідомити про неможливість вирішення питання щодо виконавця підпису (запису),

оскільки відтиск факсиміле-кліше не є рукописним (почерковим) об'єктом. Орієнтовний інтеграційний висновок комплексної експертизи підписується експертом-почеркознавцем та експертом-техніком і може формулюватися таким чином: «Питання про виконавця підпису від імені Н. (запису – зазначається якого) в наданому документі (зазначається якому) не вирішувалося, оскільки зображення підпису (запису) утворено за допомогою факсиміле-кліше, що не є почерковим об'єктом».

1.2. Комплексна судова технічна експертиза документів і комп'ютерно-технічна експертиза

Предмет комплексної судової технічної експертизи документів і комп'ютерно-технічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях технічного дослідження документів і комп'ютерно-технічних досліджень щодо виготовлення певного документа із застосуванням конкретного програмно-апаратного комплексу – програмного забезпечення та комп'ютерного обладнання, наданого для дослідження (системний блок, принтер тощо). До переліку досліджуваних об'єктів належать документи (на паперових чи (та) інших носіях); технічні засоби (системний блок, принтер тощо), програмне забезпечення та електронні зображення, що застосовувалися для виготовлення документа або внесення до нього змін; експериментальні зразки документів для порівняльного дослідження тощо.

Головним завданням комплексної судової технічної експертизи документів і комп'ютерно-технічної експертизи є ідентифікація технічних засобів (програмно-апаратного комплексу), за допомогою яких виготовлений документ. Питання може бути сформульоване таким чином: чи виготовлений документ (вказується, який саме) із застосуванням комп'ютерного обладнання, що надане для дослідження (системний блок, принтер тощо)? У процесі вирішення цього питання, крім загальних і окремих методів (фотографічних, мікроскопічних, хроматографічних, спектральних, хімічних, фізико-технічних тощо), застосовуються спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Необхідність проведення комплексних досліджень документів, що виготовлені за допомогою комп'ютерних засобів, виникає у тих випадках, коли функціонально-діагностичні властивості та ознаки комп'ютерних засобів, які

відображуються в документах, не можуть бути повно та всебічно досліджені самостійно експертом у галузі технічної експертизи документів, оскільки для цього необхідні знання програмного забезпечення, апаратної частини комп'ютерного засобу тощо, якими він не володіє. Для вирішення ідентифікаційних завдань необхідні знання комп'ютерної технології виготовлення документа, починаючи з моменту створення файла й закінчуючи процесом формування зображення на папері (чи іншому носії). При цьому для дослідження мають надаватися не тільки пристрій для друку, а й системний блок, що міг використовуватися для виготовлення документа, інсталяційний диск, що містить драйвер досліджуваного принтера, з'єднувальні кабелі та кабелі електроживлення тощо. Орган (особа), що призначає експертизу, повинен надати інформацію стосовно виконання замін картриджів (головок для друку) принтерів чи інших пристроїв для друку. При проведенні комплексних досліджень експертом у галузі технічного дослідження документів, який є провідним у цьому випадку, визначається спосіб виготовлення документа й тип обладнання, із застосуванням якого він виготовлений.

Експерт із комп'ютерно-технічних досліджень установлює наявність документа в електронному вигляді в наданих носіях інформації та визначає програмний продукт, за допомогою якого здійснювалося виведення електронної інформації на паперовий чи інший носій, у тому числі налаштування друку принтера (масштаб, роздільну здатність, режим друку).

Для ідентифікації пристрою для друку необхідно отримати експериментальні експертні зразки документів, електронні зображення яких містяться на електронних носіях інформації. Зразки отримують за допомогою наданого обладнання, що передбачає участь експертів як у галузі технічного дослідження документів, так і комп'ютерно-технічних досліджень.

Після отримання зразків експерт у галузі технічного дослідження документів проводить виявлення ідентифікаційних ознак. У разі виявлення достатнього комплексу індивідуалізуючих ознак надається категоричний висновок (позитивний чи негативний) щодо використання конкретного обладнання при виготовленні документа або ймовірний висновок щодо використання (невикористання) обладнання, якщо ж виявлених ознак недостатньо – висновок у формі ННМ (вирішити питання не надалося можливим) з наведенням причин. Висновок підписує комісія експертів у галузі технічного дослідження документів (провідний експерт) і комп'ютерно-технічних досліджень.

1.3. Комплексна судова трасологічна та матеріалознавча (біологічна, ґрунтознавча) експертиза

Предмет комплексної судово-трасологічної й матеріалознавчої (біологічної, ґрунтознавчої) експертизи складають фактичні дані та обставини справи про механізм виникнення слідів хімічної (біологічної, ґрунтової) природи, властивості об'єктів, що їх залишили, належність частин до одного цілого, що встановлюються на підставі інтеграції спеціальних знань у галузях судової трасології, матеріалознавства (біології, ґрунтознавства). Як об'єкти досліджуються сліди (у тому числі мікрочастки), предмети та інші утворення (матеріали, речовини та вироби з них) хімічного, біологічного, ґрунтового походження (волокнисті матеріали та вироби з них, лакофарбові матеріали та покриття, нафтопродукти, скло й вироби з нього, метали (сплави) і вироби з них, полімерні матеріали та вироби з них, ґрунти й речовини ґрунтового походження, будь-які утворення ботанічного та зоологічного походження тощо), матеріали справи, що містять відомості, необхідні експерту для вирішення завдань.

Завдання комплексної судово-трасологічної й судово-матеріалознавчої (біологічної, ґрунтознавчої) експертизи спрямовані на діагностику, ідентифікацію (ототожнення або визначення родової (групової) належності) об'єктів за матеріально фіксованими слідами-відображеннями та ідентифікацію цілого за частинами. Крім того, вирішуються й ситуалогічні (ситуаційні) завдання (установлення механізму слідоутворення, контактування тощо)[1]. При цьому вирішуються такі питання: яким предметом залишений слід? Який механізм утворення слідів-нашарувань на предметах одягу, взуття, інших предметах речової обстановки, виявлених на місці події? Який механізм утворення слідів-відшарувань, виявлених на місці події? Який механізм утворення пошкоджень на певних предметах? Чи відповідає встановлений механізм утворення слідів обставинам, викладеним у матеріалах справи (показаннях потерпілого, обвинуваченого, свідка тощо)?

Для вирішення цих питань використовуються загальні, окремі методи (фотографічні, мікроскопічні, фізико-хімічні тощо) та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

[1] Методичні положення зі встановлення факту контактної взаємодії будуть наведені далі окремим пунктом 1.8.

Комплексно питання про діагностику об'єкта за його відображеннями вирішується в разі, коли відображення містить не тільки ознаки зовнішньої будови об'єкта, що його залишив, і механізму слідоутворення, а й ознаки субстрату речовини (матеріалу) слідоутворюючого об'єкта, але вирішити завдання шляхом застосування знань у галузі судової трасології не вдається. Провідним у таких дослідженнях є експерт-трасолог. При вирішенні питань щодо діагностики об'єкта за матеріально фіксованими слідами-відображеннями початковим етапом дослідження завжди є зовнішній огляд наданого сліду комісією судових експертів у складі: трасолога, матеріалознавця (біолога, ґрунтознавця). Цей етап спрямований на вивчення об'єкта з метою встановлення загальних характеристик, зовнішньоморфологічних ознак тощо, наявності в сліді (на його поверхні) нашарувань, сторонніх уключень тощо. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів. Експерт-трасолог вивчає механізм слідоутворення об'єкта, наданого на дослідження, ознаки сліду, що відображають характер поверхні слідоутворюючого об'єкта. Подальше дослідження спрямоване на вивчення природи нашарувань, сторонніх уключень, що виявлені на поверхні сліду, або в його речовині. На підставі аналізу та синтезу всіх установлених ознак комісією експертів формується їх комплекс і дається висновок про походження сліду від певного предмета (наводиться його характеристика) із певними властивостями. За недостатності встановлених ознак формулюється висновок у ймовірній формі або ННМ із роз'ясненням причин, із яких питання неможливо вирішити.

Ідентифікація об'єкта за його відображеннями та цілого за частинами комплексно вирішуються в разі, коли самостійно експерт-трасолог не може їх вирішити в категоричній позитивній формі (недостатньо ознак). Провідним у таких дослідженнях є експерт-трасолог. При вирішенні питань щодо ідентифікації об'єктів за матеріально фіксованими слідами-відображеннями початковим етапом дослідження є зовнішній огляд наданих об'єктів комісією експертів у складі трасолога, матеріалознавця (біолога, ґрунтознавця). Цей етап спрямований на вивчення наданих для дослідження об'єктів із метою встановлення їх загальних характеристик, визначення локалізації слідів на об'єктах-носіях, зовнішньоморфологічних ознак тощо. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів. Експерт-трасолог вивчає загальні та окремі ознаки сліду, механізм слідоутворення, діагностичні ознаки об'єкта, наданого на дослідження, і слідоутворюючої поверхні

ідентифікованого предмета. При збігу загальних ознак подальше дослідження спрямоване на встановлення окремих ознак. У разі виявлення їх недостатності, подальші дослідження проводяться експертом-матеріалознавцем (біологом, ґрунтознавцем). Вони спрямовані на встановлення природи об'єктів ідентифікації (у тому числі речовини сліду (нашарування, відшарування), матеріалу слідоутворюючого об'єкта тощо) на рівні родової (групової належності). У разі розбіжностей родових (групових) ознак комісія експертів синтезує висновок про походження сліду не від наданого об'єкта. У разі збігу родових, групових ознак об'єктів ідентифікації, дослідження спрямовуються на пошук індивідуальних ознак або неповторного комплексу загальних (родових, групових) ознак, що збігаються. За їх наявності формується категоричний висновок щодо ідентифікації об'єкта за його відображенням (походження сліду від конкретного об'єкта) або належності частин одному цілому. При їх недостатності, залежно від кількості та рівня встановлених ознак, що збігаються, формулюється висновок у ймовірній формі, або у формі НММ із наведенням рівня встановленого збігу ознак і роз'ясненням причин, з яких питання неможливо вирішити в категоричній формі.

Ситуалогічні завдання (з установлення механізму слідоутворення) в основному вирішуються комплексно експертом-трасологом і матеріалознавцем (біологом, ґрунтознавцем) залежно від природи нашарувань, характеру пошкоджень. Провідним у таких дослідженнях є експерт-трасолог. При вирішенні питань щодо встановлення механізму слідоутворення початковим етапом дослідження завжди є зовнішній огляд наданих об'єктів комісією експертів у складі трасолога, матеріалознавця (біолога, ґрунтознавця) і вивчення необхідних експертам для вирішення завдання матеріалів справи (протоколи огляду місця події, відтворення обстановки та обставин події, схеми до протоколів, довідки про метеорологічні умови, фотознімки тощо). Цей етап спрямований на вивчення наданих для дослідження об'єктів з метою встановлення їх загальних характеристик, визначення локалізації слідів на об'єктах-носіях, зовнішньоморфологічних ознак, установлення обставин взаємодії об'єктів, зафіксованих у матеріалах справи тощо. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів кожним спеціалістом. Експерт-матеріалознавець (біолог, ґрунтознавець) вивчає природу речовини сліду та (матеріалу) слідоутворюючого об'єкта, його властивості, наявність сторонніх уключень, домішок, що впливають на механізм утво-

рення сліду тощо. Експерт-трасолог вивчає механізм слідоутворення, ознаки слідів і слідоутворюючої поверхні предметів, що могли їх залишити. У цьому випадку немає сенсу розподіляти ознаки на загальні (родові, групові) та окремі (індивідуальні), оскільки ідентифікація тут не є метою дослідження. Дослідження мають бути спрямовані на встановлення характеру контакту (статичний, динамічний, проміжний), впливу властивостей слідосприймаючого і слідоутворюючого об'єктів на механізм слідоутворення й вивчення на підставі цього власних ознак слідів, напрямку переміщення (руйнації, дії сили) тощо. У разі достатнього комплексу встановлених ознак комісією експертів формується категоричний висновок про механізм слідоутворення (утворення нашарувань, пошкоджень тощо), відповідність установленого механізму обставинам справи. При їх недостатності залежно від встановлених ознак формулюється висновок у ймовірній формі або у формі ННМ із наведенням рівня досягнутих результатів дослідження (установлено характер контакту чи інше) та роз'ясненням причин, із яких питання неможливо вирішити в категоричній формі.

1.4. Комплексна судова балістична та матеріалознавча експертиза

Під предметом комплексної балістичної й матеріалознавчої експертизи розуміють фактичні дані про сліди та обставини застосування вогнепальної зброї, боєприпасів, що стосуються події злочину й установлюються на підставі інтеграції спеціальних знань у галузях судової балістики та матеріалознавства. Зауважимо, що така комплексна експертиза організовується в разі, коли пошкодження на предметах не пов'язані із тілесними ушкодженнями людини (їх дослідження належить до компетенції судових медиків).

Об'єктами комплексної балістичної й матеріалознавчої експертизи є вогнепальна зброя, її частини, деталі та приналежності; патрони і їх елементи; матеріали, інструменти й інші засоби для виготовлення й спорядження зброї та боєприпасів; вогнепальні пошкодження, не пов'язані із ушкодженнями на тілі людини, та нашарування на перепонах, зброї, стрілявшому (на його тілі, одязі, взутті); матеріали справи, що містять відомості про обставини виготовлення та застосування зброї, набоїв, їх зберігання, носіння тощо.

Вирішувані завдання спрямовані на встановлення належності пошкоджень до вогнестрільних; визначення застосованого типу снаряда (елементів спорядження патрона) за пошкодженнями на перепоні та слідами на елементах спорядження відстріляних боєприпасів. При цьому вирішуються

такі питання: чи є це пошкодження вогнестрільним? Кулею якого типу (оболонковою, напівоболонковою, безоболонковою) утворено пошкодження? Яким снарядом (кулею, картеччю, шротом) був виконаний останній постріл з наданої гладкоствольної зброї? Чи є наданий на дослідження предмет кулею (картеччю, шротом, клейтухом) і яким способом він виготовлений?

Методами комплексної балістичної та матеріалознавчої експертизи є загальні, окремі інструментальні та допоміжно-технічні методи (фотографічні, мікроскопічні, дослідження в УФ- та ІЧ-променях, хроматографічні, спектральні, рентгеноскопічні та ін.), спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Провідним у таких дослідженнях є експерт-баліст. При вирішенні питань початковим етапом дослідження завжди є зовнішній огляд наданих об'єктів комісією експертів у складі баліста, матеріалознавця. Цей етап спрямований на вивчення об'єктів із метою встановлення їх характеристик і загальних ознак, характеристик перепони (матеріал, товщина, наявність покриття), наявності пошкодження та його зовнішньоморфологічних ознак, наявності у сліді (на його поверхні) нашарувань, сторонніх уключень тощо. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів. Результати роздільних досліджень підлягають синтезу, на підставі якого робиться висновок, що підписується комісією експертів.

При вирішенні питання, чи є це пошкодження вогнестрільним, експерт-баліст досліджує пошкодження на перепоні та встановлює його характеристики (діаметр, глибина, напрямок каналу, одиночне (множинне), наскрізне (глухе), вхідне (вихідне), діаметр осипу), наявність снаряду, нашарувань і бризок у зоні пошкодження. Експерт-матеріалознавець досліджує пошкодження та прилеглі ділянки, відбирає проби речовини нашарувань, бризок за якими визначає, чи є вони продуктами пострілу (кіптява, зерна пороху) і бризками мастила. Дослідженням пояска обтирання на стінках каналу пошкодження встановлюється вид металу предмета, що утворив цей поясок. Формування висновків має відбуватися таким чином. Якщо експертом-балістом із каналу пошкодження вилучений снаряд і встановлена його належність до уражаючих елементів набоїв, а експертом-матеріалознавцем установлена наявність продуктів пострілу, мастила в зоні пошкодження, то робиться інтеграційний висновок про те, що пошкодження є вогнестрільним. Якщо експертом-балістом установлені ознаки вхідного і вихідного отворів,

а експертом-матеріалознавцем – наявність продуктів пострілу, мастила та вид металу предмета, що утворив пошкодження, також робиться висновок, що це пошкодження є вогнестрільним. У разі, коли експертом-балістом у глухому отворі не виявлений предмет, що його утворив, а експертом-матеріалознавцем на прилеглих ділянках не виявлені продукти пострілу й мастило, то це є підставою для давання спільного висновку, що пошкодження не є вогнестрільним. У випадку, коли експертом-балістом установлені ознаки вхідного і вихідного отворів у перепоні значної товщини, за наявності прямолінійного каналу, діаметр якого збільшується в напрямку вихідного отвору, а експертом-хіміком установлена металізація стінок каналу пошкодження та встановлена наявність продуктів пострілу й мастила, то робиться висновок, що пошкодження є вогнестрільним. Якщо експертом-балістом установлені ознаки вхідного і вихідного отворів у тонкій перепоні, а експертом-матеріалознавцем не встановлена наявність металізації, продуктів пострілу й мастила, то формулюється висновок про те, що встановити належність цього пошкодження до вогнестрільного не надалося можливим.

При вирішенні питання, кулею якого типу утворено пошкодження, роздільні дослідження проводяться за наведеною схемою, що мають за мету встановлення належності пошкодження до вогнестрільного. У разі вирішення цього питання позитивно, за результатами проведеного комплексного дослідження зі встановлення типу кулі можливі такі варіанти відповідей. Якщо експерт-хімік установив наявність свинцю в каналі вогнестрільного пошкодження, а експерт-баліст визначив діаметр снаряда, то слід дійти висновку про утворення пошкодження безоболонковою кулею. Якщо експерт-хімік установив наявність міді, цинку, нікелю в каналі вогнестрільного пошкодження, а експерт-баліст визначив діаметр снаряда, то слід дійти висновку про утворення пошкодження оболонковою кулею. У разі встановлення експертом-хіміком наявності в каналі вогнестрільного пошкодження свинцю, а також міді, цинку або нікелю, а експерт-баліст визначив діаметр снаряда, то слід дійти висновку про утворення пошкодження напівоболонковою кулею.

При вирішенні питання про те, яким снарядом (кулею, картеччю, шротом) був виконаний останній постріл із гладкоствольної зброї, експерт-баліст досліджує стінки каналу ствола рушниці поблизу дулового зрізу й установлює наявність нашарувань, їх форму, розміри, взаємне розташування. Експерт-матеріалознавець установлює вид металу, окисли якого утворили нашарування на стінках каналу ствола. За результатами проведеного комплексного

дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо експерт-матеріалознавець установив наявність окислів свинцю, а експерт-баліст визначив форму, розміри, взаємне розташування нашарувань окислів у дульній частині каналу ствола, які відповідають певному виду снаряда, робиться висновок про виконання останнього пострілу певним видом снаряда. Коли експертом-балістом не встановлена наявність видимих нашарувань поблизу дулового зрізу ствола, а експертом-матеріалознавцем не встановлена наявність окислів свинцю або встановлена наявність нашарувань, однак не виявилося можливим установити їх характеристики, то слід дійти висновку, що встановити вид снаряду, яким виконано останній постріл, не надається можливим.

При встановленні способу виготовлення снаряда експерт-баліст досліджує наданий предмет, його форму, розміри, масу, колір матеріалу, магнітні властивості, зовнішні ознаки конструкції тощо. Після цього проводить порівняльне дослідження характеристик предмета зі зразками снарядів або з їх описами та визначає вид снаряда. Експерт-матеріалознавець установлює хімічний склад матеріалу предмета, технологічні ознаки його виготовлення. За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. У разі, якщо експерт-баліст установив належність предмета до снаряда певного виду (або його фрагмента), а експерт-матеріалознавець – технологічні ознаки його вироблення, формулюється висновок про промисловий спосіб виготовлення снаряда. Коли ж експерт-баліст установив належність предмета до снаряда певного виду, а експерт-матеріалознавець не встановив ознак промислової технології його виготовлення, робиться висновок про саморобний спосіб виготовлення снаряда.

У разі недостатності виявлених ознак, залежно від їх значущості, можливе формування висновків у ймовірній формі або у формі ННМ (із поясненням причин).

1.5. Комплексна судова вибухотехнічна та матеріалознавча експертиза

Предметом комплексної вибухотехнічної й матеріалознавчої експертизи є фактичні дані про утворення пошкоджень на місці події внаслідок вибуху вибухового пристрою (чи боєприпасів); належність об'єктів, вилучених із місця події, до вибухових пристроїв (фрагментів вибухових пристроїв, боєприпасів), засобів підриву, предметів, які імітують вибухові речовини та

вибухові пристрої, інструментів, матеріалів і оснащення, що використовувалися при їх виготовленні; обставини підготовки та вчинення вибуху, які встановлюються на підставі інтеграції спеціальних знань у галузях вибухотехніки та матеріалознавства.

Як об'єкти цього виду комплексної експертизи досліджуються вибухові пристрої, боєприпаси, засоби підриву і їх фрагменти; вибухові речовини, їх залишки та продукти вибуху; сліди вибуху на місті події; предмети, що імітують вибухові речовини й вибухові пристрої; інструменти, матеріали та оснащення, які використовувалися при їх виготовленні, а також матеріали справи, що містять відомості про обставини підготовки та вчинення вибуху.

Головним завданням є встановлення фактів і обставин, які входять до кола предмета цього виду досліджень. На виконання цих завдань можуть вирішуватися такі питання: чи утворилися пошкодження на місці події внаслідок вибуху вибухового пристрою (бойового припасу)? Чи належать фрагменти предмета, вилучені на місці події, вибуховому пристрою? Чи є наданий на дослідження предмет вибуховим пристроєм? Яким способом виготовлений вибуховий пристрій?

З метою вирішення цих питань використовуються загальні, окремі методи (фотографічні, мікроскопічні, хроматографічні, спектральні, рентгеноскопічні, хімічні, фізико-технічні тощо), а також спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Провідним у таких дослідженнях є експерт-вибухотехнік. При вирішенні питань початковим етапом дослідження завжди є вивчення матеріалів справи та інших об'єктів комісією експертів у складі експерта-вибухотехніка та експерта-матеріалознавця. Цей етап спрямований на встановлення обставин вибуху з метою вироблення подальшої схеми досліджень. Після завершення цього етапу проводяться роздільні дослідження об'єктів. Результати роздільних досліджень підлягають синтезу, на підставі якого комісія експертів робить висновок, який підписується комісією експертів.

При вирішенні питання щодо утворення пошкоджень на місці події внаслідок вибуху вибухового пристрою (бойового припасу) експерт-вибухотехнік, досліджуючи протокол огляду місця події, схеми до нього, пошкодження на об'єктах речової обстановки місця події, установлює центр вибуху, відстані від центра вибуху до пошкоджених предметів, характеристики пошкоджених предметів (матеріал, товщина), характеристики й вид пошко-

дження (діаметр, глибина, наскрізне (глухе)), наявність фрагментів вибухового пристрою (осколків корпусу, засобу підриву, часток вибухової речовини). Експерт-матеріалознавець, вивчаючи об'єкти речової обстановки та фрагменти вибухового пристрою, вилучені з місця події, установлює наявність на них часток і продуктів вибуху вибухової речовини та їх природу (вид). За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо експерт-вибухотехнік установив, що пошкодження на об'єктах місця події утворилися в результаті спільного впливу зовнішніх сил, високої температури й уламків, крім того, уламки, вилучені з місця вибуху, є фрагментами деталей вибухового пристрою певного виду, а експерт-матеріалознавець установив вид вибухової речовини, що була підірвана на місці події, слід дійти висновку, що пошкодження об'єктів на місці події утворилися у результаті вибуху вибухового пристрою. Коли експерт-вибухотехнік установив, що пошкодження на об'єктах місця події утворилися в результаті спільного впливу зовнішніх сил, високої температури й уламків, що притаманні вибуху, але фрагменти вибухового пристрою на місці події не виявлені, а експерт-матеріалознавець установив вид вибухової речовини, яка була підірвана на місці події, слід дійти висновку, що пошкодження об'єктів на місці події утворилися в результаті вибуху вибухового пристрою. У разі ж, коли експерт-вибухотехнік установив, що пошкодження на об'єктах місця події утворилися в результаті спільного впливу зовнішніх сил, високої температури й уламків, що притаманні вибуху, але фрагменти вибухового пристрою на місці події не виявлені, а експерт-матеріалознавець не встановив вид вибухової речовини, яка була підірвана на місці події, слід дійти висновку, що пошкодження об'єктів на місці події утворились у результаті вибуху, але встановити вид вибухового пристрою не надається можливим.

Для встановлення належності фрагментів предмета, вилучених на місці події, вибуховому пристрою експерт-матеріалознавець досліджує об'єкти, вилучені з місця події, та встановлює наявність на них часток і продуктів вибуху вибухової речовини певного виду. Експерт-вибухотехнік досліджує об'єкти, вилучені з місця події, установлює їх ознаки, проводить порівняльне дослідження зі зразками вибухових пристроїв промислового виготовлення (бойовими припасами), їх описами, базами даних про саморобні вибухові пристрої, установлює збіг ознак із певним видом вибухового пристрою промислового виготовлення або належність об'єктів до саморобного вибухового пристрою. За результатами проведеного комплексного дослідження можливі

такі варіанти відповідей. Якщо експерт-матеріалознавець установив вид вибухової речовини, що була підірвана на місці події, а експерт-вибухотехнік установив, що уламки, вилучені з місця вибуху, є фрагментами деталей певного виду вибухового пристрою промислового виготовлення, робиться висновок про належність фрагментів, вилучених з місця події, деталям конструкції вибухового пристрою промислового виготовлення. Коли експерт-матеріалознавець установив вид вибухової речовини, що була підірвана на місці події, а експерт-вибухотехнік установив, що уламки, вилучені з місця вибуху, є фрагментами деталей вибухового пристрою, виготовленого саморобним способом за типом певного виду боєприпасів, робиться висновок про належність фрагментів, вилучених з місця події, деталям конструкції вибухового пристрою. У разі ж неможливості встановлення експертом-матеріалознавцем виду вибухової речовини, що була підірвана на місці події, але експерт-вибухотехнік установив, що уламки, вилучені з місця події, мають ознаки впливу факторів, притаманних вибуху, однак не визначив вид вибухового пристрою, робиться висновок, що вирішити питання про належність фрагментів предмета до вибухового пристрою не надалось можливим.

При вирішенні питання – чи є наданий на дослідження предмет вибуховим пристроєм, експерт-вибухотехнік досліджує предмет і визначає розмірні та вагові характеристики, конструктивні елементи предмета, наявність у його конструкції заряду й засобу підриву, проводить порівняльне дослідження конструкції та характеристик предмета зі зразками чи описами вибухових пристроїв промислового виготовлення (бойовими припасами) або саморобними вибуховими пристроями (їх описами). Для вибухових пристроїв промислового виготовлення (бойових припасів) установлює відсутність ознак зміни конструкції. Експерт-матеріалознавець досліджує заряд, що входить до конструкції предмета, виготовленого саморобним способом або промислового виготовлення, якщо є ознаки зміни його конструкції, та встановлює наявність у ньому вибухової речовини певного виду. За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо встановлено, що ознаки наданого предмета збігаються із ознаками вибухового пристрою промислового виготовлення та в його конструкцію не вносилися зміни, робиться висновок, що наданий на дослідження предмет є вибуховим пристроєм промислового виготовлення певного виду. Коли ж експертом-вибухотехніком установлено, що ознаки предмета збігаються із ознаками певного виду вибухового пристрою промислового виготовлення та в його конструкцію

вносилися зміни або ознаки предмета збігаються із ознаками саморобного вибухового пристрою, виготовленого за типом вибухового пристрою промислового виготовлення, заряд і засіб підриву конструктивно об'єднані, а експерт-матеріалознавець установив наявність вибухової речовини в складі заряду предмета, робиться висновок, що наданий на дослідження предмет є вибуховим пристроєм. У разі, якщо експерт-вибухотехнік установив, що ознаки предмета збігаються із ознаками певного виду вибухового пристрою промислового виготовлення та в його конструкцію вносилися зміни або ознаки предмета збігаються із ознаками саморобного вибухового пристрою, виготовленого за типом вибухового пристрою промислового виготовлення, заряд і засіб підриву конструктивно об'єднані, а експерт-матеріалознавець не виявив наявності вибухової речовини в складі заряду предмета, робиться висновок, що наданий на дослідження предмет є засобом підриву й не належить до вибухових пристроїв. Коли ж експерт-вибухотехнік установив, що ознаки предмета збігаються із ознаками певного виду вибухового пристрою промислового виготовлення та в його конструкцію вносилися зміни або ознаки предмета збігаються із ознаками саморобного вибухового пристрою, виготовленого за типом вибухового пристрою промислового виготовлення, у конструкції відсутній засіб підриву, а експерт-матеріалознавець установив наявність вибухової речовини в складі заряду предмета, робиться висновок, що наданий на дослідження предмет є зарядом вибухової речовини й не належить до вибухових пристроїв.

Із метою встановлення способу виготовлення вибухового пристрою експерт-вибухотехнік досліджує предмет і визначає його характеристики та особливості конструкції, виконує порівняльне дослідження й установлює належність до вибухових пристроїв, установлює внесення змін у конструкцію вибухового пристрою промислового виготовлення, використання в складі вибухового пристрою предметів побутового призначення, ознаки способів обробки поверхонь і з'єднання деталей. Експерт-матеріалознавець досліджує заряд, що входить до конструкції предмета, та встановлює наявність у ньому вибухової речовини, відповідність її складу вибуховим речовинам промислового виготовлення, види матеріалів, використаних для виготовлення деталей і частин вибухового пристрою. За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо встановлено, що ознаки наданого предмета збігаються із ознаками вибухового пристрою промислового проведення та в його конструкцію не вносилися зміни, ро-

биться висновок, що наданий на дослідження предмет є вибуховим пристроєм промислового виготовлення. Коли ж експертом-вибухотехніком установлено, що ознаки наданого предмета збігаються із ознаками вибухового пристрою промислового виготовлення, однак виявлені ознаки зміни його конструкції, комісія експертів визначає суть змін і робить висновок, що наданий на дослідження предмет є вибуховим пристроєм саморобного виготовлення, у конструкції якого використані деталі вибухового пристрою промислового виготовлення. У разі, якщо експертами встановлені ознаки застосування в конструкції вибухового пристрою предметів побутового призначення, вибухової речовини, склад якої не відповідає складу вибухових речовин промислового виготовлення, матеріалів, способів обробки та з'єднання деталей, що не застосовуються для виготовлення вибухових пристроїв промислового виготовлення, слід дійти висновку про саморобний спосіб виготовлення вибухового пристрою.

Залежно від значущості всіх виявлених ознак можливе формулювання висновків у ймовірній формі або ННМ (із наведенням причин).

1.6. Комплексна судова експертиза відео-, звукозапису

Ураховуючи ту обставину, що комплексна судова експертиза відео-, звукозапису являє собою різновиди комплексних досліджень із застосування як різних напрямів однієї галузі спеціальних знань (фізики, акустики), так і різних галузей спеціальних знань (фізики, акустики та лінгвістики), то узагальнене поняття її предмета складають фактичні дані та обставини справи, що встановлюються за результатами дослідження відеофонограм (фонограм) на основі інтеграції спеціальних знань в інженерно-технічних, фізико-математичних, інформаційних і лінгвістично-мовленнєвих технологіях з метою виявлення семантичного змісту відеофонограми (фонограми), ідентифікації особи за відеофонограмами (фонограмами), визначення немовленнєвих джерел звукових сигналів, а також характеристик диктора за голосом (усним мовленням), джерел звуків, установлення їх природи, характеристик і встановлення ситуації (її елементів), у якій вони утворилися.

Як об'єкти досліджуються відеофонограми (фонограми) з усним мовленням та іншою звуковою інформацією, апаратура відеозвукозапису, носії звукової інформації (в аналоговій формі: на магнітній плівці, відео-, аудіокасеті, мікровідео-, аудіокасеті, дроті) та цифровій формі: на вбудованих і знімних носіях (флеш-картки, диски, вбудована пам'ять цифрової техніки),

зразки усного мовлення та звуків на різних носіях; матеріали справи щодо обставин відібрання зразків, проведення відео-, звукозаписів тощо.

Завдання комплексної експертизи відеозвукозапису мають ідентифікаційний (ототожнення особи та джерел звуків за відеофонограмами (фонограмами), ототожнення апаратури запису), діагностичний (установлення семантичного змісту фонограми, природи та характеристик джерел звукових сигналів, а також діагностика особи за голосом (усним мовленням) та ситуаційний характер (установлення обстановки та обставин ситуації (її елементів), за яких вона відбувалася).

При розв'язанні ідентифікаційних завдань вирішується питання: кому з учасників розмови, записаної на відеофонограмі (фонограмі), належать певні слова, фрази тощо (називають які)? Чи належить усне мовлення, зафіксоване на відеофонограмі (фонограмі), певній особі, якщо так, то які слова та фрази вимовлені нею? Однією чи різними особами вимовлені слова, фрази, репліки, записані на відеофонограмах (фонограмах)? Чи є на відеофонограмі (фонограмі) сигнали звуків, що походять від конкретного джерела (називають якого)? Чи зафіксована досліджувана відеофонограма (фонограма) за допомогою наданого для дослідження обладнання (устаткування)?

У процесі вирішення діагностичних завдань питання можуть бути сформульовані таким чином: який дослівний зміст розмови, зафіксованої на цій відеофонограмі (фонограмі) або на окремих її фрагментах? Чи є надані відеофонограми (фонограми) частинами одного безперервного запису? Чи вносилися зміни у відеофонограму (фонограму) (зупинки, стирання чи накладення запису тощо)? Яка природа походження звукових сигналів, зафіксованих на досліджуваній відеофонограмі (фонограмі)? Який номер телефону набирався під час запису відеофонограми (фонограми) (указати на якій ділянці запису)? Чи є записане на відеофонограмі (фонограмі) усне мовлення (його окремі фрагменти): а) вільним; б) заученим наперед і виголошеним напам'ять; в) прочитаним? Які характеристики особи, усне мовлення якої зафіксоване на фонограмі (стать, вік, соціально-психологічні характеристики тощо)? У якому звуковому середовищі (у приміщенні чи на вулиці тощо) проходила зафіксована на відеофонограмі (фонограмі) розмова? Який тип носія використовувався для запису відеофонограми (фонограми)? Який вид (клас) засобів запису використовувався для запису відеофонограми (фонограми)? До якого класу належить пристрій запису, звуковий (відео) ряд якого зафіксований на відеофонограмі (фонограмі)?

Ситуаційні завдання можуть бути сформульованими у вигляді таких запитань: чи є сигнали на відеофонограмі (фонограмі) звуками, що походять від певного джерела (називають якого) за певних обставин (наводять яких)? Чи міг у певному місці (приміщення, вулиця, автомобіль тощо) та за певних обставин і умов (наводять яких) бути виконаний запис наданої відеофонограми (фонограми)?

Із метою вирішення зазначених питань комплексної експертизи відео-, звукозапису використовуються загальні, окремі (мікроскопічні, математичні, магніто-оптичної візуалізації, слуховий (аудитивний), лінгвістичний і акустичний (спектрально-часовий) аналізи звукових сигналів тощо) та спеціальні методи, функції яких виконують спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Лінгвістичний аналіз є невід'ємною частиною комплексного дослідження, коли застосовуються різні види спеціальних знань. На основі методів лінгвістичного аналізу експерт установлює дослівний зміст висловлювання, визначає кількість мовців, здійснює їх ідентифікацію за наданими порівняльними зразками голосу та мовлення, вирішує інші питання. При дослідженні фонограм із метою встановлення факту внесення у них змін (їх монтажу), нарівні з візуальним аналізом магнітного носія магнітооптичним та іншими інструментальними методами, обов'язковим є залучання експерта з базовою лінгвістичною освітою для аналізу цілісності, зв'язності, безперервності та природності мовлення.

На базі використання лінгвістичного та акустичного аналізів фахівці відповідних галузей встановлюють статево-вікові та анатомо-фізіологічні характеристики диктора (наявність специфіки або патології мовно-утворюючого тракту, незвичайність фізичного стану, наявність ознак зміненої свідомості, наприклад, під впливом алкоголю, наркотичних засобів), емоційного стану (тривожність, наявність і тип емоцій, наприклад, хвилювання, здивування, страх тощо), психофізичного стану (наявність дефектів дикції). За результатами лінгвістичного дослідження усного тексту на фонограмі можуть бути встановлені й індивідуальні (особистісні) характеристики мовця, наприклад, рідна мова, ступінь володіння цією мовою, рівень освіти та розвитку мовленнєвої культури, соціокультурний статус (соціальна належність, виховання тощо), темперамент, рівень самооцінки, відношення до співрозмовників, ролева функція в бесіді, наявність проявів акценту, діа-

лекту, належність до певного професійного середовища тощо. Комплексна експертиза проводиться в разі, коли для вирішення зазначених завдань необхідна участь експертів лінгвіста, психолога та фахівця в галузі досліджень диктора за фізичними параметрами усного мовлення. При виконанні комплексної судової фоноскопічної експертизи з використанням методів лінгвістичного аналізу усного мовлення досягається повне вивчення усного тексту як у фізичному, так і в соціально-психологічному аспектах.

Існують можливості проведення ідентифікаційних і діагностичних досліджень іноземного усного мовлення в межах комплексної експертизи за участю експерта-фоноскопіста й фахівця в галузі іноземних мов. Спеціальні знання експерта в галузі відео-, звукозаписуючої техніки, іншого електронного обладнання, комп'ютерних засобів, можуть бути використані при вирішенні деяких питань, пов'язаних із проведенням мистецтвознавчих, портретних, деяких інженерно-технічних експертиз, наприклад для пошуку необхідної чи допоміжної інформації, без якої неможливе подальше дослідження, її подання в найбільш інформативному вигляді (для подальшого дослідження та ілюстрації висновків); із дослідженням об'єктів інтелектуальної власності, наприклад, при ідентифікації голосового джерела. Провідна роль при проведенні таких досліджень належить експертам із цих спеціальностей, а експерт у галузі відео-, звукозапису надає допоміжну інформацію. Відповідь на поставлене питання формулюється у вигляді спільного висновку двома чи більше експертами на підставі основного дослідження експерта – фахівця в певній галузі знань, з урахуванням результатів допоміжного дослідження (досліджень) експерта (експертів) в іншій галузі знань (інших напрямів однієї галузі знань) за результатами проведених кожним із них досліджень, виходячи із сумісного їх оцінювання. Висновок підписується комісією експертів.

1.7. Комплексна судова фототехнічна (портретна), комп'ютерно-технічна та відео-, звукозапису експертиза

У зв'язку з активним поширенням систем відеоспостереження з метою забезпечення безпеки банківських установ, торговельних і виробничих підприємств, приватного сектору житла громадян тощо все частіше у сферу експертного дослідження з метою вирішення діагностичних, ідентифікаційних та ситуаційних завдань потрапляють відео-, звукозаписи, на яких зафіксовані ті чи інші особи, предмети, події. Предмет комплексної судової фототехнічної (портретної), комп'ютерно-технічної експертизи та експерти-

зи відео-, звукозапису складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях фототехніки (у тому числі портретної), комп'ютерної техніки та відео-, звукозапису, щодо ідентифікації предметів, ділянок місцевості, приміщень, особи тощо за зображеннями, які зафіксовані на аналогових і цифрових носіях.

До числа об'єктів дослідження належать носії аналогового відеозапису (кіноплівки, відеокасети VHS, MiniDV, Video8, Hi8, Digital8 тощо); носії цифрової інформації (лазерні компакт-диски CD-R/RW, DVD-R/RW, жорсткі магнітні диски, флеш-карти, карти пам'яті мобільного телефону тощо); порівняльні матеріали для ідентифікації предметів, ділянок місцевості, приміщень, особи тощо за зображенням (документи, достовірні фотокартки та інші зображення на аналогових чи цифрових носіях), матеріали справи, апаратура, яка застосовувалася для виготовлення зображень, тощо.

Завдання комплексної судової фототехнічної (портретної), комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи відеозвукозапису умовно можна поділити на 2 групи: ідентифікація предметів, ділянок місцевості, приміщення, особи за зображеннями, які зафіксовані на аналогових чи цифрових відеозаписах (їх фрагментах). При цьому можуть вирішуватися такі питання: чи придатне для ідентифікації зображення, зафіксоване на фрагментах аналогового (цифрового) відеозапису? Чи міститься зображення на зафіксованих фрагментах аналогового (цифрового) відеозапису певної особи (предмет, ділянка місцевості, приміщення тощо)? Чи належить усне мовлення певній особі, аналоговий (цифровий) відеозапис щодо якої наданий на дослідження? Один і той самий чи інший предмет (ділянка місцевості, приміщення, особа тощо) зафіксовано на фрагментах аналогового (цифрового) відеозапису? Чи слугувало надане на дослідження аналогове (цифрове) зображення предмета (ділянки місцевості, приміщення, особи тощо) першоджерелом для виготовлення аналогових (цифрових) відеозаписів, цифрових фотозображень, наданих для порівняння?

Методи комплексної фототехнічної (портретної), комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи відеозвукозапису: загальні, окремі методи (фотографічні, мікроскопічні, моделювання тощо), спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Комплексно питання з ідентифікації предмета, ділянки місцевості, приміщення, особи за зображеннями в аналоговому (цифровому) відеозапису

вирішується у разі, коли треба провести перегляд аналогового (цифрового) відеозапису (покадровий перегляд) з метою подальшого фіксування та моделювання відповідного знімку (експертного зразка) за допомогою спеціальних програмних комплексів (перегляд, фіксування та моделювання зображення здійснюється всіма членами експертної комісії). При перегляді експерт-фототехнік («портретист») оцінює придатність відеозапису для можливості проведення ідентифікації предмета, ділянки місцевості, приміщення, особи тощо. За необхідності, експерт-фоноскопіст проводить дослідження відеозапису з метою оцінювання придатності фонограми для ідентифікаційних досліджень особи за фізичними параметрами голосу. Висновки комплексної судової фототехнічної (портретної), комп'ютерно-технічної та експертизи відеозвукозапису підписують всі члени комісії. Орієнтовні висновки експертів мають формулюватися таким чином:

– зафіксоване на фрагментах аналогового (цифрового) відеозапису зображення придатне (або непридатне) для ідентифікації предмета, ділянки місцевості, приміщення, особи тощо;

– на зафіксованих фрагментах аналогового (цифрового) відеозапису наявне (або відсутнє) зображення громадянина П. (предмета, ділянки місцевості, приміщення тощо);

– усне мовлення, зафіксоване у відеозапису, належить (не належить) певній особі, зразки усного мовлення та зображення якого надані на дослідження;

– на фрагментах аналогового (цифрового) відеозапису зафіксовано один і той самий (чи інший) предмет (ділянка місцевості, приміщення, особа тощо);

– надане на дослідження аналогове (цифрове) зображення предмета (ділянки місцевості, приміщення, особи тощо) слугувало (не слугувало) першоджерелом для виготовлення відеозаписів, наданих для порівняння;

– надане на дослідження цифрове зображення предмета (ділянки місцевості, приміщення, особи тощо) слугувало (не слугувало) першоджерелом для виготовлення цифрових відеозаписів, цифрових фотозображень, наданих для порівняння;

– надане на дослідження аналогове зображення предмета (ділянки місцевості, приміщення, особи тощо) слугувало (не слугувало) першоджерелом для виготовлення цифрових відеозаписів, цифрових фотозображень, наданих для порівняння.

У разі недостатності виявлених ознак об'єктів досліджень комісією експертів можуть бути сформульовані висновки у формі ННМ або ймовірній формі, із обов'язковим наведенням причин.

1.8. Комплексна судова експертиза зі встановлення факту та обставин контактної взаємодії

Предмет комплексної судової експертизи факту контактної взаємодії складають фактичні дані та обставини справи стосовно властивостей, стану взаємодіючих об'єктів, механізму й умов взаємодії, а також конкретних об'єктів взаємодії, що встановлюються шляхом інтеграційного використання знань із різних галузей науки (техніки) певними засобами (методами) при дослідженні слідів та інших матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації про контактну взаємодію, із метою вирішення діагностичних, ситуаційних та ідентифікаційних завдань.

Загальним об'єктом цієї категорії комплексних досліджень є контактно-взаємодіючий комплекс, що включає в себе сліди контактування (морфологічні й субстратні) предметів одягу, взуття, знаряддя, інструментів, зброї, транспортних засобів, тіла людини, тварини, трупа тощо між собою або (та) з оточуючим середовищем; предмети та інші матеріальні утворення, на яких зафіксовані ці сліди, і які ці сліди залишають (одяг, взуття, знаряддя, інструменти, транспортні засоби, зброя, ґрунт, елементи речової обстановки місця події тощо); виявлені експертом латентні сліди та мікрочастки; похідні речових доказів (моделі, зліпки з поверхонь слідів і предметів, фотознімки та інші додатки до протоколів слідчих дій тощо); живі особи; труп або його частини; тварини; рослини; споруди; місце події; зразки для порівняльного дослідження (у тому числі, отримані експертом експериментальні зразки, порівняльні матеріали (еталони), що входять у банк даних судово-експертної установи); інші матеріали справи (висновки первинних експертиз, коли проводиться додаткова або повторна експертиза) і матеріали, отримані в ході оперативно-розшукової діяльності (фото-, кінодокументи, відеозаписи) тощо.

Завдання комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів:

– ідентифікаційні (спрямовані на встановлення конкретних об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу, факту контактної взаємодії конкретних об'єктів один з одним або з матеріальним середовищем);

– діагностичні (щодо визначення природи, властивостей, стану об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу та віднесення їх до заздалегідь відомого класу (таксону, розряду, типу тощо);

– ситуаційні (ситуалогічні) (стосовно встановлення механізму взаємодії об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу та умов, за яких вона відбувалася).

На виконання цих завдань можуть ставитися такі питання: чи мав місце факт контактної взаємодії між певними предметами; транспортними засобами; пішоходом (іншою перепоною для руху) і транспортним засобом; предметами (взуття (одягу) тощо) з певною ділянкою місцевості? Чи утворилися пошкодження, нашарування (указується на чому) від взаємодії з певним предметом (пішоходом, транспортним засобом, ділянкою місцевості, закритим приміщенням тощо)? Який механізм контактування між певними предметами; транспортними засобами; пішоходом (іншою перешкодою для руху) і транспортним засобом; предметами (взуття, одягу тощо) з певною ділянкою місцевості? Чи відповідає показанням певних осіб механізм контактної взаємодії предметів одягу (взуття) осіб між собою, із обстановкою закритого приміщення, із ділянкою місцевості; пішохода та транспортних засобів; транспортних засобів між собою; транспортних засобів із ділянкою дороги тощо?

До переліку методів комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів належать загальні та окремі (судова фотографія, у тому числі мікрофотографія), мікроскопічні методи дослідження. В арсеналі комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів присутні окремі методи визначення фізичних, оптичних, хімічних та інших їх властивостей, станів, якісного та кількісного складу речовини об'єктів залежно від природи їх походження. При обранні методів дослідження важливу роль відіграє саме природа досліджуваних об'єктів – складових контактно-взаємодіючого комплексу. Наприклад, якщо досліджуваним загальним об'єктом є контактно-взаємодіючий комплекс «людина – певна ділянка відкритої місцевості», то експерт використовує окремі методи, що стосуються безпосереднього вивчення речовини ґрунту: методи визначення фізичних і морфологічних властивостей ґрунту (кольору, гігроскопічної вологи, гранулометричного складу тощо); методи геолого-мінералогічного дослідження ґрунту (за фізичними, оптичними, хімічними властивостями; петрографічний аналіз тощо); методи дослідження органічної речовини ґрунту (визначення втрат при пропіканні; визначення елементного складу органічної частини; екстракція гумусових речовин; дослідження гумінових кислот методом електрофорезу на папері тощо); методи дослідження хімічних властивостей ґрунтів (визначення кислотності, карбонатності; емісійний спектральний аналіз; перкурметричний метод кількісного визначення кальцію та магнію тощо); методи дослідження біологічної частини ґрунтів (спорово-пилковий, діатомовий, ензиматичний аналізи тощо). Крім методів досліджен-

ня речовини ґрунту застосовуються й окремі методи вивчення властивостей рослинних і тваринних об'єктів, виявлених на відкритій ділянці місцевості (різні види ботанічного та зоологічного аналізів), а також методи дослідження різноманітних матеріалів, із яких виготовлено одяг, взуття, що були на людині в момент взаємодії з оточуючим середовищем, тощо. Відповідно, при дослідженнях контактно-взаємодіючого комплексу «транспортний засіб – пішохід – ділянка дороги» експерти використовують окремі методи, що стосуються безпосереднього вивчення слідів на транспортному засобі, пішоході, ділянці дороги, вивчення станів і властивостей цих об'єктів (діагностика систем транспортного засобу; аналіз ушкоджень на тілі людини, аналіз її крові, волосся тощо, якщо на транспортному засобі або на ділянці дороги є їх сліди), тобто застосовуються різні методи інженерії, медицини та багато інших. Спеціальними методами комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів є методики, спрямовані на вирішення тих чи інших завдань: установлення конкретних об'єктів, що взаємодіяли між собою або з оточуючим середовищем; визначення властивостей, станів об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу; установлення механізму та умов взаємодії.

Комплексно питання про діагностику об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу вирішується в разі, коли необхідне не тільки вивчення зовнішньоморфологічних ознак об'єктів і механізму слідоутворення, матеріалів справи щодо обставин події, а й субстрату речовини (матеріалу) слідоутворюючого та слідоприймаючого об'єктів, елементів речової обстановки оточуючого середовища, предметів (одягу, взуття тощо), транспортних засобів, людини, ділянки місця події тощо. Провідним у таких дослідженнях, як правило, є експерт-трасолог (транспортний трасолог).

При вирішенні питань щодо діагностики об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу початковим етапом дослідження завжди є ознайомлення із матеріалами справи та зовнішній огляд комісією експертів наданих об'єктів у складі трасолога (транспортного трасолога) та інших фахівців (залежно від досліджуваних елементів контактно-взаємодіючого комплексу: матеріалознавця, біолога, ґрунтознавця, судового медика чи ін.). Цей етап спрямований на вивчення об'єктів із метою встановлення їх загальних характеристик, зовнішньоморфологічних ознак тощо, наявності в слідах (на їх поверхні) нашарувань, сторонніх уключень тощо. Після завершення цього етапу комісією експертів виробляється схема проведення роздільних досліджень об'єктів. Експерт-трасолог вивчає ознаки слідів (пошкоджень, нашарувань,

відшарувань тощо), механізм слідоутворення, характер поверхонь слідоутворюючого та слідосприймаючого об'єктів тощо. Інші фахівці спрямовують свої дослідження на вивчення природи матеріалів об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу, природи нашарувань (відшарувань), сторонніх включень, що виявлені в слідах, речовини слідів тощо. На підставі аналізу та синтезу всіх установлених ознак комісією експертів формується їх комплекс і дається висновок про походження сліду від певного предмета з певними властивостями (наводиться його характеристика). Наприклад: «Пошкодження на транспортному засобі утворилися від контакту з пішоходом (наводяться встановлені характеристики), або деревом (роду…, виду…)»; «Сліди на тілі та одязі Н. утворилися в результаті переїзду колесами транспортного засобу (наводяться характеристики)». При недостатності встановлених ознак формується висновок у ймовірній формі, або ННМ із роз'ясненням причин, із яких питання неможливо вирішити. Висновок підписує комісія експертів.

Комплексно питання про ідентифікацію об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу вирішується в разі, коли це потребує не тільки порівняння зовнішньоморфологічних ознак об'єктів і механізму слідоутворення, вивчення матеріалів справи щодо обставин події, а й проведення порівняльних досліджень субстрату речовини (матеріалів) слідоутворюючого та слідосприймаючого об'єктів, елементів речової обстановки оточуючого середовища ділянки місця події, порівняльного дослідження предметів (одягу, взуття тощо), транспортних засобів, людини тощо. Провідним у таких дослідженнях, як правило, є експерт-трасолог (транспортний трасолог). При вирішенні питань щодо ідентифікації об'єктів контактно-взаємодіючого комплексу початковим етапом дослідження завжди є зовнішній огляд наданих об'єктів комісією експертів у складі трасолога, матеріалознавця (біолога, ґрунтознавця). Цей етап спрямований на вивчення наданих для дослідження об'єктів із метою встановлення їх загальних характеристик, визначення локалізації слідів на об'єктах-носіях, зовнішньоморфологічних ознак тощо. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів. Експерт-трасолог вивчає механізм слідоутворення сліду, діагностичні ознаки об'єкта, наданого на дослідження, загальні й окремі ознаки сліду та слідоутворюючої поверхні ідентифікованого предмета. При збігу загальних ознак подальше дослідження спрямоване на встановлення окремих ознак. У разі виявлення їх недостатності подальші дослідження проводяться експертом-матеріалознавцем (біологом,

ґрунтознавцем). Вони спрямовані на встановлення природи об'єктів ідентифікації (у тому числі, речовини сліду (нашарування, відшарування), матеріалу слудоутворюючого об'єкта тощо) на рівні родової (групової належності). У разі розбіжностей родових (групових) ознак комісія експертів синтезує висновок про походження сліду не від наданого об'єкта. У разі збігу родових, групових ознак об'єктів ідентифікації, дослідження спрямовуються на пошук індивідуалізуючих ознак або неповторного комплексу ознак, які збігаються. При їх наявності формується категоричний висновок щодо ідентифікації об'єкта за його відображенням (походження сліду від конкретного об'єкта) або належності частин одному цілому. При їх недостатності залежно від встановлених ознак формується висновок у ймовірній формі або НПМ із наведенням рівня встановленого збігу ознак і роз'ясненням причин, з яких питання неможливо вирішити в категоричній формі.

Ситуалогічні завдання (з установлення механізму слідоутворення) в основному вирішуються комплексно експертом-трасологом (транспортним трасологом) і матеріалознавцем (біологом, ґрунтознавцем) залежно від природи нашарувань, характеру пошкоджень). Провідним у таких дослідженнях є експерт-трасолог (транспортний трасолог). При вирішенні питань щодо встановлення механізму слідоутворення початковим етапом дослідження завжди є зовнішній огляд наданих об'єктів комісією експертів у складі трасолога, транспортного трасолога), матеріалознавця (біолога, ґрунтознавця) та вивчення необхідних експертам для вирішення завдання матеріалів справи (протоколів огляду місця події, відтворення обстановки та обставин події, схем до протоколів, довідок про метеорологічні умови, фотознімків тощо). Цей етап спрямований на вивчення наданих для дослідження об'єктів із метою встановлення їх загальних характеристик, визначення локалізації слідів на об'єктах-носіях, зовнішньоморфологічних ознак, установлення обставин взаємодії об'єктів, зафіксованих у матеріалах справи тощо. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів кожним спеціалістом. Експерт-трасолог (транспортний трасолог) вивчає механізм слідоутворення, ознаки слідів і слідоутворюючої поверхні предметів, що могли їх залишити. Експерт матеріалознавець (біолог, ґрунтознавець) вивчає природу речовини сліду й (матеріалу) слідоутворюючого об'єкта, його властивості, наявність сторонніх уключень, домішок, що впливають на механізм утворення сліду тощо. У цьому випадку немає сенсу розподіляти ознаки на загальні (родові, групові) та часткові (індивідуалізуючі), оскільки ідентифі-

кація тут не є кінцевою метою дослідження. Дослідження мають бути спрямовані на встановлення характеру контакту (статичний, динамічний, проміжний), впливу властивостей слідосприймаючого і слідоутворюючого об'єкта на механізм слідоутворення й вивчення на підставі цього власних ознак слідів, напрямку переміщення (руйнації, дії сили) тощо. У разі достатнього комплексу встановлених ознак комісією експертів формується категоричний висновок про механізм слідоутворення (утворення нашарувань, пошкоджень тощо), відповідність установленого механізму обставинам справи. За їх недостатності залежно від установлених ознак формується висновок у ймовірній формі або у формі ННМ із наведенням певного рівня досягнутих результатів дослідження (установлено характер контакту чи інше) і роз'ясненням причин, із яких питання неможливо вирішити в категоричній формі.

2. Загальні методичні положення комплексних досліджень матеріальних слідів-відображень на основі застосування інженерно-технічних та інших спеціальних знань

2.1. Комплексна судова транспортно-трасологічна, автотехнічна та металознавча експертиза

Під предметом комплексної судової транспортно-трасологічної, автотехнічної й металознавчої експертизи розуміють фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузі транспортної трасології, автотехніки й металознавства, щодо причин, характеру, механізму виникнення несправності (пошкодження) деталі, вузла транспортного засобу, часу їх виникнення стосовно моменту дорожньо-транспортної пригоди (ДТП), а також можливості їх виявлення до ДТП.

Як об'єкти досліджуються транспортні засоби (ТЗ), їх вузли, деталі, агрегати; порівняльні зразки металів і сплавів, конструкторська та технологічна документація, місце ДТП, матеріали справи в межах предмета експертного дослідження.

Завдання цієї експертизи спрямовані на встановлення механізму, причини виникнення несправності деталі, вузла ТЗ; відповідності вузла, деталі ТЗ вимогам нормативно-технічної документації; часу виникнення несправності (пошкодження) вузла, деталі ТЗ стосовно моменту ДТП, можливості виявлення несправності (пошкодження) деталі, вузла ТЗ водієм та іншою особою, що відповідає за його технічний стан.

Питання, що ставляться на вирішення експертам, можуть бути сформульовані таким чином: який механізм і причина виникнення несправності (пошкодження) вузла, деталі ТЗ? Коли виникла несправність (пошкодження) вузла, деталі ТЗ щодо моменту ДТП: до, в момент або після пригоди? У разі виникнення несправностей (пошкоджень) вузла, деталі ТЗ до моменту ДТП, чи можливо було їх виявити? Чи відповідає вузол, деталь ТЗ вимогам нормативно-технічної документації, конструкції ТЗ? Унаслідок дії яких сил мало місце руйнування, пошкодження вузла, деталі ТЗ? Яким чином впливало виникнення несправності (пошкодження) деталі, вузла ТЗ на його подальший рух? Чи перебуває рух ТЗ із несправністю (пошкодженням) його деталі, вузла в причинному зв'язку з ДТП?

Для вирішення цих питань використовуються загальні, окремі методи (мікроскопія, судова фотографія, фрактографія, металографія тощо), спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

У комплексних судових транспортно-трасологічній, автотехнічній і металознавчій експертизах провідна роль належить експерту в галузі транспортної трасології. Початковим етапом комплексних досліджень є зовнішній огляд ТЗ або його деталей, вузлів, у процесі якого встановлюється наявність факту пошкодження (руйнування) наданих для дослідження об'єктів комісією експертів. Надалі експертом-металознавцем установлюється характер руйнування методом фрактографічного аналізу. Виявляються ознаки, що дозволяють віднести поверхні злому до ламких, пластичних, утомних (або сумісних) на рівні фрактографічних досліджень (із використанням лупи, стереомікроскопу). Виявлені ознаки фіксуються за допомогою фотозйомки. У разі неможливості встановлення характеру пошкодження фрактографічним аналізом проводяться металографічні дослідження шляхом виготовлення шліфів із подальшим дослідженням на металографічному мікроскопі (при збільшенні від 250) і зіставлення їх із еталонними зразками. При цьому встановлюється структура металу, наявність його дефектів. За результатами цих досліджень експерт-металознавець формулює проміжний висновок щодо характеру пошкодження (руйнування) деталей, вузлів ТЗ.

Після цього експерт у галузі транспортної трасології, досліджуючи ТЗ, його деталі, вузли встановлює ознаки напрямку дії деформуючої сили, від-

повідність деталей, вузлів, агрегатів, конструкції ТЗ, експлуатаційні характеристики. За результатами проведених досліджень експерт у галузі транспортної трасології формулює проміжний висновок щодо сил, які діяли при русі ТЗ на його деталі, вузли, а також про їх функціональне призначення, конструктивні особливості. У ході досліджень можуть виконуватися робочі креслення, схеми, фотознімки тощо.

У процесі синтезу всіх результатів проведеного комплексу досліджень експерти – транспортний трасолог, автотехнік і металознавець з урахуванням виявлених ознак на основі проміжних висновків установлюють механізм виникнення несправності (пошкодження або руйнування) деталі, вузла ТЗ. За встановленим механізмом пошкодження з використанням результатів ситуалогічних досліджень формується висновок щодо причини та часу виникнення несправності (пошкодження, руйнування) деталей, вузлів ТЗ.

2.2. Комплексна судова транспортно-трасологічна, автотехнічна та автотоварознавча експертиза

Предмет комплексної транспортно-трасологічної, автотехнічної й автотоварознавчої експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на основі інтеграції спеціальних знань у галузі транспортної трасології, автотехніки й автотоварознавства, стосовно технічного стану, характеристик транспортних засобів, механізму й причин їх пошкоджень, що впливають на придатність транспортних засобів до подальшої експлуатації; установлення розміру матеріальної шкоди, заподіяної власнику транспортного засобу.

Як об'єкти експертному дослідженню підлягають транспортні засоби (ТЗ), їх вузли та агрегати, технічна документація на ТЗ, матеріали справи тощо.

Завдання комплексної транспортно-трасологічної, автотехнічної й автотоварознавчої експертизи спрямовані на встановлення технічного стану, характеристик ТЗ і механізму й причин утворення пошкоджень ТЗ, що впливають у цілому на їх придатність до подальшої експлуатації; розміру матеріальної шкоди, заподіяної власнику ТЗ, шляхом диференціації пошкоджень від контактування декількох транспортних засобів або контактування з іншими перешкодами.

У процесі розв'язання цих завдань можуть вирішуватися такі питання: яка матеріальна шкода, завдана власнику ТЗ № 1 у результаті зіткнення з ТЗ № 2 та № 3 чи іншими перешкодами? Які причини виникнення дефекту вузла чи агрегату ТЗ, що впливає на безпеку дорожнього руху, та який розмір відновлювальних робіт для усунення цього дефекту? Чи придатний ТЗ для подальшої безпечної експлуатації, виходячи із технічних його характеристик? Чи відповідає комплектація ТЗ вимогам нормативно-технічної документації підприємства-виробника та безпеки руху? Чи відповідають виконані ремонтно-відновлювальні роботи вимогам нормативно-технічної документації й безпеки руху?

Із метою вирішення цих питань використовуються загальні, окремі (фотографічні, органолептичні методи, структурно-функціональний аналіз, ситуалогічний аналіз тощо) методи, спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

При визначенні матеріального збитку, завданого власнику дорожнього ТЗ від зіткнення з декількома ТЗ (чи іншими перешкодами), на першому етапі транспортним трасологом проводиться диференціація пошкоджень, що є на ТЗ. Після цього експертом-автотоварознавцем проводяться розрахунки матеріальної шкоди з урахуванням результатів транспортно-трасологічних досліджень. На підставі проведених досліджень комісією експертів формулюється спільний висновок щодо розміру завданої шкоди.

При визначенні причини виникнення дефекту вузлів і агрегатів ТЗ, що впливають на безпеку руху, експерт-автотехнік визначає характер дефекту (експлуатаційний, виробничий тощо) та механізм його утворення, а експерт-автотоварознавець з урахуванням цього та вимог технічної документації визначає розмір відновлювальних робіт. На підставі проведених досліджень комісією експертів формулюється спільний висновок щодо причин виникнення дефекту вузла чи агрегату ТЗ, що впливає на безпеку дорожнього руху, та розміру відновлювальних робіт для усунення цього дефекту.

При встановленні придатності ТЗ для подальшої безпечної експлуатації, виходячи із технічних його характеристик, і визначенні відповідності комплектації ТЗ вимогам нормативно-технічної документації підприємства-виробника та безпеки руху, дослідження проводяться за такою схемою. Спо-

чатку експерт-автотоварознавець установлює модель, комплектність, об'єм двигуна ТЗ, відповідність їх вимогам підприємства-виробника. Далі експерт-автотехнік у межах своєї компетенції встановлює технічні характеристики ТЗ та відповідність цих характеристик і комплектності вимогам безпеки дорожнього руху. На підставі проведених досліджень комісією експертів формулюється спільний висновок щодо придатності (непридатності) ТЗ для подальшої безпечної експлуатації, та відповідності (невідповідності) комплектації ТЗ вимогам нормативно-технічної документації підприємства-виробника та безпеки руху.

2.3. Комплексна судова пожежно-технічна та електротехнічна (трасологічна, металознавча) експертиза

У коло поняття предмета комплексної пожежно-технічної й електротехнічної (трасологічної, металознавчої) експертизи входять фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на основі інтеграції знань у галузях пожежної техніки та електротехніки (судової трасології, металознавства), щодо встановлення взаємозв'язку (взаємозалежності) аварійного режиму в електроустановці та пожежонебезпечної події (пожежі).

Як об'єкти досліджуються матеріали справи, місце пожежі, електроустановка та її елементи, технічна документація тощо.

Головне завдання комплексної пожежно-технічної та електротехнічної (трасологічної, металознавчої) експертизи спрямоване на встановлення причинно-наслідкового зв'язку технічного стану електроустановки або її елементів із пожежонебезпечною подією.

На реалізацію цього завдання можуть бути вирішені такі питання: чи здатний обумовити займання наявних матеріалів у місці формування осередку пожежі тепловий імпульс джерела запалювання електричної природи? Якщо так, то який механізм його утворення та якими обставинами він зумовлений?

При цьому застосовуються загальні, окремі (ситуаційний аналіз, інформаційне моделювання, органолептичні, зіставлення фактичних даних із вимогами нормативно-технічних документів, електротехнічні вимірювання, мікроскопія, судова фотографія, фрактографія, металографія тощо) методи, спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

На початковому етапі комплексного дослідження комісією експертів вивчаються матеріали справи, місце події та надані об'єкти. Пожежно-технічний експерт з'ясовує можливість присутності в місці формування осередку пожежі засобів електротехнічного характеру та на підставі отриманих даних про складники пожежного навантаження визначає теплові параметри щодо умов займання певного матеріалу (речовини). Аналізуючи можливість наявності в осередку пожежі електротехнічних засобів і зіставляючи їх розташування в просторі з матеріалами пожежного навантаження, перевіряє експертні версії про причетність до займання: розжареного до значення джерела запалювання тіла корпусу або нагрівального елементу електроприладу чи розжареної жили електропровідника; явищ надмірного перехідного опору струму в місцях контактних з'єднань електропровідників; перевантаження електромережі та окремих елементів електроприладів; проявів статичної (атмосферної) електрики; електричних іскор або дуги за умов існування аварійних режимів в електроустановці чи блискавок у навколишньому середовищі.

Експерт-електротехнік на підставі отриманих даних із матеріалів справи та результатів інструментальних досліджень наданих у його розпорядження об'єктів виявляє наявність слідів аварійного режиму роботи складників електроустановки; оцінює їх відношення до вказаного пожежним спеціалістом місця виникнення початкового горіння. Установлюючи механізм виникнення аварійного режиму, визначає умови, що передували його настанню та причетність складника електроустановки до утворення небезпечного термічного фактора на місці розташування осередку пожежі.

Якщо на поверхні електропровідних частин електроустановки мають місце зовнішні ознаки пошкоджень, то до подальших досліджень залучається експерт-трасолог, який установлює характер зовнішнього впливу (механічного, термічного, хімічного або іншого) чи відсутність такого впливу (промисловий дефект тощо).

У разі встановлення на поверхні електропровідних частин електроустановки слідів термічного впливу (локальні оплавлення на електропровідних частинах, конструктивних елементах, жилах провідників тощо), до подальших досліджень залучається також і експерт-металознавець, який визначає, з якого металу (сплаву) виготовлено дану електропровідну частину, чи є на об'єкті-носії мікрочастинки іншого матеріалу (металу) та якого саме. Експерт-металознавець установлює характер оплавлення та умови, у яких воно

утворилося. Якщо оплавлення провідника відбулося в умовах середовища, яке існувало до початку пожежі в місці розташування осередку, то за отриманими даними пожежно-технічний експерт оцінює причетність цього явища до утворення джерела запалювання електричної природи та механізму виникнення пожежі.

Причетність аварійного режиму в електроустановці до виникнення пожежі вважається обґрунтованою, якщо комісія експертів за результатами своїх досліджень установила таке:

– існування аварійного режиму в електроустановці;

– місце виникнення пожежі просторово збігається з місцем термічного прояву аварійного режиму;

– час виникнення аварійного режиму передував часу виникнення пожежі;

– тепловий імпульс аварійного режиму був достатнім для запалювання горючої системи.

Обставини, які зумовили виникнення джерела запалювання електричної природи в переважній більшості (крім природних явищ і непередбачених техногенно-небезпечних подій), пов'язані з недотриманням нормативних електротехнічних вимог або невиконанням відповідних правил. Тому комплексне застосування спеціальних знань дозволяє експертам зробити висновок про обставини, які зумовили виникнення та дію джерела запалювання електричної природи або навпаки – виключити його причетність до виникнення пожежонебезпечної події.

Комісією експертів на підставі синтезу виявлених кожним експертом суттєвих ознак спільно формулюється висновок про наявність (відсутність) джерела запалювання електричної природи та причетність його до виникнення пожежі.

2.4. Комплексна судова пожежно-технічна та інженерно-транспортна експертиза

Предметом комплексної пожежно-технічної й інженерно-транспортної експертизи є фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на основі інтеграції знань у галузях пожежної техніки й транспортної інженерії, щодо виявлення причинного зв'язку між виникненням пожежі на транспортному засобі та його технічним станом.

Головне завдання, що постає перед комісією експертів – установлення причинного зв'язку між виникненням пожежі на транспортному засобі (ТЗ) і його технічним станом.

Питання, що вирішуються, можуть бути сформульовані таким чином: чи відповідав технічний стан ТЗ (його вузлів та агрегатів) вимогам пожежної безпеки? Яка причина пожежі на ТЗ, чи пов'язана вона з його технічним станом? Коли виникла пожежа на ТЗ: під час його руху або при нерухомому стані ТЗ? Чи можливо виявити несправність ТЗ, що стала причиною пожежі, до моменту її виникнення? Який механізм виникнення та розвитку пожежі на ТЗ?

Як об'єкти досліджуються ТЗ, його вузли та агрегати, нормативно-технічна документація на ТЗ, матеріали справи тощо.

З метою вирішення наведених питань застосовуються загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, металографічні, структурно-функціональний аналіз, ситуаційний аналіз, електротехнічні вимірювання, моделювання тощо) методи, спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Проведення комплексних пожежно-технічних та інженерно-транспортних досліджень обумовлене необхідністю використання комплексу знань у галузі пожежно-технічних та інженерно-транспортних видів експертиз, що дає змогу встановити комплекс ознак, достатній для встановлення механізму виникнення й розвитку пожежі на ТЗ. Вирішення таких завдань потребує спільного огляду, роздільного, порівняльного досліджень, синтезу їх результатів і формулювання на підставі цього спільних висновків.

Початковим етапом дослідження є ознайомлення комісією експертів з наданими об'єктами. Після чого експерт у галузі пожежно-технічної експертизи визначає місця виникнення пожежі (її осередок). При цьому встановлюються джерело запалювання, горюче середовище (матеріали, речовини). Фіксуються їх характер, розташування в ТЗ осередку пожежі, напрямок поширення небезпечних факторів пожежі тощо. За результатами цих досліджень установлюється осередок пожежі та напрям її розвитку. Якщо з різних причин експерту ТЗ не наданий для дослідження, то досліджуються його пошкодження, що зафіксовані в протоколі огляду місця пожежі, інших матеріалах справи (фотознімках, схемах, інших носіях інформації). У таких випадках доцільно моделювати зазначені в протоколі огляду місця пожежі пошкодження, сліди на аналогічному ТЗ.

Експерт у галузі інженерно-транспортних досліджень установлює вузли та агрегати ТЗ, що знаходяться в зоні горіння, діагностує їх пошкодження.

Інші сліди (у тому числі механічні, термічні, хімічні тощо) досліджуються з використанням знань інших галузей судової експертизи. Крім того, експерт у галузі інженерно-транспортних досліджень вивчає вузли й агрегати в зонах горіння та теплового впливу, установлюючи фактичний їх стан за наслідками пожежі, вивчає взаємозв'язок явищ і процесів горіння із наявними пошкодженнями.

Усі експерти в процесі зіставлення та порівняння отриманих у ході попередніх роздільних досліджень даних відокремлюють і згруповують ознаки впливу явищ пожежі на речову обстановку, на підставі виявлених ознак установлюють механізм виникнення й розвитку пожежі, ситуалогічно оцінюють причинно-наслідковий зв'язок ознак слідоутворення на ТЗ. Ці дослідження проводяться з урахуванням функціонального призначення вузлів і агрегатів ТЗ, їх працездатності, фактичних обставин ситуації виникнення й розвитку пожежі, зафіксованих у матеріалах справи. При цьому використовуються й ознаки, установлені за допомогою фахівців інших галузей знань.

Ці дослідження проводяться з урахуванням результатів огляду місця події, пожежі, місця розташування ТЗ після пожежі, його вузлів і агрегатів, слідів його переміщення та слідів поширення небезпечних факторів пожежі на інші об'єкти або оточуюче середовище.

При встановленні механізму виникнення й розвитку пожежі на ТЗ можуть використовуватися також спеціальні знання: хіміка для дослідження слідів пально-мастильних матеріалів, полімерів; біолога для дослідження слідів біологічного походження, електротехніка для визначення джерела запалювання електричної природи та інших (залежно від виявлених слідів і спеціальних знань, що потрібні для їх дослідження).

За результатами досліджень експерти визначають обставини та явища, які безпосередньо призвели до виникнення пожежі на ТЗ, тобто встановлюють механізм займання й поширення неконтрольованого горіння (виникнення та розвитку пожежі на ТЗ) і формулюють висновки щодо поставлених слідчим, судом питань у категоричній, умовній чи ймовірній формі. У разі неможливості вирішення поставлених слідчим, судом питань, експерти викладають причини, унаслідок яких вони не вирішувалися (недостатність виявлених ознак, відсутність ТЗ, методик дослідження, матеріалів справи та ін.).

2.5. Комплексна судова пожежно-технічна та інженерно-технологічна експертиза

Предмет комплексної пожежно-технічної та інженерно-технологічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях пожежної техніки й технологій виробництва.

Як об'єкти дослідження вивчаються речова обстановка місця події, обладнання, прилади, механізми, апарати та складові елементи матеріальної бази технологічного процесу; технологічна документація (акти, інструкції, фотознімки, креслення, правила, технологічні норми проектування, документація на прилади тощо), матеріали справи тощо.

Головне завдання спрямоване на встановлення причинно-наслідкового зв'язку між виникненням і розвитком пожежі та порушенням технологічного процесу. Для його вирішення можуть бути сформульовані такі питання: чи відповідав технологічний процес виробництва вимогам пожежної безпеки? Яка причина виникнення пожежі на технологічній лінії виробництва, чи пов'язана вона з невиконанням вимог технологічного регламенту? Ужиття яких профілактичних заходів виключає виникнення пожежі на технологічній лінії виробництва? Який механізм виникнення й розвитку пожежі на технологічній лінії виробництва? Чи існував причинний зв'язок між недотриманням правил експлуатації технологічної установки й виникненням пожежі? Чи забезпечують дані захисні засоби пожежну безпеку технологічного процесу?

У процесі вирішення питань застосовуються загальні, окремі (відповідно до галузей технології виробництва) методи та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Проведення комплексних пожежно-технічних та інженерно-технологічних досліджень обумовлене необхідністю використання комплексу знань у галузі пожежно-технічних та інженерно-технологічних видів експертиз, що дає змогу встановити комплекс ознак, достатній для встановлення механізму виникнення й розвитку пожежі на технологічній лінії виробництва. Вирішення таких завдань потребує спільного огляду комісією експертів об'єктів дослідження, роздільного, порівняльного досліджень, синтезу їх результатів і формулювання на підставі цього спільних висновків.

Після ознайомлення комісії експертів із наданими об'єктами дослідження експерт у галузі пожежно-технічної експертизи визначає місце виникнен-

ня пожежі (її осередок). При цьому встановлюються джерело запалювання, горюче середовище (матеріали, речовини). Фіксуються їх характер, розташування в складових технологічного обладнання, напрямок поширення небезпечних факторів пожежі тощо. За результатами цих досліджень установлюється осередок пожежі та напрямок її розвитку. Якщо з різних причин експерту не надано можливостей огляду технологічної лінії виробництва, то досліджуються дані, що зафіксовані в протоколі огляду місця пожежі, інших матеріалах справи (фотознімках, схемах, інших носіях інформації).

Експерт у галузі інженерно-технологічних досліджень установлює складові елементи технології виробництва, що знаходяться в зоні горіння, діагностує їх пошкодження. Інші сліди (у тому числі, механічні, термічні, хімічні тощо) досліджуються з використанням знань інших галузей судової експертизи. Крім того, експерт у галузі інженерно-технологічних досліджень вивчає технологічні складники в зонах горіння та теплового впливу, установлюючи фактичний їх стан за наслідками пожежі, вивчає взаємозв'язок явищ і процесів горіння із наявними пошкодженнями.

На подальшій сумісній стадії експерти в процесі зіставлення та порівняння отриманих у ході попередніх роздільних досліджень даних виокремлюють і згруповують ознаки впливу явищ пожежі на речову обстановку, на підставі виявлених ознак установлюють механізм виникнення й розвитку пожежі, ситуалогічно оцінюють причинно-наслідковий зв'язок ознак слідоутворення на складових технологічного обладнання. Ці дослідження проводяться з урахуванням функціонального призначення елементів технологічної лінії, їх технічного стану, працездатності, фактичних обставин ситуації виникнення й розвитку пожежі, зафіксованих у матеріалах справи. При цьому використовуються й ознаки, установлені за допомогою фахівців інших галузей знань.

Ці дослідження проводяться з урахуванням результатів огляду місця пожежі, місця розташування технологічних засобів і слідів на них після пожежі та слідів поширення небезпечних факторів пожежі на інші об'єкти оточуючого середовища.

При встановленні механізму виникнення й розвитку пожежі на технологічній лінії виробництва можуть використовуватися також спеціальні знання: хіміка для дослідження слідів пально-мастильних матеріалів, полімерів; біолога для дослідження слідів біологічного походження, електротехніка для визначення джерела запалювання електричної природи та інших (залежно від виявлених слідів і спеціальних знань, що потрібні для їх дослідження).

За результатами досліджень експерти визначають обставини та явища, які безпосередньо призвели до виникнення пожежі на технологічній лінії виробництва, тобто встановлюють механізм займання й поширення неконтрольованого горіння (виникнення й розвитку пожежі) та формулюють висновки щодо поставлених слідчим, судом питань у категоричній, умовній чи ймовірній формі. У разі неможливості вирішення поставлених слідчим, судом питань, експерти викладають причини, унаслідок яких останні не вирішувались (недостатність виявлених ознак, відсутність усіх необхідних даних, методик дослідження, матеріалів справи непридатність об'єкта та ін.).

2.6. Комплексна судова пожежно-технічна та з дослідження обставин вибуху експертиза

Як предмет комплексної пожежно-технічної та з досліджень обставин вибуху експертизи розглядають фактичні дані та обставини справи про вибухопожежонебезпечну подію, що встановлюються на базі інтеграції комплексу спеціальних знань у галузі пожежної та вибухової техніки з дослідження обставин виникнення горіння, пов'язаного з вибуховими явищами.

Вирішувані завдання спрямовані на встановлення причинно-наслідкових зв'язків пожежі з вибуховими явищами. При цьому можуть бути вирішені такі питання: який вид вибухового явища відбувся на місці пожежі? Що першим відбулося – пожежа чи вибух? Який механізм виникнення вибуху наявного горючого середовища?

Як об'єкти досліджуються речова обстановка місця події, її окремі елементи, речовини, речові докази, зразки, матеріали справи тощо.

Із метою вирішення цих питань використовуються загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, металографічні, структурно-функціональний аналіз, ситуаційний аналіз, моделювання тощо) методи та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

На початковому етапі дослідження відбувається вивчення комісією експертів матеріалів справи, після цього проводиться експертний огляд місця події, об'єктів, наданих для дослідження. Експертами комплексно розв'язується завдання щодо оцінювання ознак за наслідками вибухопожежонебезпечної події.

Дослідження експерта в галузі вибухотехнічної експертизи будуються за схемою, наведеною в п. 1.5 цієї роботи. У разі встановлення ознак дії вибухового пристрою подальші дослідження пожежно-технічного експерта

спрямовані на встановлення взаємозв'язку явищ пожежі з вибухом вибухового пристрою та механізму пожежі. Комісією експертів на підставі комплексу досліджень формулюється висновок щодо причинно-наслідкових зв'язків явищ події. Залучення фахівцями знань експертів-криміналістів у галузях трасології, матеріалознавства (фізики) не виключається.

У разі встановлення відсутності ознак дії вибухового пристрою та встановлення пожежно-технічним експертом ознак вибуху дефлаграційного характеру, залежно від необхідності спеціальних знань, відповідний фахівець (технолог відповідної галузі виробництва, матеріалознавець та ін.) разом із пожежно-технічним експертом досліджує й виявляє механізм вибуху та обставини, що його зумовили:

– об'ємні вибухи при горінні газів і парів, вибухи ємностей при виході з-під контролю хімічної реакції в них, вибухи внаслідок горіння аерозолю;

– фізичні вибухи ємностей з перегрітими рідинами, ємностей з речовинами під тиском із подальшим горінням, при контакті розплавлених металів та інших речовин із водою.

У всіх випадках пожежно-технічний експерт разом з іншими відповідними спеціалістами за наданими матеріалами досліджує умови виникнення пожежі в часі й просторі, де стався вибух (визначає місце виникнення неконтрольованого горіння, характеристики та властивості речовин і матеріалів пожежного навантаження, оцінює спроможність фактичних потенційних джерел запалювання). Якщо за результатами експертних досліджень установлені очевидні ознаки об'ємного вибуху, пожежно-технічний експерт за допомогою експертів-матеріалознавців і не виключно – технологів та трасологів, визначає місце й характер утворення джерела аварійного витоку легкозаймистої (вибухової) речовини та концентрацію складників вибухонебезпечної суміші. За отриманими результатами дослідження встановлює причинний зв'язок вибухового явища, яке могло мати місце до виникнення або під час розвитку пожежі.

За наслідками комплексного дослідження комісія експертів, до компетенції яких входить оцінювання обставин, що зумовили вибухопожежонебезпечну подію, у синтезуючій частині комплексної експертизи вказує на причину виникнення пожежі, її механізм і надає про це висновок.

Комплекс отриманих комісією експертів результатів проведених досліджень може надати достатні підстави для оцінювання причини нещасного випадку (аварії), яка зумовлена недотриманням вимог нормативних актів із пожежної

безпеки, електробезпеки, безпеки в технологічних процесах у галузях промисловості, сільському господарстві, побуті чи інших сферах життєдіяльності або внаслідок непереборних природних явищ. Проведення цих досліджень входить до компетенції експерта в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності.

2.7. Комплексна судова пожежно-технічна, трасологічна та матеріалознавча (біологічна) експертиза

Під предметом комплексної пожежно-технічної, трасологічної й матеріалознавчої (біологічної) експертизи розуміють фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції комплексу спеціальних знань із пожежної техніки (в аспекті дослідження обставин виникнення горіння), судової трасології та матеріалознавства, щодо місця, часу виникнення й тривалості пожежі.

Під час проведення такої експертизи як об'єкти досліджуються речова обстановка місця події, її окремі елементи, речовини, речові докази, зразки, матеріали справи (кримінального провадження) тощо. Виходячи з предметної складової, завдання комплексної пожежно-технічної, трасологічної та матеріалознавчої (біологічної) експертизи спрямовані на встановлення місця, часу виникнення пожежі і її тривалості, а питання може бути сформульоване таким чином: з якого місця розпочалася пожежа, який час її виникнення та тривалість?

Сукупність застосовуваних методів включає загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, металографічні, структурно-функціональний, ситуаційний аналіз, натурне та уявне моделювання, хроматографічний аналіз, спектральний аналіз тощо), а також спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи (кримінального провадження), місця події, об'єктів, наданих для дослідження. Щодо визначення місця формування осередку пожежі вивчається характер і механізм слідоутворення пошкоджень на об'єктах. Провідний (пожежно-технічний) експерт методом ситуалогічного аналізу за результатами дослідження речової обстановки місця пожежі або (та) матеріалів справи (провадження) використовує план-схему місця події та вказує на ній зони розвитку пожежонебезпечної події, а також властиві їм характерні особливості та параметри, визначає межі локалізації слідів поширення небезпечних факторів пожежі стосовно їх вторинних проявів. Експерт-трасолог

досліджує механізм пошкодження об'єктів (їх уламки, рештки) із метою встановлення характеру й механізму утворення пошкоджень.

Після завершення цього етапу проводяться окремі дослідження експертом-матеріалознавцем (залежно від характеру дослідження – хіміком, металознавцем) або біологом, який вивчає природу та склад матеріалу (речовини) об'єктів і слідів-нашарувань (наявність сторонніх уключень, домішок тощо), які володіють властивостями ініціатора, інтенсифікатора чи флегматизатора виникнення й поширення горіння.

На підставі аналізу результатів встановленого комплексу ознак експертна комісія синтезує отримані дані та встановлює послідовність змін у часі та просторі стану елементів речової обстановки під впливом факторів пожежі та на підставі цього формулює висновок про місце, час виникнення й тривалість пожежі.

2.8. Комплексна судова пожежно-технічна та біологічна (хімічна) експертиза

Предмет комплексної пожежно-технічної та біологічної (хімічної) експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузі пожежної техніки й судової біології (судової хімії), щодо джерела запалювання, пов'язаного з процесами мікробіологічної (хімічної) природи. Як об'єкти в процесі її проведення досліджуються речова обстановка місця події, її окремі елементи, вилучені речовини, речові докази, зразки, матеріали справи (провадження) тощо. Головне завдання комплексної пожежно-технічної та біологічної (хімічної) експертизи спрямовані на встановлення причини утворення джерела запалювання мікробіологічної (хімічної) природи, що може бути сформульоване у вигляді такого питання: чи відбулося займання речової обстановки на місці пожежі внаслідок впливу джерела запалювання мікробіологічного (хімічного) походження?

Арсенал методів, використовуваний експертами, уключає загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, хімічний аналіз, мікробіологічний аналіз, розрахункові методи, спектральний аналіз, натурне моделювання та ін.), які мають використовуватися у відповідних дослідженнях (щодо джерела запалювання мікробіологічної або хімічної природи), спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Природа джерела запалювання, яке зумовлюється процесом мікробіологічного (хімічного) самозаймання, полягає в тому, що за умови відповідної вологості та температури в продуктах біологічного (хімічного) походження інтенсифікується життєдіяльність мікроорганізмів (протікання відновлювально-окислювальних хімічних реакцій). Процеси розкладання субстрату речовини внаслідок впливу мікроорганізмів викликають активне окислення органічних сполук, що є умовою для виникнення джерела запалювання мікробіологічного походження. Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи, місця події та інших наданих для дослідження об'єктів. Пожежно-технічний експерт оцінює умови розвитку екзотермічної реакції в осередку пожежі, взаємного контакту речовини з окислювачем і джерелом тепловиділення. При цьому встановлюються необхідні значення цього джерела для займання наявного матеріалу. Експерт-біолог вивчає властивості наданих на дослідження об'єктів біологічного походження, установлює наявність і форми мікроорганізмів на них та їх властивості щодо можливостей створення умов для процесу самозаймання. Комісією експертів на підставі отриманих даних формулюється висновок щодо факту займання речової обстановки на місці пожежі внаслідок впливу джерела запалювання мікробіологічного походження.

Особливості встановлення джерела запалювання хімічної природи полягають у тому, що експерт-хімік установлює природу речовини (матеріалу) та її властивості щодо екзотермічного ефекту процесу самозаймання. Пожежно-технічний експерт визначає показники пожежної небезпеки досліджуваних речовин (матеріалів) щодо їх спроможності до взаємодії в екзотермічній реакції; можливості утворення джерела запалювання; групу горючості; параметри можливих явищ спалаху, самоспалахування, спалахування внаслідок хімічного самозаймання тощо. Комісією експертів аналізуються умови обігу (збереження, транспортування) хімічних речовин на місці, де виникла пожежа, відношення умов обігу (збереження, транспортування) хімічних речовин до певного технологічного процесу, у якому виробляються, використовуються ці речовини.

2.9. Комплексна судова електротехнічна та трасологічна експертиза

Предмет комплексної електротехнічної та трасологічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на основі інтеграції спеціальних знань у галузі електротехніки й судової трасології,

щодо встановлення механізму впливу сторонніх предметів на елементи електроустановки, електротехнічного виробу (обладнання, установки). Крім матеріалів справи (провадження) як об'єкти досліджуються електроустановка та її елементи, технічна документація тощо. Головне завдання, що вирішується шляхом використання комплексу спеціальних знань у галузі судової електротехнічної та трасологічної експертизи спрямовані на встановлення факту й механізму впливу сторонніх предметів на елементи електроустановки (обладнання, виробу). Питання, яке поставлене на вирішення експертам, може бути сформульоване таким чином: чи є наслідками впливу стороннього об'єкта на елементи електротехнічного виробу зміни режиму його роботи (кінематичної, електричної схеми)? При підготовці питань експертизи слід конкретизувати елементи електротехнічного виробу, стосовно якого ставиться питання про факти стороннього впливу та конкретні наслідки цього впливу.

Перелік методів, що використовуються під час проведення комплексної електротехнічної та трасологічної експертизи включає загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, ситуаційний аналіз, зіставлення фактичних даних з вимогами нормативно-технічних документів, електротехнічні вимірювання, інформаційне моделювання тощо), спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

На початковому етапі комплексного дослідження комісією експертів вивчаються матеріали справи (провадження), надані об'єкти тощо. Комплексне електротехнічне та трасологічне дослідження дає змогу виявити сукупність ознак, достатню для встановлення фактів і механізму стороннього механічного впливу на елементи електротехнічної установки, що призвели до виникнення змін у режимі її роботи.

За результатами трасологічних досліджень установлюється наявність (або відсутність) слідів впливу сторонніх предметів на об'єкт дослідження, у разі наявності – характер слідоутворення, характеристики слідоутворюючого предмета. Електротехнічним дослідженням установлюється функціональне призначення елемента виробу, який піддавався сторонньому впливу, аналізується робота складових елементів виробу, які в процесі функціонування можуть мати механічний контакт між собою, після чого експерт-трасолог диференціює механізм слідоутворення внаслідок такого контакту. На підставі аналізу результатів зазначених досліджень і наявних вихідних даних експерт-елек-

тротехнік досліджує функціонування кінематичної схеми виробу. У результаті виявлених кожним експертом у рамках своєї компетенції суттєвих ознак комісією експертів спільно встановлюється механізм функціонування складових елементів цього виробу, умови виникнення слідів стороннього впливу та наявність (відсутність) відхилень від норми в його роботі. У разі, якщо виявлені сліди стороннього впливу та відхилення від норми в роботі виробу, формулюється висновок про наявність стороннього механічного впливу, що призвів до виникнення змін у режимі роботи електротехнічного виробу. Якщо сліди стороннього впливу не виявлені та встановлено відсутність змін у штатному режимі роботи електротехнічного виробу, формулюється висновок про відсутність стороннього механічного впливу, який міг би призвести до виникнення змін у штатному режимі роботи електротехнічної установки. У разі, якщо сліди контактування не виявлені, але встановлено факт функціонування електротехнічної установки в нештатному режимі, проводяться електротехнічні дослідження зі встановлення інших причин порушення її роботи.

2.10. Комплексна судова з охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехнічна експертиза

Предметом комплексної судової з охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехнічної експертизи є фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузі охорони праці, безпеки життєдіяльності та електротехніки, щодо впливу на умови праці, середовище життєдіяльності та людину небезпечних факторів електричної природи. У процесі проведення цього виду комплексної експертизи як об'єкти досліджуються: речова обстановка місця події, її окремі елементи, електроустановки і їх елементи, речові докази, зразки, матеріали справи тощо. Вирішувані завдання при цьому спрямовані на встановлення наявності (відсутності) впливу на умови праці, середовище життєдіяльності та людину, небезпечних факторів електричної природи. Основне питання, що може бути вирішене: яка причина нещасного випадку, пов'язаного з роботою та експлуатацією електроустановки?

Під час проведення комплексної судової з охорони праці та безпеки життєдіяльності застосовуються загальні, окремі (фотографічні, розрахункові методи, ситуаційний аналіз, електротехнічні вимірювання тощо), спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Як і в наведених видах комплексних експертиз початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи, місця події, об'єктів, наданих для дослідження.

На підставі даних про нещасний випадок, пов'язаний із роботою чи експлуатацією електроустановки, експерт з охорони праці та безпеки життєдіяльності оцінює умови, у яких опинилася постраждала особа, та визначає природу небезпечного фактора. Експерт з електротехніки оцінює технічний стан електротехнічних засобів, які знаходились на місці події, та ситуаційно визначає механізм утворення небезпечного фактора електрики. Комісія експертів аналізує фактичний стан електротехнічних засобів, ступінь дотримання вимог чинних нормативних актів щодо робочого чи іншого місця, у якому знаходилася постраждала особа, рівень дотримання постраждалою та відповідальною особами (особою) вимог електротехнічних правил, інструкцій, правил безпеки відповідно до певної сфери промисловості, життєдіяльності тощо. Результати проведеного аналізу втілюються в інтеграційний висновок комплексної експертизи.

2.11. Комплексна судова з охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежно-технічна експертиза

Предмет комплексної судової з охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежно-технічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузі охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежної техніки, щодо впливу небезпечних факторів пожежі на людину в умовах праці або іншої сфери життєдіяльності. Речова обстановка місця події, її окремі елементи, речові докази, зразки, матеріали справи тощо є типовими об'єктами цього виду комплексної експертизи. Завдання комплексної судової з охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежно-технічної експертизи спрямовані на встановлення наявності (відсутності) та характеру впливу небезпечних факторів пожежі на людину в умовах праці або іншої сфери життєдіяльності та можуть бути сформульовані у вигляді такого питання: який механізм і причина нещасного випадку, що стався в умовах пожежонебезпечної події? Сукупність загальних, окремих (фотографічні, розрахункові, ситуаційний аналіз тощо), спеціальних (спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень) методів являє собою методичну базу для проведення комплексної судової з охорони праці, безпеки життєдіяльності та пожежно-технічної експертизи.

На початковому етапі дослідження комісія експертів вивчає матеріали справи, місце події, об'єкти, надані для дослідження. На підставі даних про нещасний випадок, пов'язаний із пожежею, експерт з охорони праці та безпеки життєдіяльності оцінює умови, у яких опинилася постраждала особа, та визначає природу й джерела небезпечного фактора. Пожежно-технічний експерт оцінює обстановку пожежно-небезпечної події, під час якої відбувся нещасний випадок, і встановлює небезпечні фактори пожежі, які могли вплинути на людину. Аналізуючи обставини справи та механізм виникнення й розвитку пожежі, експерти встановлюють наявність або відсутність причинно-наслідкового зв'язку між впливом небезпечних факторів пожежі та травмуванням постраждалої особи (осіб). Комісія експертів аналізує отримані дані й установлює факти дотримання (недотримання) вимог чинних нормативних актів (правил пожежної безпеки, інструкцій тощо відповідно до сфери діяльності постраждалої та відповідальної осіб). Результати проведеного аналізу реалізуються в синтезуючому висновку комплексної експертизи.

2.12. Комплексна судова будівельно-технічна (оціночно-будівельна) та пожежно-технічна експертиза

Предмет комплексної будівельно-технічної (оціночно-будівельної) і пожежно-технічної експертизи охоплює широке коло фактичних даних та обставин справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у пожежній і будівельній (оціночній) галузях, щодо визначення осередку пожежі на об'єкті нерухомості (будівництва); визначення ступеня вогнестійкості будівель та споруд і меж вогнестійкості їх конструктивних елементів; визначення відповідності технічного стану об'єкта будівництва протипожежним нормам; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із засобами протипожежного захисту тощо. При цьому матеріальним об'єктом дослідження є об'єкти нерухомості (будівництва): будівлі, споруди, приміщення; будівельні матеріали, конструкції і їх фрагменти, а як матеріалізовані джерела інформації дослідженню підлягають дефектні акти, акти огляду прихованих робіт, проектно-кошторисна документація, матеріали узгодження та технічні умови; акти приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, інші матеріали справи.

Відповідно до предмета дослідження завдання комплексної будівельно-технічної (оціночно-будівельної) і пожежно-технічної експертизи можуть бути сформульовані таким чином: визначення осередку пожежі на об'єкті нерухо-

мості (будівництва); визначення ступеня вогнестійкості будівель і споруд та меж вогнестійкості їх конструктивних елементів; визначення відповідності технічного стану об'єкта протипожежним нормам; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із засобами протипожежного захисту. У межах наведених завдань вирішуються такі питання: де розташовувався осередок пожежі на об'єкті нерухомості (будівництва)? Який ступінь вогнестійкості будівель і споруд та меж вогнестійкості їх конструктивних елементів? Чи відповідає технічний стан об'єкта нерухомості протипожежним нормам? Яка вартість об'єкта нерухомості разом із засобами протипожежного захисту?

Ці питання можуть бути вирішені шляхом застосування загальних, окремих (фотографічні, загальнооціночні, органолептичні, ситуаційний аналіз, моделювання тощо) та спеціалізованих методик експертних досліджень, унесених до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

При вирішенні питань щодо розташування осередку пожежі на об'єкті нерухомості (будівництва) провідним експертом є фахівець у галузі пожежно-технічної експертизи. Він визначає зони розвитку пожежі на будівельному об'єкті, вивчає сліди термічного впливу небезпечних факторів пожежі на конструктивні елементи будівлі чи споруди, установлює потенційні джерела запалювання в зоні горіння та місця прогарів у конструкціях будівель, визначає напрямки поширення небезпечних факторів пожежі. Фахівець у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує ступінь ураження будівель і конструкцій вторинними проявами небезпечних факторів пожежі (обрушення, деформації та інші пошкодження будівельних конструкцій). На підставі отриманих результатів комплексу досліджень за вказаними ознаками комісія експертів визначає місце розташування осередку пожежі.

У дослідженнях питань із визначення ступеня вогнестійкості будівель і споруд та меж вогнестійкості їх конструктивних елементів, відповідності технічного стану об'єкта нерухомості протипожежним нормам провідним є експерт у галузі будівельно-технічної експертизи. Комісія експертів проводить дослідження щодо відповідності чинним нормативним актам з пожежної безпеки об'єктів дослідження (будівель, споруд, технічної документації тощо). На підставі отриманих результатів комплексного дослідження формулюються спільні висновки.

При визначенні вартості об'єкта нерухомості разом із засобами протипожежного захисту пожежно-технічним експертом установлюється наявність

тих чи інших засобів протипожежного захисту, їх технічний стан і відповідність проектно-кошторисній документації. У разі необхідності для визначення ринкової вартості окремих засобів (їх складових) протипожежного захисту залучається експерт-товарознавець. Експертом-оцінювачем, який є провідним у цьому дослідженні, за допомогою оціночних процедур встановлюється вартість об'єкта нерухомості в цілому. Спільний висновок щодо вартості об'єкта нерухомості разом із засобами протипожежного захисту формулюється комісією експертів.

2.13. Комплексна судова будівельно-технічна, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертиза

У межі поняття предмета комплексної будівельно-технічної, у галузі охорони праці й безпеки життєдіяльності експертизи входять фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях будівельної техніки й інженерної техніки з охорони праці та безпеки життєдіяльності, щодо встановлення причин нещасного випадку (аварії) при будівництві, експлуатації об'єкта будівництва; установлення причинного зв'язку між діяннями посадових та інших осіб будівельної (експлуатаційної) організації (підприємства) при будівництві (або технічній експлуатації) об'єкта й нещасним випадком; установлення причинного зв'язку між відхиленням від вимог технічних норм, проектів, технології виконання будівельних робіт, незадовільним (аварійним) технічним станом будівельних конструкцій у процесі будівництва чи експлуатації будівельних об'єктів і нещасним випадком (аварією).

Об'єкти комплексної будівельно-технічної, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертизи: об'єкти будівництва (будівлі, споруди, приміщення); дефектні акти, акти огляду прихованих робіт, проектно-кошторисна документація, акти про приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, протоколи допитів; протоколи розслідування нещасних випадків; будівельні конструкції будинків і споруд; технічні паспорти на будівлі та споруди; технічні паспорти й сертифікати на будівельні матеріали, конструкції, вироби та обладнання; договори й контракти на будівництво; робочі креслення на будівлі, споруди та обладнання; технологічні карти на виробництво виробів й конструкцій; сертифікати якості та сертифікати відповідності на будівельні матеріали, конструкції, вироби та обладнання; висновки експертів інших організацій і спеціалістів за окремими напрямами;

матеріали відомчого (спеціального) розслідування; акти судово-медичного дослідження потерпілого тощо.

Завдання комплексної будівельно-технічної, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертизи спрямовані на встановлення причини нещасного випадку при будівництві об'єкта нерухомості; визначення причинного зв'язку між діяннями посадових та інших осіб будівельної (експлуатаційної) організації при будівництві (або технічній експлуатації) об'єкта й нещасним випадком; визначення причинного зв'язку між відхиленням від вимог чинних технічних норм, проектів, технології виконання будівельних робіт, незадовільним (аварійним) технічним станом будівельних конструкцій (обладнання) чи експлуатації будівельних об'єктів і наслідками, що настали; визначення відповідності технічного стану будівельного об'єкта нормативним вимогам із безпеки життєдіяльності.

На виконання цих завдань можуть вирішуватися такі питання: яка технічна причина нещасного випадку при будівництві об'єкта нерухомості? Чи є причинний зв'язок між діяннями посадових та інших осіб будівельної (експлуатаційної) організації при будівництві (або технічній експлуатації) об'єкта з нещасним випадком (аварією)? Чи є причинний зв'язок між відхиленням від вимог чинних технічних норм, проектів, технології виконання будівельних робіт, незадовільним (аварійним) технічним станом будівельних конструкцій (обладнання) чи експлуатації будівельних об'єктів із нещасним випадком (аварією)? Чи відповідає технічний стан будівельного об'єкта нормам вимог із безпеки життєдіяльності?

Методи комплексної будівельно-технічної у галузі охорони праці й безпеки життєдіяльності експертизи: загальні, окремі (фотографічні, органолептичні, ситуаційний аналіз, моделювання тощо), спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Головним чином вирішення всіх перелічених питань комплексної будівельно-технічної, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертизи пов'язане зі встановленням механізму нещасного випадку (аварії) на будівельному об'єкті та причини, що його зумовила. Із цією метою комісія експертів досліджує місце події, матеріали справи, технічну документацію тощо. Провідним експертом у цих дослідженнях є фахівець у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності. Він досліджує об'єкти з метою виявлення умов виникнення небезпечного фактора на будівельному об'єкті,

установлює джерела його походження та обставини нещасного випадку (аварії). Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує технічний стан будівельного об'єкта, установлює відповідність порядку виконання будівельних робіт (експлуатації будівельного об'єкта) вимогам будівельних норм, проектної, виконавчої чи іншої технічної документації на момент нещасного випадку (аварії). На підставі проведених досліджень складається спільний висновок щодо механізму нещасного випадку (аварії) на будівельному об'єкті та причини, що його зумовила.

2.14. Комплексна судова будівельно-технічна та електротехнічна експертиза

Предмет комплексної будівельно-технічної та електротехнічної експертизи – фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях будівельної техніки й електротехніки, щодо технічних причин виникнення аварій (аварійних ситуацій) електротехнічних мереж і устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва); відповідність технічного стану будівельного об'єкта технічним нормам і правилам улаштування електроустановок; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із системами електропостачання.

До кола об'єктів комплексної будівельно-технічної та електротехнічної експертизи входять: об'єкти будівництва: будівлі, споруди, приміщення; дефектні акти, акти огляду прихованих робіт; проектно-кошторисна документація, акти про приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, електрообладнання, електроприлади та їх фрагменти, електропроводка і її елементи, елементи електрозахисту тощо; технічні паспорти на будівлі та споруди; технічні паспорти й сертифікати на електроприймачі та електрообладнання тощо; договори й контракти на будівництво; робочі креслення на будівлі, споруди та електроустановки; сертифікати якості й сертифікати відповідності на електрообладнання тощо; висновки експертів інших відповідних організацій і спеціалістів; матеріали справи тощо.

Завдання комплексної будівельно-технічної та електротехнічної експертизи: спрямовані на встановлення технічних причин виникнення аварій (аварійних ситуацій) електротехнічних мереж і устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва); установлення відповідності технічного стану будівельного об'єкта технічним нормам і правилам улаштування електроустановок; визначення вартості об'єктів нерухомості разом із системами електропостачання.

При цьому можуть бути вирішені такі питання: які технічні причини виникнення аварій (аварійних ситуацій) електротехнічних мереж та устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва)? Чи відповідає технічний стан будівельного об'єкта технічним нормам та правилам улаштування електроустановок? Яка вартість об'єктів нерухомості разом із системами електропостачання?

Із метою вирішення цих питань використовуються: загальні, окремі (фотографічні, загальнооціночні, органолептичні, ситуаційний аналіз, моделювання, методи електротехнічних вимірювань тощо), методи та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

При вирішенні питань щодо технічних причин виникнення аварій (аварійних ситуацій) електротехнічних мереж і устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва) роль провідного експерта визначається залежно від виду аварії (аварійної ситуації) та їх наслідків на будівельному об'єкті (заливання, реконструкція, проведення ремонту приміщень тощо). Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи, проектної та технічної документації, місця події.

Фахівець у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує технічний стан конструктивних елементів, оздоблення будівель і конструкцій, установлює обсяги та локалізацію пошкоджень будівельних конструкцій, що пов'язані з аварією (аварійним режимом у роботі) електроустановки. Він також проводить зіставлення результатів натурного обстеження з технічною та проектною документацією на об'єкт нерухомості й матеріалами справи.

Функція експерта в галузі електротехнічних досліджень зводиться до вивчення стану електроустановки і її елементів. Він установлює характер пошкоджень елементів електроустановки та причини виникнення аварійної ситуації в ній.

На підставі отриманих результатів комплексу досліджень за вказаними ознаками комісія експертів визначає причину виникнення аварії (аварійної ситуації) електротехнічних мереж і устаткування на об'єкті нерухомості (будівництва).

При вирішенні питання з відповідності технічного стану будівельного об'єкта технічним нормам і правилам улаштування електроустановок провідним експертом є фахівець у галузі будівельно-технічних досліджень. Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи, проектної та технічної документації на об'єкт, самого об'єкта нерухомості.

Фахівець у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує технічний стан і технічні характеристики конструктивних елементів будівель та конструкцій. Він також проводить зіставлення результатів натурного обстеження з технічною та проектною документацією на об'єкт нерухомості й матеріалами справи.

На підставі встановлених даних експерт-електротехнік досліджує електроустановку певного приміщення і її елементи з метою визначення характеристик електроустановки з точки зору електробезпеки та відповідності вимогам до її улаштування.

За отриманими результатами комплексу досліджень виявлених ознак комісія експертів визначає відповідність (невідповідність) технічного стану будівельного об'єкта технічним нормам і правилам улаштування електроустановок.

При вирішенні питань щодо вартості об'єктів нерухомості разом із системами електропостачання експертом-електротехніком установлюється наявність тих чи інших елементів електроустановки, їх технічний стан і відповідність проектно-кошторисній документації. Експертом-будівельником, який є провідним у цьому дослідженні, за допомогою оціночних процедур установлюється вартість об'єкта нерухомості. У разі необхідності для визначення ринкової вартості окремих елементів електроустановки залучається експерт-товарознавець. Спільний висновок щодо вартості об'єкта нерухомості разом із системами електропостачання підписується комісією експертів.

2.15. Комплексна судова будівельно-технічна та товарознавча експертиза

Предмет комплексної судової будівельно-технічної й товарознавчої експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на основі інтеграції спеціальних знань у галузі будівельної техніки й товарознавства, щодо визначення якості, обсягів і вартості виконаних будівельних робіт, виходячи із застосованих матеріалів, виробів і конструкцій (їх виду, марки та вартості), диференціації об'єкта за належністю до рухомого чи нерухомого майна.

До об'єктів комплексної судової будівельно-технічної та товарознавчої експертизи належать: будівлі, споруди, приміщення; будівельні матеріали; підрядні й субпідрядні договори; відомості ресурсів, дефектні акти, акти

огляду прихованих робіт, проектно-кошторисна документація, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, акти про приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, звіти про витрати основних матеріалів у будівництві відповідно до виробничих норм, відомості індексації основних засобів, документи складського обліку матеріальних цінностей, матеріали інвентаризації матеріальних цінностей, паспорти та сертифікати на застосовані матеріали, матеріали справи тощо.

Завдання комплексної судової будівельно-технічної та товарознавчої експертизи спрямовані на визначення якості, обсягів і вартості виконаних будівельних робіт, виходячи із застосованих матеріалів, виробів і конструкцій (їх виду, марки та вартості); диференціація об'єкта за належністю до рухомого чи нерухомого майна.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань може бути таким: який розмір матеріального збитку, спричинений власнику об'єкта будівництва (квартири, будинку…) у результаті пожежі (залиття та ін.)? Чи відповідає якість будівельно-монтажних робіт і застосованих при цьому матеріалів чинним будівельним нормам та правилам, стандартам і технічним умовам? Яка вартість та особливості виготовлення окремих будівельних матеріалів, що застосовані при будівництві об'єкта? Чи є об'єкт дослідження обладнанням (устаткуванням, машинами, механізмами тощо) або спорудою? Чи є об'єкт дослідження нерухомим або рухомим майном?

Ці завдання вирішуються через застосування таких методів комплексної судової будівельно-технічної та товарознавчої експертизи: загальних, окремих (метод економічного аналізу, фотографічні, загальнооціночні, органолептичні тощо) методів та спеціалізованих методик експертних досліджень, унесених до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Проведення комплексних судових будівельно-технічних і товарознавчих експертиз обумовлене необхідністю використання комплексу знань у галузі технології будівельного виробництва, товарознавства, кошторисної справи, оцінки майна, що дає змогу встановити комплекс ознак, достатній для визначення якості, обсягів і вартості виконаних будівельних робіт, виходячи із застосованих матеріалів, виробів і конструкцій (їх виду, марки та вартості), належності об'єкта до рухомого чи нерухомого майна тощо. Вирішення таких завдань потребує роздільних досліджень експертів буді-

вельника та товарознавця й синтезу їх результатів, формулювання на підставі цього висновків.

При визначенні розміру матеріального збитку, завданого власнику об'єкта нерухомості (будівництва, квартири, будинку,…) у результаті пожежі (залиття та ін.) експерт-товарознавець проводить дослідження з товарної ідентифікації об'єктів, установлюючи споживчі властивості промислових товарів будівельної групи (найменування, вид, групову належність, ряд товарних характеристик (дата виготовлення, країна-виробник тощо), вартість). За результатами дослідження товарознавця експертом-будівельником складається кошторис ремонтно-відновлювальних робіт. Комісією експертів на підставі синтезу всіх результатів дослідження формулюються висновки щодо розміру матеріальних збитків, завданих власнику пошкодженого майна.

При вирішенні питання про відповідність якості будівельно-монтажних робіт і застосованих при цьому матеріалів діючим будівельним нормам та правилам, стандартам і технічним умовам та про вартість і особливості виготовлення окремих будівельних матеріалів, що застосовані при будівництві об'єкта, експерт-товарознавець проводить дослідження з товарної ідентифікації об'єктів, установлюючи споживчі властивості господарчих і будівельних матеріалів (найменування, вид, групову належність, ряд товарних характеристик (дата виготовлення, країна-виробник тощо), вартість). Експерт-будівельник проводить дослідження щодо відповідності обсягів і якості виконаних робіт діючим будівельним нормам. Комісією експертів на підставі синтезу всіх результатів дослідження формулюється висновок щодо якості будівельно-монтажних робіт і застосованих при цьому матеріалів діючим будівельним нормам та правилам, стандартам і технічним умовам.

При вирішенні питання про належність об'єкта дослідження до обладнання (устаткування, машин, механізмів тощо) або до споруд (рухомого або нерухомого майна) експертами будівельником і товарознавцем з точки зору їх спеціальних знань проводиться дослідження технічної та нормативної документації на об'єкт, самого об'єкта; порівнюються дані натурного обстеження з даними, що містяться в документах на об'єкт. У процесі досліджень установлюються суттєві ознаки, за якими об'єкт можна віднести до відповідної категорії, та надати спільний висновок комісії експертів про належність об'єкта дослідження до обладнання (устаткування, машин, механізмів тощо) або до споруд, нерухомого або рухомого майна.

2.16. Комплексна судова будівельно-технічна, біологічна (хімічна, металознавча) експертиза

До обсягу поняття предмета комплексної будівельно-технічної, біологічної (хімічної, металознавчої) експертизи входять фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях будівельної техніки, біології (хімії, металознавства), щодо встановлення виду будівельного матеріалу, будівельної конструкції; установлення способу чи технології виготовлення виробу, конструкції; установлення загальної родової чи групової належності (за природою, способом виготовлення, типорозміром, призначенням, складом тощо) виробів із будівельних матеріалів, конструкцій; установлення природи (хімічної, біологічної тощо), характеру пошкоджень (руйнувань) і дефектів будівельних матеріалів, конструкцій (у тому числі, металевих); установлення розміру збитку, завданого власнику будівельного об'єкта внаслідок пошкодження біологічної (хімічної тощо) природи.

До об'єктів комплексної будівельно-технічної, біологічної (хімічної, металознавчої) експертизи належать: будівельні матеріали та вироби (цегла, будівельний розчин, цемент, пісок, пиломатеріали тощо; паркет, рулонні вироби; металеві вироби та конструкції тощо); об'єкти будівництва: будівлі, споруди, приміщення; сировина для будівельних матеріалів, виробів; дефектні акти, акти огляду прихованих робіт, проектно-кошторисна документація, акти про приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта; технічні паспорти на будівлі та споруди; технічні паспорти й сертифікати на будівельні матеріали, конструкції, вироби та обладнання; договори й контракти на будівництво; робочі креслення на будівлі, споруди та обладнання; сертифікати якості й сертифікати відповідності на будівельні матеріали, конструкції, вироби та обладнання; висновки експертів інших організацій і спеціалістів за окремими напрямами тощо.

Завдання комплексної будівельно-технічної, біологічної (хімічної, металознавчої) експертизи спрямовані на встановлення виду будівельного матеріалу природного чи штучного походження, виробу, будівельної конструкції (у тому числі металевої); установлення способу чи технології виготовлення виробу; установлення загальної родової чи групової належності (за природою, способом виготовлення, типорозміром, призначенням, складом тощо) виробів із будівельних матеріалів, металевих конструкцій; установлення природи (фізичної, хімічної, біологічної) пошкоджень і дефектів будівельних матеріалів, конструкцій (у тому числі металевих); установлення розміру

збитку, завданого власнику будівельного об'єкта внаслідок пошкодження біологічної (хімічної, фізичної) природи.

Питання, що ставляться на вирішення комісії експертів, можуть бути сформульовані таким чином: який вид, тип, походження (природне чи штучне), призначення будівельного матеріалу, виробу, будівельної конструкції? Який спосіб чи технологія виготовлення виробу, конструкції? Чи мають загальну родову (групову) належність (за природою, способом виготовлення, типорозміром, призначенням, складом тощо) вироби із будівельних матеріалів, конструкції, надані для дослідження? З якого виду будівельного матеріалу виготовлений виріб, будівельна конструкція? Які природа (фізична, хімічна, біологічна) і ступінь пошкодження будівельних матеріалів, виробів чи конструкцій? Чи придатний пошкоджений об'єкт для подальшої експлуатації? Який розмір матеріальної шкоди заподіяної власнику будівельного об'єкта внаслідок пошкодження біологічної (хімічної, фізичної) природи?

Із метою вирішення цих питань використовуються загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, фізико-хімічні, емісійний спектральний аналіз, рентгенофлюоресцентні, атомно-адсорбційний аналіз, вимірювання твердості, загальнооціночні, органолептичні, ситуаційний аналіз, моделювання тощо), методи та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

При вирішенні питань щодо встановлення виду, типу, походження (природне чи штучне), призначення будівельного матеріалу, виробу, будівельної конструкції, способу чи технології виготовлення виробу, конструкції провідна роль належить експерту в галузі будівництва. Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи, проектної та технічної документації, огляд безпосередніх об'єктів дослідження (будівельних матеріалів, виробів, конструкцій тощо). За необхідності в ході огляду проводиться фотографування, відбір експертних зразків (проб) матеріалів, виробів тощо для дослідження їх у стаціонарних умовах, вимірювання та фіксація результатів огляду.

У лабораторних умовах експерт-біолог (хімік, металознавець) установлює природу об'єктів, таксономічну належність (для об'єктів біологічного походження), склад речовини об'єкта, визначає певний їх клас (тип, марку).

На підставі результатів обстеження, а також досліджень експерта-біолога (хіміка, металознавця) експертом-будівельником проводиться зістав-

лення отриманих даних з існуючою нормативною та довідковою літературою щодо питань будівельного матеріалознавства (ДСТУ, ГОСТ, ОСТ, ТУ тощо). У результаті синтезу всіх проведених досліджень комісією експертів установлюється певний вид, тип, марка, походження (природне чи штучне), призначення будівельного матеріалу, виробу, будівельної конструкції, спосіб чи технологія виготовлення виробу, конструкції та формулюється висновок.

Із метою встановлення загальної (різної) родової (групової) належності (за природою, способом виготовлення, типорозміром, призначенням, складом тощо) наданих для дослідження виробів із будівельних матеріалів, конструкцій проводяться їх порівняльні дослідження. Під родовою належністю в цьому випадку слід розуміти певну стандартизовану категорію на рівні природи матеріалу, типорозміру виробу, призначення, марки за класифікацією ГОСТ, ДСТУ, ОСТ, ТУ. Групова належність об'єктів визначається за більш вузькими параметрами (наявність ознак відхилення від вимог стандартів – домішок, сторонніх уключень, напливів, інших дефектів виробничого та експлуатаційного характеру), що за своїм характером не є індивідуалізуючими факторами, але порівняно з родовими ознаками мають більшу ідентифікаційну значущість. Початковим етапом дослідження є огляд комісією експертів безпосередніх об'єктів дослідження (будівельних матеріалів, виробів, конструкцій тощо). За необхідності в ході огляду проводиться фотографування, відбір експертних зразків (проб) матеріалів, виробів тощо для їх лабораторного дослідження та фіксація результатів огляду.

У лабораторних умовах експерт-біолог (хімік, металознавець) установлює природу об'єктів, склад, проводить вимірювання твердості тощо, установлює таксономічну належність (для об'єктів біологічного походження), визначає певний клас (тип, марку), наявність домішок, сторонніх уключень, дефектів технологічного походження тощо.

На підставі результатів огляду, а також лабораторних досліджень експерта-біолога (хіміка, металознавця) експертом-будівельником проводиться зіставлення отриманих даних з існуючою нормативною та довідковою літературою щодо питань будівельного матеріалознавства (ДСТУ, ГОСТ, ОСТ, ТУ тощо).

На порівняльній стадії всі отримані результати дослідження порівнюваних об'єктів піддаються зіставленню між собою.

У результаті синтезу всіх проведених досліджень комісією експертів установлюється наявність (відсутність) загальної родової (групової) належ-

ності та формулюється висновок. Межі загальної родової (групової) належності можуть бути звужені до рівня тотожності порівнюваних об'єктів за наявності неповторного комплексу родових і групових ознак чи встановленні індивідуалізуючих ознак, які здебільшого можливо виявити при трасологічних дослідженнях.

При вирішенні питань щодо природи (хімічної, фізичної, біологічної) і ступеня (характеру) пошкодження будівельних матеріалів, виробів чи конструкцій та встановлення придатності пошкодженого об'єкта для подальшої експлуатації, початковий етап дослідження комісії експертів будується за зазначеними схемами. У лабораторних умовах експертом-біологом (хіміком, металознавцем) визначається природа пошкоджень біологічного, хімічного, фізичного характеру (гриби, комахи, хімічні речовини, корозійні процеси тощо), характер руйнувань і їх обсяг. Залежно від цього експерт-будівельник установлює придатність пошкодженого об'єкта до подальшої експлуатації, виходячи з відповідних нормативних вимог. Висновок експертизи формулюється та підписується комісією експертів.

Розмір матеріальної шкоди, заподіяної власнику будівельного об'єкта внаслідок пошкодження біологічної (хімічної, фізичної) природи, установлюється за результатами сумісного та роздільного досліджень експертів у галузі будівельно-технічної та судово-біологічної (хімічної, металознавчої) експертизи за наведеною схемою з наступним застосуванням оціночних процедур, передбачених законодавством про оціночну діяльність. При цьому враховується розмір фізичного зношення пошкодженої конструкції чи ступінь аварійності будівлі (споруди) та можливість і вартість її відновлення. Висновок експертизи формулюється та підписується комісією експертів.

3. Загальні методичні положення комплексного судово-експертного пізнання фактів та обставин досліджуваної події через інформацію, відображену в семантичній складовій документів

3.1. Комплексна судова будівельно-технічна та економічна експертиза

До обсягу поняття предмета комплексної судової будівельно-технічної та економічної експертизи входять фактичні дані й обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузі будівельної техніки та економіки, щодо визначення відповідності вартості різного роду будівельних робіт, їх обсягів фактично витраченим коштам та договірній і проектно-кошторисній документації.

До об'єктів комплексної судової будівельно-технічної та економічної експертизи належать: технічні паспорти на будівлі та споруди, підрядні й субпідрядні договори, титули об'єктів будівництва, кредитні договори, платіжні банківські та касові документи: прибуткові й видаткові касові ордери, платіжні доручення, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт, проектно-кошторисна документація, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, КБ-3, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, акти про приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта, проекти виробництва робіт, проекти організації будівництва, акти приймання відповідних конструкцій, картки обліку основних засобів, звіти про витрати основних матеріалів у будівництві відповідно до виробничих норм, відомості індексації основних засобів, відомості амортизації основних засобів, податкові, прибуткові й видаткові накладні, документи складського обліку матеріальних цінностей, облікові регістри: головні книги, журнали-ордери, відомості, бухгалтерська, податкова та статистична звітності: баланс форми №1, фінансовий звіт форми №2, податкові декларації з податку на прибуток, податку на додану вартість тощо, матеріали інвентаризації матеріальних цінностей, акти ревізій чи перевірок, кредитна справа, матеріали справи.

Завдання комплексної судової будівельно-технічної та економічної експертизи можуть бути такі: установлення відповідності проектно-кошторисної документації вимогам державних будівельних норм і документальної обґрунтованості ефективного використання коштів на будівельно-монтажні та ремонтні роботи; установлення відповідності видів, обсягів і вартості виконаних робіт проектно-кошторисній документації та документальної обґрунтованості цільового використання коштів на будівельно-монтажні та ремонтні роботи; установлення документальної обґрунтованості визначення вартості об'єктів нового будівництва й відображення їх у бухгалтерському обліку; установлення документальної обґрунтованості визначення вартості інших будівельно-монтажних і ремонтних робіт та їх відповідність фактично списаним на видатки сумам грошових коштів; у разі залучення бюджетних коштів, відповідність вартості будівництва кошторисним нормативним документам; установлення документальної обґрунтованості відображення в бухгалтерському обліку й звітності та податковому обліку господарських операцій, пов'язаних із проведенням будівельно-монтажних і ремонтних робіт; установлення документальної обґрунтованості стану взаєморозрахунків між замовниками будівельно-монтажних та ремонтних робіт і підрядниками, наявність

дебіторської чи кредиторської заборгованості в бухгалтерському та податковому обліках; установлення документальної обґрунтованості витрачання товарно-матеріальних цінностей на об'єкти будівництва або види ремонтних робіт і відповідність відображення їх руху по складському обліку; установлення фактичних обсягів виконаних робіт шляхом проведення контрольних обмірів, їх відповідність обсягам, уключеним в акти виконаних робіт, та відповідність їх вартості сумі коштів, фактично списаній на видатки; установлення документальної та нормативної обґрунтованості розміру витрат, віднесених на будівництво об'єктів, і їх відповідність окремим проектам і кошторисам, даним первинних бухгалтерських документів та даним синтетичного бухгалтерського обліку; установлення документальної обґрунтованості розміру збитків, які виникли в результаті порушень господарських зобов'язань за підрядними договорами (контрактами); установлення документальної обґрунтованості податків, зборів і обов`язкових платежів, що враховані складовими частинами вартості будівництва та відповідність їх відображення в податковому обліку; установлення фактичних обсягів виконаних робіт і документальної обґрунтованості розміру витрат, списаних на виконання будівельних робіт господарським способом.

До переліку вирішуваних питань комплексної судової будівельно-технічної та економічної експертизи належать такі: чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо завищення видатків у сумі (грн) за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів? Чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо нецільового використання бюджетних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-монтажних або ремонтних робіт? Чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо необґрунтованого списання будівельних матеріалів за обліком підприємства (назва організації) у сумі (грн) за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів? Чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо необґрунтованості стану взаєморозрахунків між замовником і виконавцем будівельно-монтажних або ремонтних робіт за обліком підприємства (назва організації) з урахуванням завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів? Чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо необґрунтованого нарахування та виплати заробітної плати й нарахувань на соціальні заходи на завищений

обсяг і вартість виконаних робіт за обліком підприємства (назва організації) у сумі (грн) за результатами контрольних обмірів? Чи підтверджується документально сума (грн) втраченої економічної вигоди підприємства (назва замовника) у сумі (грн) унаслідок невиконання підрядником або субпідрядником (назва виконавця) будівельно-монтажних або ремонтних робіт у строки, передбачені договором чи контрактом (реквізити)? Чи підтверджуються документально висновки акта податкової перевірки (реквізити акта) щодо донарахування до сплати суми (грн) податку на прибуток за рахунок безпідставного включення до складу валових витрат підприємства (назва організації) витрат на встановлений завищений обсяг і вартість виконаних робіт? Чи підтверджуються документально висновки акта податкової перевірки (реквізити акта) щодо донарахування до сплати суми (грн) податку на додану вартість за рахунок безпідставного включення до складу податкового кредиту підприємства (назва організації) сум за податковими накладними на завищений обсяг і вартість виконаних робіт? Чи підтверджуються документально та за результатами контрольних обмірів нецільове використання кредитних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-технічних або ремонтних робіт за кредитною угодою (реквізити)?

Сукупність методів комплексної судової будівельно-технічної та економічної експертизи являє собою загальні, окремі (документальна перевірка та зіставлення документів, натурне обстеження, фотографічні, загальноощіночні, органолептичні тощо), методи та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Першим етапом проведення комплексної судової експертизи є ознайомлення комісії судових експертів з наданими матеріалами, у разі недостатності яких надсилається клопотання про їх надання та вчинення інших дій. Подальші загальнометодичні положення визначаються відповідно до вирішуваних питань.

1. Чи підтверджуються документально висновки ревізії (наводяться реквізити акта) щодо завищення видатків у сумі (грн) за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів?

Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт і проводить

контрольні обміри фактично виконаних будівельно-монтажних або ремонтних робіт, за результатами яких визначає завищення обсягу й вартості виконаних робіт. У разі необхідності проводиться перевірка нарахувань за об'єктним кошторисом і зведеним кошторисним рахунком, які зіставляються з ДБН1.1.1.2000 (Правила визначення вартості будівництва).

Експерт-економіст досліджує первинні документи щодо виконання затвердженого кошторису витрат, платіжні касові та банківські документи (прибуткові та видаткові касові ордери, платіжні доручення, журнали-ордери, меморіальні ордери) про оплату за будівельно-технічні або ремонтні роботи щодо документального підтвердження сум завищених видатків за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів.

За результатами проведених досліджень комісія експертів їх синтезує, при цьому можливі різні варіанти відповідей. Якщо в результаті дослідження експертом у галузі будівельно-технічної експертизи визначено завищення обсягу й вартості виконаних робіт, а експертом-економістом установлено фактичні дані документального підтвердження використання бюджетних коштів на оплату цих робіт, то надається категоричний висновок про те, що висновки ревізії щодо завищення видатків за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів документально підтверджуються в повному обсязі. Якщо в результаті дослідження експертом у галузі будівельно-технічної експертизи підтверджено завищення обсягу та вартості частини виконаних робіт, то, відповідно, надається висновок про те, що висновки ревізії про завищення видатків за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів документального підтверджуються у відповідній частині. Якщо за результатами будівельно-технічного дослідження завищення обсягу й вартості виконаних робіт не встановлено, то надається інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії документально не підтверджуються.

2. Чи підтверджуються документально висновки ревізії (наводяться реквізити акта) щодо нецільового використання бюджетних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-монтажних або ремонтних робіт?

Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, акти здачі-приймання будівельних об'єктів в експлуатацію, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт щодо визначення певного виду

будівельно-монтажних або ремонтних робіт. Експерт-економіст досліджує затверджений кошторис витрат, журнали-ордери, меморіальні ордери щодо сум виділених бюджетних коштів на певний вид будівельно-монтажних або ремонтних робіт.

За результатами проведених досліджень проводяться їх синтез і формулювання інтеграційних висновків у таких можливих варіантах. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено, що проведений обсяг і вид робіт у повному обсязі не відповідає цільовому призначенню бюджетних коштів за затвердженим кошторисом витрат, який досліджено експертом-економістом, то надається інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії щодо нецільового використання бюджетних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-монтажних або ремонтних робіт, документально підтверджуються в повному обсязі. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено, що проведений обсяг і запланований вид будівельно-монтажних або ремонтних робіт частково не відповідає цільовому призначенню бюджетних коштів за затвердженим кошторисом витрат, то надається інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії щодо нецільового використання бюджетних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-монтажних або ремонтних робіт, документально підтверджуються у відповідній частині. Якщо за результатами будівельно-технічного дослідження встановлено, що проведений обсяг і запланований вид робіт у повному обсязі відповідає цільовому призначенню бюджетних коштів за затвердженим кошторисом витрат, то надається інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії щодо нецільового використання бюджетних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-монтажних або ремонтних робіт, документально не підтверджуються.

3. Чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо необґрунтованого списання будівельних матеріалів за обліком підприємства (найменування) в сумі (грн) за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів?

Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт і проводить контрольні обміри фактично виконаних будівельно-монтажних або ремонтних робіт, за результатами яких визначає завищення обсягу й вартості виконаних робіт.

Експерт-економіст досліджує облікові бухгалтерські регістри щодо списання будівельних матеріалів (журнали-ордери, меморіальні ордери, накопичувальні та обігові відомості), звіти про витрати основних матеріалів у будівництві відповідно до виробничих норм, документи складського обліку матеріальних цінностей щодо документального підтвердження суми необґрунтованого списання будівельних матеріалів за обліком підприємства за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів.

За результатами проведених досліджень після їх синтезу можливі такі варіанти відповідей. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено завищення обсягу та вартості виконаних робіт, а експертом-економістом установлено документальне підтвердження списання будівельних матеріалів за обліком підприємства на ці роботи, то надається інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії щодо необґрунтованого списання будівельних матеріалів за обліком підприємства за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів документально підтверджуються в повному обсязі. У разі, коли в результаті будівельно-технічного дослідження підтверджено завищення обсягу й вартості частини виконаних робіт, то, відповідно, надається інтеграцій висновок про те, що висновки ревізії щодо необґрунтованого списання будівельних матеріалів за обліком підприємства за рахунок завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів документально підтверджуються у відповідній частині. Нарешті, якщо за результатами будівельно-технічного дослідження завищення обсягу й вартості виконаних робіт не встановлено, то формулюється інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії документально не підтверджуються.

4. Чи підтверджуються документально висновки ревізії (реквізити акта) щодо необґрунтованості стану взаєморозрахунків між замовником і виконавцем будівельно-монтажних або ремонтних робіт за обліком підприємства (найменування) з урахуванням завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів?

Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт і проводить контрольні обміри фактично виконаних будівельно-монтажних або ремонтних

робіт, за результатами яких визначає завищення обсягу й вартості виконаних робіт.

Експерт-економіст досліджує акт взаєморозрахунків, платіжні касові та банківські документи (прибуткові та видаткові касові ордери, платіжні доручення, журнали-ордери, меморіальні ордери) про оплату за будівельно-монтажні або ремонтні роботи, облікові бухгалтерські регістри щодо взаєморозрахунків між замовником і виконавцем (головні книги, журнали-ордери, меморіальні ордери, баланси з розшифровкою дебіторської та кредиторської заборгованостей) щодо документального обґрунтування стану взаєморозрахунків між замовником і виконавцем з урахуванням завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено завищення обсягу й вартості виконаних робіт, а експертом-економістом встановлено документальне підтвердження взаєморозрахунків між замовником і виконавцем, то висновки ревізії щодо необґрунтованості стану взаєморозрахунків між замовником і виконавцем будівельно-монтажних або ремонтних робіт за обліком підприємства з урахуванням завищення обсягу й вартості виконаних робіт за результатами контрольних обмірів документально підтверджуються в повному обсязі. У разі підтвердження результатами будівельно-технічного дослідження завищення обсягу й вартості частини виконаних робіт, то, відповідно, висновки ревізії щодо необґрунтованості стану взаєморозрахунків між замовником і виконавцем будівельно-монтажних або ремонтних робіт за обліком підприємства з урахуванням завищення обсягу й вартості виконаних робіт і результатів контрольних обмірів документально підтверджуються у відповідній частині. У разі, коли за результатами будівельно-технічного дослідження завищення обсягу й вартості виконаних робіт не встановлено, то формулюється інтеграційний висновок про те, що акт ревізії документально не підтверджується.

5. Чи підтверджуються документально висновки ревізії (наводяться реквізити акта) щодо необґрунтованого нарахування та виплати заробітної плати й нарахувань на соціальні заходи на завищений обсяг і вартість виконаних будівельних робіт за обліком підприємства (найменування) в сумі (грн) за результатами контрольних обмірів?

Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт

форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, відомості ресурсів, дефектні акти, акти на приховані роботи та проводить контрольні обміри фактично виконаних будівельно-монтажних або ремонтних робіт, за результатами яких визначає завищення обсягу й вартості виконаних робіт.

Експерт-економіст досліджує платіжні касові та банківські документи (прибуткові та видаткові касові ордери, платіжні доручення) облікові бухгалтерські регістри (головні книги, журнали-ордери, меморіальні ордери, зведені відомості із нарахування заробітної плати та нарахувань на соціальні заходи, звіти з праці й до державних фондів) щодо витрат на оплату праці та нарахувань на соціальні заходи щодо документального підтвердження суми необґрунтовано нарахованої й виплаченої заробітної плати та нарахувань на соціальні заходи на завищений обсяг і вартість виконаних робіт з обліку підприємства за результатами контрольних обмірів.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено завищення обсягу й вартості виконаних робіт, а експертом-економістом установлені за бухгалтерським обліком підприємства нарахування та виплата заробітної плати й нарахувань на соціальні заходи за цими роботами, то комісією експертів формулюється інтеграційний висновок про те, що висновки ревізії щодо необґрунтованого нарахування та виплати заробітної плати й нарахувань на соціальні заходи на завищений обсяг і вартість виконаних робіт документально підтверджуються в повному обсязі. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено завищення обсягу й вартості частини виконаних робіт, то висновки ревізії документально підтверджуються у відповідній частині. У разі, коли за результатами будівельно-технічного дослідження завищення обсягу й вартості виконаних робіт не виявлено, або експертом-економістом установлено, що за бухгалтерським обліком підприємства нарахування та виплата заробітної плати й нарахувань на соціальні заходи за цими роботами не проводилося (наприклад, роботи проведені господарським способом), то висновки ревізії документально не підтверджуються.

6. Чи підтверджується документально сума (грн) втраченої економічної вигоди підприємства (назва замовника) у сумі (грн) унаслідок невиконання підрядником або субпідрядником (назва виконавця) будівельно-монтажних або ремонтних робіт у строки, передбачені договором чи контрактом (навести реквізити)?

Експерт у галузі будівельно-технічної експертизи досліджує договори та контракти, проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, акти про приймання в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта щодо додержання встановлених строків.

Експерт-економіст вивчає документи, що обґрунтовують розрахунок втраченої економічної вигоди підприємства, який може бути визначений за різними критеріями, а саме: стосовно подорожчання матеріалів (досліджуються рахунки, накладні, дані щодо інфляції грошових коштів), стосовно недоотримання прибутку внаслідок відкриття, проведеного пізніше запланованого строку (досліджуються бізнес-плани), щодо недоотримання прибутку внаслідок здачі приміщення в оренду пізніше запланованого строку (досліджуються договори) та ін.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі різні варіанти інтеграційних висновків судових експертів. Один із них – про документальне підтвердження (у повному обсязі або частково) суми втраченої економічної вигоди підприємства (замовника) унаслідок невиконання (підрядником або субпідрядником) будівельно-монтажних або ремонтних робіт у строки, передбачені договором чи контрактом. Другий варіант висновку надається у разі, коли в результаті будівельно-технічного дослідження встановлено невиконання (підрядником або субпідрядником) будівельно-монтажних або ремонтних робіт у строки, передбачені договором чи контрактом, а за результатами дослідження експерта-економіста розрахунок втраченої економічної вигоди підприємства не обґрунтований відповідними документами та не відповідає умовам договору, або документально обґрунтований у якійсь частині, то сума втраченої економічної вигоди підприємства (замовника) не підтверджується, або підтверджується у відповідній частині.

7. Чи підтверджуються документально висновки акта податкової перевірки (реквізити акта) щодо донарахування до сплати суми (грн) податку на прибуток за рахунок безпідставного включення до складу валових витрат підприємства (назва організації) витрат на завищений обсяг і вартість виконаних робіт?

Експерт-будівельник досліджує проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт і проводить контрольні обміри фактично виконаних

будівельно-монтажних або ремонтних робіт, за результатами яких визначає завищення обсягу й вартості виконаних робіт.

Експерт-економіст досліджує документи податкового обліку, регістри податкового обліку щодо відображення валових доходів і валових витрат, податкові накладні, книги придбання та продажу товарів (робіт, послуг), реєстри податкових накладних, декларацію по податку на прибуток щодо встановлення документальної обґрунтуваності суми податку на прибуток за рахунок безпідставного включення до складу валових витрат підприємства витрат на встановлений експертом у галузі будівельно-технічної експертизи завищений обсяг і вартість виконаних робіт.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі такі варіанти відповідей. Якщо в результаті будівельно-технічного дослідження визначено завищення обсягу й вартості виконаних робіт, а експертом-економістом за податковим обліком підприємства виявлено факти включення до складу валових витрат підприємства витрат на завищений обсяг і вартість цих робіт, то висновки акта податкової перевірки щодо донарахування до сплати суми податку на прибуток документально підтверджуються в повному обсязі. У разі, коли в результаті будівельно-технічного дослідження визначено завищення обсягу та вартості виконаних робіт, а експертом-економістом за податковим обліком підприємства встановлено часткове включення до складу валових витрат підприємства, витрат на завищений обсяг і вартість цих робіт, то висновки акта податкової перевірки документально підтверджуються у відповідній частині. Якщо ж за результатами дослідження завищення обсягу й вартості виконаних робіт документально не підтверджуються, то висновки акта податкової перевірки щодо донарахування до сплати суми податку на прибуток документально не підтверджуються.

8. Чи підтверджуються документально висновки акта податкової перевірки (реквізити акта) щодо донарахування до сплати суми (грн) податку на додану вартість за рахунок безпідставного включення до складу податкового кредиту підприємства (найменування) сум за податковими накладними на завищений обсяг і вартість виконаних робіт?

Експерт у галузі будівельно-технічного дослідження вивчає проектно-кошторисну документацію, акти приймання виконаних підрядних робіт форми № КБ-2в, журнали обліку виконаних робіт форми № КБ-6, відомості ресурсів, дефектні акти, акти огляду прихованих робіт і проводить контрольні обміри фактично виконаних будівельно-монтажних або ремонтних робіт, за результатами яких визначає, чи завищені обсяги та вартість виконаних робіт.

Експерт-економіст досліджує документи податкового обліку, податкові накладні, книги придбання та продажу товарів (робіт, послуг), реєстри податкових накладних, декларацію з податку на додану вартість щодо документального обґрунтування суми податку на додану вартість за рахунок безпідставного включення до складу податкового кредиту підприємства сум за податковими накладними (що визнані судом недійсними) на встановлений завищений обсяг і вартість виконаних робіт.

За аналогією з наведеними методичними підходами інтеграційні висновки комісії експертів можуть бути сформульовані за різними варіантами. Так, якщо будівельно-технічним дослідженням визначено завищення обсягу й вартості виконаних робіт, а експертом-економістом за податковим обліком підприємства до складу податкового кредиту підприємства повністю (частково) включені суми за податковими накладними на завищений обсяг і вартість цих робіт, то висновки акта податкової перевірки щодо донарахування до сплати суми податку на додану вартість за рахунок безпідставного включення до складу податкового кредиту підприємства сум за податковими накладними на встановлений завищений обсяг і вартість виконаних робіт документально підтверджуються в повному обсязі (або у відповідній частині). У разі, коли за результатами будівельно-технічного дослідження завищення обсягу й вартості виконаних робіт експертом-економістом документально не підтверджуються, то висновки акта податкової перевірки щодо донарахування до сплати суми податку на додану вартість документально не підтверджуються.

За аналогічними підходами вирішуються й питання щодо документального підтвердження та за результатами контрольних обмірів об'єктів будівництва нецільового використання кредитних коштів, запланованих на проведення певного виду будівельно-монтажних або ремонтних робіт за певною кредитною угодою.

3.2. Комплексна судова товарознавча, матеріалознавча та економічна експертиза

Предмет комплексної товарознавчої, матеріалознавчої та економічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях матеріалознавства, товарознавства й економіки, щодо документальної та нормативної обґрунтованості здійснення господарської й фінансово-економічної діяльності підприємств і органі-

зацій усіх форм власності, пов'язаної з придбанням і реалізацією товарно-матеріальних цінностей та нарахуванням податків і обов'язкових платежів до бюджету під час продажу або імпортування конкретних видів товарів; визначення вартості різного роду товарів з урахуванням зборів і податків.

До кола об'єктів комплексної товарознавчої, матеріалознавчої та економічної експертизи належать: товари, договори, платіжні банківські та касові документи: прибуткові і видаткові касові ордери, платіжні доручення, відомості ресурсів, податкові, прибуткові та видаткові накладні, документи складського обліку матеріальних цінностей, облікові регістри: головні книги, журнали-ордери, відомості, бухгалтерська, податкова й статистична звітності: баланс форми № 1, фінансовий звіт форми № 2, податкові декларації з податку на прибуток, податку не додану вартість тощо, матеріали інвентаризації матеріальних цінностей, акти ревізій чи перевірок, митні декларації; матеріали та речовини тощо.

Завдання комплексної товарознавчої, матеріалознавчої та економічної експертизи спрямовані на встановлення документальної та нормативної обґрунтованості здійснення господарської й фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності, пов'язаної з придбанням та реалізацією товарно-матеріальних цінностей і нарахуванням податків та обов'язкових платежів до бюджету під час продажу або імпортування конкретних видів товарів.

На виконання цих завдань для вирішення експертам можуть бути поставлені такі питання: чи є підакцизним товаром певна речовина (матеріал), зразок якої наданий на дослідження, якщо так, то яка сума податків і зборів має сплачуватися під час його імпортування або продажу? Чи відповідає продукція (речовина, матеріал) даним про товар у наданих документах?

Методи комплексної товарознавчої, матеріалознавчої та економічної експертизи розподіляються на загальні, окремі (органолептичні, мікроскопічні, фотографічні, хімічний аналіз, спектральний аналіз, тонкошарова хроматографія, документальна перевірка, зіставлення тощо) та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліжень.

На початковому етапі комісія експертів вивчає матеріали справи та в разі необхідності заявляє відповідні клопотання. Експерт-матеріалознавець досліджує хімічні речовини, пально-мастильні матеріали, спиртовмісні суміші тощо з метою встановлення їх складу, об'єму. Зіставляє результати дослі-

джень з еталонними зразками, вимогами ТУ та державних стандартів із метою встановлення відповідності (невідповідності) отриманих даних еталонам-зразкам і вимогам нормативних документів.

Експерт-товарознавець на підставі отриманих матеріалознавцем результатів установлює товарні характеристики відповідно до Українського класифікатора зовнішньоекономічної діяльності, а саме: за описами у товарній групі, товарній позиції, підпозиції, товарній категорії, підкатегорії визначає ринкову вартість речовини (матеріалу).

Експерт-економіст досліджує первинні документи стосовно придбання (продажу) товару, платіжні касові та банківські документи (прибуткові й видаткові касові ордери, платіжні доручення) щодо оплати за товар і митних платежів, митні декларації стосовно документального підтвердження ввозу товару та його розмитнення за наведеними товарними характеристиками, установленими експертом-товарознавцем, розраховує відповідні платежі до бюджету.

Комісія експертів на підставі отриманих результатів формулює інтеграційний висновок щодо відповідності (невідповідності) об'єкта дослідження товару, заявленому в наданих документах; належності продукції (певної речовини, матеріалу тощо) до підакцизних товарів та суми податків і зборів, яка має сплачуватися під час обороту товару.

3.3. Комплексна судова економіко-технологічна експертиза

Предмет комплексної економіко-технологічної експертизи – це фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях економіки й технології виробництва, щодо фінансових наслідків порушень технологічного процесу виробництва або технологічних аварій.

Об'єкти комплексної економічно-технологічної експертизи: проектно-кошторисна документація, технологічне обладнання, акти приймання виконаних робіт (готової продукції), норми виходу готової продукції, що встановлені на підприємстві; податкові, прибуткові та видаткові накладні, документи складського обліку матеріальних цінностей, облікові регістри: головні книги, журнали-ордери, відомості, бухгалтерська, податкова й статистична звітності: баланс форми № 1, фінансовий звіт форми № 2, податкові декларації з податку на прибуток, податку на додану вартість тощо, матеріали інвентаризації матеріальних цінностей, акти ревізій чи перевірок, кошториси витрат, платіжні банківські та касові документи: прибуткові

й видаткові касові ордери, платіжні доручення, акти на приховані роботи, акти звіряння взаємних розрахунків, розрахунки недоотриманого прибутку, розрахунки розміру збитків, інші матеріали справи.

Завдання комплексної економіко-технологічної експертизи спрямовані на встановлення відповідності кількості готової продукції нормам витрат сировини та умовам договорів; обрахування вартості недоотриманої замовником продукції внаслідок порушення виконавцем технологічного процесу та передбачених норм виходу; установлення документальної обґрунтованості розміру збитків, які виникли в результаті порушень технологічного процесу.

Ці завдання можуть бути сформульовані у вигляді таких запитань: чи заподіяно збитки від порушення технології робіт? Який розмір збитків було завдано підприємству внаслідок допущеної аварії, пов'язаної з порушенням технології проведення робіт? Чи підтверджується документально сума розрахунку втраченої економічної вигоди підприємства (назва замовника) у сумі (грн) унаслідок порушення технологічного процесу?

До арсеналу методів комплексної економіко-технологічної експертизи належать: загальні, окремі (документальної перевірки та зіставлення, інструментальні (залежно від галузі виробництва) тощо) та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Як і в будь-якому виді комплексних судових експертиз початковим етапом досліджень є ознайомлення комісії експертів із наданими матеріалами та в разі необхідності заявлення відповідних клопотань. Загальнометодичні положення комплексної економіко-технологічної експертизи визначаються відповідно до вирішуваних питань.

1. Чи заподіяно збитки виробнику від порушення технології виготовлення продукції?

Експерт-технолог досліджує технологічну документацію, ТУ, державні стандарти щодо відхилення від установлених норм при виробництві відповідної продукції та вплив цих відхилень на якісні характеристики виробів і на обсяги випуску якісної продукції та встановлює відповідність технологічного процесу виготовлення (переробки) продукції або здійснення певного виду робіт установленим нормативам.

Експерт-економіст досліджує кошториси витрат, платіжні касові та банківські документи (прибуткові й видаткові касові ордери, платіжні доручен-

ня) про оплату сировини, акти приймання виконаних робіт (готової продукції), прибуткові накладні, облікові реєстри, податкову й статистичну звітності, розрахунки розміру збитків, акти ревізії чи перевірок щодо обрахування вартісних показників готової продукції та встановлення кількості готової продукції згідно з нормами витрат сировини й умов договорів, обраховує вартісні показники готової продукції (робіт, послуг).

На підставі результатів досліджень експерта-технолога, що визначає відхилення від встановлених норм при виробництві відповідної продукції та вплив цих відхилень на якісні характеристики виробів і на обсяги випуску якісної продукції, а також експерта-економіста, що з урахуванням цих даних і документів бухгалтерського обліку підприємства встановлює розмір збитків виробнику від порушення технології виготовлення продукції, або про їх відсутність, формулюється інтеграційний висновок у категоричній (позитивній або негативній), імовірній формі або у формі ННМ.

2. Який розмір збитків було завдано підприємству внаслідок допущеної аварії, пов'язаної з порушенням технології проведення робіт?

Після попереднього ознайомлення комісії судових експертів із наданими матеріалами та в разі необхідності заявлення клопотань про надання необхідних даних чи об'єктів дослідження й отримання запитуваних матеріалів експерт-технолог досліджує документи, що свідчать про причини виникнення аварії внаслідок порушень технології проведення робіт.

Експерт-економіст вивчає кошториси витрат, платіжні касові та банківські документи (прибуткові й видаткові касові ордери, платіжні доручення) про оплату сировини, акти приймання виконаних робіт (готової продукції), прибуткові накладні, облікові реєстри, податкову й статистичну звітності, акти звіряння взаємних розрахунків, розрахунки розміру збитків, акти ревізій чи перевірок щодо обрахування вартості недоотриманої замовником продукції внаслідок порушення технологічного процесу, що призвели до аварії.

На підставі результатів досліджень експерта-технолога, що встановлює причини виникнення аварії унаслідок порушень технології робіт, а також експерта-економіста, який з урахуванням цих даних і документів бухгалтерського обліку підприємства встановлює розмір збитків, завданих підприємству внаслідок допущеної аварії, пов'язаної з порушенням технології проведення робіт, або про їх відсутність, формулюється відповідний інтеграційний висновок.

3. Чи підтверджується документально сума розрахунку втраченої економічної вигоди підприємства (назва замовника) в сумі (грн) унаслідок порушення технологічного процесу?

Експерт-технолог установлює факти порушення технологічних процесів, які призвели до випуску неякісної продукції або зменшення обсягів виробництва. Експерт-економіст досліджує норми виходу готової продукції, установлені на підприємстві, кошториси витрат, платіжні касові й банківські документи (прибуткові та видаткові касові ордери, платіжні доручення) про оплату сировини, акти приймання виконаних робіт (готової продукції), прибуткові накладні, облікові реєстри, податкову й статистичну звітності, договори, акти звіряння взаємних розрахунків щодо встановлення документальної обґрунтованості розрахунку втраченої вигоди.

На підставі результатів досліджень експерта-технолога, що встановлює факти невідповідностей установленим вимогам технологічних процесів, які призвели до випуску неякісної продукції або зменшення обсягів виробництва, а також досліджень експерта-економіста, який на підставі цих даних, аналізу договорів й інших документів бухгалтерського обліку підприємства встановлює документальну обґрунтованість розрахунку економічної вигоди, комісією експертів формулюється відповідний інтеграційний висновок.

3.4. Комплексна судова товарознавча, матеріалознавча (біологічна) експертиза

В обсяг поняття предмета комплексної товарознавчої, матеріалознавчої (біологічної) експертизи входять фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях товарознавства, матеріалознавства, біології, щодо споживчих властивостей готової продукції, умов і факторів, що впливають у цілому на формування показників якості та вартості споживчих товарів; природи сировини, домішок і властивостей матеріалів пакування, що використовувались для виготовлення готової продукції з метою визначення якості та вартості товару.

До об'єктів комплексної товарознавчої, матеріалознавчої (біологічної) експертизи належать: товари продовольчої та непродовольчої груп (готова продукція, напівфабрикати та сировина), а також фальсифікована продукція.

Завдання комплексної товарознавчої, матеріалознавчої (біологічної) експертизи спрямовані на визначення споживчих властивостей готової продукції, умов і факторів, що впливають у цілому на формування показників якості та

вартості споживчих товарів; установлення природи сировини, домішок і властивостей матеріалів пакування, що використовувалися для виготовлення готової продукції, із метою визначення якості та вартості товару.

При цьому можливе вирішення таких питань: яке найменування, призначення товару? До якого виду, роду, групи, марки він належить? Чи відповідає якість виробу вимогам стандартів, технічних умов? Під впливом яких причин змінилася якість товару та виникли різного роду дефекти? Чи мають вони виробничий або експлуатаційний характер? Яка вартість об'єктів дослідження, виходячи з їх складу? Якому коду відповідає товар згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності, виходячи з його природи та складу?

До методів комплексної товарознавчої, матеріалознавчої (біологічної) експертизи належать: загальні, окремі (органолептичні, мікроскопічні, фотографічні, хімічний аналіз, спектральний аналіз, тонкошарової хроматографії тощо), та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

На початковому етапі дослідження комісія експертів вивчає матеріали справи та об'єкти дослідження. Наступним етапом експертом-матеріалознавцем (біологом) установлюється природа та склад об'єктів. На підставі встановлених даних експертом-товарознавцем установлюється відповідність його за показниками якості вимогам діючих стандартів і (або) визначається його вартість. На підставі комплексу товарознавчих, матеріалознавчих (біологічних) досліджень формулюється інтеграційний висновок щодо об'єкта комплексних досліджень.

3.5. Комплексна судова товарознавча та трасологічна експертиза

Предмет комплексної товарознавчої й трасологічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях товарознавства й трасології, щодо впливу пошкоджень на якість і вартість товарів народного споживання, обладнання, машин тощо; відповідності пакування (маркування) товару нормативним вимогам.

До завдань, які вирішуються, належать ті, що спрямовані на встановлення механізму утворення дефектів споживчих товарів, обладнання, машин тощо та їх впливу на якість і вартість товарів; відповідності пакування (маркування) товару нормативним вимогам.

Ці завдання можна сформулювати у вигляді таких запитань: чи є пошкодження конкретного товару, який механізм утворення цих пошкоджень, та яким чином вони впливають на якість і вартість товару? Чи відповідає маркування, пакування та якість товару нормативним вимогам?

До об'єктів комплексної товарознавчої та трасологічної експертизи належать: обладнання, машини, товари продовольчої та непродовольчої групи, їх пакування й маркування (готова продукція, напівфабрикати), а також фальсифікована продукція.

У комплексній товарознавчій і трасологічній експертизі застосовуються: загальні, окремі (органолептичні, мікроскопічні, фотографічні тощо) методи та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

На початковому етапі дослідження комісія експертів вивчає матеріали справи та об'єкти дослідження, у разі необхідності заявляються відповідні клопотання. На наступному етапі експерт-трасолог досліджує надані об'єкти масового виробництва та встановлює характеристики зовнішньої будови і маркувальні позначення, наявність пошкоджень і їх ознаки, визначає механізм утворення пошкоджень, способи нанесення маркувань. На підставі встановлених даних експертом-товарознавцем установлюється відповідність товару за показниками якості та маркувальними позначеннями нормативним вимогам і визначається його вартість. Із урахуванням результатів трасологічних і товарознавчих досліджень формулюється висновок щодо механізму утворення пошкоджень товарів народного споживання, обладнання, машин тощо та їх впливу на якість і вартість товарів; відповідності пакування (маркування) товару нормативним вимогам.

3.6. Комплексна судова товарознавча та балістична експертиза

Предмет комплексної товарознавчої й балістичної експертизи – фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях товарознавства й судової балістики, щодо якості та вартості зброї й набоїв (боєприпасів) з урахуванням їх технічного стану та дефектів.

Завдання комплексної товарознавчої та балістичної експертизи спрямовані на встановлення якості й вартості зброї та набоїв (боєприпасів) з урахуванням їх технічного стану й дефектів. При цьому вирішується таке питання: яка вартість об'єктів дослідження (зброї, набоїв) з урахуванням їх технічного стану? Відповідно, як об'єкти комплексної товарознавчої та ба-

лістичної експертизи досліджується зброя вогнепальна, пневматична тощо, її частини, набої.

До методів комплексної товарознавчої та балістичної експертизи належать: загальні, окремі (органолептичні, мікроскопічні, фотографічні тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

На початковому етапі дослідження комісія експертів вивчає матеріали справи та об'єкти дослідження. У разі необхідності заявляються відповідні клопотання. На наступному етапі – експерт-баліст досліджує зброю та встановлює: вид і модель зброї, фірму-виробника, рік виготовлення, комплектність і справність зброї, дефекти, відсоток зносу зброї. При дослідженні боєприпасів експерт-баліст установлює: вид боєприпасів, спосіб виготовлення, фірму-виробника, рік виготовлення, справність та дефекти боєприпасів.

На підставі встановлених даних експертом-товарознавцем установлюється вартість зброї (набоїв). На підставі комплексу балістичних і товарознавчих досліджень формулюється висновок щодо вартості зброї (набоїв) з урахуванням її технічного стану.

3.7. Комплексна судова товарознавча та інженерно-технічна експертиза

Під поняттям предмета комплексної товарознавчої та інженерно-технічної експертизи розуміють фактичні дані й обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях товарознавства та інженерної техніки, щодо якості, вартості споживчих властивостей електропобутових товарів, приладдя, обладнання, теле-, радіо-, відеоелектронної техніки, засобів зв'язку тощо з урахуванням їх технічного стану.

Завдання комплексної товарознавчої та інженерно-технічної експертизи спрямовані на встановлення споживчих властивостей (якості, вартості) електропобутових товарів, приладдя, обладнання, теле-, радіо-, відеоелектронної техніки, засобів зв'язку тощо з урахуванням їх технічного стану.

На виконання наведених завдань вирішуються такі питання: яка вартість об'єктів дослідження з урахуванням їх технічного стану? Чи є дефекти експлуатаційного характеру в наданих на дослідження об'єктах, та в разі наявності, чи впливають вони на споживчі властивості товару?

До кола об'єктів комплексної товарознавчої та інженерно-технічної експертизи входять електропобутові товари, прилади, обладнання, теле-, радіо-, відеоелектронна техніка, засоби зв'язку тощо.

До методів комплексної товарознавчої та балістичної експертизи належать: загальні, окремі (органолептичні, мікроскопічні, фотографічні, інструментальні тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за вказаними видами досліджень.

Провідним експертом у цьому дослідженні є експерт-товарознавець. На початковому етапі дослідження комісія експертів вивчає матеріали справи та об'єкти дослідження: установлює класифікаційні характеристики товару, найменування, походження товару, рік виготовлення тощо. Експерт у галузі інженерної техніки встановлює комплектність, технічний стан об'єкта, у разі наявності – експлуатаційні дефекти та причини їх виникнення.

У подальшому на підставі встановлених даних експертом-товарознавцем установлюється відповідність виробу вимогам нормативно-технічних документів, ступінь зносу, вартість об'єкта. Проведений комплекс товарознавчих та інженерно-технічних досліджень дозволяє сформулювати висновок щодо вартості товару з урахуванням його технічного стану, наявності експлуатаційних дефектів у наданих об'єктах та причин їх виникнення; у разі наявності – їх впливу на споживчі властивості товару.

3.8. Комплексна судова товарознавча та технологічна експертиза

Предмет комплексної товарознавчої та технологічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях товарознавства й технології виробництва, щодо якості та вартості товарів, напівфабрикатів і сировини з урахуванням відповідності їх вимогам технології вироблення, зберігання й наявності виробничих дефектів.

Завдання комплексної товарознавчої та технологічної експертизи спрямовані на встановлення якості та вартості товарів, напівфабрикатів і сировини з урахуванням відповідності їх вимогам технології вироблення, зберігання й наявності виробничих дефектів.

При цьому вирішуються такі питання: чи відповідають якість та вартість товарів, напівфабрикатів і сировини технології їх виготовлення, зберігання? Чи можливе використання товарів, напівфабрикатів і сировини з урахуванням встановлених відхилень від технології їх виготовлення (зберігання) за цільовим чи іншим призначенням? Чи впливають установлені відхилення від технології виробництва, зберігання товарів, напівфабрикатів і сировини на їх якість та вартість?

Під час проведення комплексної товарознавчої та технологічної експертизи досліджуються такі об'єкти: товари, напівфабрикати та сировина. До її методів належать загальні, окремі (органолептичні, мікроскопічні, фотографічні та інші інструментальні методи відповідно до виду об'єкта тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями.

Провідним експертом у цих дослідженнях є експерт-товарознавець. На початковому етапі дослідження комісія експертів вивчає матеріали справи та проводить зовнішній огляд об'єктів, у разі необхідності заявляє клопотання. Після задоволення клопотань наступним етапом експерт-технолог установлює властивості та стан об'єкта за якісними і кількісними показниками, відповідність його виготовлення певній технології, наявність технологічних дефектів.

На підставі встановлених даних експертом-товарознавцем установлюється відповідність органолептичних показників товару, напівфабрикатів і сировини його найменуванню та вимогам нормативно-технологічної документації. На підставі комплексу товарознавчих і технологічних досліджень формулюється інтеграційний висновок щодо встановлення відповідності стану та властивостей об'єктів технології їх виготовлення, зберігання й можливості їх використання за цільовим чи іншим призначенням, впливу встановлених властивостей та станів на якість і вартість об'єктів.

3.9. Комплексна судова експертиза, пов'язана з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних

Предмет комплексної експертизи, пов'язаної з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних, – фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів і досліджень у сфері інтелектуальної власності, щодо відповідності програмних продуктів, установлених на жорсткі магнітні диски або на змінні носії інформації вимогам до ліцензійного програмного забезпечення; використання авторських програмних пакетів або їх складових у наданому для дослідження програмному забезпеченні.

До об'єктів комплексної експертизи, пов'язаної з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних належить програмне забезпечення; ліцензійні зразки програмного забезпечення; ліцензійні угоди та інша документація щодо прав інтелектуальної власності.

Завдання комплексної експертизи, пов'язаної з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних, спрямовані на встановлення відповідності програмних продуктів вимогам до ліцензійного програмного забезпечення; установлення фактів використання авторських програмних пакетів або їх складових у наданому для дослідження програмному забезпеченні.

Ці завдання можна сформулювати у вигляді таких питань: чи відповідають програмні продукти, установлені на наданих для дослідження носіях інформації, вимогам до ліцензійного програмного забезпечення? Чи використалися авторські програмні пакети або їх складові в наданому для дослідження програмному забезпеченні. У комплексній експертизі, пов'язаній з дослідженням комп'ютерних програм і компіляцій даних застосовуються: загальні, окремі (фотографування, програмні, апаратні тощо) методи та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними експертними спеціальностями.

При дослідженнях об'єктів інтелектуальної власності (комп'ютерних програм і електронних баз даних, віднесених до об'єктів авторського права) застосовуються спеціальні знання в галузі комп'ютерної техніки, а також у галузі інтелектуальної власності. На початковому етапі комісія експертів ознайомлюється з матеріалами справи й наданими об'єктами дослідження та в разі необхідності заявляються відповідні клопотання про надання додаткових матеріалів.

Дослідження проводиться за такою схемою:

– дослідження комп'ютерного засобу щодо наявності зовнішніх ушкоджень і встановлення його працездатності;

– підключення носія інформації до тестового комп'ютера або запуск досліджуваного системного блоку;

– вивчення даних системного реєстру щодо встановлених програмних продуктів (назва продукту, версія, дата установки, ліцензійний ключ продукту в разі його наявності);

– аналіз установлених програмних продуктів стосовно наявності файлів ліцензійних угод;

– дослідження файлів ліцензійних угод щодо комплектації й умов розповсюдження/придбання ліцензійних версій програмних продуктів;

– аналіз використання програмних продуктів відповідно до ліцензійної угоди;

– тестування програмних продуктів на працездатність;

– дослідження документів, що підтверджують правомірне використання встановлених на носій інформації програмних продуктів. Для дослідження можуть бути надані такі документи: бухгалтерські документи, що відображають відповідну господарську операцію з придбання програмного засобу; сертифікат відповідності, що розміщується на корпусі системного блоку (ноутбука, планшета тощо), на обкладинці керівництва користувача, на коробці диска-носія (для операційної системи Microsoft Windows); ліцензійна угода; диск-носій програмного продукту (з голографічним захистом); інструкція користувача; апаратний ключ HASP; інструкції з установки й використання; реєстраційна анкета; договір про використання програмних продуктів у навчальному процесі (при дослідженні програмного продукту, придбаного з освітньою метою) тощо.

Експерт у галузі комп'ютерної техніки та програмних продуктів установлює наявність програмного забезпечення, вид, технічні характеристики (функції; працездатність, відповідність складових програмного забезпечення вимогам технічної документації на розроблення програмного продукту тощо).

Експерт у галузі інтелектуальної власності встановлює наявність ліцензійної угоди, даних щодо назви, версії, серійного номера, ключа продукту, дати й місця інсталяції, відповідність наданої документації умовам використання програмного забезпечення. Відомості про комплектацію кожного із програмних продуктів, а також способи поширення, можна отримати на офіційних сайтах правовласників або в ліцензійних угодах. У разі вирішення завдання щодо встановлення фактів використання авторських програмних пакетів або їх складових у наданому для дослідження програмному забезпеченні, експертом проводяться порівняльні дослідження авторського програмного продукту з програмним забезпеченням, що перевіряється.

На підставі синтезу отриманих результатів комплексу досліджень комісією експертів формулюється інтеграційний висновок щодо відповідності (невідповідності) програмних продуктів вимогам до ліцензійного програмного забезпечення або встановлення фактів використання авторських програмних пакетів чи їх складових у наданому для дослідження програмному забезпеченні.

4. Основні загальнометодичні положення інтеграції судово-медичних та інших спеціальних знань при комплексному дослідженні матеріальних слідів-відображень

4.1. Комплексна судова медична та балістична експертиза

Предмет комплексної судово-медичної й судово-балістичної експертизи складають фактичні дані та обставини справи стосовно застосування вогнепальної зброї й боєприпасів проти людини, що спричинили її поранення (загибель), які встановлюються на підставі інтеграції спеціальних знань у галузі судової балістики та судової медицини.

Об'єктами комплексної судово-медичної й судово-балістичної експерти є вогнепальна зброя, її частини, елементи спорядження патронів; вогнепальні пошкодження й нашарування на тілі, одязі, взутті потерпілого чи елементах речової обстановки місця події; матеріали справи, що містять відомості про обставини застосування зброї та набоїв.

Головне завдання комплексної судово-медичної й судово-балістичної експертизи спрямоване на встановлення обставин застосування вогнепальної зброї та певного виду набоїв, що спричинили поранення або загибель людини, може бути сформульоване в таких питаннях: яким було взаємне розташування зброї й потерпілого під час пострілу? Чи є технічна можливість виконання пострілу з наданої зброї самим потерпілим для нанесення собі ушкоджень? Якому патрону належить снаряд, що знаходиться в тілі потерпілого? З якої відстані виконаний постріл? Чи є спроможними з точки зору спеціальних знань показання громадянина Н. стосовно обставин виконання пострілу?

До методів комплексної судово-медичної та судово-балістичної експертизи належать загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, дослідження в УФ- та ІЧ-променях, хроматографічні, спектральні, рентгеноскопічні тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-медичних, які не підлягають реєстрації).

Провідним у таких дослідженнях є судово-медичний експерт. При вирішенні питань початковим етапом дослідження завжди є вивчення матеріалів справи комісією експертів у складі судово-медичного експерта та експерта-баліста. Цей етап спрямований на встановлення обставин справи стосовно застосування зброї, що призвело до поранення або загибелі люди-

ни, у тому числі й на вивчення результатів відтворення обстановки та обставин події, з метою вироблення подальшої схеми досліджень. Після завершення цього етапу проводиться роздільне дослідження об'єктів. Результати роздільних досліджень підлягають синтезу, на підставі якого комісія експертів робить висновок, що підписується експертами.

У процесі вирішення питання про взаємне розташування зброї та потерпілого під час пострілу спочатку судово-медичний експерт досліджує рану, установлює вид рани, її розташування на тілі потерпілого, визначає розміри вхідного (вихідного) отворів, ранового каналу, наявність у ньому снаряда, пошкодження кісток за напрямком ранового каналу й можливість зміни напрямку руху снаряда в тілі потерпілого. Досліджує пошкодження на одязі (взутті), що за своєю локалізацією збігається із розташуванням вхідного отвору на тілі потерпілого, і встановлює розміри отвору. Вивчає прилеглі ділянки з метою встановлення наявності на одязі кіптяви, зерен пороху, бризок мастила та визначення форми й розмірів ділянок нашарувань зазначених речовин.

Експерт-баліст досліджує зброю та встановлює її характеристики, належність до певного виду, придатність до стрільби, визначає можливі способи її утримання й керування нею під час виконання пострілу, установлює характеристики розльоту порохових газів, кіптяви, зерен пороху, бризок мастила. Досліджує снаряд, витягнутий з тіла потерпілого, установлює його характеристики, виконує ідентифікаційні дослідження, визначає наявність слідів рикошету на снаряді та характер перешкоди, з якою він контактував.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі різні варіанти відповідей. Якщо експерт-баліст установив відсутність слідів рикошету на снаряді від сторонньої перешкоди, визначив способи утримання зброї й керування нею під час пострілу, визначив для гладкоствольної зброї розміри осипу шроту на відповідній відстані, визначив відстані розльоту порохових газів, кіптяви, зерен пороху, бризок мастила, а судово-медичний експерт визначив характер пошкоджень на одязі й тілі потерпілого, напрямок ранового каналу, установлені дані зіставляються з обставинами застосування зброї, що містяться в матеріалах справи (у тому числі й матеріалах відтворення обстановки та обставин події). Після чого можна надати висновок про напрямок ствола зброї відносно тіла потерпілого та про позу потерпілого під час пострілу. Якщо експерт-баліст установив наявність слідів рикошету на снаряді від сторонньої перешкоди, визначив способи утримання зброї й керування нею під час пострілу, а судово-медичний експерт визначив

характер пошкоджень на одязі й тілі потерпілого, напрямок ранового каналу, установлені дані зіставляються з обставинами застосування зброї, що містяться в матеріалах справи (у тому числі й матеріалах відтворення обстановки та обставин події). Після цього робиться висновок про кут між напрямком ствола зброї й тілом потерпілого в певній позі під час пострілу з урахуванням зміни напрямку руху снаряда, зумовлену його рикошетом.

Залежно від значущості всіх виявлених ознак можливе формулювання висновку у ймовірній формі або у формі ННМ (із наведенням причин).

При вирішенні питання про відстань, з якої виконаний постріл, судово-медичний експерт досліджує рану, установлює вид рани, її розташування на тілі потерпілого, визначає розміри вхідного (вихідного) отворів, ранового каналу, наявність у ньому снаряда. Проводить аналіз пошкодження на одязі, що за своїм розташуванням збігається із розташуванням вхідного отвору на тілі потерпілого, і встановлює його розміри. Вивчає прилеглі ділянки з метою встановлення наявності на одязі кіптяви, зерен пороху, бризок мастила та визначення форми й розмірів ділянок нашарувань цих речовин.

Експерт-баліст за наявності зброї досліджує її та встановлює характеристики, належність до певного виду, придатність до стрільби, установлює характеристики розльоту порохових газів, кіптяви, зерен пороху, бризок мастила, для гладкоствольної зброї визначає розміри осипу шроту на різних дистанціях. Аналізує снаряд, виявлений у тілі потерпілого, установлює його характеристики, виконує ідентифікаційні дослідження, визначає наявність слідів рикошету на снаряді та характер перешкоди, з якою він контактував.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі різні варіанти відповідей. Якщо експерт-баліст установив відсутність слідів рикошету на снаряді від сторонньої перешкоди, визначив для гладкоствольної зброї розміри осипу шроту на відповідній відстані, установив відстані розльоту порохових газів, кіптяви, зерен пороху, бризок мастила, а судово-медичний експерт визначив характер пошкоджень на одязі та тілі потерпілого, наявність на одязі нашарувань кіптяви, зерен пороху, бризок мастила, комісія експертів формулює висновок про здійснення пострілу з близької дистанції. У разі, коли експерт-баліст установив відсутність слідів рикошету на снаряді від сторонньої перешкоди, визначив розміри осипу шроту на відповідній відстані (для гладкоствольної зброї), визначив відстані розльоту порохових газів, кіптяви, зерен пороху, бризок мастила, а судово-медичний експерт установив характер пошкоджень на одязі та тілі потерпілого, від-

сутність на одязі нашарувань кіптяви, зерен пороху, бризок мастила, є підстави для формулювання висновку про дальню дистанцію пострілу. Якщо експерт-баліст установив наявність слідів рикошету на снаряді від сторонньої перешкоди, а судово-медичний експерт визначив характер пошкоджень на одязі та тілі потерпілого, констатував факт відсутності нашарувань кіптяви, зерен пороху, бризок мастила на одязі, робиться висновок про те, що встановити відстань, з якої виконаний постріл, не надалося можливим. Залежно від значущості всіх виявлених ознак можливе формулювання висновку у ймовірній формі.

Питання по те, якому патрону належить снаряд, що знаходиться в тілі потерпілого, вирішується стосовно живих осіб, вилучення снаряда з тіла яких не проводилося. За таких обставин судово-медичний експерт досліджує медичну документацію (у тому числі рентгенівські знімки, томограми та інше) і встановлює за нею розміри вхідного отвору рани, розташування предмета в тілі потерпілого, характеристики предмета (форму, розміри, відносну густину (щільність)). Експерт-баліст досліджує зображення предмета на знімках і оцінює інформативність знімків, виконаних у різних проекціях, установлює зовнішні особливості конструкції, наявність деформацій. Далі він проводить порівняльне дослідження характеристик предмета й описів характеристик снарядів, що застосовуються в патронах.

За результатами проведеного комплексного дослідження можливі різні варіанти відповідей. Якщо судово-медичний експерт установив за медичною документацією наявність у тілі потерпілого стороннього предмета, визначив місце його розташування, установив його форму, розміри, відносну густину (щільність), а експерт-баліст визначив зовнішні особливості конструкції предмета й установив збіг його характеристик із характеристиками снаряда певного виду патрона, робиться висновок про належність предмета, що знаходиться в тілі потерпілого, до снаряда певного виду патронів. У разі встановлення судово-медичним експертом за медичною документацією наявності в тілі потерпілого стороннього предмета, місця його розташування, форму, розміри, відносну густину (щільність), а експерт-баліст не визначив у достатньому обсязі зовнішніх особливостей конструкції предмета з причин його суттєвої деформації (фрагментації), комісією експертів формулюється висновок про те, що встановити вид снаряда і патрона, якому він належить, не виявилось можливим. Залежно від значущості всіх виявлених ознак можливе формулювання висновку у ймовірній формі.

При вирішенні питання щодо спроможності показань потерпілого (свідка, підозрюваного тощо) основний акцент ставиться на встановленні їх достовірності на основі спеціальних знань у галузях судової медицини та судової балістики. Найбільшу актуальність це має під час проведення ряду комплексних судово-медичних експертиз та експертиз зброї (судово-балістичних експертиз), пов'язаних із визначенням обставин події у разі спричинення вогнепальних поранень та вогнепальних пошкоджень предметів одягу, які сполучені із пораненнями. Висновки щодо обставин спричинення тілесного ушкодження на тілі потерпілого або вогнепального пошкодження предметів його одягу ґрунтуються на аналізі поєднання результатів медичних досліджень у галузі ранової балістики та результатів балістичних досліджень як самої зброї, так і вистріляних уражаючих елементів, якими були спричинені тілесні ушкодження (пошкодження предметів одягу). У ході проведення досліджень визначається комплекс діагностично-диференційних ознак поранення (пошкодження), на основі якого визначається, яким саме уражаючим елементом, з якої саме зброї та за яких обставин, могло бути спричинене поранення (пошкодження).

Для цього судово-медичним експертом проводяться дослідження тілесного ушкодження на предмет визначення його виду та механізму спричинення (чи є воно «вогнепальним», або чи було воно спричинене у результаті влучення уражаючого елемента, введеного у вільний політ за допомогою інших фізичних принципів метання (у результаті пострілу із пневматичної зброї, із нейробалістичного ручного пристрою (рогатки) тощо)). Визначається характер тілесного ушкодження (сліпе, наскрізне, дотичне), його локалізація, визначаються характеристики ранового каналу (параметри вхідного/вихідного отвору, форма, довжина, напрямок, орієнтація стосовно вхідного отвору тощо) та встановлюються, які саме внутрішні органи, кістки скелета чи інші біологічні тканини тіла були уражені по ходу ранового каналу. На основі цього встановлюється обсяг спричинених тілесних ушкоджень, а також їх ступінь тяжкості. Для встановлення дистанції стрільби, чи був здійснений постріл з близької чи неблизької дистанції, судово-медичним експертом встановлюються відповідні ознаки, які ґрунтуються на наявності/відсутності додаткових слідів пострілу, а саме слідів механічної дії стислого повітря із каналу ствола (при пострілах у щільний (нещільний) притул) у вигляді характерних ушкоджень (пошкоджень) біологічних тканин (предметів одягу), термічної дії порохових газів, слідів кіптяви, слідів металізації та пально-мастильних матеріалів, а також незгорілих часток або зерен порохового (піротехнічного) заряду. Визначаються характерні особливості локалізації та поширення означених

слідів на ділянках навколо вхідного отвору вогнепального поранення чи вогнепального пошкодження одягу. У разі виявлення у рановому каналі уражаючого елемента чи фрагментів його елементів конструкції судово-медичним експертом вилучаються означені об'єкти для подальших балістичних досліджень. Визначаються, які саме тілесні ушкодження були спричинені внаслідок прямого влучення уражаючого елемента, чи були вони спричинені внаслідок дії вторинного снаряда, утвореного у результаті влучення уражаючого елемента у кісткові тканини (до таких снарядів належать частки кісток чи фрагменти елементів конструкції уражаючого елемента). У результаті судово-медичних досліджень формується обсяг даних, який використовується для встановлення експертом-балістом конкретної відстані стрільби, напрямку стрільби, місця, звідки було здійснено постріл, а також визначення положення тіла потерпілого у момент спричинення йому тілесних ушкоджень стосовно елементів обстановки на місці події.

Експертом-балістом здійснюється дослідження матеріалів справи щодо обставин застосування зброї, самої зброї (за її наявності) та уражаючих елементів (їх елементів конструкції чи фрагментів), які були вилучені з тіла потерпілого або з місця події. Експерт визначає належність зброї до категорії «вогнепальної», способу її виготовлення, працездатності її механізмів (справності, виключно для зразків промислового виробництва), наявності дефектів, придатності для стрільби, а також визначає спроможність здійснення із досліджуваної зброї пострілів без натискання на спусковий гачок. У разі визначення факту здійснення пострілу з близької дистанції, під час проведення експериментальних досліджень експерт встановлює конкретну відстань стрільби, комплекс ознак якої відповідає комплексу, виявленому на тілі потерпілого (його одязі). У разі досліджень поранень, спричинених множеним кінетичним снарядом (шротом, картеччю або одночасно вистріляними кількома кулями) визначаються границі осипу картечі чи шроту (характер розльоту куль), притаманний певній дистанції стрільби. Результати досліджень корелюються із даними судово-медичних досліджень за локалізацією та характером тілесних ушкоджень на тілі потерпілого, що дозволяє більш достовірно визначити як дистанцію стрільби, так і місце, звідки було здійснено постріл. У разі здійснення стрільби з неблизької дистанції за наявності відповідних характеристик уражаючого елемента, експертом-балістом можуть бути розраховані параметри траєкторії його польоту. Експертом-балістом здійснюється безпосереднє дослідження уража-

ючого елемента або його фрагментів чи елементів конструкції. Це дозволяє встановити вид, модель та калібр зброї або конкретний зразок зброї, з якої було здійснено постріл, визначити особливості експлуатації (застосування) зброї, її балістичні характеристики та уражаючі властивості вистріляних з неї уражаючих елементів. Крім того, визначається наявність/відсутність на поверхні уражаючого елемента чи його фрагментах слідів взаємодії із перешкодою, що дозволяє визначити, чи було спричинено тілесне ушкодження внаслідок прямого влучення уражаючого елемента чи у результаті його рикошету від поверхні перешкоди, або після пробиття ним перешкоди.

Після проведення експертами означених досліджень проводиться порівняльний аналіз отриманих результатів із даними, отриманими у ході розслідування та наявними показаннями потерпілого (свідка, підозрюваного тощо), щодо встановлення їх тотожності або відмінності. Оскільки показання здебільшого містять суб'єктивний фактор, то на основі об'єктивності та обґрунтованості наявних результатів досліджень надається висновок щодо їх правдоподібності та спроможності.

За результатами проведених досліджень і оцінки показань можуть бути надані такі варіанти висновків щодо спроможності показань. Категоричний (позитивний/негативний) висновок має місце у випадку, коли наявні у показаннях дані збігаються із результатами комплексних досліджень, або їм повністю суперечать. Наприклад, за показаннями потерпілого тілесне ушкодження йому було спричинене сторонньою особою у результаті пострілу із вогнепальної зброї з близької відстані стрільби, тоді як у рановому каналі був виявлений уражаючий елемент, призначений для стрільби із пневматичної зброї. У ході проведення досліджень встановлено, що куля була вистріляна із пневматичного пістолета, який за своїми зовнішніми ознаками схожий на вогнепальну зброю. Відсутність слідів близького пострілу та глибина ранового каналу також свідчать про застосування пневматичної зброї. Таким чином, встановлюється неспроможність показань потерпілого щодо характеру та механізму спричинення йому тілесного ушкодження.

У разі окремих збігів у показаннях із наявними об'єктивними даними та при недостатності результатів досліджень для категоричного висновку, що не виключає здійснення пострілу за певних умов, може бути наданий імовірний висновок щодо спроможності показань.

У разі недостатності виявлених в результаті дослідження ознак, недостатньої інформативності даних і суперечливості самих показань, може бути наданий висновок у формі ННМ.

4.2. Комплексна судова медична та транспортно-трасологічна експертиза

До предмета комплексної судово-медичної й транспортно-трасологічної експертизи належать фактичні дані та обставини справи про дорожньо-транспортну подію (ДТП), пов'язану із механізмом контактування транспортного засобу та пішохода; механізмом травмування пішохода; щодо осіб, які знаходилися за кермом або як пасажири транспортного засобу; причин і умов, які зумовили виникнення ДТП, які встановлюються на основі застосування інтеграції знань у галузях судової медицини та транспортної трасології.

Спектр завдань комплексної судово-медичної та транспортно-трасологічної експертиз досить широкий: установлення механізму контактування транспортного засобу та пішохода (пішоходів), велосипедиста тощо; установлення частин транспортного засобу, якими були заподіяні ушкодження на тілі пішохода (пішоходів), велосипедиста тощо, на його одязі та взутті (пов'язані з ушкодженнями на тілі); установлення положення, у якому знаходився пішохід (пішоходи), велосипедист тощо в момент контактування з транспортним засобом; установлення конкретного транспортного засобу, яким були заподіяні ушкодження пішоходу (пішоходам), велосипедисту тощо (диференціація ушкоджень); установлення типу, моделі, марки транспортного засобу, яким був заподіяний наїзд на пішохода (пішоходів), велосипедиста тощо; установлення особи, що знаходилася за кермом або на місці пасажира транспортного засобу на момент ДТП; установлення місця наїзду транспортного засобу на пішохода (пішоходів), велосипедиста тощо на ділянці дороги.

Наведені завдання можуть бути сформульовані у вигляді таких питань: який механізм контактування пішохода (пішоходів), велосипедиста (велосипеда) тощо та транспортного засобу? У якому положенні знаходився пішохід (пішоходи) у момент первинного контакту з транспортним засобом? У якому положенні знаходився велосипед і особа, що ним керувала, в момент первинного контакту з транспортним засобом? Стояв чи рухався пішохід (пішоходи) на момент первинного контакту з транспортним засобом? Яка була траєкторія руху пішохода (пішоходів) відносно напрямку руху транспортного засобу (зліва направо, справа наліво, попутно, назустріч, під кутом)? Чи спроможні показання водія транспортного засобу, пішохода, свідка та інших учасників ДТП щодо механізму контактування пішохода й транспортного засобу? Хто з осіб (указати прізвище) знаходився за кермом транспортного засобу в момент ДТП? На якому місці в салоні транспортно-

го засобу знаходився конкретний пасажир (указати прізвище, ім'я, по батькові) у момент ДТП? Яким транспортним засобом (легковим, вантажним, мікроавтобусом, автобусом тощо) був учинений наїзд на пішохода (пішоходів), велосипедиста тощо? Яка послідовність контактування транспортних засобів з пішоходом (пішоходами), велосипедистом тощо (у разі контактування з декількома транспортними засобами)?

До об'єктів комплексної судової транспортно-трасологічної та судово-медичної експертизи належать матеріали справи; транспортні засоби; особи, які причетні до ДТП (пішоходи, водії, пасажири) або їх трупи; місце ДТП; завдані як вихідні дані результати інших експертиз, що містять інформацію щодо предмета досліджень; відповідна медична документація, технічна документація на транспортні засоби та інші матеріали, що надаються органом (особою), який призначив експертизу, тощо.

До методів транспортно-трасологічної та судово-медичної експертизи належать: загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, ситуалогічний аналіз, хроматографічні, спектральні, рентгеноскопічні, хімічні, фізико-технічні тощо) та спеціалізовані експертні методики, що внесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-медичних, які не підлягають реєстрації).

Проведення комплексних судово-медичних і транспортно-трасологічних досліджень зумовлене необхідністю використання комплексу знань у галузі судової медицини та транспортної трасології, що дає змогу встановити комплекс ознак, достатній для встановлення механізму контактування транспортного засобу й пішохода (велосипедиста), особу, що знаходилася за кермом транспортного засобу, на місці пасажира на момент ДТП тощо. Вирішення таких завдань потребує роздільного, порівняльного досліджень, синтезу їх результатів і формулювання на підставі цього інтеграційних висновків. Провідна роль у цих дослідженнях належить судовому медику.

Безумовно, що підзавдання, вирішувані для досягнення кінцевої мети – установлення механізму та факту контактування транспортного засобу й пішохода, мають різний зміст для судово-медичних експертів і транспортних трасологів. Транспортний трасолог при огляді транспортного засобу встановлює наявність пошкоджень та інших слідів (нашарувань тощо) на ньому. При цьому фіксуються їх характер, розміри, розташування відносно опорної поверхні транспортного засобу, напрямок дії сили, унаслідок якої вони утворилися, тощо. За результатами цих досліджень установлюється механізм утворення пошкоджень та інших слідів на транспортному засобі.

Якщо з різних причин експерту транспортний засіб не наданий для дослідження, то досліджуються його пошкодження, що зафіксовані в протоколі огляду місця ДТП, інших матеріалах справи (фотознімках, схемах, інших носіях інформації). У таких випадках доцільно моделювати вказані в протоколі огляду місця ДТП пошкодження, сліди на аналогічному транспортному засобі.

Судово-медичний експерт установлює ушкодження, інші сліди (у тому числі механічні, термічні, хімічні тощо) на тілі пішохода, вивчає результати рентгенівських, імунологічних та інших досліджень. Об'єктом дослідження судово-медичного експерта є також сліди біологічного походження на транспортному засобі, пошкодження, сліди на одязі та взутті потерпілого, сліди проникнення в його тіло частин фарби, уламків скла та інших чужорідних тіл. Якщо досліджується безпосередньо потерпілий, то фіксується розташування пошкоджень та інших слідів стосовно його опорної поверхні. У разі відсутності на момент експертного дослідження на тілі потерпілого пошкоджень та інших слідів у зв'язку із плином часу, проводиться відповідне моделювання із позначенням місць розташування пошкоджень та інших слідів, що зафіксовані в медичній документації. Якщо потерпілий із різних причин відсутній, то ця слідова інформація може моделюватися на особі, яка за своїми даними відповідає потерпілому. У разі наїзду транспортного засобу на декількох пішоходів досліджується відповідна слідова інформація на кожному із них, а у випадку ДТП з велосипедистом, відповідно, на велосипеді та особі, що ним керувала.

При порівняльних дослідженнях зіставляються пошкодження та інші сліди на транспортному засобі (засобах) і на тілі потерпілого, розташування їх відносно опорних поверхонь, механізм їх утворення. За результатами цих порівняльних досліджень установлюється механізм контактування транспортного засобу та пішохода (пішоходів), велосипеда (велосипедиста). Зазначені дослідження проводяться з урахуванням результатів огляду місця ДТП: місця знаходження потерпілого (потерпілих) після контакту з транспортним засобом, слідів його волочіння, ковзання та інших, місця розташування транспортного засобу після наїзду, його слідів на проїзній частині (гальмування, бокового ковзання, кочення та інше), місця розташування речей потерпілого, розташування елементів одягу, взуття тощо.

При встановленні механізму контактування пішохода та транспортного засобу можуть використовуватися також спеціальні знання матеріалознавця (хіміка) для дослідження слідів фарби, пально-мастильних матеріалів, полімерів;

біолога для дослідження слідів біологічного походження та інших (залежно від виявлених слідів і спеціальних знань, що потрібні для їх дослідження).

За результатами досліджень комісія експертів установлює механізм контактування транспортного засобу та пішохода (пішоходів), велосипеда (велосипедиста), формулює висновки щодо поставлених слідчим, судом питань в категоричній, умовній чи ймовірній формі. У разі неможливості вирішення поставлених слідчим, судом питань, експерти викладають причини, внаслідок яких останні не вирішувалися (недостатність виявлених ознак, відсутність медичної документації, методик дослідження, матеріалів справи тощо).

У процесі виконання комплексної транспортно-трасологічної та судово-медичної експертизи з вирішення питання щодо встановлення особи, яка керувала транспортним засобом, проводиться детальне та всебічне дослідження транспортного засобу (облаштування кабіни, салону кузова) і осіб, що знаходилися в ньому на момент ДТП. Система контактно-слідових взаємодій охоплює значну кількість слідоутворюючих і слідосприймаючих об'єктів, які встановлюються залежно від характеру та механізму їх утворення як транспортним трасологом, так і судово-медичним експертом. Виникнення пошкоджень у водіїв, пасажирів при зіткненнях транспортних засобів, при наїздах на перешкоди пов'язане з дією сил інерції, і це створює базис даних для експертних досліджень.

Комплексне дослідження передбачає вирішення окремих експертних підзавдань, тобто дослідження кожним експертом згідно з характером його спеціальних знань відповідних об'єктів дослідження.

Транспортний трасолог установлює пошкодження транспортного засобу, його вузлів, деталей із детальною їх фіксацією. Потім досліджується кабіна автомобіля (якщо ДТП мало місце з вантажним автомобілем) або салон кузова (якщо ДТП мало місце з легковим автомобілем, автобусом тощо). Під час цих досліджень фіксуються пошкодження та інші сліди (за їх наявності) на рульовому колесі, панелі, сидіннях, обшивках дверей, полу, різноманітних важелях та інших органах керування. Важливе значення має не тільки фіксація слідів, а і напрямок дії сил, у результаті яких вони виникли. За результатами цих досліджень транспортним трасологом установлюється механізм утворення пошкоджень транспортного засобу (його кабіни або салону кузова) з урахуванням слідової інформації, що зафіксована при огляді місця ДТП.

Судово-медичний експерт установлює ушкодження на тілі осіб, що знаходилися в кузові або салоні транспортного засобу на момент ДТП. При

детальному описі ушкоджень і слідів на тілі особи встановлюється розташування їх відносно опорної поверхні, напрямок дії сил, у результаті яких вони виникли.

При цих дослідженнях визначається також наявність пошкоджень та інших слідів на одязі, взутті осіб, що знаходилися в кабіні або салоні кузова. При дослідженні цих пошкоджень та інших слідів фіксуються їх розміри, напрямок дії сил, характер, механізм їх утворення. Судово-медичний експерт також досліджує кабіну або салон кузова щодо наявності слідів, які потребують для їх дослідження спеціальних медичних знань. Ці дослідження можуть проводитися також за участю експертів-криміналістів, хіміків, біологів та інших.

На основі проведених досліджень комісією експертів оцінюються, аналізуються та узагальнюються дані щодо одержаних ними моделей механізму утворення слідів і пошкоджень. При цьому зіставляються пошкодження та інші сліди, що були виявлені транспортним трасологом на транспортному засобі та в його кабіні або кузові, зі слідами на тілі осіб, що знаходилися в кабіні або кузові на момент ДТП, їх одязі, взутті. При цих дослідженнях ураховуються механізм утворення слідів, місце розташування осіб у кабіні або салоні кузова, механогенезис їх дій, а також інша слідова інформація, що зафіксована при огляді місця ДТП. На основі аналізу виявлених кожним експертом ознак установлюється загальний механізм утворення пошкоджень та інших слідів із вирішенням питання стосовно особи, яка знаходилася за кермом транспортного засобу, та осіб, що знаходилися на місцях пасажирів (пасажира).

За результатами встановленого механізму висновки викладаються експертами в категоричній, умовній та ймовірній формах. Якщо питання, поставлене слідчим, судом, вирішити експертним шляхом неможливо, то вказуються причини.

4.3. Комплексна судова медична та пожежно-технічна експертиза

Предмет комплексної судової медичної й пожежно-технічної експертизи становлять фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції комплексу спеціальних знань у галузі судової медицини та протипожежної техніки, щодо місця й часу виникнення пожежі за ознаками та слідами впливу небезпечних факторів на тіло людини.

Як об'єкти комплексної судової медичної й пожежно-технічної експертизи вивченню підлягає речова обстановка місця події, її окремі елементи,

речовини, речові докази, зразки, предмети одягу та взуття, тіло або труп постраждалої особи, медичні документи, матеріали справи тощо.

Завдання комплексної пожежно-технічної та медичної експертизи спрямовані на встановлення місця й часу виникнення пожежі за ознаками та слідами впливу небезпечних факторів на тіло людини.

Ці завдання можливо сформулювати в таких питаннях: у якому місці стосовно розташування тіла потерпілого на місці події розпочалася пожежа? Який час виникнення пожежі, виходячи з пошкоджень та уражень тіла потерпілого?

До методів комплексної пожежно-технічної й медичної експертизи належать: загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, ситуаційний аналіз, моделювання, судово-медичні тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-медичних, які не підлягають реєстрації).

На початковому етапі комплексної пожежно-технічної й медичної експертизи комісією експертів проводиться огляд місця події та вивчення матеріалів справи з метою встановлення розташування тіла потерпілого стосовно зон розвитку пожежі, характеру термічних факторів пожежі, ступеня ураження тіла постраждалої особи, предметів її одягу, засобів евакуації потерпілого, достатності кисню повітря для життя постраждалої особи на місці пожежі.

Пожежно-технічним експертом визначаються зони розвитку пожежі та за наслідками дослідження місця пожежі або матеріалів справи складається план-схема ситуаційного розташування потерпілого та речової обстановки на місці пожежі. Вирішуються підзавдання зі встановлення характеру та маси горючих матеріалів, які піддавалися впливу термічних факторів; кількості кисню, необхідного для згорання певних матеріалів і фактичної кількості кисню на певних стадіях розвитку пожежі.

Судово-медичний експерт досліджує медичну документацію, потерпілу особу (труп) і встановлює ушкодження на тілі, ушкодження здоров'я живої особи, причину та час смерті особи, що загинула, кількість (у відсотках) абсорбованого в крові монооксиду вуглецю (CO) тощо. Мінімальна кількість CO в крові жертви (значно менше 40%) дає підстави для висунення версії про тривалий вплив на організм людини пожежонебезпечних факторів, що призводять до низьких концентрацій чадного газу на місці розташування потерпілого в умовах гетерогенного горіння. Якщо в крові виявляється ви-

сока концентрація СО (більше 40%), то розглядається версія про наявність більш високої концентрації продуктів згоряння в умовах швидкого розвитку гетерогенного горіння матеріалів, які більш схильні до виділення великої кількості цих продуктів.

Залежно від ступеня ураження людського організму, що встановлюється судово-медичним експертом, пожежно-технічний експерт за результатами визначення інтенсивності теплового потоку або температури контактуючого з тілом потерпілого полум'я встановлює розташування відповідної зони розвитку пожежі. Треба враховувати, що тепловому впливу на тіло живої людини в певній експозиції притаманні: при 60 °С нагріву тіла на певній ділянці відбувається почервоніння шкіри (еритема); при 70 °С нагріву розпочинається утворення пухирів, характерних для везикації; при нагріві до 100 °С – відбувається термічна деструкція шкіри з частковим збереженням капілярних ліній; нагрів вище 100 °С – опік м'язів. В експозиції більш значного впливу термічних факторів зони горіння відбувається розпад тіла до стадії явищ кремації трупу.

За отриманими судово-медичними даними про час настання смерті потерпілого шляхом зіставлення результатів розрахунку швидкості вигоряння матеріалів пожежного навантаження пожежно-технічним експертом установлюється тривалість і час виникнення пожежі.

Таким чином, залежно від наслідків ушкодження факторами пожежі організму (тіла) постраждалої особи існує можливість в отриманні об'єктивних даних, з урахуванням яких установлюється осередок пожежі, тривалість пожежонебезпечної події та час її виникнення.

4.4. Комплексна судова медична та електротехнічна експертиза

Предмет комплексної судової медичної й електротехнічної експертизи складають фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на основі інтеграції спеціальних знань у галузі судової медицини й електротехніки, щодо механізму травмування потерпілого небезпечними факторами електричної природи.

Як об'єкти комплексної судової медичної та електротехнічної експертизи аналізу підлягають матеріали справи, електроустановка і її елементи, висновки інших експертиз, що містять інформацію про обставини події, завдані як вихідні дані; потерпіла особа (труп), відповідна медична документація, технічна документація на електроустановку тощо.

Завданнями комплексної судової медичної та електротехнічної експертизи є: установлення механізму травмування потерпілого небезпечними факторами електрики; установлення складових частин електроустановки, які стали джерелом небезпечного фактора електрики (частин під напругою, джерел випромінювання), яким заподіяні ушкодження на тілі потерпілого; установлення положення, у якому знаходився потерпілий у момент дії на нього небезпечного фактора електрики. Ці завдання можна відобразити такими питаннями: який механізм травмування потерпілого небезпечними факторами електрики? У якому положенні знаходився потерпілий у момент дії на нього небезпечного фактора електричної природи? Які частини електроустановки стали джерелом небезпечного фактора, яким заподіяні ушкодження на тілі потерпілого?

До методів комплексної судової медичної та електротехнічної експертизи належать загальні, окремі (фотографічні, мікроскопічні, структурно-функціональний аналіз, ситуаційний аналіз, електротехнічні вимірювання, моделювання, судово-медичні тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-медичних, які не підлягають реєстрації).

Комплексне електротехнічне й судово-медичне дослідження дає змогу, використовуючи комплекс судово-експертних знань у галузі електротехнічних і судово-медичних досліджень, виявити комплекс ознак, достатній для встановлення механізму травмування потерпілого небезпечними факторами електрики, конкретних джерел небезпечних факторів.

Електротехнічним дослідженням на початковому етапі встановлюються характеристики та параметри електричних кіл, які згідно з вихідними даними могли стати джерелом небезпечного фактора досліджуваного нещасного випадку. При цьому встановлюється характер потенційно небезпечних джерел, просторові характеристики стосовно опорних поверхонь тіла людини.

Судово-медичний експерт установлює ушкодження та інші сліди (у тому числі електромітки, механічні, термічні, хімічні сліди) на тілі потерпілого. Якщо досліджується безпосередньо потерпілий, то фіксується розташування ушкоджень та інших слідів стосовно його опорної поверхні. У разі відсутності на момент експертного дослідження на потерпілому слідів, проводиться відповідне моделювання місць розташування ушкоджень та інших слідів, що зафіксовані в медичній документації, яка надається для дослідження.

На наступному етапі дослідження проводиться зіставлення розмірів і просторових характеристик джерел потенційної небезпеки з опорними поверхнями людини та ушкодженнями на тілі потерпілого, установлюється механізм утворення слідів. За результатами цих досліджень установлюється механізм дії небезпечного фактора на потерпілого. Ці дослідження проводяться з урахуванням результатів огляду місця події, місця знаходження потерпілого після настання нещасного випадку, місця розташування джерела небезпеки на місці події, ознак дії небезпечного фактора на предмети речової обстановки.

За результатами досліджень експерти описують механізм впливу небезпечного фактора електричної природи на потерпілого та викладають висновки щодо поставлених слідчим, судом питань у категоричній чи ймовірній формі. У разі неможливості вирішення поставлених слідчим, судом питань, експерти викладають причини, унаслідок яких вони не вирішувалися (недостатність виявлених ознак, відсутність медичної документації, методик дослідження, матеріалів справи та інше).

5. Загальні методичні положення комплексних судово-експертних досліджень поведінкових актів людини, пов'язаних із особливостями психічного відображення нею розслідуваної події

5.1. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза

Предмет комплексної психолого-психіатричної експертизи – фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції знань у галузі психології та психіатрії, про прояви, характер і результат взаємодії психологічних і психопатологічних факторів певної нозологічної належності, які відображаються в особливостях психічної діяльності особи.

У межах комплексної психолого-психіатричної експертизи існують такі підвиди: дослідження індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, основних якостей особистості; дослідження мотивоутворюючих чинників психічного життя й поведінки особи; дослідження емоційних реакцій і станів особи; дослідження закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їх розвитку та індивідуальних властивостей особи.

До об'єктів комплексної психолого-психіатричної експертизи належать особа, матеріали справи, медична документація, продукти вільної діяльності (щоденники тощо), результати експериментально-психологічних досліджень тощо.

Завдання комплексної психолого-психіатричної експертизи спрямовані на встановлення нозологічної природи й ступеня виразності психічних відхилень та їх впливу на психічну діяльність особи. Ці завдання можна викласти у вигляді питань за наведеними предметними групами:

1. Дослідження індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, основних якостей особистості: які індивідуально-психологічні особливості має певна особа? Чи має певна особа індивідуально-психологічні особливості, які суттєво вплинули на характер її дій, що належать до періоду часу інкримінованого особі злочину (зазначається, що саме має значення для суду чи слідства: підвищена агресивність, підкореність, жорстокість, нерішучість, етичні орієнтації, соціальні установки, мотиваційна сфера)? Чи могли індивідуально-психологічні особливості особи суттєво вплинути на її поведінку в період часу, що належить до інкримінованого особі злочину? Які особливості мають психологічні чинники сексуально-насильницької поведінки особи (у справах про статеві злочини)? Чи має особа індивідуально-психологічні особливості, що суттєво вплинули на характер її показань у справі?).

2. Дослідження мотивоутворюючих чинників психічного життя й поведінки особи: які психологічні особисті якості та основні мотиваційні чинники поведінки має особа? У якому зв'язку вони перебувають з обставинами, що досліджуються в справі?

3. Дослідження емоційних реакцій і станів особи: чи перебувала особа в період часу, що належить до інкримінованого їй протиправного діяння, в емоційному стані та в якому саме (сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, фрустрація тощо), що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку (або, згідно зі справою, на діяльність, виконання професійних обов'язків)? Чи перебувала особа в стані вираженого емоційного збудження або емоційного напруження, що можуть розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання? Чи перебувала особа в період часу, що належить до інкримінованого їй протиправного діяння, у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання? У якому емоційному стані перебувала особа в період, який передував її самогубству? Чи виник емоційний стан особи в період, який передував її самогубству, унаслідок дій обвинуваченого (зазначити: насильство, дії, які кваліфікуються як погрози, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності тощо)?

4. Дослідження закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їх розвитку та індивідуальних властивостей особи: чи спроможна особа, з ура-

хуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо), повною мірою усвідомлювати реальний зміст власних дій і повною мірою свідомо керувати ними та передбачати їх наслідки? Чи здатна особа, з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей і рівня розумового розвитку, правильно сприймати обставини, що мають значення в справі, і давати про них відповідні показання? Чи здатна особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення вчинених з нею дій і чинити опір (у справах про статеві злочини)? Чи має особа відхилення в психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання? Якщо має, то якими саме є їх ознаки? Чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів особи (указати залежно від того, що має значення в справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій) на адекватність сприйняття нею особливостей і змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується в справі), на їх відтворення у показаннях?

До методів комплексної психолого-психіатричної експертизи належать: загальні, окремі (клінічно-діагностичний метод, спрямоване спостереження, діагностична бесіда, експериментально-психологічне дослідження тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-психіатричних, які не підлягають реєстрації).

Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи, після чого вирішуються питання про здатність особи усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку власних дій і керувати ними (або, у справах про зґвалтування, наявність або відсутність психічного розладу, що виключає розуміння власних дій, здатності до вибору засобів учинення опору діям насильника). Експерт-психіатр при цьому виконує провідну роль, а експерт-психолог вирішує допоміжні психодіагностичні завдання. Експертом-психіатром, зокрема, визначається глибина психічної патології. На другому етапі експерт-психіатр і експерт-психолог проводять динамічне клінічне спостереження та експериментально-психологічне дослідження (у межах своєї компетенції), формулюючи проміжні висновки. Завершальна частина експертного дослідження передбачає формулювання остаточних сумісних інтеграційних висновків. Питання, поставлені перед

експертизою, можуть вирішуватися в категоричній формі або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Імовірний висновок виключається, оскільки цей вид експертизи передбачає категоричне визначення певного психічного феномену (або відсутності феномену) та його проявів у діяльності особи в ситуації по справі. Висновок комплексної судової психолого-психіатричної експертизи підписують експерт-психіатр і експерт-психолог.

Розглянемо можливі підвиди комплексної судової психолого-психіатричної експертизи.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза індивідуально-психологічних особливостей. Психіатричне дослідження: визначення нозології, типу та ступеня виразності, ролі патохарактерологічних особливостей у структурі психічного стану, вирішення питань компенсації-декомпенсації, оцінювання критичності. Психологічне дослідження: визначення основних індивідуальних рис особистості, ціннісних орієнтацій, провідних і ситуаційних мотивів та способів дій при конкретних обставинах, регулюючих, захисних і компенсаторних механізмів; визначення психологічних факторів, що можуть суттєво зумовлювати поведінку особи в ситуації по справі. Сумісний експертний висновок – визначення й оцінювання домінуючого модусу в структурі особистості, що суттєво впливає на її поведінку в ситуації, яка досліджується в справі.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза емоційних станів. Психіатричне дослідження: виключення патологічного афекту або інших транзиторних психотичних (виняткових) станів і гострих реактивних станів; оцінювання впливу патології органічного генезу на розвиток і феноменологію емоційної реакції; оцінювання процесів психічної компенсації та механізмів їх порушень у підготовчій стадії емоційної реакції, установлення динаміки біологічного та психічного фонів; оцінювання постафективного стану з акцентом на винятковість його психотичної глибини. Психологічне дослідження: визначення провідних індивідуальних рис особистості, провідних і ситуаційних мотивів та способів дій; дослідження емоційної сфери, аналіз регулюючих, захисних і компенсаторних механізмів, тощо; оцінювання афектогенності ситуації, що досліджується в справі; оцінювання феноменології емоційного стану. Сумісний експертний висновок – визначення типу емоційної реакції та суттєвості її впливу на психічну діяльність особи в ситуації по справі.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза міри здатності неповнолітнього обвинуваченого з ознаками розумової відсталості усвідомлювати

значення своїх дій та міри керувати ними. Психіатричне дослідження: диференціювання форми й виду розумової відсталості; визначення структури та динаміки інтелектуального дефекту; оцінювання ступеня тяжкості інтелектуального дефекту та ступеня загальної особистісної зміни неповнолітнього. Психологічне дослідження: установлення особливостей і ступеня зрілості інтелектуальних та особистісних структур; визначення рівня функціональної організації психічної діяльності та потенційних можливостей психічного розвитку; діагностика періоду й фази вікового розвитку неповнолітнього (за умов відсутності вираженої психічної патології). Сумісний експертний висновок – оцінювання міри здатності неповнолітнього обвинуваченого з ознаками розумової відсталості усвідомлювати значення своїх дій та міри керувати ними.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза ступеня розуміння неповнолітньою потерпілою власних дій, здатності до вчинення опору діям насильника. Психіатричне дослідження: диференціювання психічних розладів; визначення ступеня тяжкості психічного розладу. Психологічне дослідження: визначення провідних індивідуальних рис особистості, провідних і ситуаційних мотивів діяльності та способів дій; оцінювання рівня психічного розвитку; дослідження емоційної сфери, регулюючих, захисних і компенсаторних механізмів особистості тощо; аналіз специфічного життєвого досвіду потерпілої(-го), що стосується поінформованості у сфері сексуальних відносин, регуляції статевого життя; аналіз розвитку кримінальної ситуації та особливостей усвідомлення потерпілою на ранніх стадіях ситуації сексуальної спрямованості дій злочинця; оцінювання емоційного стану потерпілої в кримінальній ситуації; аналіз адекватності морально-етичної оцінки подій, сформованості розуміння соціального значення дій, що здійснювали з потерпілою (розуміння зовнішнього боку подій; розуміння внутрішнього змісту подій; розуміння соціального значення подій). Сумісний експертний висновок – визначення ступеня розуміння потерпілою власних дій, рівня вольового контролю за своєю поведінкою здатності до вибору засобів учинення опору насильнику.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, та надавати правильні показання. Психіатричне дослідження: визначення патології особистості; оцінювання стану інтелекту та емоційно-вольової сфери; діагностика ступеня тяжкості психопатологічних проявів. Психологічне дослідження: визначення соціально-типового та структурно-динамічного в структурі особистості, домінуючих мотивів, соціального досвіду, особли-

востей міжособистісного сприйняття; оцінювання особливостей сприймання та факторів, що викривляють процеси сприймання; оцінювання особливостей відтворення й факторів, що викривляють процеси відтворення; діагностика рівня розвитку та особливостей мовленнєвої діяльності; визначення динамічного стану підекспертної особи й ситуації, що є предметом розгляду в справі; оцінювання впливу особистісних факторів на характер регуляції основних психічних процесів у ситуації по справі. Сумісний експертний висновок – установлення ступеня впливу характерологічних (патохарактерологічних) рис і стану пізнавальних процесів на здатність особи в ситуації по справі правильно сприймати та правильно відтворювати інформацію.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза психічного стану особи, що здійснила самогубство. Психіатричне дослідження: нозологічна діагностика; установлення ступеня порушень психічної діяльності особи в період, що передував самогубству, ознак тяжкого психічного розладу; установлення етіології психічного розладу. Психологічне дослідження: визначення домінуючих індивідуально-психологічних особливостей; визначення домінуючої мотивації суїцидента, його ціннісних орієнтацій, особливостей світогляду, системи відносин з оточуючими, особливостей поведінки в конфліктних ситуаціях; визначення наявності та причин змін особистості суїцидента в «переломні» моменти його життя; оцінювання емоційного стану в передсуїцидальному періоді; аналіз психологічного смислу суїциду. Сумісний експертний висновок – визначення психічного стану в період часу, що належить до подій у справі, визначення характеру та причин розвитку гострої психічної дезадаптації і її причинного зв'язку із самогубством.

5.2. Комплексна судова медична, психіатрична та психологічна (сексолого-психологічна) експертиза

Комплексна психолого-сексологічна експертиза умовно вважається різновидом комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. Однак для первинної оцінки статевої зрілості та нозологічної оцінки порушень у сексуальній сфері залучаються фахівці в галузі терапії, гінекології та ендокринології (можлива участь й інших фахівців-медиків).

Предмет комплексної медичної, психолого-сексологічної експертизи – фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції знань у галузях медицини, психіатрії та психології, про вплив психічної діяльності людини, яка страждає на розлади у сфері сексуального розвитку, на її поведінку.

Об'єктами комплексної медичної, психолого-сексологічної експертизи є: матеріали справи, медична документація, продукти вільної діяльності (щоденники тощо), результати експериментально-психологічних досліджень тощо, що відображають взаємодію соматопатологічних, психопатологічних і психологічних явищ, особа тощо.

Завдання комплексної медичної, психолого-сексологічної експертизи спрямовані на виявлення здатності (або нездатності) особи з хворобливими межовими психічними відхиленнями сексологічного характеру до волевиявлення, рефлексії та адекватного психічного відображення дійсності. Ці завдання можна викласти у вигляді таких питань: які особливості мають психологічні чинники сексуальної поведінки особи (у справах про статеві злочини)? Чи здатна особа, виходячи з психічних відхилень сексологічного характеру (у разі їх наявності), рівня соціально-психологічного, розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення скоєних з нею сексуально-насильницьких дій і чинити опір? Чи здатна особа, з урахуванням рівня її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей, повною мірою розуміти характер і фактичний зміст власних дій, та повною мірою керувати ними, передбачати їх наслідки? Чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів особи (указати залежно від того, що має значення в справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій) на адекватність сприйняття нею особливостей і змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується в справі), на їх відтворення в показаннях? Чи має особа індивідуально-психологічні особливості, що суттєво вплинули на характер її показань у справі?

До методів комплексної медичної, сексолого-психологічної експертизи належать: загальні, окремі (клінічно-діагностичний метод, спрямоване спостереження, діагностична бесіда, експериментально-психологічне дослідження тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-психіатричних, які не підлягають реєстрації).

На першому етапі комісією експертів вивчаються матеріали справи та проводяться медико-соматичні дослідження (оцінювання статевої зрілості, установлення наявності або відсутності розладів у сфері статевого розвитку) і психіатричне дослідження (нозології, типу та ступеня виразності хворобливого межового розладу психічної діяльності) особи, надаються проміжні ме-

дико-психіатричні висновки. На другому етапі експерт-психіатр і експерт-психолог проводять динамічне клінічне спостереження та експериментально-психологічне дослідження (експерт-психолог). Зокрема, вирішуються питання щодо визначення провідних індивідуальних рис особистості, емоційно-вольової сфери, провідних і ситуаційних мотивів діяльності та способів дій; здійснюється аналіз регулюючих, захисних і компенсаторних механізмів, оцінювання рівня психічного розвитку, специфічного життєвого досвіду потерпілої(-го), що стосується поінформованості у сфері сексуальних відносин; аналіз розвитку кримінальної ситуації та особливостей усвідомлення потерпілою на ранніх стадіях ситуації сексуальної спрямованості дій злочинця; оцінювання емоційного стану потерпілої в кримінальній ситуації; аналіз адекватності морально-етичної оцінки подій, сформованості розуміння соціального значення дій, що здійснювали з потерпілою. Сумісний експертний висновок – визначення ступеня статевої зрілості особи, розуміння потерпілою власних дій, рівня вольового контролю за своєю поведінкою, здатності до вибору засобів учинення опору насильнику в ситуації по справі. Питання, поставлені перед експертами, можуть вирішуватися в категоричній формі або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Висновок комплексної судової медичної, сексолого-психологічної експертизи підписують експерт-медик, експерт-психіатр та експерт-психолог.

5.3. Комплексна судова медико-психологічна експертиза

Предмет комплексної медико-психологічної експертизи – фактичні дані та обставини справи, які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях судової медицини та судової психології, про прояви, характер та взаємодію психологічних і соматопатологічних факторів певної нозологічної належності, що відображаються в особливостях психічної діяльності особи.

Завдання комплексної медико-психологічної експертизи спрямовані на встановлення взаємозв'язку порушень стану фізичного здоров'я та особливостей психічної діяльності людини. При цьому вирішуються такі питання: які індивідуально-психологічні особливості має особа і чи зумовлені їх прояви соматичною хворобою? Чи має особа індивідуально-психологічні особливості та особливості стану здоров'я, які суттєво вплинули на характер її дій, що належать до періоду часу інкримінованого особі злочину (зазначається, що саме має значення для суду чи слідства: особливості уваги, розвитку сенсорної сфери, порушення стану здоров'я, стан втоми, швидкість

реакції тощо)? Чи перебувала особа в емоційному стані (і в якому саме: сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, стан втоми тощо), що суттєво вплинув на її свідомість у період часу, що належить до подій у справі? Чи здатна особа, з урахуванням стану здоров'я, психофізіологічного стану, емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей правильно сприймати обставини, що мають значення в справі, і давати про них відповідні показання? Чи вплинули (і яким чином) стан здоров'я та індивідуальні властивості психічних процесів особи (указати залежно від того, що має значення в справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій) на адекватність сприйняття нею особливостей і змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується в справі), на їх відтворення в показаннях?

Як об'єкти комплексної медико-психологічної експертизи підлягають дослідженню: матеріали справи, медична документація, продукти вільної діяльності (щоденники тощо), результати експериментально-психологічних досліджень тощо про взаємодію соматопатологічних і психологічних явищ у поведінці особи, особа тощо.

До методів комплексної медико-психологічної експертизи належать: загальні, окремі (клінічно-діагностичний метод, спрямоване спостереження, діагностична бесіда, експериментально-психологічне дослідження тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями (крім судово-медичних, які не підлягають реєстрації).

На першому етапі комісією експертів вивчаються матеріали справи та проводиться медико-соматичне дослідження: оцінюється нозологічна природа, тип і ступінь виразності порушень стану здоров'я; провідну функцію виконує експерт-медик. На другому етапі експерт-психолог визначає домінуючі індивідуальні риси особистості; регулюючі, захисні та компенсаторні механізми; психічний стан особи в ситуації по справі; аналізує поведінку особи в ситуації по справі. Сумісний експертний висновок – визначення впливу порушень стану здоров'я на психічну діяльність особи в ситуації по справі. Питання, поставлені перед експертизою, можуть вирішуватися в категоричній, імовірній формах або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Висновок комплексної судової медико-психологічної експертизи підписують експерт-медик і експерт-психолог.

5.4. Комплексна судова психологічна та інженерно-технічна експертиза

В обсяг поняття предмета комплексної психологічної та інженерно-технічної експертизи входять фактичні дані та обставини справи про взаємозв'язок характеру й механізму розвитку дорожньо-транспортних подій, надзвичайних подій техногенного характеру з індивідуально-психологічними особливостями й поведінкою особи, пов'язаною з функціонуванням системи «людина – машина (техніка) – середовище», які встановлюються на базі інтеграції знань у галузях судової психології та інженерії.

До об'єктів комплексної психологічної та інженерно-технічної експертизи належать транспортні засоби, машини та механізми, засоби виробництва, енергетичні системи, виробниче середовище, нормативно-технічна документація тощо, матеріали справи, медична документація, продукти вільної діяльності (щоденники тощо), результати експериментально-психологічних досліджень, особа тощо.

Завдання комплексної психологічної та інженерно-технічної експертизи спрямовані на встановлення взаємозв'язку між виникненням дорожньо-транспортної події, надзвичайної події техногенного характеру та індивідуально-психологічними особливостями поведінки людини в цих умовах.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань: чи має особа індивідуально-психологічні особливості, які суттєво вплинули на характер її дій під час дорожньо-транспортної події, надзвичайної події техногенного характеру (зазначається, що саме має значення: підвищена підкореність, нерішучість, вразливість, тривожність тощо)? Чи перебувала особа в емоційному стані (у якому саме – сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, фрустрація тощо), що суттєво вплинув на її свідомість і діяльність під час виконання передбачених відповідними нормативними документами обов'язків (керування транспортом тощо)? Чи могла особа вжити заходів для попередження техногенної (аварійної) ситуації з урахуванням її психофізіологічного стану? Чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів особи (указати залежно від того, що має значення в справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій) чи функціонування сенсорних процесів (зір, слух, нюх тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей і змісту дорожньо-транспортної події, надзвичайної події техногенного характеру (зазначити наявні ознаки

ситуації, що досліджується), на їх відтворення в показаннях щодо події техногенного (аварійного) характеру?

До методів комплексної психологічної та інженерно-технічної експертизи належать: загальні, окремі (клінічно-діагностичний метод, спрямоване спостереження, діагностична бесіда, експериментально-психологічне дослідження, ситуаційний аналіз тощо) та спеціалізовані методики експертних досліджень, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями.

На першому етапі комісія експертів ознайомлюється з матеріалами справи, необхідними для вирішення питань, пов'язаних зі встановленням причинного зв'язку між діями особи (операційно-технічний аспект) і її психофізіологічними особливостями. Експерт у галузі інженерно-технічних досліджень оцінює технічні особливості виникнення, розвитку та механізму надзвичайної (аварійної) ситуації. При цьому він аналізує складність ситуації, етапи її розвитку, наслідки, зв'язки між окремими її етапами. На цій стадії інженерно-технічний експерт розглядає поведінку особи, пов'язану з функціонуванням системи «людина – машина (техніка) – середовище» без урахування індивідуально-психологічних особливостей, тобто дії особи розглядаються на рівні виконання передбачених відповідними нормативними документами функцій.

На другому етапі експерт-психолог визначає психофізіологічний стан особи, яка діяла в ситуації по справі; оцінює дії особи у звичайних умовах і порівнює з умовами дій в ситуації по справі; аналізує психологічні параметри ситуації (екстремальність або звичайність); визначає міру здатності особи до правильності оцінювання ситуації як загрозливої, та міру здатності до свідомого контролю, прийняття й реалізації рішень; ступінь здатності обвинуваченого, потерпілого та свідків до правильного сприйняття, запам'ятовування й відтворювання в наступних показаннях обставин події тощо. Сумісний експертний висновок: визначення обставин, характеру й механізмів надзвичайної ситуації техногенного характеру, їх взаємозв'язок з індивідуально-психологічними особливостями та психічним станом особи. Питання, поставлені перед експертами, можуть вирішуватися в категоричній, імовірній формах або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Висновок комплексної судової інженерно-технічної та психологічної експертизи підписують експерт у галузі інженерно-технічних досліджень і експерт-психолог.

5.5. Комплексна судова психолого-почеркознавча експертиза

Предмет комплексної психолого-почеркознавчої експертизи – фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції знань у галузях психології та почеркознавства, про взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями, емоційним станом людини, яка написала рукописний текст, та їх відображенням у рукописному тексті.

Завдання комплексної психолого-почеркознавчої експертизи спрямовані на встановлення стану особи, яка є носієм комплексу індивідуально-психологічних особливостей, під час написання тексту, можна сформулювати у вигляді таких питань: чи перебувала особа, яка виконала рукописний текст, у незвичайному психофізіологічному стані? Якщо так – у якому саме?

Об'єктами комплексної психолого-почеркознавчої експертизи є: особа, рукописні тексти, порівняльні зразки рукописних текстів, матеріали справи, результати експериментально-психологічного дослідження щодо особливостей психічної діяльності особи в ситуації написання рукописного тексту тощо.

До методів комплексної психолого-почеркознавчої експертизи належать: загальні, окремі (діагностична бесіда, експериментально-психологічне дослідження, мікроскопічні, фотографування тощо) та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями.

Цей вид комплексних досліджень є одним із нероздроблених у методичному аспекті, однак, уважаємо за необхідне, навести основні його загальнометодичні положення. На першому етапі експертного дослідження експерт-почеркознавець здійснює ідентифікацію виконавця рукописного тексту; установлює факт виконання рукопису в незвичних умовах або незвичайному стані. На другому етапі експерт-психолог визначає комплекс індивідуально-психологічних особливостей особи; установлює характер її емоційного стану. Сумісний експертний висновок: визначення емоційного стану (указати конкретно – який стан) особи, яка за конкретних умов написала рукописний текст, умов написання тексту. При цьому питання, поставлені перед комісією судових експертів, можуть вирішуватися в категоричній, імовірній формах або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Висновок комплексної почеркознавчої та психологічної експертизи підписують експерт-почеркознавець і експерт-психолог.

5.6. Комплексна судова психолого-лінгвістична (авторознавча) експертиза

Предмет комплексної психолого-лінгвістичної експертизи – фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції знань у галузях судової психології та лінгвістики, про особливості, характер мовленнєвої діяльності особи автора і їх взаємозв'язок із індивідуально-психологічними особливостями та емоційним станом адресата (аудиторії).

Зараз не існує чітких критеріїв визначення поняття психолого-лінгвістичної експертизи. Наукова база, методика та питання, що ставляться перед цим видом комплексного дослідження, перебувають на стадії розроблення.

Завдання комплексної психолого-лінгвістичної (авторознавчої) експертизи, які спрямовані на встановлення фактичних даних про автора тексту, його взаємозв'язку з індивідуально-психологічними особливостями та емоційним станом особи автора; характеру, особливостей писемного мовлення, його взаємозв'язку з індивідуально-психологічними особливостями та емоційним станом адресата (особи, аудиторії), можна викласти у вигляді таких питань: у якому емоційному стані знаходилася особа, що склала досліджуваний текст? Які риси психологічного та соціально-демографічного портрета автора притаманні йому виходячи з цього тексту? Яким чином вплинуло певне висловлювання (слово, текст) на особу (аудиторію) з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей (негативно, нейтрально, позитивно)?

Як об'єкти комплексної психолого-лінгвістичної (авторознавчої) експертизи досліджуються продукти мовленнєвої та психічної діяльності (рукописні, надруковані тощо тексти, слова та словосполучення), матеріали справи, продукти мовленнєвої та психічної діяльності особи, отримані в ході експериментально-психологічного дослідження, особа тощо.

До системи методів комплексної психолого-лінгвістичної експертизи належать загальні, окремі (діагностична бесіда, лінгвістичний аналіз, експериментально-психологічне дослідження тощо) та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями.

Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів матеріалів справи. Наступним етапом експерт-лінгвіст (авторознавець) встановлює особливості мовленнєвої продукції (її характер, цільове призначення, вид за типом викладення, змістовна складова тощо) та умови її утворення. Крім того, установлюються соціально-біографічні характеристики автора тексту

(рідна мова, освітній рівень, стать тощо). На підставі отриманих даних експерт-психолог вивчає індивідуально-психологічні характеристики особи, проводить дослідження звуко-колірних конотацій тексту, зіставляє отримані дані між собою. З урахуванням усього комплексу результатів дослідження комісією експертів формулюється висновок про емоційний стан автора тексту під час його складання, риси психологічного та соціально-демографічного портрета автора тексту або про вплив певного продукту мовленнєвої діяльності на особу (аудиторію). При цьому питання, поставлені перед експертизою, можуть вирішуватися в категоричній, імовірній формах або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Висновок комплексної почеркознавчої та психологічної експертизи підписують експерт-лінгвіст (авторознавець) і експерт-психолог.

5.7. Комплексна судова психолого-мистецтвознавча експертиза

Предмет комплексної психолого-мистецтвознавчої експертизи – фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на базі інтеграції знань у галузях мистецтвознавства та психології, щодо наявності в примірниках друкованої, аудіо-, відеопродукції тощо інформації еротичного, порнографічного характеру, або такої, що пропагує культ насильства та жорстокості; її впливу на соціально-психологічні особливості споживача, неповнолітню, малолітню особу.

Зараз здебільшого дослідження з виявлення наявності в примірниках друкованої, аудіо-, відеопродукції тощо інформації еротичного, порнографічного характеру, або такої, що пропагує культ насильства та жорстокості виконуються самостійно судовим експертом-мистецтвознавцем. Для цього розроблені відповідні методики судових мистецтвознавчих досліджень. У той самий час сьогодні не існує чітких критеріїв визначення поняття психолого-мистецтвознавчої експертизи. Наукова база, методика та питання, що ставляться перед цим видом комплексного дослідження, перебувають на стадії розроблення.

Завдання комплексної психолого-мистецтвознавчої експертизи спрямовані на визначення в примірниках друкованої, аудіо-, відеопродукції тощо інформації еротичного, порнографічного характеру, або такої, що пропагує культ насильства та жорстокості; її впливу на соціально-психологічні особливості споживача, неповнолітню, малолітню особу.

При цьому можуть вирішуватися такі питання: чи має надана друкована, аудіо-, відеопродукція тощо еротичний, порнографічний характер? Якщо

так, то яким чином вона впливає на споживача, на формування світогляду, розвиток психіки неповнолітньої, малолітньої особи? Чи пропагує надана друкована, аудіо-, відеопродукція тощо культ насильства та жорстокості? Якщо так, то яким чином вона впливає на споживача, на формування світогляду, розвиток психіки неповнолітньої, малолітньої особи?

Як об'єкти комплексної психолого-мистецтвознавчої експертизи досліджуються аудіо-, відеозаписи, друкована, поліграфічна продукція, особа, матеріали справи тощо.

До методів комплексної психолого-мистецтвознавчої експертизи належать: загальні, окремі (діагностична бесіда, експериментально-психологічне дослідження, мистецтвознавчий аналіз тощо) та спеціалізовані методики експертного дослідження, унесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз за відповідними спеціальностями.

Початковим етапом дослідження є вивчення комісією експертів наданих об'єктів, матеріалів справи. Наступним етапом експерт-мистецтвознавець установлює особливості аудіо-, відео-, друкованої продукції (цільове призначення, змістовна складова, характер, художня цінність тощо). Експерт-психолог проводить дослідження впливу отриманої інформації змістовного характеру на споживача (дорослу людину, неповнолітню, малолітню особу). В умовах присутності конкретної особи вивчає індивідуально-психологічні її характеристики, зіставляє отримані дані між собою. З урахуванням усього комплексу результатів дослідження комісією експертів формулюється висновок про наявність у примірниках друкованої, аудіо-, відеопродукції тощо інформації еротичного, порнографічного характеру, або такої, що пропагує культ насильства та жорстокості, та її вплив на соціально-психологічні особливості споживача, неповнолітню, малолітню особу.

При цьому питання, поставлені перед експертами, можуть вирішуватися в категоричній, імовірній формах або у вигляді висновку про неможливість вирішення питання з аргументацією конкретних причин. Висновок комплексної психолого-мистецтвознавчої експертизи підписують експерт-мистецтвознавець і експерт-психолог.

Таким чином, за запропонованою нами структурою методики наведено загальнометодичні положення комплексних судово-експертних досліджень за основними їх видами. Запропоновані положення дозволяють створити конкретні методики, які після їх апробації та рекомендації до впровадження можуть бути внесені до Державного реєстру методик проведення судових експертиз, що значно підвищить ефективність судово-експертної діяльності.

Додаток 2

Пропозиції щодо порядку призначення та організації проведення комісією судових експертів комплексних судових експертиз

Проведення комплексних судових експертиз комісією експертів організовується у випадках, коли з метою всебічного дослідження обставин кримінального провадження, цивільної, адміністративної, господарської справи, виконавчого провадження необхідно залучити двох або більше експертів, що володіють різними спеціальними знаннями для формулювання спільного висновку (висновків) на основі узагальнення й оцінювання результатів проведених ними досліджень.

Під комплексною розуміють судову експертизу, що проводиться із застосуванням спеціальних знань у різних галузях науки, техніки, мистецтва тощо (різних напрямів однієї галузі знань) для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). Комплексні експертизи, що виконуються комісією експертів, за підходами до формування інтеграційного висновку можна розподілити за двома основними типами:

1) відповідь на поставлене питання формулюється у вигляді спільного висновку двома чи більше експертами різних галузей знань (різних напрямів однієї галузі знань) за сукупністю (підсумовуванням) результатів проведених кожним з них досліджень, виходячи із сумісного їх оцінювання;

2) відповідь на поставлене питання формулюється у вигляді спільного висновку двома чи більше експертами на підставі основного дослідження експерта – фахівця в певній галузі знань, з урахуванням результатів допоміжного дослідження (досліджень) експерта (експертів) в іншій галузі знань (інших напрямів однієї галузі знань) за результатами проведених кожним з них досліджень, виходячи із сумісного їх оцінювання.

Згідно із процесуальним законодавством України експертами можуть виконуватися такі комплексні експертизи: первинні, комісійні, додаткові та повторні.

Під предметом комплексної судової експертизи слід розуміти фактичні дані та обставини справи, що встановлюються на підставі інтеграції спеціальних знань у різних галузях судової експертизи, які базуються на відповідних галузях науки, техніки, мистецтва тощо.

Об'єкти комплексної експертизи – це матеріальні та матеріалізовані джерела інформації, досліджувані експертами з метою встановлення фактичних даних і обставин справи, що входять в обсяг предмета комплексної експертизи.

Завдання комплексної експертизи спрямовані на встановлення цих фактичних даних і обставин справи шляхом дослідження об'єктів комплексної експертизи відповідними методами. Завдання комплексної експертизи реалізуються в питаннях, які поставлені на її вирішення органом (особою), що призначила експертизу, або в порядку експертної ініціативи в межах предмета комплексної експертизи.

Методи комплексної експертизи – це засоби пізнання, за допомогою яких досліджуються об'єкти. До загальних методів комплексної експертизи належать методи діалектики, формально-логічні (абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, ідеалізація, побудова гіпотез, аналогія тощо), загальнопізнавальні (спостереження, вимірювання, опис, порівняння, планування, моделювання тощо). Окремі методи визначаються інструментальною базою та певними науковими прийомами чи способами дослідження, розробленими в окремих галузях науки, техніки тощо (мікроскопія, судова фотографія, спектральний аналіз, рентгеноскопія, фізико-технічні методи, хімічній аналіз, ситуаційний аналіз тощо). Функції «спеціальних» методів виконують спеціалізовані експертні методики, розроблені з метою вирішення завдань комплексної експертизи, що містять систему методів (прийомів, способів) дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експертів із метою виконання певного експертного завдання. Методики комплексної судової експертизи підлягають атестації та державній реєстрації (крім методик судово-медичної та судово-психіатричної експертиз).

Підставою для проведення комплексної експертизи є постанова особи, що провадить досудове розслідування (слідчого, прокурора), постанова судді, звернення сторони захисту про залучення судового експерта, ухвала слідчого судді (суду) про призначення комплексної експертизи.

Як правило, комплексні експертизи проводяться фахівцями державних спеціалізованих експертних установ, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державній спеціалізованій установі, атестовані та отримали відповідну кваліфікацію судового експерта з необхідної для вирішення завдання спеціальності та внесені до Державного реєстру атестованих судових експертів.

При проведенні комплексних експертиз у державній спеціалізованій експертній установі організаційне, матеріально-технічне забезпечення їх виконання, контроль за своєчасним проведенням і дотриманням законів та інших нормативно-правових актів покладаються на керівника експертної установи (за його дорученням – на заступника керівника чи керівника провідного структурного підрозділу) (далі – керівник установи).

До проведення комплексних експертиз, дослідження з яких не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначив комплексну експертизу, можуть залучатися також і фахівці з відповідних галузей знань за умови, що співробітники, які володіють відповідними знаннями, в установі відсутні або не можуть бути залучені до проведення експертизи внаслідок відводу, тривалої хвороби чи інших поважних причин.

Якщо експерт, залучений до проведення комплексної експертизи, здійснює судово-експертну діяльність у складі юридичної особи, що не є державною установою, організаційне, матеріально-технічне забезпечення виконання експертизи та контроль за своєчасним її проведенням покладається на керівника цієї установи.

Експерти, залучені до проведення комплексної експертизи, що не працюють у державних спеціалізованих установах і на професійній основі здійснюють судово-експертну діяльність, забезпечують проведення досліджень відповідно до вимог Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Участь у проведенні комплексної експертизи особи, що не працює в державній експертній установі, здійснюється з урахуванням обмежень, передбачених ст. 7 Закону України «Про судову експертизу».

У постанові (ухвалі, зверненні) про призначення комплексної судової експертизи вказуються такі дані: те, що експертиза комплексна і її найменування за видами (класами, родами, підвидами); місце та дата винесення постанови чи ухвали (звернення); посада, звання й прізвище особи, що призначила комплексну судову експертизу (залучила судових експертів); найменування органу, що призначив комплексну судову експертизу; найменування провадження або справи і її номер; обставини справи, які мають значення для проведення комплексної судової експертизи; підстави для призначення комплексної судової експертизи; прізвища експертів або установа (установи), експертам якої до-

ручене її проведення; провідна установа; у разі участі в проведенні комплексної експертизи особи, яка не працює в експертній установі, – також прізвище, ім'я та по батькові, освіта, спеціальність, місце роботи, адреса цієї особи, інші дані; питання, які виносяться на вирішення експертам; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі порівняльних зразків та інших матеріалів, направлених експертам, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи); дозвіл на використання в разі необхідності методів, що викликають пошкодження чи знищення об'єктів дослідження або застереження щодо заборони використання руйнуючих методів; інші дані, які мають значення для проведення комплексної судової експертизи.

У випадках, коли проведення комплексної судової експертизи доручається декільком спеціалізованим установам, у постанові (ухвалі, зверненні) про її призначення вказується, яка з них є провідною (тією, що організує проведення комплексної судової експертизи й координує проведення фахівцями досліджень).

Якщо в постанові (ухвалі, зверненні) провідна установа не зазначена, вона визначається за узгодженням між керівниками державних спеціалізованих установ, яким доручене проведення комплексної судової експертизи, а якщо вони не дійшли згоди, то після надіслання відповідного клопотання – особою чи органом, що призначив комплексну судову експертизу. Питання про провідну установу вирішується з урахуванням обсягу й завдань дослідження.

Якщо проведення комплексної судової експертизи доручено спеціалізованій державній експертній установі та фахівцям, які не є працівниками зазначених установ, провідною визначається спеціалізована державна установа.

Постанова (ухвала) про призначення комплексної експертизи направляється в кожну з установ (експерту), яким доручається її проведення. Об'єкти дослідження та матеріали справи направляються провідній установі.

Якщо до проведення комплексної експертизи залучається фахівець, що не працює в експертній установі, особа (орган), що призначає комплексну судову експертизу, упевнившись в особі експерта, вручає йому копію постанови (ухвали) про призначення експертизи, роз'яснює обов'язки й права, установлені чинним законодавством, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків і за надання завідомо неправдивого висновку. Про виконання цих дій складається відповідний процесуальний документ, у якому зазначаються відомості про особу експерта, його компетентність у певній галузі знань і зроблені

ним заяви. Коли комплексна експертиза призначається в державну спеціалізовану експертну установу, одержавши постанову (ухвалу, звернення) про її призначення, керівник установи доручає її проведення комісії експертів або одному експерту, який володіє спеціальними знаннями в різних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла.

У разі, коли експертиза не призначена як комплексна, але при ознайомленні з наданими на дослідження матеріалами або в ході проведення окремих експертиз виявлена необхідність виконання комплексної експертизи, її проведення організовується керівником установи.

Якщо проведення комплексної експертизи не може бути здійснено силами однієї установи, її керівник сповіщає про це особу (орган), що призначили експертизу (залучили експертів), і пропонує винести відповідну постанову (ухвалу, звернення) щодо необхідності залучення до участі в її проведенні відповідних фахівців. Якщо особа або орган, який призначив комплексну судову експертизу, протягом одного місяця не вживає необхідних заходів із залучення необхідних фахівців, керівник установи повідомляє про це орган (особу), що призначив експертизу та повертає матеріали без виконання.

У разі, коли для відповіді на деякі з поставлених питань постанови не потрібне проведення комплексної експертизи, хід і результати дослідження з них можуть бути оформлені окремими висновками. У цих висновках мають міститися посилання на комплексну експертизу, якою вирішувалися відповідні питання постанови (ухвали), що потребували комплексного дослідження, або на причини неможливості організації проведення комплексної експертизи.

При виконанні комплексної експертизи декількома установами комісія експертів формується керівником провідної установи разом із керівниками установ, що беруть участь у проведенні експертизи. Керівник провідної установи призначає провідного експерта (голову комісії).

Провідний експерт (голова комісії) має ті самі процесуальні права та обов'язки, що й будь-який експерт у відповідному виді судочинства. Голова комісії не має ніяких переваг перед іншими членами комісії при вирішенні питань по суті. Він забезпечує належну організацію й координацію діяльності комісії експертів із метою вирішення поставлених завдань.

Провідний експерт (голова комісії):

– скликає нараду експертів, на якій ознайомлює кожного члена комісії з постановою (ухвалою) про призначення експертизи та матеріалами, що надійшли для дослідження;

– організовує розроблення спільної програми досліджень, у тому числі з визначенням послідовності дослідження об'єктів із метою одержання найбільш повної інформації з урахуванням їх можливого пошкодження в результаті застосування відповідних методів аналізу та строків виконання окремих досліджень;

– у разі неузгодження дій членів комісії при виконанні досліджень чи порушенні їх послідовності повідомляє про це керівнику установи;

– роз'яснює кожному з членів комісії його роль і функції в проведенні комплексної експертизи та формулюванні спільного висновку, про вплив досліджень, проведених кожним з експертів на формулювання спільного висновку; інформує про те, що кожний з експертів не несе відповідальності за результати досліджень, отриманих безпосередньо іншими членами комісії;

– організовує проведення комісією експертів зовнішнього огляду та попереднє вивчення об'єктів експертизи, що надійшли на дослідження, через керівника відповідного підрозділу контролює передачу об'єктів від одного члена комісії іншому;

– через керівника установи (підрозділу) здійснює зв'язок з керівниками установ (підрозділів), співробітники яких є членами експертної комісії;

– контролює строк проведення експертизи й координує виконання програми досліджень;

– організовує ознайомлення членів комісії з ходом і проміжними результатами досліджень;

– керує підсумковою нарадою комісії експертів при оцінюванні результатів усіх досліджень, їх узагальненні й формулюванні загального висновку (висновків);

– складає проект висновку (повідомлення про неможливість дати висновок) або доручає це зробити будь-кому з членів комісії;

– надає на розгляд підписаний членами експертної комісії висновок комплексної експертизи керівникам підрозділів і провідної установи.

При проведенні комплексної експертизи судові експерти повинні суворо дотримуватися вимог процесуального законодавства, Закону України «Про судову експертизу», інших законів, підзаконних нормативних актів, що передбачають права, обов'язки й відповідальність експерта.

Залежно від складності дослідження загальний строк проведення комплексної судової експертизи встановлюється керівником експертної установи, а при проведенні її декількома установами – за узгодженням між керівника-

ми цих установ, у межах до 3-х місяців. У виняткових випадках, якщо експертиза є особливо складною, потребує вирішення більше десяти питань, потребує залучення фахівців інших спеціалізованих експертних установ або фахівців інших установ, підприємств чи організацій тощо й не може бути виконана в строк до трьох місяців, більший розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з особою (органом), який призначив експертизу, після попереднього вивчення експертами наданих матеріалів. Попереднє вивчення матеріалів залежно від складності досліджень не повинно перевищувати 20 днів. У разі відмови органу, що призначив експертизу, у погодженні запропонованого розумного строку проведення комплексної експертизи, матеріали справи можуть бути повернені з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності, визначеним у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу».

Строк проведення комплексної судової експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи та закінчується в день направлення їх особі або органу, який призначив експертизу. Якщо закінчення встановленого строку проведення комплексної експертизи припадає на неробочий день, то днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день.

У строк проведення експертизи не включається строк виконання клопотань судових експертів, пов'язаних із витребуванням додаткових матеріалів, отриманням дозволу на знищення чи істотне пошкодження об'єктів (якщо до задовольняння клопотання подальше проведення досліджень неможливе) або усуненням інших недоліків, допущених особою (органом), яка призначила експертизу.

У разі невиконання протягом сорока п'яти днів клопотань експертів щодо надання додаткових матеріалів, незабезпечення доступу до об'єкта дослідження (учинення перешкод з боку сторін, що беруть участь у справі, в обстеженні об'єкта), матеріали справи можуть бути повернуті органу (особі), який призначив комплексну судову експертизу разом із повідомленням експертів про неможливість надання висновку, у якому зазначаються причини неможливості її проведення.

У разі несплати вартості комплексної судової експертизи в порядку, передбаченому чинним законодавством, керівник експертної установи повертає матеріали справи органу (особі), який призначив комплексну експертизу, зазначаючи причини їх повернення без виконання.

Проведення комплексної експертизи організаційно складається з підготовчого, дослідницького й заключного етапів. Кожний етап відображається у відповідних частинах висновку: вступний (вступ), дослідницький (дослідження) та заключний (висновках).

На підготовчому етапі організовується ознайомлення членів комісії з матеріалами, що надійшли на експертизу, проводиться перша нарада комісії з метою з'ясування спільного завдання, визначення окремих завдань, підзавдань, послідовності застосування методів і строків проведення окремих досліджень у межах загального строку проведення експертизи. Провідний експерт роз'яснює кожному з членів комісії його роль і функції в проведенні комплексної експертизи та формулюванні спільного висновку, про вплив досліджень, проведених кожним з експертів на формулювання спільного висновку; інформує про те, що кожний із експертів не несе відповідальності за результати досліджень, отриманих безпосередньо іншими членами комісії. Згадувані дії на підготовчому етапі можуть бути здійснені з використанням засобів комунікативного зв'язку, через мережу Internet.

Підготовчий етап завершується виробленням спільної програми досліджень. Підготовчий етап відображається у вступній частині висновку, де крім даних, обов'язкових для всіх типів експертиз, указується найменування комплексної експертизи за видами досліджень, провідний експерт; відомості про окремі дослідження, що виконувались кожним із членів комісії; зазначається про особисту відповідальність за результати досліджень, проведених безпосередньо кожним з експертів, про їх вплив на формулювання спільного висновку; після запису щодо попередження експертів про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку та (чи) відмову від давання висновку робиться запис про те, що кожний з експертів не несе відповідальності за результати досліджень, отриманих безпосередньо іншими членами комісії.

У тих випадках, коли проведення комплексної експертизи здійснюється декількома установами, у вступній частині висновку вказуються ці установи.

Якщо комплексній експертизі передувало проведення окремих експертиз, результати яких мають значення для вирішення загального питання, та ці дані завдані слідчим (судом) як вихідні, у вступній частині висновку наводяться відомості про ці експертизи.

За необхідності у вступній частині наводяться стисле викладення обставин справи та вихідні дані для проведення експертизи.

На дослідницькому етапі експерти проводять спільні (зовнішній огляд об'єктів, синтезуючий підрозділ) і самостійні дослідження, хід яких відображається у відповідних підрозділах дослідницької частини висновку із вказівкою видів досліджень та прізвищ експертів. Цей етап дослідження може починатися із викладення схеми комплексного дослідження.

Узагальнення й оцінювання результатів дослідження експерти проводять на підсумковій нараді комісії, що відображається в синтезуючому підрозділі дослідницької частини висновку. Тут же проводиться обґрунтування спільного висновку (висновків) за результатами досліджень, проведених експертами різних спеціальностей.

Спільний висновок підписується комісією експертів, оскільки результати дослідження кожного з експертів впливають на його кінцевий результат і є тими складовими, на підставі яких вирішується завдання комплексної експертизи.

Вимога закону про те, що експерт дає висновок від свого імені на підставі досліджень, проведених ним відповідно до його спеціальних знань, і несе за наданий ним висновок особисту відповідальність, повністю поширюється й на осіб, що брали участь у проведенні комплексної експертизи та у формулюванні спільного висновку (висновків) щодо результатів проведених безпосередньо ними досліджень та їх впливу на формулювання спільного висновку.

Якщо судові експерти не дійшли згоди при формулюванні спільного висновку, комісією складається один висновок комплексної експертизи. У синтезуючій частині висновку мають бути наведені результати досліджень кожного з експертів і викладені причини розбіжностей членів комісії в оцінюванні результатів для формулювання спільного висновку, кожний експерт зобов'язаний обґрунтувати причини своєї незгоди з думкою інших членів комісії. У висновку з питання, що потребує спільного вирішення, членами комісії має бути повідомлено про неможливість його вирішити. Крім того, експерти формулюють свої окремі висновки за результатами досліджень.

Якщо в ході досліджень не було отримано даних, достатніх для вирішення питання (питань) комплексної судової експертизи, судові експерти формулюють спільний висновок про неможливість вирішення питання або висновок у ймовірній формі з обґрунтуванням причин і, крім того, формулюють свої окремі висновки за результатами досліджень.

У разі встановлення судовими експертами в ході досліджень можливостей вирішення питань, які не були перед ними поставлені, але їх вирішення може мати значення для справи, у висновку комплексної судової експертизи указується на ці факти шляхом вирішення цих питань. Питання, що вирішувались експертами за їх ініціативою, наводяться після питань постанови (ухвали) про призначення експертизи; обґрунтування розширення кола вирішуваних питань наводиться у вступній частині висновку комплексної експертизи.

У разі виявлення експертами в ході досліджень обставин, що сприяли (могли сприяти) учиненню правопорушення, про них зазначається у висновку комплексної судової експертизи з рекомендацією щодо усунення таких обставин або складається окрема профілактична рекомендація органу або особі, яка призначила експертизу, щодо прийняття заходів з усунення цих обставин.

Комплексні експертизи реєструються в кожній експертній установі. Експертний висновок або повідомлення про неможливість дати висновок оформляє провідна установа (провідний експерт). Співробітники інших установ (підрозділів) надають провідній установі (провідному експертові) дані про хід і результати проведених ними окремих досліджень у формі відповідних підрозділів висновку.

Додатки до висновку (фототаблиці, діаграми, схеми, креслення тощо) підписуються судовими експертами, що їх склали, засвідчуються печаткою тієї експертної установи, де вони були підготовлені, і надаються провідній установі (провідному експертові) для приєднання до висновку як його складових.

Висновок складається в кількості примірників, достатній для направлення особі (органу), що призначив експертизу (у передбачених законом випадках – іншим особам), і кожній експертній установі, судові експерти якої брали участь у проведенні комплексної судової експертизи. Висновок і додатки до нього засвідчуються печаткою провідної установи.

Контроль за строками, повнотою та якістю проведених досліджень здійснюють керівники установ, співробітники яких беруть у них участь. Загальний контроль за ходом і строками проведення комплексної експертизи покладається на керівника провідної установи.

Післямова

Удосконалення нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні, її теоретичної, у тому числі методологічної бази, забезпечення організації діяльності системи державних судово-експертних установ, підвищення мотивації державних судових експертів, протидія корупційним виявам у сфері судової експертизи, удосконалення засобів підвищення кваліфікації співробітників державних судово-експертних установ, розвиток міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності з метою зміцнення становища української судової експертизи у світі, розширення бази знань експертів, розроблення нових методичних комплексів, зокрема шляхом якнайшвидшої адаптації до передових зарубіжних методик, і впровадження в практику сучасних українських методик серед експертних лабораторій світу – це ті основні напрями, за якими розвивається вітчизняна судова експертиза в умовах сьогодення.

Побудова ефективної системи проведення судових експертиз – це завдання, від розв'язання якого залежать забезпечення конституційних гарантій доступу до правосуддя, захисту державою прав та законних інтересів громадян і організацій, підстави для скорочення строків відправлення правосуддя, підвищення ефективності роботи судових органів і якості судових актів, що цілком відповідає основним пріоритетним напрямам соціально-економічного розвитку України.

Протягом останніх років у системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України сформовані єдині взаємозалежні теоретичні й практичні засади проведення судової експертизи, що становлять базис вітчизняної методології судової експертизи. Основні

етапи її формування реалізувалися у створенні загальної теорії судової експертизи й розвитку її положень в окремих теоріях родів і видів судової експертизи. Її ефективність підтверджена багаторічною практикою не тільки правоохоронних і правозастосовних органів України, а й ряду зарубіжних країн. Практичний досвід, накопичений у судово-експертних установах, визначив інтеграцію створеної методології зі світовим судово-експертним співтовариством.

На сьогодні багато проблем судової експертизи залишаються невирішеними. До них належать і проблеми теорії та практики комплексних судово-експертних досліджень, нормативно-правового регулювання комплексної судової експертизи в різних видах судочинства. У цій монографії зроблена спроба заповнити наявні прогалини в зазначеному напрямі досліджень. Ми свідомо зосередили основну увагу на гострих дискусійних або зовсім не досліджених науковцями питаннях комплексних судово-експертних досліджень, вважаємо, що саме такий підхід дозволить зробити крок уперед у розвитку як судової експертизи, так і її теоретичних і методичних засад.

Перелік використаних джерел

1. Абрамова Н. Т. Особенности систем и принципы их классификации / Н. Т. Абрамова // Философ. науки. – М., 1972. – № 6. – С. 50–57.
2. Авдеева Г. К. Криминалистические экспертизы: реальность или миф? / Г. К. Авдеева // Криминалистъ первопечатный. – Харьков : ТОВ «Вид. агенція “Апостіль”», 2016. – № 13. – С. 74–87.
3. Авдєєва Г. К. Проблеми судово-експертного дослідження контрафактної аудіовізуальної продукції (за матеріалами кримінальних справ) : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Г. К. Авдєєва. – Харків : НЮАУ, 2006. – 20 с.
4. Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы / Т. В. Аверьянова. – М. : Акад. МВД РФ, 1994. – 123 с.
5. Аверьянова Т. В. Методы судебно-экспертных исследований и тенденции их развития : дис. … д-ра юрид. наук / Аверьянова Татьяна Витальевна. – М., 1994. – 445 с.
6. Аверьянова Т. В. Природа общей теории судебной экспертизы и ее место в системе научного знания / Т. В. Аверьянова // Изв. ТулГУ. Серия: Современные проблемы законодательства России, юридических наук и правоохранительной деятельности. – Тула : ТулГУ, 1999. – Вып. 1. – С. 165–172.
7. Аверьянова Т. В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований / Т. В. Аверьянова. – Алма-Ата : Каз. НИИСЭ, 1991. – 240 с.
8. Агошкова Е. Б. Эволюция понятия системы / Е. Б. Агошкова, Б. В. Ахлибининский // Вопр. философии. – 1998. – № 7. – С. 170–179.
9. Акоф Р. Л. Общая теория систем и исследование систем как противоположные концепции науки о системах. В кн.: Общая теория систем : пер. с англ. В. Я. Алтаева и Э. Л. Наппельбаума. – М. : Мир, 1966. – 186 с.
10. Александров А. С. О методологических следствиях, вызываемых терминологическими причинами (из опыта прочтения текста УПК РФ) / А. С. Александров // Правоведение. – 2005. – № 5. – С. 6–18.

11. Алиев И. А. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы / И. А. Алиев, Т. В. Аверьянова. – Баку : Азерб. гос. изд-во, 1992. – 594 с.
12. Алиев И. А. Предмет общей теории судебной экспертизы / И. А. Алиев, Ю. Г. Корухов // Основы судебной экспертизы. Ч. 1 : Общая теория. – М. : РФЦСЭ при МЮ РФ, 1997. – 430 с.
13. Амосов М. Н. Моделирование сложных систем / М. Н. Амосов. – Киев : Наук. думка, 1968. – 88 с.
14. Антипенко Л. Г. Об элементарной «ячейке» («клеточке») процесса управления и самовоспроизведения / Л. Г. Антипенко, В. И. Кремянский // Информация и управление. Философско-методологические аспекты. – М. : Мысль, 1985. – 285 с.
15. Анушат Е. Искусство раскрытия преступления и законы логики / Е. Анушат. – М. : Право и жизнь, 1927. – 80 с.
16. Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта / Л. Е. Ароцкер // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : РИО МООП УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 135–141.
17. Ароцкер Л. Е. Судебная этика / Л. Е. Ароцкер // Соц. законность. – 1969. – №9. – С. 31–35.
18. Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы / Л. Е. Ароцкер // Криминалист. экспертиза. – М. : ВШ МООП РСФСР, 1966. – Вып. 1. – С. 51–54.
19. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юрид. лит., 1969. – 120 с.
20. Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заболоцкий. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – С. 16–26.
21. Арсеньев В. Д. Нравственные начала деятельности судебного эксперта / В. Д. Арсеньев, Р. С. Белкин // Методология судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1986. – С. 84–91.
22. Арсеньев В. Д. Процессуальные проблемы комплексной судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Теоретические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1981. – Вып. 48. – С. 72–73.
23. Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – Вып. 44. – С. 3–23.

24. Арсеньев В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре – криминалист. чтениях. – М. : ВНИИСЭ, 1978. – Вып. 23. – С. 3–7.
25. Атал Б. Автоматическое распознавание дикторов по голосу / Б. Атал // ИИЭР. – 1976. – Т. 64, № 4. – С. 48–66.
26. Аубакиров А. Ф. Криминалистическая экспертиза материалов и веществ : пособие / А. Ф. Аубакиров, Э. П. Ким. – Алматы : Эдилет, 2001. – 222 с.
27. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
28. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. – М., 1981. – 432 с.
29. Балгабаева С. А. Некоторые вопросы нормативно-правового регулирования деятельности судебного эксперта в Казахстане / С. А. Балгабаева, А. А. Куставлетова // Актуальные проблемы юридической экспертологии на современном этапе : сб. материалов 5-й междунар. науч.-практ. конф. (22 февр. 2010 г.) / под ред. А. Н. Попова. – Красноярск, 2010. – С. 14–18.
30. Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України / В. М. Бараняк // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Юрид. науки. – 2014. – № 801. – С. 229–233.
31. Барон Л. В. Специфика предмета, объектов и структуры судебной пожарно-технической экспертизы / Л. В. Барон // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1985. – С. 137–150.
32. Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. А. Барцицька ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2011. – 22 с.
33. Басиста І. В. Окремі проблеми залучення спеціалістів під час досудового розслідування та призначення експертних досліджень / І. В. Басиста, В. І. Оперук // Криминалистика и судебная экспертиза : сб. науч. тр. / КНИИСЭ. – Киев, 2015. – Вып. 60. – С. 203–213.
34. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002) / В. П. Бахин. – Киев, 2002. – 268 с.

35. Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – Київ, 2003. – 404 с.
36. Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с.
37. Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1969. – 216 с.
38. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 2001. – 240 с.
39. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 304 с.
40. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – 272 с.
41. Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : Закон и право, 2001. – 837 с.
42. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 1. – 408 с.
43. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 2. – 464 с.
44. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 3. – 480 с.
45. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : учеб. пособие для слушателей ВУЗов МВД СССР / Р. С. Белкин. – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1978. – Т. II : Частные криминалистические теории. – 410 с.
46. Белкин Р. С. О природе криминалистической науки / Р. С. Белкин // Тр. Акад. МВД РФ. – М. : Акад. МВД РФ, 1996. – С. 5–13.
47. Беляева Л. Д. Проблемы дифференциации и интеграции знаний в области криминалистического исследования материалов, веществ и изделий / Л. Д. Беляева // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1987. – С. 4–12.
48. Берзин В. Ф. К вопросу о процедуре решения идентификационной задачи комплексной экспертизы вещественных доказательств / В. Ф. Берзин, З. А. Ковальчук, З. С. Меленевская // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1984. – Вып. 29. – С. 12–23.

49. Берзин В. Ф. О нереальных идентификационных задачах в теории и практике криминалистической экспертизы / В. Ф. Берзин, З. А. Ковальчук, З. С. Меленевская // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1988. – Вып. 36. – С. 9–17.
50. Берзин В. Ф. О сущности вопроса об установлении контакта (контактного взаимодействия) объектом / В. Ф. Берзин, З. А. Ковальчук, З. С. Меленевская // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1986. – Вып. 33. – С. 8–15.
51. Берзин В. Ф. Об идентификационной задаче комплексной экспертизы вещественных доказательств / В. Ф. Берзин, З. А. Ковальчук, З. С. Меленевская // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1983. – Вып. 27. – С. 15–21.
52. Берзин В. Ф. Установление факта контактного взаимодействия объектов (критический анализ экспертного исследования) / В. Ф. Берзин, З. А. Ковальчук, З. С. Меленевская // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1991. – Вып. 43. – С. 42–50.
53. Берзін В. Ф. Ще раз до питання про встановлення факту контактної взаємодії (ФКВ) об'єктів / В. Ф. Берзін, З. А. Ковальчук, З. С. Меленевська // Криміналістика та суд. експертиза. – Київ : МІОУ, 2000. – Вип. 49. – С. 17–26.
54. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. – М. : Изд-во МГУ : Инфра-М-Норма, 1998. – 624 с.
55. Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник / М. Т. Білуха. – Київ : Вища шк., 1992. – 279 с.
56. Блауберг И. В. Системный подход в современной науке / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М. : Мысль, 1970. – С. 7–48.
57. Блауберг И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. – М., 1969. – 48 с.
58. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
59. Блауберг И. В. Философский принцип системности и системный подход / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Вопр. философии. – 1978. – № 8. – С. 39–52.

60. Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М. : СЭ, 1972. – Т. 10. – 592 с.
61. Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М. : СЭ, 1973. – Т. 12. – С. 269.
62. Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М. : СЭ, 1978. – Т. 30. – С. 289.
63. Большой энциклопедический словарь. – М. : СЭ, 1991. – Т. 1. – 862 с.
64. Большой энциклопедический словарь. – М. : СЭ, 1991. – Т. 2. – 768 с.
65. Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2013. – № 1082, вип. 16. – С. 316–318.
66. Бондарь М. Е. К вопросу о структуре методики экспертного исследования / М. Е. Бондарь // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1991. – Вып. 42. – С. 9–16.
67. Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика» / М. Е. Бондарь // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1990. – Вып. 40. – С. 13–19.
68. Бондарь М. Е. Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы : дис. … канд. юрид. наук / М. Е. Бондарь. – Киев, 1992. – 206 с.
69. Бордюгов Л. Г. Интегративный характер ситуалогической экспертизы / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Харків : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 205–213.
70. Брокгауз Ф. А. Малый энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : ТЕРРА, 1994. – Т. 4. – 2166 с.
71. Булкат М. С. Зовнішні функції України та тенденції їх розвитку : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. С. Булкат. – Київ, 2014. – 237 с.
72. Буринскій Е. Ѳ. Судебная экспертиза документовъ, производство ея и пользованіе ею / Е. Ѳ. Буринскій. – СПб., 1902. – 351 с.
73. Бусленко Н. П. Моделирование сложных систем / Н. П. Бусленко. – М. : Наука, 1968. – 356 с.
74. Быховский И. Этика проведения следственных действий / И. Быховский, Н. Захарченко // Соц. законность. – 1973. – № 11. – С. 12–14 ; № 12. – С. 38–39.

75. Бычкова С. Ф. Изучение контрафактной продукции, как новый вид экспертного исследования / С. Ф. Бычкова, Е. Д. Богодухова // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 67–69.
76. Бычкова С. Ф. Современные направления развития судебной экспертизы в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / С. Ф. Бычкова. – Минск : [б. и.], 1995. – 56 с.
77. Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бычкова. – Алматы : Каз. НИИСЭ, 1994. – 319 с.
78. Бэкон Ф. Сочинения / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1977. – Т. 1. – 570 с.
79. Вандер М. Б. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ, изделий / М. Б. Вандер. – СПб. : Питер, 2001. – 128 с.
80. Вареникова С. П. Некоторые аспекты расширения возможностей криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий посредством использования данных о механизме следообразования / С. П. Вареникова // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебных экспертиз : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1987. – С. 136–143.
81. Вареникова С. П. Теоретические и методические основы исследования механизма следообразования в криминалистических экспертизах материалов, веществ и изделий : дис. … канд. юрид. наук / Вареникова Светлана Павловна. – М. : [б. и.], 1986. – 178 с.
82. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений / А. Вейнгарт ; пер. с нем., под ред. В. И. Лебедева. – СПб. : Вестник полиции, 1912. – 284 с.
83. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
84. Венгеров А. Т. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Т. Венгеров. – 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
85. Вермель И. Г. Вопросы теории судебно-медицинского заключения / И. Г. Вермель. – М. : Медицина, 1979. – 127 с.
86. Вермель И. Г. К вопросу о систематизации признаков объектов судебной экспертизы / И. Г. Вермель, Л. В. Кочнева, Г. Е. Макушина // Общетеоретические вопросы судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – С. 44–52.

87. Винберг А. И. Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы / А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Вопросы теории и практики судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1983. – С. 3–21.
88. Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы / А. И. Винберг // Сов. государство и право. – 1978. – № 9. – С. 71–75.
89. Винберг А. И. К проблеме объектов судебной экспертизы / А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Общетеоретические вопросы судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – С. 3–13.
90. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. – М. : Госюриздат, 1956. – 213 с.
91. Винберг А. И. О принципах классификации объектов в судебно-экспертной объектологии / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская // Методология судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1986. – С. 27–40.
92. Винберг А. И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А. И. Винберг, А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – № 28. – С. 54–93.
93. Винберг А. И. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1979. – 183 с.
94. Винберг А. И. Судебная экспертология – новая отрасль науки / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская // Соц. законность. – 1973. – № 11. – С. 8–51.
95. Винберг А. И. К вопросу о методе системного структурного анализа при определении предмета криминалистики и соотношении ее разделов / А. И. Винберг // Вопросы криминалистики и судеб. экспертизы. – М., 1969. – Вып. 11. – С. 15–20.
96. Вицин С. Е. Системный подход и преступность : учеб. пособие / С. Е. Вицин. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – 140 с.
97. Вітер І. Вплив глобалізації на європейські інтеграційні процеси / І. Вітер // Антологія творчих досягнень. – Київ : ІСЕМВ НАН України, 2004. – Вип. 1. – С. 125–131.
98. Возгрин И. А. Понятие и содержание криминалистической методики расследования преступлений / И. А. Возгрин // Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2 : Криминалистическая методика: Методика расследования

преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 11–52.

99. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – 2-ге вид., стер. – Київ, 2006. – 235 с.
100. Волынский А. Ф. Концептуальные основы технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступления : дис. … д-ра юрид. наук / А. Ф. Волынский. – М. : [б. и.], 1999. – 218 с.
101. Воскобойников А. Э. Системные исследования: базовые понятия, принципы и методология / А. Э. Воскобойников // Знание. Понимание. Умение. – 2013. – № 6, нояб. – дек. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/6/Voskoboinikov_Systems-Research/ (дата звернення: 16.05.2016)
102. Вул С. М. Судебно-автороведческая экспертиза / С. М. Вул // Судебные экспертизы. – Киев : РИО МВД УССР, 1981. – С. 146–168.
103. Вул С. М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи : метод. пособие / С. М. Вул. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – 109 с.
104. Вул С. М. Судебно-автороведческая идентификационная экспертиза: методические основы : метод. пособие / С. М. Вул. – Харьков : ХНИИСЭ, 2007. – 64 с.
105. Галака С. П. Ядерне нерозповсюдження у світовій практиці : автореф. дис. … д-ра політ. наук / С. П. Галака. – Київ, 2006. – 26 с.
106. Галкин В. М. Средства доказывания в уголовном процессе. Ч. 2 : Заключение эксперта / В. М. Галкин. – М. : ЦНИИСЭ, 1968. – 96 с.
107. Галузева науково-технічна програма по боротьбі із злочинністю Мін'юсту України : зб. анот. матеріалів з наук.-дослід. розроб. – Київ : ВІПОЛ, 1996. – Вип. 1. – С. 9–12.
108. Галяшина Е. И. Прикладные основы судебной фоноскопической экспертизы / Е. И. Галяшина // Теория и практика судебной экспертизы. – СПб. : Питер, 2003. – С. 9–213.
109. Гейндль Р. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений. Со 127 рисунками в тексте / Р. Гейндль ; пер. В. В. Шпеера ; под ред. А. И. Крюкова. – М. : Гос. техн. изд-во, 1927. – 332 с.

110. Герасимов И. Ф. Общие положения методики расследования преступлений / И. Ф. Герасимов // Криминалистика : [учебник] / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др. ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М. : Высш. шк., 1994. – С. 324–334.
111. Гетманова А. Д. Логика / А. Д. Гетманова. – М. : Высш. шк., 1986. – 228 с.
112. Головин А. Ю. Теория и практика классификационных исследований в криминалистической науке / А. Ю. Головин. – Тула : Тул. фил. юрид. ин-та МВД РФ, 2000. – 460 с.
113. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика / А. Ю. Головин. – М. : ЛексЭст, 2002. – 308 с.
114. Головченко Л. М. Деякі питання нормативно-правового регулювання організації судово-експертної діяльності в Україні / Л. М. Головченко // Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні : матеріали наук.-практ. конф. / ХНДІСЕ, Крим. від-ня. – Сімферополь : Таврiда, 2000. – С. 3–4.
115. Головченко Л. М. Проблеми експертного дослідження контрафактної продукції / Л. М. Головченко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2006. – № 5 (55). – С. 105–110.
116. Голунский С. А. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / С. А. Голунский, Б. М. Шавер. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 372 с.
117. Гончаренко В. Г. Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики / В. Г. Гончаренко // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 верес. 2003 р.). – Харків : Гриф, 2003. – С. 11–13.
118. Гора І. В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України / І. В. Гора // Вісн. Акад. адвокатури України. – Київ, 2014. – Т. 11, № 3. – С. 145–153.
119. Гордон Б. Е. Судебная аналитическая химия, её задачи и перспективы развития / Б. Е. Гордон // Материалы Всесоюз. науч. конф. – М. : ВНИИСЭ, 1972. – Ч. 3, вып. 1. – С. 14–17.
120. Горошко Е. Ю. К вопросу об оформлении заключений комплексных экспертных исследований / Е. Ю. Горошко // Эксперт-криминалист. – 2009. – № 3. – С. 13–16.

121. Горошко Е. Ю. Комплексные экспертные исследования в уголовном процессе: теоретические и прикладные аспекты : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. Ю. Горошко. – Минск : [б. и.], 2010. – 23 с.
122. Горошко Е. Ю. Методологические теории комплексных экспертных исследований / Е. Ю. Горошко // Вестн. Акад. МВД Респ. Белорусь. – 2009. – №2. – С. 127–131.
123. Горский Г. Ф. Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. – 270 с.
124. Грановский Г. Л. Классификация и общая характеристика экспертных алгоритмов / Г. Л. Грановский // Проблемы теории судеб. экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – Вып. 44. – С. 59–77.
125. Грановский Г. Л. Основы трасологии. Особенная часть / Г. Л. Грановский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1974. – 240 с.
126. Грановский Г. Л. Основы трасологии. Общая часть / Г. Л. Грановский ; под ред. В. Н. Зуева. – М. : ВНИИСЭ, 1965. – 123 с.
127. Грановский Г. Л. Свойства как объекты экспертного исследования и их признаки / Г. Л. Грановский // Новые разработки и дискус. проблемы теории и практики судеб. экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – Вып. 6. – С. 1–12.
128. Грановский Г. Л. Статистические методы определения следообразующего участка папиллярного узора руки / Г. Л. Грановский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1974. – 44 с.
129. Громов В. И. Искусство расследования преступлений: достижения и методы розыскной и следственной практики (опыт анализа доказательственных улик) : пособие для органов уголов. розыска и следствия / В. И. Громов, Н. Лаговиер. – М., 1927. – 168 с.
130. Громов В. И. Методика расследования преступлений. Руководство для органов милиции и уголовного розыска / В. И. Громов. – М., 1929. – 114 с.
131. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – [Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.]. – М. : ЛексЭст, 2002. – 1088 с.
132. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – Київ : КНТ : Вид. Фурса С. Я., 2006. – 272 с.

133. Давудов Ф. Э. Процессуальные и организационно-методические формы использования возможностей науки и техники в целях расследования и профилактики преступлений : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / Ф. Э. Давудов. – Тбилиси : Изд-во Тбилис. гос. ун-та, 1972. – 44 с.
134. Джабир А. Общая характеристика несоответствий, обнаруженных при аудите лабораторий судебной экспертизы, аккредитованных по стандарту ISO/IEC 17025 / А. Джабир // Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 27 окт. 2016 г.). – Алматы, 2016. – С. 157–161.
135. Диагностика / В. Х. Василенко и др. // Большая медицинская энциклопедия. – 3-е изд. – М. : СЭ, 1977. – Т. 7. – С. 245–252.
136. Ділі Дж. Основи семіотики / Дж. Ділі ; пер. з англ. та наук. ред. А. Карася ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Філос. ф-т. – 2-ге допов. вид. – Львів : Арсенал, 2000. – 232 с.
137. Длугач Т. Б. Проблема целого и части / Т. Б. Длугач // Вопр. философии. – 1965. – № 7. – С. 234–241.
138. До питання щодо структури та змісту експертної методики з урахуванням вимог стандартів управління якістю, адаптованих в Україні / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, В. В. Назаров та ін. // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев, 2013. – Вып. 58, ч. 1. – С. 97–116.
139. Добров Г. М. Наука: информация и управление / Г. М. Добров, А. А. Коренной. – М. : Сов. радио, 1977. – 236 с.
140. Доддингтон Д. Р. Распознавание дикторов: идентификация людей по голосу / Д. Р. Доддингтон // ТИИЭР. – 1985. – Т. 73, № 11. – С. 129–145.
141. Дулов А. В. Методологические принципы комплексных экспертных исследований / А. В. Дулов, Е. Ю. Горошко // Вестн. Гродн. гос. ун-та им. Я. Купалы. – 2009. – № 4 (6). – С. 65–71.
142. Дулов А. В. Принципиальные основы проведения комплексных исследований в судебной экспертизе / А. В. Дулов, Е. Ю. Горошко // Право.by. – 2010. – № 1 (7). – С. 98–105.
143. Евмененко С. А. Система обеспечения качества судебно-экспертной деятельности Республики Беларусь / С. А. Евмененко, С. Н. Нефедов // Применение современных научных методов и технологий в области экспертиз : материалы междунар. конф., Ереван – Цахкадзор, 16–17 июня 2015 г. – Ереван, 2015. – С. 149–157.

144. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 388 с. – (Настільна книга адвоката).
145. Експертизи у судочинстві України : посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – Київ : Юрінком Інтер, 2015. – 504 с.
146. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні / О. Г. Рувін, Ю. І. Палеха, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев, 2012. – Вып. 57. – С. 3–9.
147. Ермоленко Б. Н. Теоретические и методические проблемы судебной баллистики / Б. Н. Ермоленко. – Киев : РИО МВД УССР, 1976. – 152 с.
148. Ефремян Э. Б. Возможности комплексной криминалистической почвенно-трасологической экспертизы / Э. Б. Ефремян, Е. А. Хлесткова // Экспертная техника. – М. : ВНИИСЭ, 1994. – Вып. 119. – С. 18–22.
149. Ефремян Э. Б. Некоторые вопросы программирования решения типовых задач комплексной почвоведческо-трасологической экспертизы / Э. Б. Ефремян // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики : тез. науч.-практ. конф. – Киев : МЮУ, 1993. – С. 163–164.
150. Ефремян Э. Б. Некоторые теоретические и методические вопросы экспертизы по установлению механизма образования почвенных наслоений / Э. Б. Ефремян // Роль судебной экспертизы в социалистическом правовом государстве : тез. науч.-практ. конф. – Минск : УД СМ БССР, 1989. – С. 319–322.
151. Ефремян Э. Б. О классификации задач комплексных криминалистических почвоведческо-трасологических исследований / Э. Б. Ефремян // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1993. – Вып. 46. – С. 98–104.
152. Ефремян Э. Б. Об объектах комплексной криминалистической почвоведческо-трасологической экспертизы / Э. Б. Ефремян // Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений. – Одесса : Одес. НИЛСЭ, 1994. – С. 166–168.
153. Ефремян Э. Б. Об экспертном исследовании механизма образования почвенных наслоений на предметах – носителях / Э. Б. Ефремян // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1992. – Вып. 44. – С. 100–105.

154. Ефремян Э. Б. Теоретические вопросы и общие положения методики комплексной криминалистической почвоведческо-трасологической экспертизы : дис. … канд. юрид. наук / Э. Б. Ефремян. – М. : ВНИИСЭ, 1993. – Т. 1. – 215 с.
155. Єфремян Е. Б. Теоретичні основи та загальні положення методики комплексної криміналістичної ґрунтознавчо-трасологічної експертизи : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. Б. Єфремян. – Харків : ОПП, 1994. – 24 с.
156. Жбанков В. А. Принципы системного подхода в криминалистике и в практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств / В. А. Жбанков. – М. : ВШ МВД СССР, 1977. – 109 с.
157. Жгенти О. В. Классификация судебных экспертиз, ее роль и значение / О. В. Жгенти // Общетеоретические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – С. 20–30.
158. Железняк А. С. Исследование следов одежды / А. С. Железняк. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1971. – 23 с.
159. Железняк А. С. Материальные следы – важный источник криминалистической идентификации (понятие, процессуально-правовая природа) : лекция / А. С. Железняк. – Омск : МВД СССР, Ом. высш. шк. милиции, 1975. – 34 с.
160. Журавель В. А. Інновації в криміналістиці та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства / В. А. Журавель, В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Харків : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 39–46.
161. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
162. Задокументовані методики експертного дослідження: нові погляди на сталі положення / А. В. Іщенко, Ю. І. Палеха, Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський // Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). – Харків : Право, 2010. – С. 639–644.
163. Зельдес И. М. Комплексные исследования в судебной экспертизе : дис. … канд. юрид. наук / И. М. Зельдес. – М. : [б. и.], 1968. – 186 с.

164. Земцов А. Н. О классификации наук по их состоянию и взаимовлиянию в конце XX века [Електронний ресурс] / А. Н. Земцов ; Науч.-образоват. об-ние «Земля и Вселенная». – Режим доступу: http://yas.narod.ru/art_zemtsov02.htm (дата звернення: 25.05.2016).
165. Зинин А. М. Судебная экспертиза : учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон : Юрайт-Издат, 2002. – 320 с.
166. Инструкция об организации производства комплексных медико-криминалистических и медико-автотехнических экспертиз в судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции СССР; Министерства здравоохранения СССР : приказ от 25.01.82 № К-8-41. – М. : МЮ СССР, 1982. – 8 с.
167. Инструкция об организации производства комплексных экспертиз в судебно-экспертных учреждениях СССР : утв. приказом М-ва юстиции СССР от 22.07.86 № К-8-512. – М. : МЮ СССР, 1986. – 5 с.
168. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5) // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 5. – Ст. 325 (зі змінами та допов.).
169. Інтелектуальна власність : слов.-довід. : у 2 т. – Київ : Ін Юре, 2000. – Т. 2 : Промислова власність. – С. 76.
170. К вопросу о статистике основного тона / С. И. Базунов, А. И. Тарасов и др. // Вопросы кибернетики. Анализ и синтез речи в системах управления. – М. : АН СССР, 1981. – С. 75–80.
171. Каменская О. Л. Гендергетика – наука будущего / О. Л. Каменская // Гендер как интрига познания. – М. : Наука, 2002. – С. 14.
172. Каныгин Ю. М. Научно-технический потенциал: проблемы накопления и использования / Ю. М. Каныгин. – Новосибирск : Наука, 1974. – 254 с.
173. Кедров Б. М. Классификация наук : в 2 т. / Б. М. Кедров. – М. : Изд-во ВПШ и АОН , 1961–1965. – Т. 1. – 543 с. ; Т. 2. – 544 с.
174. Кедров В. М. Марксистская концепция истории естествознания / В. М. Кедров, А. П. Огурцов. – М. : Наука, 1968. – 663 с.
175. Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук / Б. М. Кедров. – М. : Наука, 1967. – 436 с.
176. Кедров Б. М. Проблемы логики и методологии науки / Б. М. Кедров. – М. : Наука, 1990. – 352 с.

177. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.
178. Кириленко І. С. Локальна нормотворчість в сучасному суспільстві: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. С. Кириленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2014. – 220 с.
179. Кириллов В. И. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М. : Юристъ, 1995. – 263 с.
180. Кирсанов З. И. Экспертное отождествление личности по фотопортретам с применением математических методов исследования / З. И. Кирсанов ; под ред. В. П. Колмакова. – М. : НИО Высш. Краснознам. шк., 1968. – 150 с.
181. Классификация основных методов судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – 176 с.
182. Клименко Н. І. Інтеграційна функція експертології / Н. І. Клименко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Харків : Право, 2006. – Вип. 6. – С. 117–124.
183. Клименко Н. І. Роль експертизи в захисті об'єктів інтелектуальної власності / Н. І. Клименко, В. П. Колонюк // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 554–558.
184. Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – Київ : Ін Юре, 2007. – 528 с.
185. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 35 (35–36, 37). – Ст. 446. – С. 1358 (зі змінами та допов.).
186. Козюбра М. І. Методологія права: концептуальні підходи / М. І. Козюбра // Проблеми методології сучасного правознавства : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 9–10 жовт. 1996 р.). – Київ : Укр. правн. фундація, 1996. – С. 23–25.
187. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. І. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
188. Колдин В. Я. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам / В. Я. Колдин. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 149 с.
189. Колдин В. Я. Информационные процессы и структуры в криминалистике / В. Я. Колдин, Н. С. Полевой. – М., 1985. – 134 с.

190. Колдин В. Я. Общие положения криминалистической техники / В. Я. Колдин // Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. – М. : БЕК, 1995. – С. 145–150.
191. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесниченко // Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др. ; под ред. В. К. Лисиченко. – Киев : Выща шк., 1988. – С. 7–15.
192. Кондаков Н. И. Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
193. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
194. Кондрин А. Создание эффективных правовых инструментов надлежащей охраны фонограмм и музыкальных произведений – главное условие интеграции России в ВТО / А. Кондрин // ИС. Авт. право и смеж. права. – 2002. – № 1. – С. 55–61.
195. Коновалова В. Е. О значении и функциях экспертных версий / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1977. – Вып. 14. – С. 53–58.
196. Конт О. Курс позитивной философии. Общий обзор позитивизма / О. Конт // Родоначальники позитивизма. – СПб., 1912. – Вып. 4. – С. 1–46, 49–53, 61–63, 71–74, 80–83.
197. Корноухов В. Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека / В. Е. Корноухов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1982. – 184 с.
198. Корноухов В. Е. Теоретические проблемы методики расследования преступлений / В. Е. Корноухов // Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства : материалы вуз. юбил. науч.-практ. конф., посвящ. 85-летию со дня рождения проф. Р. С. Белкина и юбилеям его учеников : в 2 ч. Ч. 1. – М. : Акад. упр. МВД России, 2007. – С. 421–425.
199. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Норма-Инфра-М., 1998. – 210 с.
200. Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы / Ю. Г. Корухов // Основы судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1997. – Ч. 1. Общая теория. – С. 26.

201. Корухов Ю. Г. Современные возможности судебных экспертиз / Ю. Г. Корухов // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. – М. : Новый юрист, 1997. – С. 160–200.
202. Корухов Ю. Г. Сущность неидентификационных трасологических экспертиз / Ю. Г. Корухов // Вопр. соврем. трасологии. – М. : ВНИИСЭ, 1978. – Вып. 36. – С. 72–86.
203. Корухов Ю. Г. Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Проблемы трасологических исследований : сб. науч. тр. Всесоюз. НИИ судеб. экспертиз. – М., 1978. – Вып. 35. – С. 3–106.
204. Костров А. И. Моделирование как метод исследования в криминалистике / А. И. Костров // Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью : материалы науч.-практ. конф. – Минск, 1992. – С. 52–54.
205. Кравец А. С. Вероятность и системы / А. С. Кравец. – Воронеж, 1970. – С. 95.
206. Криминалистика. – М. : ВШ МВД СССР, 1938. – Т. 1. – 536 с.
207. Криминалистика : [учебник]. Кн. 2 : Методика расследования отдельных видов преступлений. – М. : ОГИЗ, 1936. – 128 с.
208. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М., 1999. – 990 с.
209. Криминалистическая экспертиза: возникновение, становление и тенденции развития. – М. : ЮИ МВД РФ, 1994. – 231 с.
210. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции органов предварительного расследования / под ред.: Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. – М. : Новый юрист, 1997. – 398 с.
211. Криміналістика : [підручник] / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
212. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
213. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 5-те вид., переробл. та допов. – Київ : Ін Юре, 2016. – 640 с.

214. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 9–10. – С. 474. – Ст. 88 (із змінами та допов.).
215. Крылов В. В. Компьютеры в структуре средств криминалистической техники / В. В. Крылов, Н. С. Полевой // Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. – М. : БЕК, 1995. – С. 162–168.
216. Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах / И. Ф. Крылов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 196 с.
217. Кудрявцев В. Н. Кибернетика в борьбе с преступностью / В. Н. Кудрявцев, А. А. Эйсман. – М. : Знание, 1964. – 78 с.
218. Кузнецов О. Г. Понятие и основания классификации судебных экспертиз в современных условиях / О. Г. Кузнецов // Вестн. КРСУ. – 2008. – Т. 8, № 3. – С. 134–139.
219. Кузнецов О. Г. Судебная экспертиза: актуальные проблемы и перспективы развития в Республике Казахстан / О. Г. Кузнецов. – Алматы : Глобус, 2008. – 310 с.
220. Курс криминалистики. Общая часть / отв. ред. В. Е. Корноухов. – М. : Юристъ, 2000. – 784 с.
221. Куцонис П. Б. Проблемы построения и использования криминалистических классификаций в методике расследования преступлений : дис. ... канд. юрид. наук / П. Б. Куцонис. – М. : [б. и.], 1990. – 264 с.
222. Кучеров И. Д. Соотношение тождества и различия. (На материале криминалистики) / И. Д. Кучеров. – Минск : Наука и техника, 1968. – 200 с.
223. Лазарев Ф. В. Структура познания и научная революция / Ф. В. Лазарев, М. К. Трифонова. – М. : Высш. шк., 1980. – 127 с.
224. Ласкаускене Б. И. О понятии микрослідов и микрочастиц в трасологии / Б. И. Ласкаускене // Вопр. судеб. экспертизы и криминалистики. – Вильнюс : [Тип. М. Шумаускаса], 1982. – Вып. 16. – С. 51–55.
225. Лекторский В. А. О принципах исследования систем (в связи с «общей теорией систем» Л. Берталанфи) / В. А. Лекторский, В. Н. Садовский // Вопр. философии. – 1960. – № 8. – С. 67–79.
226. Липовский В. В. Использование методов технического исследования документов и почерковедения при экспертизе подписей, подвергшихся изменениям / В. В. Липовский, Т. А. Дроздова // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1991. – Вып. 43. – С. 74–80.
227. Лисиченко В. К. К вопросу о предмете и системе криминалистической экспертизы / В. К. Лисиченко // Материалы 4-й расширенной конференции. – Киев : Рад. Україна, 1959. – С. 328–331.

228. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов: правовые и методологические проблемы : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / В. К. Лисиченко. – Киев : Изд-во КГУ, 1974. – 66 с.
229. Локар Э. Руководство по криминалистике / Э. Локар. – М. : Юрид. изд-во, 1941. – 544 с.
230. Лузгин И. М. Реконструкция в расследовании преступлений / И. М. Лузгин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1981. – 60 с.
231. Лысов Н. Н. Фиксация доказательств в уголовном процессе / Н. Н. Лысов. – Н. Новгород : НЮИ МВД РФ, 1998. – 273 с.
232. Майлис Н. П. Криминалистическая трасология как теория и система решения задач в разных видах экспертиз : дис. … д-ра юрид. наук в форме науч. докл. / Майлис Надежда Павловна. – М. : [б. и.], 1992. – 37 с.
233. Майлис Н. П. Руководство по трасологической экспертизе / Н. П. Майлис. – М. : Щит-М, 2011. – 344 с.
234. Макарян А. А. Интеграция достижений естественных и технических наук в криминалистике : дис. … канд. юрид. наук / Макарян Акопян Андреевич. – М. : [б. и.], 1994. – 179 с.
235. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 368 с.
236. Манжул І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі / І. В. Манжул // Бюл. М-ва юстиції України. – 2012. – № 11. – С. 11–17.
237. Марченко М. Н. Юридическое образование в современной России: состояние и перспективы развития / М. Н. Марченко // Правоведение. – 1999. – № 3. – С. 222–231.
238. Марьянович А. Т. Эратология, или как избежать наиболее неприятных ошибок при подготовке диссертации / А. Т. Марьянович. – М. : Вуз. кн., 2001. – 162 с.
239. Матусовский Г. А. Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / Г. А. Матусовский. – М. : [б. и.], 1980. – 23 с.
240. Мелехин А. В. Теория государства и права : учебник / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС Корпорейшн, 2007. – 633 с.
241. Методология истории : учеб. пособие для студентов вузов / А. Н. Нечухрин, В. Н. Сидорцов, О. М. Шутова и др. / Гуманитар.-экономич. негос. ин-т Респ. Беларусь. – Минск : НТООО «ТетраСистемс», 1996. – 240 с.

242. Милованов М. С. Понятие и содержание судебно-экспертной деятельности / М. С. Милованов // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы : сб. науч. тр. – Минск : Право и экономика, 2005. – Вып. 2/19. – С. 129–132.
243. Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщенная модель методического руководства по судебным экспертизам / Д. Я. Мирский // Проблемы теории судеб. экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – Вып. 44. – С. 24–41.
244. Мирский Д. Я. Понятие объекта судебной экспертизы / Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Актуал. проблемы теории судеб. экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1984. – Вып. 44. – С. 21–32.
245. Мирский Д. Я. Предмет и система судебной фототехнической экспертизы / Д. Я. Мирский // Теоретические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1981. – Вып. 48. – С. 44–68.
246. Митричев В. С. Актуальные вопросы криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий / В. С. Митричев // Современные тенденции развития судебной экспертизы вещественных доказательств и пути внедрения новых физических, химических и биологических методов в экспертную практику : материалы Всесоюз. науч. конф. – М. : ВНИИСЭ, 1972. – Ч. 3, вып. 1. – С. 3–9.
247. Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / В. С. Митричев. – М., 1971. – 30 с.
248. Митричев В. С. Некоторые вопросы развития криминалистической трасологии (следоведения) / В. С. Митричев // Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре – криминалист. чтениях. – М. : ВНИИСЭ, 1978. – Вып. 23. – С. 8–13.
249. Митричев В. С. Общие положения методики криминалистического идентификационного исследования материалов документов / В. С. Митричев // Тр. ВНИИСЭ. – М. : ВНИИСЭ, 1974. – Вып. 9. – С. 17–20.
250. Митричев В. С. Структура объектов идентификации при установлении принадлежности частей целому / В. С. Митричев // Теория и практика криминалистики и судеб. экспертизы. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1978. – Вып. 2. – С. 9–16.
251. Митричев С. П. К вопросу о научных основах советской криминалистики / С. П. Митричев // Сов. криминалистика на службе следствия. – М. : Госюриздат, 1956. – Вып. 7. – С. 3–36.

252. Михайлов В. А. Назначение и производство судебной экспертизы / В. А. Михайлов, Ю. П. Дубягин. – Волгоград : Изд-во высш. следств. шк. МВД РФ, 1991. – 360 с.
253. Моисеева Т. Ф. Комплексное криминалистическое исследование потожировых следов человека / Т. Ф. Моисеева. – М. : Городец-издат, 2000. – 224 с.
254. Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект) : навч. посіб. / Г. Г. Мумінова-Савіна. – Київ : Професіонал, 2004. – 304 с.
255. Надгорный Г. М. Взаимодействие наук при производстве судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : РИО МООП УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 126–134.
256. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Выща шк., 1989. – Вып. 38. – С. 10–15.
257. Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1976. – Вып. 13. – С. 37–42.
258. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5) // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 5. – Ст. 325 (із змінами та допов.).
259. Неня О. В. Оптичні методи експертних досліджень мікрооб'єктів : автореф. дис. … канд. юрид. наук / О. В. Неня ; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2016. – 20 с.
260. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. группа НОРМА – ИНФРА-М., 1999. – 552 с.
261. Нефедов С. Н. Требования к системе менеджмента качества лаборатории судебной экспертизы / С. Н. Нефедов, С. В. Чащин // Применение современных научных методов и технологий в области экспертиз : материалы междунар. конф. (Ереван – Цахкадзор, 16–17 июня 2015 г.). – Ереван, 2015. – С. 158–164.
262. Нові підходи у визначенні змісту, структури, класифікації методик експертного дослідження / А. В. Іщенко, Ю. І. Палеха, Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський // Інформаційні технології в економіці, менеджменті і бізнесі. Проблеми науки, практики і освіти : тези доп. : матеріали

XV Міжнар. наук.-прак. конф. (Київ, 25–26 лют. 2010 р.). – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – С. 141–144.
263. О судебной экспертизе по уголовным делам : Постановление Пленума Верхов. Суда СССР от 16.03.71 № 1 // Бюл. Верхов. Суда СССР. – 1971. – № 2. – С. 8–9.
264. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Джозеф О'Коннор, Иан Макдермотт ; пер. с англ. – 4-е изд. – М. : Альпина Паблишерз, 2010. – 254 с. – (Серия «Искусство думать»).
265. Образцов В. А. Проблемы криминалистической систематики / В. А. Образцов // Юж.-урал. криминалист. чтения. – Уфа, 2000. – Вып. 8. – С. 5–18.
266. Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во МГТИ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
267. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – 18-е изд. – М. : Рус. яз., 1988. – 750 с.
268. Определение относительного содержания фенилгликоля в штрихах паст для шариковых ручек / Э. А. Тросман, Г. С. Бежанишвили, П. Б. Даллакян и др. // Эксперт. практика и новые методы исслед. – М. : ВНИИСЭ, 1989. – Вып. 12. – С. 1–8.
269. Орлов Ю. К. Классификация экспертных исследований по их задачам / Ю. К. Орлов // Новые разработки и дискус. проблемы теории и практики судеб. экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1985. – Вып. 1. – С. 14–17.
270. Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования / Ю. К. Орлов // Тр. ВНИИСЭ. – М. : ВНИИСЭ, 1974. – Вып. 8. – С. 39–61.
271. Орлов Ю. К. Процессуальные проблемы комплексной экспертизы / Ю. К. Орлов // Актуальные проблемы комплексной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1976. – Вып. 21. – С. 82–109.
272. Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. – М. : ИПК РФЦСЭ, 2005. – 264 с.
273. Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. – Харків : Право, 2016. – 928 с.

274. Основы науковедения / под ред. Н. М. Стефанова. – М. : Наука, 1985. – 431 с.
275. Основы судебной экспертизы. Ч. 1 : Общая часть. – М. : РФЦСЭ МЮ России, 1997. – 430 с.
276. Очколас А. Термінологія просить допомоги / А. Очколас, Л. Складанюк // Уряд. кур'єр. – 2006. – 9 лют.
277. Пантелеев И. Ф. Предмет, система и задачи криминалистики / И. Ф. Пантелеев // Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 544 с.
278. Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експетиз Міністерства юстиції України // Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів (п. 3 розділу V) : затв. наказом М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5. – Дод. 6.
279. Перетятко М. Боротьба з піратством на Петрівці: бій з тінню / М. Перетятко // Інтелект. власність. – 2005. – № 3. – С. 71–72.
280. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М. : Юрид. лит., 1964. – 268 с.
281. Печенкин А. А. Взаимодействие физики и химии (философский анализ) / А. А. Печенкин. – М. : Мысль,1986. – 208 с.
282. Подготовка и назначение судебных экспертиз : пособие для следователей, судей и экспертов. – Минск : Харвест, 2006. – 320 с.
283. Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика / Н. С. Полевой. – М., 1982. – 208 с.
284. Положення про Міністерство юстиції : затв. постановою Каб. Міністрів України від 2 лип. 2014 р. № 228. URL: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-n/page (дата звернення: 15.06.2016).
285. Поняття експертної методики як документа, його структура з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні / О. Г. Рувін, Ю. І. Палеха, А. О. Полтавський, Я. Р. Рудницька // Криминалистика и судебная экспертиза : междувед. науч.-практ. сб. – Киев, 2013. – Вып. 58, ч. 1. – С. 124–130.
286. Потапов С. М. Введение в криминалистику / С. М. Потапов. – М. : РИО ВЮА КА, 1946. – 25 с.

287. Потапов С. М. Принципы криминалистической идентификации / С. М. Потапов // Сов. государство и право. – 1940. – № 1. – С. 66–80.
288. Поташник Д. П. Криминалистическое почерковедение и автороведение / Д. П. Поташник // Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. – М. : БЕК, 1996. – С. 263–284.
289. Прахов Б. Г. Интеллектуальная собственность : слов.-справ. / Б. Г. Прахов. – Киев : Вища шк., 1999. – С. 84.
290. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 2627-III // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64 (зі змінами та допов.).
291. Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації : проект Закону України // Бюл. ВАК України. – 2005. – № 1. – С. 2–10.
292. Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації : проект Закону України // Бюл. ВАК України. – 2008. – № 8. – С. 3–9.
293. Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз: наказ МЮ України від 30.07.2010 № 1722/5 із змінами та допов. URL: http://zakon3/rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10/print1479818189324756 (дата звернення: 16.06.2016).
294. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : Постанова Каб. Міністрів України від 02.07.2008 № 595 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 49. – Ст. 1585 (зі змінами та допов.).
295. Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : наказ М-ва юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 77. – Ст. 2588 (зі змінами та допов.).
296. Про систему Державної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації : проект Закону України // Бюл. ВАК України. – 2005. – № 1. – С. 11–18.
297. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232 (із змінами та допов.).
298. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 // Постанови Пленуму Верховного Суду України. – Т. 1. – К. : А. С. К., 2010. – С. 61–67 (зі змінами та допов.).

299. Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории / Г. В. Прохоров-Лукин // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : МЮУ, 2001. – Вып. 50. – С. 3–15.
300. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методологические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Г. В. Прохоров-Лукин. – Киев : [б. и.], 1993. – 17 с.
301. Пучков В. А. Судебное материаловедение / В. А. Пучков // Соц. законность. – 1979. – № 7. – С. 61–62.
302. Пучкова Т. М. Сущность и классификация задач в судебной экспертизе / Т. М. Пучкова // Теорет. и практ. вопр. судеб. экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1979. – Вып. 38. – С. 180–195.
303. Рабінович П. М. Категорії та закони діалектики – актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду) / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2009. – № 4 (59). – С. 8–19.
304. Ракитов А. И. Анатомия научного знания / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1969. – 206 с.
305. Ракитов А. И. Природа научного исследования / А. И. Ракитов // Вопр. философии. – 1968. – № 12. – С. 40–43.
306. Ракитов А. И. Философские проблемы науки: системный подход / А. И. Ракитов. – М. : Мысль, 1977. – 270 с.
307. Рамишвили Г. С. Автоматическое распознавание говорящего по голосу / Г. С. Рамишвили. – М. : Радио и связь, 1981. – 224 с.
308. Ратинов А. Следственная этика / А. Ратинов, Ю. Зархин // Соц. законность. – 1970. – № 10. – С. 35–39.
309. Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1953. – 264 с.
310. Рейс Р. А. Научная техника расследования преступлений : курс лекций / Р. А. Рейс ; под ред. С. Н. Трегубова. – СПб. : Сенат. тип., 1912. – 178 с.
311. Репешко П. І. Механізм кадрового забезпечення судово-експертної діяльності в Україні / П. І. Репешко // Економіка та держава. – 2011. – № 8. – С. 138–140.
312. Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки : автореф. дис. … канд. юрид. наук / В. С. Ржевська. – Київ, 2003. – 22 с.

313. Розанов И. Б. Гиппократ / И. Б. Розанов // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М. : СЭ, 1971. – Т. 6. – 624 с.
314. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін. ; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченко. – Київ : КНДІСЕ, 2014. – 74 с.
315. Розробка методики визначення абсолютного віку документів і цінних паперів : звіт про НДР (заключ.) / МЮУ, КНДІСЕ ; кер. О. Цимбал. – Київ : КНДІСЕ, 2001. – 73 с.
316. Розробка та систематизація алгоритмізованих методик трасологічних досліджень: створення їх банку : звіт про НДР (заключ.) / наук. кер. та відп. викон. Ю. Ю. Ярослав. – Київ : КНДІСЕ МЮ України, 2007. – 133 с.
317. Романов М. Знакова властивість слідів та її криміналістичне значення / М. Романов, Е. Єфремян // Право України. – 1998. – № 5. – С. 57–60.
318. Романов М. Об'єкт, предмет і метод криміналістичного дослідження контактно-слідової взаємодії об'єктів / М. Романов, Е. Єфремян // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 3 (14). – С. 119–127.
319. Романов М. С. Експертиза контактно-слідових взаємодій при розслідуванні дорожньо-транспортних подій / М. С. Романов, В. О. Киреєв // Право України. – 1994. – № 10. – С. 30–34.
320. Романов М. С. Об информационной природе следов / М. С. Романов, Э. Б. Ефремян // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. – 1999. – Спецвип. – Ч. 4. – С. 93–98.
321. Романов М. С. Семіотичний (знаковий) аспект судової трасології / М. С. Романов, Е. Б. Єфремян // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы : сб. науч.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьк. НИИ судеб. экспертиз). – Харьков : Право, 1998. – С. 41–42.
322. Романов Н. С. Гносеологическая сущность экспертизы факта контактного взаимодействия объектов / Н. С. Романов // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1989. – Вып. 38. – С. 15–21.
323. Романов Н. С. Диагностический аспект исследований при установлении факта контактного взаимодействия объектов (ФКВ) / Н. С. Романов, В. А. Киреев // Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии

и профилактике преступлений : тез. науч.-практ. конф. – Одесса : Одес. НИЛСЭ, 1994. – С. 177–179.
324. Романов Н. С. Исследование механизма следообразования судебной транспортно-трасологической экспертизой / Н. С. Романов // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1987. – Вып. 34. – С. 103–107.
325. Романов Н. С. Методологическая характеристика судебной экспертизы установления ФКВ по делам о ДТП / Н. С. Романов, В. А. Киреев // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Лыбидь, 1992. – Вып. 45. – С. 88–95.
326. Романов Н. С. Методология судебной экспертизы ФКВ / Н. С. Романов, О. Н. Мотин, Н. В. Переверзев // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики. – Киев : МЮУ, 1993. – С. 77–79.
327. Романов Н. С. Механизм дорожно-транспортного происшествия и методологические вопросы его анализа в судебной автотехнической экспертизе / Н. С. Романов // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1988. – Вып. 37. – С. 87–91.
328. Романов Н. С. О спорных вопросах решения идентификационных задач в комплексной судебной экспертизе / Н. С. Романов // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1986. – Вып. 33. – С. 15–22.
329. Романов Н. С. Пути решения идентификационных и диагностических задач в транспортно-трасологической экспертизе / Н. С. Романов // Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1987. – С. 80–87.
330. Романов Н. С. Транспортно-трасологическая экспертиза ФКВ при решении диагностических и ситуалогических задач по делам о дорожно-транспортных происшествиях / Н. С. Романов В. А. Киреев // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : ВІПОЛ, 1995. – Вып. 47. – С. 83–89.
331. Романов Н. С. Транспортно-трасологические экспертизы факта контактного взаимодействия / Н. С. Романов, В. А. Киреев // Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью. – Минск : НИИПК КиСЭ, 1992. – С. 189–192.
332. Романов Н. С. Факт контактного взаимодействия объектов как предмет судебно-экспертного исследования / Н. С. Романов // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : Вища шк., 1984. – Вып. 29. – С. 23–28.

333. Ромашов А. М. Судебно-бухгалтерская экспертиза / А. М. Ромашов. – М. : Юрид. лит., 1981. – 128 с.
334. Россинская Е. Р. Комментарий к Федеральному закону «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» / Е. Р. Россинская. – М. : Право и закон, 2002. – 384 с.
335. Россинская Е. Р. Рентгеноструктурный анализ в криминалистике и судебной экспертизе / Е. Р. Россинская. – Киев : КГУ, 1992. – 220 с.
336. Россинская Е. Р. Современные представления о природе криминалистики / Е. Р. Россинская // Криминалистика / под ред. А. Ф. Волынского. – М. : Закон и право, 1999. – С. 8–12.
337. Россинская Е. Р. Судебная компьютерно-техническая экспертиза: виды и задачи / Е. Р. Россинская // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2001. – С. 44–51.
338. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2008. – 688 с.
339. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Право и закон, 1996. – 223 с.
340. Россинская Е. Р. Судебная экспертология: генезис, предмет, система, функции, тенденции развития / Е. Р. Россинская. – Vilnius, Varšuva, 2016. – Р. 32–49.
341. Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин / под ред. Е. Р. Россинской. – М. : Норма : НИЦ Инфра-М, 2013. – 384 с.
342. Ростов М. Н. О комплексных экспертных исследованиях и их организационно-процессуальных формах / М. Н. Ростов // Организационно-правовые проблемы судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – С. 10–31.
343. Рувин А. Г. Проблемы методического обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы сквозь призму международных стандартов управления качеством, адаптированных в Украине / А. Г. Рувин, А. А. Полтавский // Актуальные вопросы нормативно-правового, методического и организационного обеспечения судебной пожарно-технической экспертизы : сб. материалов междунар. науч.-практ. семинара / МЮ Украины, КНИИСЭ. – Киев, 2011. – С. 43–44.

344. Рувін О. Г. До питання щодо змісту та структури експертних методик відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень : зб. матеріалів круглого столу. – Київ : ННІПФЕКП НАВС, 2013. – С. 291–294.
345. Рувін О. Г. Шляхи вирішення проблем стандартизації експертних методик з урахуванням міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський // Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів : зб. матеріалів наук.-практ. конф. – Київ : ННІПСК НАВС, 2011. – С. 182–184.
346. Рудницька Я. Р. Визначення експертної методики як неовиду документа – черговий крок на шляху удосконалення нормативно-методичного забезпечення судово-експертної діяльності / Я. Р. Рудницька // Судово-експертне забезпечення кримінального процесу : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару, Київ, 29 трав. 2014 р. / М-во юстиції України, КНДІСЕ ; за заг. ред. О. Г. Рувіна ; уклад. А. О. Полтавський, О. В. Юдіна. – Київ, 2014. – С. 104–105.
347. Рудницький С. В. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект) : навч. посіб. / С. В. Рудницький, Р. Ф. Бруханський, П. Я. Фомин. – Київ : Професіонал, 2004. – 304 с.
348. Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс. – М. : Радио и связь, 1991. – 224 с.
349. Савельев А. В. Онтологическое расширение теории функциональных систем / А. В. Савельев // Журнал проблем эволюции открытых систем. – Алматы, 2005. – №1 (7). – С. 86–94.
350. Савельева Т. С. Трудности и ограничения системного подхода в науке о мозге / Т. С. Савельева, А. В. Савельев // Проблемы нейрокибернетики : сб. материалов XI Междунар. конф. по нейрокибернетике. – Ростов н/Д, 1995. – С. 208–209.
351. Сагатовский В. Н. Системный подход к классификации наук / В. Н. Сагатовский // Взаимосвязь естественных и технических наук. – М. : Наука, 1976. – С. 220–221.
352. Садовский В. Н. Основания общей теории систем / В. Н. Садовский. – М., 1974. – 279 с.

353. Садовский В. Н. Системный подход и общая теория систем: статус, основные проблемы и перспективы развития / В. Н. Садовский // Системные исследования: методологические проблемы : ежегодник. – М. : Наука, 1980. – С. 29–54.
354. Садомсков Е. И. О возможностях идентификации целого по частям объектов растительного происхождения / Е. И. Садомсков // Материалы науч. конференции, посвященной вопросам установления групповой принадлежности вещественных доказательств в практике судебной экспертизы. – Киев : Тип. 4-я воен., 1963. – С. 155–160.
355. Салтевский М. В. Проблемы общения в криминалистической тактике / М. В. Салтевский // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2005. – Вип. 5. – С. 44–46.
356. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2 ч. Ч. 1 / М. В. Салтевський. – Харків : Основа : Фірма «Консум», 1999. – 416 с.
357. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2005. – 588 с.
358. Самыгин Л. Д. Расследование преступлений как система деятельности / Л. Д. Самыгин. – М. : Юрид. лит., 1989. – 182 с.
359. Свидерский В. И. Новые философские аспекты элементно-структурных отношений / В. И. Свидерский, Р. А. Зобов. – Л. : ЛГУ, 1970. – 126 с.
360. Сегай М. Я. Идентификация материалов и веществ в криминалистической экспертизе / М. Я. Сегай // Материалы 3-й расширенной научной конференции, посвященной памяти заслуженного деятеля науки, профессора М. И. Райского / под ред. А. М. Гамбург. – Киев : Госмедиздат УССР, 1958. – С. 102–107.
361. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. – Киев : РИО МВД УССР, 1970. – 256 с.
362. Сегай М. Я. Научно-технический прогресс и методологические проблемы судебной экспертизы материальных следов преступления / М. Я. Сегай // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1973. – Вып. 10. – С. 139–147.
363. Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – Киев : Ін Юре, 1997. – 174 с.

364. Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки / М. Я. Сегай // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 25–32.
365. Седова Т. А. Применение спектроскопии внутреннего отражения в судебной экспертизе / Т. А. Седова. – Л. : ЛГУ, 1978. – 108 с.
366. Седова Т. А. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации / Т. А. Седова. – Л. : ЛГУ, 1986. – 105 с.
367. Седова Т. А. Проблемы судебной идентификации некоторых видов вещественных доказательств : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Т. А. Седова. – Л. : [б. и.], 1967. – 23 с.
368. Селиванов А. О. Проблеми запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного та обґрунтованого судового рішення / А. О. Селиванов // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 167–170.
369. Селиванов А. О. Судова правова експертиза – шлях до істини в правосудді / А. О. Селиванов // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 4. – С. 13–20.
370. Селиванов А. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи / А. Селиванов // Право України. – 2002. – № 8. – С. 32–34.
371. Селиванов Н. А. Нужна ли криминалистике такая «диагностика» / Н. А. Селиванов // Соц. законность. – 1988. – № 6. – С. 58–60.
372. Селиванов Н. А. О методологии криминалистической техники / Н. А. Селиванов // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 64–71.
373. Селиванов Н. А. Спорные вопросы судебной экспертизы / Н. А. Селиванов // Соц. законность. – 1979. – № 5. – С. 63–66.
374. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 21–28.
375. Семенов В. В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта / В. В. Семенов // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2005. – Вип. 5. – С. 145–146.
376. Сидоров С. В. Правила реализации системного подхода в управлении развивающейся школой [Електронний ресурс] / С. В. Сидоров // Знание. Понимание. Умение : ежегодник. – 2010. – № 2 : Педагогика. Психоло-

гия. – Режим доступу: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Sidorov_Systematic_Approach (дата звернення: 02.06.2016).
377. Сичивица О. М. Сложные формы интеграции науки / О. М. Сичивица. – М. : Высш. шк., 1983. – 152 с.
378. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Харків : Гриф, 2004. – 176 с.
379. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – 655 с.
380. Скорик Н. В. Очерк истории создания Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса / Н. В. Скорик, И. Н. Скорик // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2004. – Вип. 4. – С. 80–81.
381. Словарь иностранных слов. – 12-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1985. – 607 с.
382. Словарь иностранных слов. – 18-е изд. – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.
383. Словарь основных терминов судебных экспертиз. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – 92 с.
384. Словарь русского языка. – М. : Рус. яз., 1986. – Т. 2. – 736 с.
385. Словник іншомовних слів. URL: http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=8445&action=show (дата звернення: 14.04.2016).
386. Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века / С. А. Смирнова. – СПб. : Питер, 2004. – 875 с.
387. Снетков В. А. Проблемы использования диагностики в криминалистике / В. А. Снетков // Проблемы совершенствования следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий в аспекте ликвидации преступности в СССР. – М. : МВД СССР, 1974. – С. 20–24.
388. Снетков В. А. Проблемы криминалистической диагностики / В. А. Снетков // Тр. ВНИИ МВД СССР. – М. : РИО ВНИИ МВД СССР, 1972. – № 23. – С. 103–106.
389. Снетков В. А. Экспертная криминалистическая диагностика / В. А. Снетков // Диагностика при производстве криминалист. экспертиз. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – Вып. 72. – С. 3–12.
390. Современные методы установления внесенных в текст дописок : пособие / В. Н. Агинский, Е. Н. Дмитриев, Г. И. Сорокина и др. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1989. – 38 с.

391. Современные теории управления: Теории менеджмента на пороге XXI века : учеб. пособие / под ред. В. Ю. Пашкуса. – СПб. : Сентябрь : Бизнес-преса, 2003. – 272 с.
392. Спивак Т. В. Растровая электронная микроскопия [Електронний ресурс] / Т. В. Спивак, Г. В. Санарин, М. В. Быков // Успехи физических наук. – М., 1969. – Т. 99, вып. 4. – Режим доступу: http://ufn.ru/ru/articles/1969/12/d (дата звернення: 09.06.2016).
393. Спиркин А. Г. Основы философии / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – 592 с.
394. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожиной ; члены редкол.: Е. А. Баженова, М. П. Котюрова, А. П. Сковородников. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.
395. Строгович М. С. Судебная этика, ее предмет и сущность / М. С. Строгович // Сов. государство и право. – 1971. – № 12. – С. 88–97.
396. Структура та зміст експертних методик / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, В. В. Назаров та ін. // Криминалистика и судеб. экспертиза. – Киев, 2013. – Вып. 58, ч. 2. – С. 150–167.
397. Суворов Ю. Б. Судебная дорожно-транспортная экспертиза. Судебно-экспертная оценка действий водителя и других лиц, ответственных за обеспечение безопасности дорожного движения на участках ДТП : учеб. пособие / Ю. Б. Суворов. – М. : Экзамен, Право и закон, 2003. – 208 с.
398. Судебно-почвоведческая экспертиза. Ч. 2, вып. 1 : Методы комплексного криминалистического исследования почв / Е. А. Хлесткова, Э. Б. Ефремян, О. И. Даньшина. – М. : ВНИИСЭ, 1993. – Гл. 2, § 1, 2. – 233 с.
399. Судебно-почвоведческая экспертиза. Ч. 2 (особенная) : Методы комплексного криминалистического исследования почв / В. В. Тюрикова, А. А. Алексеев, Е. А. Хлесткова и др. – М. : ВНИИСЭ, 1993. – Вып. 1. – 233 с.
400. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довідк. посіб. – Харків : Одіссей, 2004. – 448 с.
401. Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності : метод. посіб. / М-во внутр. справ України ; Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр М-ва внутр. справ України. – Київ, 2011. – 332 с.
402. Судово-бухгалтерська експертиза : опор. конспект лекцій / уклад. Л. І. Савченко. – Київ : Вища шк., 2001. – 166 с.

403. Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Сухова Татьяна Эдуардовна. – Тула : [б. и.], 2001. – 174 с.
404. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. – Суми : ВТД Унів. кн., 2005. – 536 с.
405. Сычёва Л. С. Современные процессы формирования наук. Опыт эмпирического исследования / Л. С. Сычёва. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1984. – 160 с.
406. Теория государства и права / под ред. А. И. Денимова. – М. : Юрид. лит., 1980. – 430 с.
407. Теория и практика судебной экспертизы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.eup.ru/Documents/2003-06/7A3A.asp (дата звернення: 14.06.2016).
408. Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. – М. : Норма : НИЦ Инфра-М, 2013. – 384 с.
409. Терзиев П. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности / П. В. Терзиев. – М. : ВЮЗИ, 1961. – 38 с.
410. Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние / В. В. Тищенко // Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад. – 2008. – Т. 7. – С. 230–237.
411. Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. М. Ткаченко. – Харків, 2016. – 192 с.
412. Ткаченко Н. М. Судовий експерт у кримінальному провадженні: проблеми правового регулювання прав та обов'язків / Н. М. Ткаченко // Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, 20 груд. 2016 р. / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ ; М-во юстиції України, Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. – Харків : ХНУВС, 2016. – С. 286–287.
413. Толстухина Т. В. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий : дис. … д-ра юрид. наук / Толстухина Татьяна Викторовна. – М. : [б. и.], 1999. – 320 с.

414. Толстухина Т. В. Теоретические основы и методы диагностического исследования механизмов в производстве трасологических и судебно-баллистических экспертиз / Т. В. Толстухина. – М. : ВНИИСЭ, 1984. – 198 с.
415. Турчин А. Д. Теоретические основы учения о следах в криминалистике / А. Д. Турчин. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 188 с.
416. Тюрикова В. В. Судебно-почвоведческая экспертиза: итоги и перспективы развития / В. В. Тюрикова, Э. П. Козинер // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1987. – С. 12–18.
417. Тюхтин В. С. Отражение, системы, кибернетика / В. С. Тюхтин. – М. : Наука, 1972. – 256 с.
418. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 15.04.2016).
419. Уголовно-процессуальный кодекс Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.matsne.gov.ge (дата звернення: 15.04.2016).
420. Уголовно-процессуальный кодекс Киргизской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 15.04.2016).
421. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 19.05.2016).
422. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. URL: http://www.pravo.by/pravovaya.informatsia/normativnye-documenty/kodeksy-respubliki.belarus/ (дата звернення: 15.04.2016).
423. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 19.05.2016).
424. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 24.05.2016).
425. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminalcodes (дата звернення: 12.05.2016).

426. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Эстония [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes (дата звернення: 24.05.2016).
427. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации : офиц. текст. – М. : ИКФ Омега-Л, 2002. – 432 с.
428. Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения / А. И. Уемов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 184 с.
429. Уемов А. И. Некоторые тенденции в развитии естественных наук и принципы их классификации / А. И. Уемов // Вопр. философии. – 1961. – № 8. – С. 66–75.
430. Уемов А. И. О принципе тождества / А. И. Уемов // Вопр. философии. – 1969. – Вып. 6. – С. 86–94.
431. Украинцев Б. С. Отображение в неживой природе / Б. С. Украинцев. – М. : Наука, 1969. – 272 с.
432. Урсул А. Д. Отражение и информация / А. Д. Урсул. – М. : Мысль, 1973. – 231 с.
433. Устинов А. И. О стандартизации методик в судебной экспертизе / А. И. Устинов, М. А. Сонис // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1989. – С. 91–106.
434. Фант Г. Акустическая теория речеобразования / Г. Фант. – М. : Наука, 1964. – 284 с.
435. Физические исследования в криминалистике / Н. В. Терзиев, Б. Р. Кирничинский, А. А. Эйсман, Е. Б. Геркен. – М. : Полиграфкнига, 1948. – 224 с.
436. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. – М. : Политиздат, 1963. – 544 с.
437. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
438. Философско-методологические исследования технических наук // Вопр. философии. – 1981. – № 10. – С. 172–180.
439. Філософія права : навч. посіб. / за ред. О. Г. Данильяна. – Київ : Юрінком Інтер, 2009. – 269 с.
440. Фланаган Дж. Анализ, синтез и восприятие речи / Дж. Фланаган. – М. : Связь, 1968. – 292 с.

441. Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств : пособие для экспертов, работников органов дознания, прокуратуры и суда / под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. – М. : Юрид. лит., 1962. – 542 с.
442. Хоша В. В. К вопросу административно-правового обеспечения аккредитации судебно-экспертных учреждений Украины / В. В. Хоша // Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 27 окт. 2016 г.). – Алматы, 2016. – С. 437–439.
443. Центров Е. Е. Взаимосвязь следов преступника и потерпевшего / Е. Е. Центров // Вестн. Моск. ун-та. Серия Право. – 1986. – № 1. – С. 36–42.
444. Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации / Л. К. Цеплитис. – Рига : Зинатне, 1974. – С. 188–197.
445. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Г. С. Цехмістрова. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/ books-book-96.html (дата звернення: 09.06.2016).
446. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492 (зі змінами та допов.).
447. Циганюк Ю. В. Процесуальний порядок залучення експерта стороною захисту у кримінальному провадженні / Ю. В. Циганюк, О. В. Кравчук, С. А. Крушинський // Криміналіст. вісн. – 2014. – № 2 (22). – С. 28–36.
448. Цимакуридзе Г. А. Процессуальные и методические вопросы криминалистической экспертизы в Грузинской ССР / Г. А. Цимакуридзе. – Тбилиси : Сабчота Сакартвело, 1965. – Кн. 1. – 202 с.
449. Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Номан Корнута. – Київ : Реферат, 2004. – 176 с.
450. Чепиков М. Г. Интеграция науки / М. Г. Чепиков. – М. : Мысль, 1981. – 276 с.
451. Черногор С. А. Введение в синергологию и сложные системы моделирования / С. А. Черногор. – М. : Наука, 2008. – 346 с.
452. Черногор С. А. Синтез креативных подходов в решении практических системологических задач / С. А. Черногор // Филос. мысль. – М., 2004. – № 5. – С. 68–81.

453. Чмиленко Ф. О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф. О. Чмиленко, Л. П. Жук. – Донецьк : РВВ ДНУ, 2014. – 48 с.
454. Шагиахметов М. Р. Основы системного мировоззрения. Системно-онтологическое обоснование / М. Р. Шагиахметов. – М. : КМК, 2009. – 263 с.
455. Шамурин Е. И. Очерки из истории библиотечно-библиографической классификации / Е. И. Шамурин. – М. : Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1955–1959. – Т. 1. – 400 с. ; Т. 2. – 563 с.
456. Шейко В. М. Організація та методика дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнаренко. – 5-те вид., стер. – Київ : Знання, 2006. – 307 с.
457. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом / Ю. Шемшученко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 106–112.
458. Шепитько В. Ю. О пределах использования специальных знаний в уголовном процессе / В. Ю. Шепитько // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народж. проф. М. В. Салтевського (Одеса, 2 листоп. 2012 р.). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 499–502.
459. Шепитько В. Ю. Предмет и природа криминалистики: научные дискуссии и тенденции / В. Ю. Шепитько // Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики : материалы междунар. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина). – М. : Акад. упр. МВД РФ, 2002. – С. 200–203.
460. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В. Ю. Шепитько. – Харьков, 1995. – 200 с.
461. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні / В. Ю. Шепітько // Суд. експертиза. – 2014. – № 1. – С. 11–18.
462. Шепітько В. Ю. Тенденції і перспективи розвитку криміналістики (концептуальність підходів і дискусійність поглядів) / В. Ю. Шепітько // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 верес. 2003 р. – Харків : Гриф, 2003. – С. 5–8.

463. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. М. Шерстюк. – Харків, 2007. – 199 с.
464. Шерстюк В. Н. Классификация судебных экспертиз / В. Н. Шерстюк // Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики. – Харків : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 88–94.
465. Шиканов В. И. Комплексная экспертиза в советском уголовном процессе (некоторые вопросы теории и практики) : дис. … канд. юрид. наук / Шиканов Владимир Иванович. – М. : [б. и.], 1967. – 391 с.
466. Шляхов А. Р. Задачи судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Эксперт. задачи и пути их решения в свете НТР. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – Вып. 42. – С. 3–26.
467. Шляхов А. Р. Классификация судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – Вып. 28. – С. 3–53.
468. Шляхов А. Р. Классификация судебных экспертиз : учеб. пособие / А. Р. Шляхов. – Волгоград : НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1980. – 78 с.
469. Шляхов А. Р. О классификации методов судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре – криминалист. чтениях. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – Вып. 18. – С. 3–11.
470. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы судебной экспертизы. – Тбилиси : Трансжелдориздат, 1962. – С. 8–13.
471. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы : тез. науч. сообщ. на 7 теорет. семинаре – криминалист. чтениях, 26 июня 1975 г. – М. : ВНИИСЭ, 1975. – С. 3–8.
472. Шляхов А. Р. Общие положения методики криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов. – М. : Госюриздат, 1961. – 119 с.
473. Шляхов А. Р. Определение методик и методов судебных экспертиз с позиций внедрения научных разработок: Рекомендации в экспертную практику : материалы к учен. совету ВНИИСЭ / А. Р. Шляхов. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – 20 с.
474. Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР / А. Р. Шляхов // Теория и практика криминалистической экспертизы : сборник. – М. : Юрид. лит., 1962. – Вып. 9–10. – 446 с.

475. Шляхов А. Р. Понятие методик, методов судебных экспертиз : метод. рекомендации / А. Р. Шляхов. – М. : ВНИИСЭ, 1979. – 20 с.
476. Шляхов А. Р. Предмет и система криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Тр. ВНИИСЭ. – М. : ВНИИСЭ, 1971. – Вып. 3 : Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики. – С. 11–38.
477. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А. Р. Шляхов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 166 с.
478. Шляхов А. Р. Сущность криминалистических экспертиз материалов, веществ и изделий из них (КЭМВИ) / А. Р. Шляхов, Ф. Э. Давудов // Правоведение. – 1983. – №6. – С. 71–77.
479. Шляхтун П. П. Політологія / П. П. Шляхтун. – Київ : Либідь, 2002. – 574 с.
480. Штибер В. Практическое руководство для работников уголовного розыска : пер. с нем. / В. Штибер, Г. Шнейкерт. – М. : Гос. тех. изд-во, 1925. – 192 с.
481. Штофф В. А. Введение в методологию научного познания / В. А. Штофф. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 191 с.
482. Шуваева М. С. Правовые и организационные основы назначения и производства комплексной экспертизы [Електронний ресурс] : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. С. Шуваева. – М. : РГБ, 2007. – (Из фондов Российской Государственной библиотеки). – Режим доступу: http://diss.rsl.ru/07/0069/070069038.pdf (дата звернення: 28.04.2016).
483. Шульга Н. И. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий : дис. … канд. юрид. наук / Шульга Николай Иванович. – Киев : [б. и.], 1976. – 167 с.
484. Щедровицкий Г. П. Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок / Г. П. Щедровицкий // Системные исследования: методологические проблемы : ежегодник. – М., 1981. – С. 193–227.
485. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособие / М. Г. Щербаковский. – Харьков : Эспада, 2005. – 544 с.
486. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Харків : В деле, 2015. – 560 с.

487. Щербанюк Д. В. Перспективи дослідження реалізації права судового експерта на ініціативу у кримінальному провадженні / Д. В. Щербанюк // Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 20 груд. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; М-во юстиції України, Харк. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. – Харків : ХНУВС, 2016. – С. 313–315.
488. Эйсман А. А. Информационное обеспечение и автоматизация судебной экспертизы / А. А. Эйсман, Л. Г. Эджубов // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – № 43. – С. 43–59.
489. Эйсман А. А. Предмет криминалистики / А. А. Эйсман // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 3–13.
490. Эйсман А. А. Физические методы выявления невидимых текстов / А. А. Эйсман, В. М. Николайчик ; под ред. А. И. Винберга. – М. : Госюриздат, 1961. – 240 с.
491. Юдин Б. Г. Понятие целостности в структуре научного знания / Б. Г. Юдин // Вопр. философии. – 1970. – № 12. – С. 24–38.
492. Юодкайте Гранскене Г. Порівняльний огляд діяльності органів судової експертизи в державах – членах ЄС / Габріела Юодкайте Гранскене: 2-й звіт по місії Європейської комісії / ENPI Підтримка реформ у сфері юстиції України. – EuropeAid/134175/L/ACT/UA No 2013/328-160. – 55 с.
493. Юридический энциклопедический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Инфра-М, 2001. – 450 с.
494. Юрчишин В. Д. Аккредитация подразделений экспертной службы МВД Украины соответственно международным требованиям ISO/IEC 17025 Европейской сети судебно-экспертных учреждений: современное состояние и перспективы развития / В. Д. Юрчишин // Актуальные проблемы современной криминалистики и судебной экспертизы : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 35-летию со дня образования каф. криминалистики Акад. МВД Респ. Беларусь (Минск, 3 июня 2011 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь» ; редкол.: Н. И. Порубов [и др.]. – Минск : Акад. МВД, 2011. – С. 123–125.

495. Яблоков Н. П. Криминалистика: природа и система / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – М. : Юристъ, 2005. – 174 с.
496. Яблоков Н. П. Криминалистическая фотография, киносъемка, видео- и звукозапись / Н. П. Яблоков // Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. – М. : БЕК, 1995. – С. 201–208.
497. Яковлев Я. М. Основы психологии судебно-экспертной деятельности / Я. М. Яковлев // Вопросы психологии и логики в судебно-экспертной деятельности : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – Вып. 30. – С. 3–172.
498. Ярослав Ю. Ю. Уніфікація структури методик експертного дослідження / Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський // Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку : тези доп. – Київ : КНДІСЕ, 2010. – С. 66–69.
499. Aginsky V. N. Dating and Characterizing Writing, Stamp Pad and Jet Printer Inks by Gas Chromatography / V. N. Aginsky ; Mass Spectrometry // International Journal of Forensic Document Examiners. – 1996. – Vol. 2, N 2 (April/June). – P. 103–115.
500. Aginsky V. N. Determination of the Age of Ballpoint Pen Ink by Gas and Densitometric Thin-Layer Chromatography / V. N. Aginsky // Journal of Chromatography. – 1994. – Vol. 678. – P. 119–125.
501. Aginsky V. N. Some New Ideas for Dating BallPoint Inks – a Feasibility Study / V. N. Aginsky // Journal of Forensic Sciences. – 1993. – Vol. 38, N 5 (Sept.). – P. 1134–1150.
502. Brunelle R. L. Determining the relative age of ballpoint inks using a single-solvent extraction techique / R. L. Brunelle, C. H. Breedlove, C. R. Midkiff // Journal forensic sciences. – 1987. – Vol. 32. – N 6 (Nov.). – P. 1511–1521.
503. Brunelle R. L. Advances in the forensic analysis and dating of writing ink / R. L. Brunelle, K. R. Crawford. C. C. THOMAS. – 2003. – 236 p.
504. Brunelle R. L. Ink Dating – the State of the Art / R. L. Brunelle // Journal Forensic Sciences. – 1992. – Vol. 37, N 1 (Jan.). – P. 113–124.
505. Cantu A. On the Relative Aging of Ink – the Solvent Extraction Techique / A. Cantu, R. Prough // Journal Forensic Sciences. – 1987. – Vol. 32, N 5 (Sept.). – P. 1522–1536.
506. Cappella J. N. Rules for responsive robots: Using human interactions to build virtual interactions / J. N. Cappella & C. Pelachaud // In A. L. Vangelisti, H. T. Reis & M. Fitzpatrick (eds.), Stability and change in relationships. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 325–354.

507. Craig R. T. Cognitive science: A new approach to cognition, language, and communication / R. T. Craig // Quarterly Journal of Speech. – 1978. – 64. – P. 439–467.
508. Craig R. T. Communication theory as a field / R. T. Craig // Communication Theory. – 1999. – 9 (2). – P. 119–161.
509. Hollien H. The Acoustics of Crime. The new Science of Forensic Phonetics / H. Hollien. – USA : University of Florida, 1994. – 370 p.
510. Humencki H. Experiments in Ballpoint Ink Aging Using Infrared Spectroscopy : Presented at the International Symposium of Questioned Documents / H. Humencki // FBI Academy Forensic Science Research and Training Center. – Quantico, VA, 1985. – P. 131–135.
511. International Federation of the Phonographic Industry – IFPI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.IFPI.com (дата звернення: 05.05.2016).
512. Kendon A. Movement coordination in social interaction: Some examples described / A. Kendon // Acta Psychologica. – 1970. – 32 (2). – P. 101–125.
513. Lee K. M. The multiple source effect and synthesized speech: Doubly dispembodied language as a conceptual framework / K. M. Lee & C. Nass // Human Communication Research. – 2004. – 30 (2). – P. 182–207.
514. MacLeod C. M. Half a century of research on the Stroop Effect: An integrative approach / C. M. MacLeod // Psychological Bulletin. – 1991. – 109 (2). – P. 163–203.
515. Medin D. L. Cognitive Psychology / D. L. Medin, B. H. Ross & A. B. Markman. – 3rd. edn. – Austin, TX : Harcourt. Stroop, J. R. Studies of interference in serial verbal reactions // Journal of Experimental Phychology, 2001. 12. – P. 643–662.
516. Miller G. The cognitive revolution: a historical perspective [Електронний ресурс] / George A Miller // Trends in Cognitiv Sciences. – Department of Psychology, Princeton University, 1-S-5 Green Hall, Princeton, NJ 08544, USA. – Режим доступу: http://www.cell.com/trends/cognitive-sciences/fulltext/S1364-6613(03)00029-9 (дата звернення: 07.06.2016).
517. Muller-Armack A. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. Studien Integration / A. Muller-Armack. – Bern ; Stuttgart : Paul Haupt, 1976. – P. 231–242.
518. Proceedings 25th Annual 1991 IEEE International Carnahan Conference on Security Technology. October 1–3, 1991. – Taipei. – Taiwan. – 789 p.

519. Recording Industry welcomes the steps taken by Russia and the EU to improve Intellectual Property Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ifpi.org (дата звернення: 05.05.2016).
520. Stewart L. Ballpoint Ink Determination by Volatile Component Comparison – a Preliminary Study / L. Stewart // Journal of Forensic Sciences. – 1985. – Vol. 30, N 2 (April). – P. 405–411.
521. Stroop J. R. Studies of interference in serial verbal reactions / J. R. Stroop // Journal of Experimental Psychology. – 1935. – 12. – P. 643–662.
522. Textbook of Criminalistics. Vol. 1 : General Theory / ed. by Hendrik Malevski, Valery Shepitko. – Kharkiv : Apostille Publishing LLC, 2016. – 488 p.
523. Thagard P. Mind: Introduction to Cognitive Science / P. Thagard. – Cambridge, MA : MIT Press, 1996. – 235 p.
524. Transformed social interaction, augmented gaze, and social influence in immersive virtual environments / J. N. Bailenson, A. C. Beall, J. Blascovich, J. Loomis & M. Turk // Human Communication Research. – 2005. – № 31. – P. 511–537.
525. Viner J. The Customs Union Issue / J. Viner. – N. Y. : Carnegie Endowment for International Peace, 1950. – 221 p.
526. Walther J. B. Computer-mediated communication: Impersonal, interpersonal and hyperpersonal interaction / J. B. Walther // Communication Research. – 1996. – № 23 (1). – P. 3–43.
527. Wiles P. J. D. Communist International Economics / P. J. D. Wiles. – Oxford : Basil Blackwell, 1968. – 580 p.

Наукове видання

Сімакова-Єфремян Елла Борисівна

КОМПЛЕКСНІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Монографія

Редактор *О. М. Нещеретна*
Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 26.12.2016.
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 25,2. Вид. № 1614.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80